ABDULCELİL TURAN
Yenidoğan Mh. 41 Sk. No.7/4
Zeytinburnu - İSTANBUL

ئابدۇۋەلى ئەلى

بەدۋلەت ـ
يانغىن قاپلىغان تۇپراق

تارىخىي قىسسە

(1 - كىتاب)

شىنجاڭ ئۇنىۋىرسىتېتى نەشرىياتى

مەسئۇل مۇھەررىرى: پالتاخۇن ئەۋلاخۇن
ئاخىرقى تەكشۈرگۈچى: ئىمامەھەسەن ئىبراھىم
مەسئۇل كورروپكتورى: تۇنسايىم ساۋۇت

بەدۋەلەت ـــ يانغىن قاپلىغان تۇپراق (1)
ئابدۋۋەلى ئەلى

•

شىنجاڭ ئۇيغۇرىستىتى نەشرىياتى نەشىر قىلدى
(ئۇرۇمچى شەھىرى غالىبىيەت يولى №14، پ: 830046)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا 2 - باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 850×1168، 1/32 كەسلەم
باسما تاۋىقى: 12.25، قىستۇرما ۋاراقى: 1
1997 - يىل 3 - ئاي 1 - نەشرى
1997 - يىل 3 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىراژى: 10350 — 1
ISBN 7-5631-0840-8/Z·151
باھاسى: 24.00 يۈەن

Abdülkerim TUTAN
Yenidoğan Mh. 41. Sk. No: 7
Daire: 4 Zeytinburnu - İST.

مۇندەرىجە

ئاپتورنىڭ تەرجىمىھالى..... 1
ئاپتوردىن..... 1
بىرىنچى باب يانغىن..... 1
ئىككىنچى باب مۆلجەر تاغ قەلئەسى..... 25
ئۈچىنچى باب سىددىقبەگ..... 50
تۆتىنچى باب بۆرىنى قوتانغا باشلاش..... 74
بەشىنچى باب بۇزرۇك خان تۆرە قەشقەر سەلتەنەتىدە... 96
ئالتىنچى باب چۇقودىكى جەڭ..... 122
يەتتىنچى باب داۋۇت خەلىپە..... 154
سەككىزىنچى باب زېمىننىڭ ئومۇرتقىسى..... 178
توققۇزىنچى باب چۆچەك ئاسمىندا چاقنىغان قۇتۇپ نۇرى..... 209
ئونىنچى باب گۈلباغ قەلئەسىنىڭ ئېلىنىشى..... 228
ئون بىرىنچى باب ھەقتەئىي مۇھەممەدان..... 249
ئون ئىككىنچى باب ھاجى پادىشاھ..... 272
ئون ئۈچىنچى باب ياقۇببەگ ھاكىمىيەت ئۆزگىرىشىدە... 299
ئون تۆتىنچى باب تەتەي ئاغىچا..... 325
ئون بەشىنچى باب راشىدىن خانىنىڭ ئاخىرقى كۈنلىرى... 343

ئاپتورنىڭ تەرجىمىھالى

تارىخشۇناس، ژۇرنالىست، ئەدەب ئابدۇۋۇلى ئەلى (ۋەلى) 1948 - يىلى 11 - ئايىنىڭ 15 - كۈنى خوشۇت ناھىيىسىنىڭ چۇقو دېگەن يېزىدە دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ 1955 - يىلىدىن 1959 - يىلىغىچە خوشۇت ناھىيىسىنىڭ 3 - رايونى (ھازىرقى باغراش ناھىيىسىنىڭ بورانسومۇل يېزىسى) دىكى مەركىزىي باشلانغۇچ مەكتەپتە، 1959 - يىلىدىن 1962 - يىلىغا قەدەر خوشۇت ناھىيىلىك تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇدى، 1962 - يىلى 9 - ئايدا، كورلا چىلانباغدىكى ئوبلاستلىق1 - ئوتتۇرا مەكتەپ (تولۇق) كە ئوقۇشقا كىردى. ئەمما ئائىلىسىنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى يار بەرمىگەچكە، بۇ مەكتەپتە بىر يىللا ئوقۇيالىدى. 1963 - يىلىغا كەلگەندە، ئۇ ئائىلىسىگە قايتىپ، دەسلەپ باغراش كۆلىدە بېلىقچىلىق قىلدى، كېيىن دېھقان بولدى. ئۇ 1965 - يىلى ھەربىي سەپكە قاتنىشىپ، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ سابىق 3 - ئاتلىق پولكى (7994 - قىسىم) دا جەڭچى، بەنجاڭ، پەيجاڭ ۋە تەرجىمان بولۇپ تۇردى. 1969 - يىلى جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ قوماندانلىق شتابىغا يۆتكىلىپ، تەرجىمان ۋە شتاب ئوفىتسېرى بولۇپ ئىشلىدى، 1979 - يىلىغا كەلگەندە كەسىپ ئالماشتۇرۇپ، قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمىدە ئىشلىدى. 1981 - يىلى 1 - ئايدا، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىغا يۆتكىلىپ، دەسلەپتە مۇھەررىر،

كېيىن ئۇيغۇر تەھرىر بۆلۈمى سىياسىي ـ مائارىپ، مەدەنىيەت ـ تاريخ تەھرىر ئىشخانىسىنىڭ مۇدىرى بولۇپ ئىشلىدى. 1993 ـ يىلى كاندىدات ئالىي مۇھەررىرلىك ئۇنۋانىغا ئېرىشتى.

ئابدۇۋۇھىلى ئەلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىدا ئىشلەش جەريانىدا، 80 خىلدىن ئارتۇقراق كىتابقا مەسئۇل مۇھەررىر بولدى. بۇ كىتابلارنىڭ ئىچىدە «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى» (13 توم)، «خەننامە»، «قۇتادغۇبىلىك» ۋە قانۇن»، «قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتى»، «قەدىمكى جەمئىيەت»، «خەزىنىلەر بوسۇغىسىدا»، «XI—IX ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرى»، «شىنجاڭ تاريخىدىكى پۇللار»، «ئۇيغۇرچە ـ خەنزۇچە دۇنيا تاريخى لۇغىتى» قاتارلىق يىرىك ئەسەرلەر بار. ئۇ مۇھەررىرلىك قىلغان «خەننامە»، «قۇتادغۇبىلىك» ۋە قانۇن»، «قەدىمكى جەمئىيەت» قاتارلىق سەككىز پارچە كىتاب شىمالدىكى 15 ئۆلكە، شەھەر ۋە ئاپتونوم رايونىدىكى 18 نەشرىياتنىڭ 1990 ـ يىلىدىن 1995 ـ يىلىغىچە بولغان يىللىق باھالاشلىرىدا مۇھەررىرلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى، ئۇ تەھـ ررىرلىگەن يەنە باشقا يەتتە پارچە كىتاب ئاپتونوم رايون دەرىجىـ لىك مۇنەۋۋەر ئىجتىمائىي پەن كىتابلىرى مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.

ئاپتورنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەتكە قىزىقىشى ۋە يېزىقچىلىق تاريخى خېلى بۇرۇنلا باشلانغان. ئۇنىڭ ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەرقايسى گېزىت ـ ژۇرناللاردا «قاراخانىيلارنىڭ ھاكىمىيەتـ چىلىك قارىشىغا بىر نەزەر»، «ئۇيغۇرلارنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك پەلسەپە ئىدىئولوگىيىسىنىڭ شەكىللىنىشىدە ئوينىغان رولى»، «يىپەك يولى، قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى»، «موللا مۇسا سايرامى ۋە ئۇنىڭ «تاريخي ئەمىنىيە» نامىلىق كىتابى توغرىسىدا»

قاتارلىق ئىلمىي ماقالىلىرى ئېلان قىلىنغان، تەرجىمە ئەسەر-
لىرىدىن «ياقۇبەگنىڭ تەرجىمىھالى» قاتارلىق
تۆت پارچە كىتابى نەشىر قىلىنغان.

ئاپتور ھازىر شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق
تەرجىمانلار جەمئىيىتىنىڭ دائىمىي مۇدىرىيەت ئەزاسى، بۇ
جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىي پەنلەر كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن
مۇدىرى، شىنجاڭ تۇرپانشۇناسلىق ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ
مۇدىرىيەت ئەزاسى.

ئاپتوردىن

مانجۇلار چىەنلۇڭنىڭ 20 - يىلىدىن 22 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا، ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئامۇرسەنا توپىلىڭى بىلەن خوجىلار توپىلىڭنى باستۇرۇپ، جۇڭغارلارنى تىنچىتتى ۋە داۋاملىق ئىلگىرىلەپ يەتتە شەھەر تەۋەسىدە ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ 1884 - يىلى پۈتۈن شىنجاڭ مىقياسىدا مەمۇرىي ئۆلكە تۈزۈمىنى ئورناتقانغا قەدەر بولغان يۈز يىلدىن ئارتۇقراق مەزگىل خەلقىمىزنىڭ تەقدىرىدە زور ئۆزگىرىشلەر يۈز بەرگەن دەۋر بولدى. ئۇيغۇر خەلقى يېقىنقى زامان تارىخىدا، چىڭ سۇلالىسى ھاكىمىيىتىنىڭ دەھشەتلىك مىللىي زۇلمى ۋە ئېغىر ئىقتىسادىي بۇلاڭ - تالاڭغا ئۇچرىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئەركىنلىكى، بەخت - سائادىتى ۋە ئىنسانىي ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، يۈز يىلدىن ئارتۇق جاپالىق كۈرەش ئېلىپ باردى. بۇ كۈرەشلەردە، تىللاردا داستان بولغۇدەك نۇرغۇن ئۇلۇغ ئىشلار ئوتتۇرىغا چىقتى. ئۇيغۇر تارىخچىلىرى بۇ ئىشلارنى خاتىرىلەپ نۇرغۇن نادىر ئەسەرلەرنى يېزىپ قالدۇردى. بۇلارنىڭ ئىچىدە، شائىر ئارزۇ مۇھەممەت يازغان «ئىسلامنامە»، غېرىبى يازغان «ئەمىر ئالىي»، ئۇمىدى يازغان «جەڭنامە»، مۇھەممەت ئەلىم يازغان «تارىخىي كاشغەر»، قاسىمبەگ يازغان «غۇلجا ۋاقىئاتلىرىنىڭ بايانى»، مۇھەممەت سالىخ يەركەندى يازغان «غازات ئەل مۇسلىمىن»، موللا بىلال بىننى موللا يۈسۈپ (نازىمى) يازغان «غازات دەرمۇلك چىن»، سىيىت مۇ-

هەممەت يازغان «شەرهى شىكەستە»، مولا مەھمۇت شەيخ غەربى يازغان «تاريخنامە يەئقۇبخان»، قۇربان سوفي سەپەر-باي يازغان «تاريخي بەدۋلەت»، مولا مۇسا سايرامى يازغان «تاريخي ئەمنىيە» ۋە ئۇنىڭ تولۇقلانغان نۇسخىسى «تاريخي ھەمدى» قاتارلىق ئەسەرلەر بار. بۇ ئەسەرلەردە، ئاشۇ يۇز يىل ئىچىدە، بولۇپمۇ، بەدۋلەت ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئون تۆت يىل ئىچىدە يۇز بەرگەن زور تاريخي ۋەقەلەر بايان قىلىنغان.

× ×

1757 - يىلىدىن 1884 - يىلىغىچە ۋە بەلكى ئۇنىڭدىن كېيىنمۇ شىنجاڭدا مانچۇ ھاكىمىيىتىنىڭ زۇلمىغا قارشى خەلق قوزغىلاڭلىرى — «يېغىلىقلار» ئارقا - ئارقىدىن كۆتىرىلمي تۇردى.

مۇشو سەزگىلدە مانچۇ ھاكىمىيىتىنىڭ سياسي جەھەتتىكى مىللىي زۇلمى بىلەن ئىقتىسادىي جەھەتتىكى بۇلاڭ - تالىڭنىڭ قانچىلىك ئېغىر بولغانلىقىنى چۈشىنىش ئۈچۈن تۆۋەندىكىلەرنى ئەزەر سالايلۇق:

ئەينى يىللاردا (1757 — 1884) جەنۇبي شىنجاڭدا بىر يۇز يىگىرمە مىڭدىن بىر يۇز ئاتمىش مىڭغىچە تۇتۇن، بىر مىليوندىن ئارتۇق نوپۇس بار ئىدى ①. مانچۇ ھاكىمىيىتى ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى

① 1760 - يىلىدىن 1825 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا جەنۇبي شىنجاڭنىڭ نوپۇسى مۇنداق ئىدى: قەشقەر رايونىدا يۇز مىڭدىن بىر يۇز ئەللىك مىڭغىچە؛ يەكەن رايونىدا ئىككى يۇز مىڭدىن تۆت يۇز مىڭغىچە؛ خوتەن رايونىدا يۇز مىڭدىن يەتتە يۇز مىڭغىچە؛ ئاقسۇ رايونىدا بىر يۇز ئەللىك مىڭدىن ئىككى يۇز مىڭغىچە؛ كۇچا رايونىدا ئىككى يۇز ئەللىك مىڭدىن بەش يۇز مىڭغىچە؛ جەمئي يەتتە يۇز ئەللىك مىڭدىن بىر مىليون بەش يۇز مىڭغىچە نوپۇس بار ئىدى — «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىراتي» غا قاراڭ.

مۇستەھكەملەش ۋە داۋاملاشتۇرۇش ئۈچۈن، سىياسىي جەھەتتە، «يەرلىكلەرنى يەرلىكلەرگە سېلىش»، «ئۆزىنىڭ يېغىدا ئۆزىنىڭ گۆشىنى قورۇش»تەك ئەكسىيەتچىل سىياسەت يۈرگۈزدى، ئىقتىسادىي جەھەتتە، شىنجاڭدا تۇرغۇزغان ھەربىي قىسىملىرىنى شۇ جاينىڭ مالىيەسىدىن راسخوت چىقىرىپ بېقىش سىياستىنى يولغا قويدى. شۇڭا، خەلققە ھەددى - ھېسابسىز يېڭى ئالۋان - سېلىقلارنى سالدى.

شۇ مەزگىللەردە شىنجاڭدىكى مانجۇ ھەربىي، مۇلكىي ئەمەلدارلىرى ۋە چېرىكلىرىنىڭ يىللىق ماۋاش تەمىناتى مۇنداق ئىدى:

ئىلى جاڭجۈنى بىلەن يەكەن خان ئامبىلىنىڭ يىللىق ماۋاشى ئۈچ مىڭ سەر كۈمۈش بولۇپ، يىلىغا يەنە مىڭ سەر كۈمۈش قوشۇپ بېرىلەتتى، توققۇز مىڭ جىڭ ئاشلىق، ئاتمىش جىڭ كۆك چاي بىلەن تەمىنلىنەتتى؛

مەسلىھەتچى ئامبالنىڭ يىللىق ماۋاشى مىڭ سەر كۈمۈش بولۇپ، يىلىغا يەنە بەش يۈز سەر كۈمۈش قوشۇپ بېرىلەتتى، تۆت مىڭ سەكسەن جىڭ ئاشلىق، ئوتتۇز ئالتە جىڭ كۆك چاي بىلەن تەمىنلىنەتتى؛

ئاغلاقچى ئامبالنىڭ يىللىق ماۋاشى يەتتە يۈز سەر كۈمۈش بولۇپ، يىلىغا يەنە ئىككى يۈز سەر كۈمۈش قوشۇپ بېرىلەتتى. تۆت مىڭ ئالتە يۈز سەكسەن جىڭ ئاشلىق، ئوتتۇز ئالتە جىڭ كۆك چاي بىلەن تەمىنلىنەتتى؛

نازىرنىڭ يىللىق ماۋاشى بىر يۈز توقسان سەر كۈمۈش بولۇپ، ئىككى مىڭ بەش يۈز يىگىرمە جىڭ ئاشلىق، ئون ئىككى جىڭ كۆك چاي بىلەن تەمىنلىنەتتى؛

باش پۈتۈكچىنىڭ يىللىق ماۋاشى بىر يۈز ئاتمىش سەر كۈمۈش ئىدى؛

يارەمچى پۈتۈكچىنىڭ يىللىق ماۋاشى ئاتمىش

سەر كۆمۈش ئىدى؛

ساڭىبىڭى ئۈچ يۈز سەكسەن سەر كۆمۈش، ئۈچ مىڭ ئالتە يۈز جىڭ بۇغداي ماۋاش ئالاتتى؛

ئۈگۈتچى ئامبالنىڭ يىللىق ماۋاشى (ھۆكۈمەت ئىشلىرى خىراجىتى، پۈتۈكچى ئىشلىتىش خىراجىتى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ئىككى مىڭ بەش يۈز يەتمىش سەككىز سەر كۆمۈش بولۇپ، بىر تۈمەن ئىككى مىڭ توققۇز يۈز جىڭ ئاشلىق، ئون ئىككى جىڭ كۆك چاي بىلەن تەمىنلىنەتتى؛

سوراقچى ئامبالنىڭ بىر يىللىق ماۋاشى (پۈتۈن چىقىملىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا) ئىككى مىڭ توققۇز يۈز سەر كۆمۈش بولۇپ، بەش مىڭ يەتتە يۈز جىڭ ئاشلىق، ئون ئىككى جىڭ كۆك چاي بىلەن تەمىنلىنەتتى؛

سەييارە مۇپەتتىشنىڭ يىللىق ماۋاشى (پۈتۈن خىراجەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ئالتە يۈز ئەللىك سەر كۆمۈش ئىدى.

ئىككى مانجۇ كۈرەسىنىڭ ئوفىتسىر - چېرىكلىرىنىڭ يىللىق ماۋاشى مۇنداق ئىدى:

1. يانداش ئامبالىنىڭ بىر يىللىق ماۋاشىنى ئاشلىق باھاسىغا سۈندۇرغاندا (تۆۋەندىمۇ شۇنداق)، ئۈچ يۈز قىرىق ئىككى سەر كۆمۈش بولاتتى؛

2. سۈمۈن زەڭگىنىڭ يىللىق ماۋاشى ئىككى يۈز ئەللىك سەر كۆمۈش ئىدى؛

3. باقاۋۇلنىڭ يىللىق ماۋاشى بىر يۈز ئاتمىش توققۇز سەر كۆمۈش ئىدى؛

4. بايراقلىق ياساۋۇلنىڭ يىللىق ماۋاشى بىر يۈز ئوتتۇز سەر كۆمۈش ئىدى؛

5. چاپاۋۇل، چاۋۇشبېگىنىڭ يىللىق ماۋاشى يەتمىش ئۈچ سەر كۆمۈش ئىدى؛

6. ئاتلىق چېرىكنىڭ يىللىق ماۋاشى ئاتمىش بىر

سەر كۆمۈش ئىدى؛

7. توپچى لەشكەرنىڭ يىللىق مائاشى ئوتتۇز توققۇز سەر كۆمۈش بولاتتى؛

8. پىيادە چېرىكنىڭ يىللىق مائاشى ئۇچۇن ئون ئالتە سەر كۆمۈش بېرىلەتتى.

تۆت موڭغۇل كۆرەسىنىڭ ئوفىتسىر - چېرىكلىرىنىڭ يىللىق مائاشى مۇنداق ئىدى:

1. باش بۇغ (ئوكۇرتاي) نىڭ يىللىق مائاشى بىر يۈز ئوتتۇز سەر كۆمۈش ئىدى؛

2. مۇئاۋىن ئوكۇرتاي، زەڭگىننىڭ يىللىق مائاشى بىر يۈز بەش سەر كۆمۈش ئىدى؛

3. نەسەبىي چەۋەندار ياساۋۇلنىڭ يىللىق مائاشى سەكسەن بەش سەر كۆمۈش ئىدى؛

4. باقاۋۇلنىڭ يىللىق مائاشى سەكسەن سەر كۆمۈش ئىدى؛

5. بايراقلىق ياساۋۇلنىڭ يىللىق مائاشى ئاتمىش سەر كۆمۈش ئىدى؛

6. كۆك ياقىلىق ئوفىتسىر، چاپاۋۇلنىڭ يىللىق مائاشى ئوتتۇز سەر كۆمۈش بولۇپ، يەنە يەتتە يۈز يىگىرمە جىڭ ئاشلىق بېرىلەتتى.

شىبە، سۇلۇنلارنىڭ ئىككى كۆرەسىدىكى پراكتىكانت ئوفىتسىر، چاۋۇشبېگى قاتارلىقلارنىڭ يىللىق مائاشى ئوتتۇز سەر كۆمۈش ئىدى.

قۇياقلىق چېرىكلەرنىڭ يىللىق مائاشى يىگىرمە تۆت سەر كۆمۈش ئىدى.

چاخار، ئۇيىرۇت كۆرەلىرىدىكى پراكتىكانت ئوفىتسىر - چاۋۇشبەگلىرىنىڭ يىللىق مائاشى يىگىرمە تۆت سەر كۆمۈش ئىدى.

قۇياقلىق چېرىكلەرنىڭ يىللىق مائاشى ئون ئىككى سەر كۆمۈش ئىدى.

ئويروت كۆرەسىدىكى قۇياقلىق چېرىكلەرنىڭ ئايلىق ماتاشى بىر سەر ياكى بەش مىسقال كۆمۈش بولاتتى.

كەنبۇ لامانىڭ يللىق ماتاشى بىر يۈز ئون ئىككى كۆمۈش ئىدى؛

سۇلان لامانىڭ يللىق ماتاشى قىرىق تۆت سەر يەتتە مىسقال كۆمۈش ئىدى؛

گېسكۇي لامانىڭ يللىق ماتاشى ئون سەككىز سەر كۆمۈش ئىدى؛

مانجىلارنىڭ يللىق ماتاشى ئون ئىككى سەر كۆمۈش ئىدى.

ئۇيغۇر ھاكىمبەگلىرىنىڭ يللىق ماتاشى بەش يۈز سەر كۆمۈش، ئىشىكتاغا بەگنىڭ يللىق ماتاشى ئىككى يۈز سەر كۆمۈش ئىدى.

يېشىل تۇغلۇق قوشۇندىكىلەرنىڭ① ماتاشى مۇنداق ئىدى:

باش بۇغنىڭ يللىق ماتاشى (ئاتچىسىنىڭ ماتاشى قوشۇلۇپ) ئىككى مىڭ يەتتە يۈز يەتمىش ئالتە سەر كۆمۈش ئىدى، يەم ـ خەشەك ئۈچۈن ئاتمىش بىر تاغار ئاشلىق بېرىلەتتى؛

مۇشاۋىر سانغۇننىڭ يللىق ماتاشى بىر مىڭ بىر يۈز يىگىرمە بەش سەر كۆمۈش ئىدى، يەم ـ خەشەك ئۈچۈن ئوتتۇز تاغار ئاشلىق بېرىلەتتى؛

گېزەكچى سانغۇننىڭ يللىق ماتاشى سەككىز يۈز توقسان ئۈچ سەر كۆمۈش ئىدى، يەم ـ خەشەك ئۈچۈن ئوتتۇز تاغار ئاشلىق بېرىلەتتى؛

ياساۋۇلبېگىنىڭ يللىق ماتاشى بەش يۈز ئاتمىش ئىككى سەر كۆمۈش ئىدى، يەم ـ خەشەك ئۈچۈن ئون بەش تاغار ئاشلىق بېرىلەتتى؛

باقاۋۇلنىڭ يللىق ماتاشى تۆت يۈز ئەللىك ئىككى

---

① يېشىل تۇغلۇق قوشۇننىڭ چېرىكلىرى ئاساسەن خەنزۇلاردىن تەركىب تاپاتتى.

سەر كۆمۈش ئىدى، يەم ـ خەشەك ئۈچۈن ئون بەش تاغار ئاشلىق بېرىلەتتى؛

لاۋازىم بېگىنىڭ يىللىق ماۋاشى ئىككى يۈز قىرىق ئىككى سەر كۆمۈش ئىدى، يەم ـ خەشەك ئۈچۈن يەتتە تاغار ئاشلىق بېرىلەتتى؛

بوتۇڭنىڭ يىللىق ماۋاشى بىر يۈز يەتمىش سەر كۆمۈش ئىدى، يەم ـ خەشەك ئۈچۈن يەتتە تاغار ئاشلىق بېرىلەتتى؛

يارەمچى بوتۇڭنىڭ يىللىق ماۋاشى يەتمىش ئالتە سەر كۆمۈش ئىدى؛

ئاتلىق نۆكەرنىڭ يىللىق ماۋاشى قىرىق سەر كۆمۈش بولاتتى؛

پىيادە چېرىكنىڭ يىللىق ماۋاشى ئوتتۇز سەر سەككىز مىسقال كۆمۈش ئىدى.

تورغات خانىنىڭ يىللىق ماۋاشى ئىككى مىڭ بەش يۈز سەر كۆمۈش، يىگىرمە بەش تەپكە تاۋار ـ تورقا بولاتتى.

ئىنالچىنىڭ يىللىق ماۋاشى بىر مىڭ ئىككى يۈز سەر كۆمۈش، ئون بەش تەپكە تاۋار ـ تورقا ئىدى.

بىلىنىڭ يىللىق ماۋاشى ئۈچۈن سەككىز يۈز سەر كۆمۈش، ئون ئۈچ تەپكە تاۋار ـ تورقا بېرىلەتتى.

بەيسىنىڭ يىللىق ماۋاشى بەش يۈز سەر كۆمۈش، ئون تەپكە تاۋار ـ تورقا ئىدى.

پۇگوگۇڭنىڭ يىللىق ماۋاشى ئىككى يۈز سەر كۆمۈش، يەتتە تەپكە تاۋار ـ تورقا ئىدى.

بىرىنچى دەرىجىلىك تەيجىنىڭ يىللىق ماۋاشى ئۈچۈن بىر يۈز سەكسەن سەر كۆمۈش بېرىلەتتى.

يۇقىرىدا ئېيتىلغان ماۋاش، ئاشلىق ۋە باشقا تەمىناتلار ھەر يىلى 2 ـ ئايدا تارقىتىلاتتى.

ئۇنىڭدىن باشقا، مانجۇ ھاكىمىيىتى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى

سەككىز شەھەر بىلەن بارچۇق① مۇداپىئە رايونىدا جەمئىي ئون ئىككى مىڭ ئالتە يۈز قىرىق سەككىز چېرىك ۋە ئىككى يۈز تۆتۈن دېھقان چېرىك تۇرغۇزغان، بۇلار ئايرىم-ئايرىم ھالدا مۇنداق ئورۇنلاشتۇرۇلغانىدى:

يەكەندە ئۈچ يۈز مانجۇ چېرىكى، ئىككى مىڭ بەش يۈز يېشىل تۇغلۇق چېرىك بار ئىدى؛

قەشقەردە مانجۇ، شىبە، سۇلۇن چېرىكلىرىدىن بەش يۈزى، يېشىل تۇغلۇق چېرىكتىن ئۈچ مىڭ بەش يۈزى بار ئىدى؛

يېڭىساردا، يېشىل تۇغلۇق چېرىكتىن مىڭى بار ئىدى؛

ئاقسۇدا يېشىل تۇغلۇق چېرىكتىن بىر مىڭ ئالتە يۈزى بار ئىدى؛

خوتەندە يېشىل تۇغلۇق چېرىكتىن ئۈچ يۈزى بار ئىدى؛

ئۈچتۇرپاندا يېشىل تۇغلۇق چېرىكتىن بىر مىڭ بەش يۈز يەتمىش ئۈچى بار ئىدى؛

كۇچادا يېشىل تۇغلۇق چېرىكتىن ئۈچ يۈز ئىككىسى بار ئىدى؛

قارا شەھەردە يېشىل تۇغلۇق چېرىكتىن ئۈچ يۈز ئۈچى بار ئىدى؛

بارچۇقتا يېشىل تۇغلۇق چېرىكتىن يەتتە يۈز ئەللىكى بار ئىدى، ئىككى يۈز تۆتۈن دېھقان چېرىك بار ئىدى.

ئۈنىڭدىن باشقا يەنە تارباغاتايدا مانجۇ، شىبە، سۇلۇن كۈرەسىگە تەۋە بەش يۈز يەتمىش توققۇز چېرىك بار ئىدى؛

ئۇرۇمچىدە مانجۇ چېرىكىدىن تۆت يۈزى، يېشىل تۇغلۇق چېرىكتىن بىر مىڭ بىر يۈز ئوتتۇز يەتتىسى بار ئىدى؛

بارلۇقتا ئويرۇت، چاخار كۈرەسىگە تەۋە بىر مىڭ سەككىز

① بارچۇق — ھازىرقى ماۋالىپشى ناھىيىسىنىڭ بۇرۇنقى نامى.

يۇزدىن ئوشۇقراق چېرىك تۇراتتى①.

مانجۇ هاكىمىيىتى ئۆزىنىڭ شىنجاڭدىكى تولىمۇ كېلەڭسىز ئارمىيە ۋە هۆكۈمەت ئاپپاراتلىرىنىڭ نورمال ئايلىنىشىنى كاپالەتلەندۈرۈش ئۈچۈن، يۇقىرىقى يۈكنىڭ هەممىسىنى ئىلى رايونى ۋە جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىدىكى خەلقنىڭ ئۈستىگە يۈكلىگەنىدى.

مانجۇ هاكىمىيىتى هەر يىلى قەشقەر رايونىدىن ئوتتۇرا هېساب بىلەن ئۈچ يۈز ئاتمىش مىڭ سەر كۈمۈش تەڭگە، بىر يۈز يەتمىش مىڭ پۇت ② ئاشلىق، بىر تۈمەن توپ گەزلىمە سېلىق يىغۋالاتتى؛ يەكەن رايونىدىن تۆت يۈز مىڭ سەر كۈمۈش تەڭگە، ئاتمىش مىڭ توپ گەزلىمە، بىر يۈز ئەللىك مىڭ پۇت ئاشلىق، بىر مىڭ ئۈچ يۈز يۆگەم ئارغامچا، ئۈچ يۈز جىڭ مىس، ئون بەش مىڭ جىڭ (كونا جىڭ هېسابىدا) پاختا سېلىق يىغۋالاتتى؛ كۈچادىن يىگىرمە تۆت مىڭ پۇت ئاشلىق، بىر مىڭ سەكسەن جىڭ مىس، ئىككى يۈز جىڭ سىلىتىر (مىلتىق دورىسىغا ئىشلىتىلىدۇ)، ئۈچ يۈز جىڭ گۈڭگۈرت سېلىق يىغۋالاتتى؛ بۇنىڭغا يەنە ئاقسۇ، خوتەن رايونلىرىدىن ئېلىنىدىغان بىر مىليون ئون مىڭ سەر كۈمۈش تەڭگە سېلىق قوشۇلسا، پۈتۈن جەنۇبىي شىنجاڭدىن يىلىغا كەم بولغاندىمۇ بەش مىليون سەر كۈمۈش تەڭگىنى سېلىق هېسابىدا يىغۋالاتتى. دېمەك، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى هەربىر جان مانجۇ هاكىمىيىتىگە يىلىغا ئوتتۇرا هېساب بىلەن بەش

① يۇقىرىقى سانلار ئىلىدىكى توققۇز كۈرەدە تۇرۇشلۇق هەربىي، مولكىي خادىملارنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ. «ئىلى تەزكىرىسىدىن قىسقارتىلمىلار» غا قارالسۇن. ماتېرىيالنىڭ ئەسلىسى شىبەچە يېزىلغان بولۇپ، يازۇر ئەپەندى ساقلىغان قول يازمىدىن كۆەن شىكسەي تەرجىمە قىلغان.

② پۇت ـــ ئېغىرلىق ئۆلچىمى. بىر پۇت تەخمىنەن ئوتتۇز ئۈچ جىڭنا توغرا كېلىدۇ.

كۆمۈش تەڭگىدىن سىلىق تۆلەيتتى. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ يەرلىك فېئودالىلارغا تۆلەيدىغان ھەر خىل باج ـ سىلىقلىرى تېخى بۇنىڭ سىرتىدا ئىدى. «شىنجاڭ تەزكىرىسى. چېرىك» تە ئۇيغۇر مېھنەتكەشلىرىنىڭ ئەينى يىللاردا تارتقان زۇلۇملىرى مۇنداق ئەينەن تەسۋىرلەنگەنىدى: «ھەرقايسى شەھەرلەردىكى خان ئۈمبال، چېرىكچى ئامبالار ئەيش ـ ئىشرەتكە مەستە ـ مۇستەغرەق بولۇپ كەتتى. ھاكىمبەگلەر ئامبالغا بېرىمىز دەپ پۇقرالارغا ئالۋان ـ ياساقنى خالىغىنىچە چاچاتتى. ئالۋان ـ ياساق ئۇچۇن يىغىلغان ئالتۇن ـ كۆمۈش، قاشتېشى، تاۋار ـ دۇردۇنلار ۋە رەخت ـ گەزلىمىلەرنىڭ پەقەت ئوندىن ئىككىسى ئۇلۇشىلا ئامبالغا يەتكۈزۈلۈپ، قالغان سەككىز ئۇلۇشى بەگ ـ خوجاملارنىڭ ئۆز قولىدا قالاتتى. ھەرقايسى شەھەرلەردىكى ئامبالار بىر ـ بىرىگە بويسۇنمايتتى. ئىلى جاڭجۈنى يىراقتا بولغاچقا، ئۇنىڭ سىياسەت قامچىسى باشقىلارغا يەتمەيتتى. ئۇ ئامبالارنىڭ دېگىنى دېگەن، قىلغىنى قىلغان بولاتتى. ئۇلار مۇسۇلمان چەنتۇلارنىڭ خوتۇن ـ قىزلىرىنى يامۇلغا ئەكىرىۋېلىپ قايتۇرۇپ بەرمەيتتى. مۇسۇلمان چەنتۇلارنى ھايۋاندەك ئىشلىتەتتى. مۇسۇلمان چەنتۇلار غەزىپىنى ئىچىگە يۇتۇپ يۇردى.» دېمەك، زورلۇق ـ زومبۇلۇق، ئالۋان ـ ياساق ۋە قاتمۇقات زۇلۇم ئاستىدا قالغان ئۇيغۇر خەلقى بىلەن چېرىك ھۆكۈمەت ـ مانجۇ ھاكىمىيىتى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت بارغانسېرى كۈچەيمەكتە ئىدى.

مانجۇ ھاكىمىيىتىنىڭ مالىيەسى قۇرۇقدىلىپ، ماڭارغا يول تاپالماي، ئەڭ ئاخىرى ئاقچىنىڭ كۇرسىنى چۈشۈرۈش، ئاقچىنى ھەدەپ كۆپلەپ تارقىتىش چارىسىنى قوللاندى. قارىماققا، مۇشۇ چارە بىلەنلا قىيىنچىلىقتىن ئۆتۈپ كېتىشكە بولىدىغاندەك قىلاتتى. بىراق بۇ ئوتتىنىڭ ئۈستىگە ياغ چاچقاندەك، خەلقىنىڭ مانجۇ ھاكىمىيىتىگە بولغان غەزەپ ـ نەپرىتىنى تېخىمۇ ئۇلغايتىۋەتتى. دېمەك، خەلق قوزغىـ

لاڭلىرىنىڭ بىۋاسىتە سەۋەبى مانجۇ ھاكىمىيىتىنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىكى دەھشەتلىك بۇلاڭ ـ تالىڭى بولغانىدى. خەلق قولىغا ئارا ـ كەتمەن ئېلىپ، ئەزگۈچىلەرنىڭ چىش ـ تىرنىقىغىچە قوراللانغان ئارمىيىسىگە قارشى چىقتى.

مۇشۇ مەزگىلدە يۇز بەرگەن خەلق قوزغىلاڭلىرى ئىچىدە 1764 ـ يىلى ئۇچتۇرپاندا يۇز بەرگەن «جىگدە يېغىلىقى» بىلەن 1864 ـ يىلى كۇچا ۋە قەشقەردە يۇز بەرگەن قوزغىلاڭلار ئەڭ مەشھۇر قوزغىلاڭلار بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

تاريختا، ئېزىلگۈچى مىللەتلەر ئەگەر ئەزگۈچى مىللەتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا سەللا نارازى بولۇپ قارشىلىق كۆرسەتسە ئۇ ھالدا ھۆكۈمرانلار ئۇلارنى دەھشەتلىك تۇردە قانغا پاتۇراتتى. مانجۇ ھاكىمىيىتى «جىگدە يېغىلىقى» دا، قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر خەلقىدىن دەھشەتلىك ئۆچ ئالدى. مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، مانجۇ ھاكىمىيىتى 1758 ـ يىلىدىكى «خوجىلار يېغىلىقى» دىن 1765 ـ يىلىدىكى «جىگدە يېغىلىقى» مەغلۇپ بولغانغا قەدەر بولغان قىسقىغىنا يەتتە يىل ئىچىدە، ئۇيغۇر خەلقىنى شۇنداق دەھشەتلىك باستۇردىكى، بەش يۈز مىڭ بىگۇناھ كىشى ياۋۇزلارچە ئۆلتۈرۈلدى. ئاقسۇ دەرياسى ئۆلتۈرۈلگەنلەرنىڭ جەسەتلىرى بىلەن تولغانلىقتىن، كىشىلەر دەريا سۈيىنى ئۈچ يىلغىچە ئىچەلمىگەنىدى. مانجۇ ھاكىمىيىتى ئون ئىككى مىڭ تۇتۇن ئۇيغۇر دېھقانىنى مۇزات ئارقىلىق ئىلىغا پالىدى. «جىگدە يېغىلىقى» دىن ئىلگىرى، ئاقسۇدا ئىككى تۈمەن تۇتۇن، ئۇچتۇرپاندا بىر تۈمەن تۇتۇن، قەشقەر رايونىدا سەككىز تۈمەن تۇتۇن ئاھالە بار ئىدى، «جىگدە يېغىلىقى» دىن كېيىن، بەزى جايلاردا ئادەم ئۇرۇقى قۇرۇتۇۋېتىلدى. مەسىلەن: ئۇچتۇرپاندا ئادەم قالمىغانلىقتىن، بۇ يەرگە تۇرپان، توقسۇن، پىچان قاتارلىق جايلاردىن

ئاھالە كۆچۈرۈلدى. بەزى جايلاردا نوپۇس يەتمىش بەش پىرسەنت كېمىيىپ كەتتى. مەسىلەن: بۇگۇردە بۇرۇن ئىككى مىڭ تۇتۇن بولغان بولسا، 1778 - يىلى ئاران بەش يۈز تۇتۇن قالدى. بىراق، ئەكسىيەتچىلەرنىڭ دەھشەتلىك جازالىرى، قانلىق قىرغىنچىلىقى خەلق قوزغىلاڭلىرىنىڭ يالقۇنلۇق ئوتىنى ئەزەلدىن ئۆچۈرەلمىگىنى يوق. ئەزگۈچىلەرنىڭ دەھشەتلىك زۇلمى خەلقنىڭ غەزىپىنى تېخىمۇ قاتتىق، تېخىمۇ كەڭ كۆلەمدە قوزغاشقا سەۋەبچى بولۇپ، ھەممىلا يەرنى قۇرۇق ئوتۇن بىلەن تولدۇراتتى. ئازراق ئوت ئۇچقۇنى بولسىلا. بۇ ئوتۇنلار چاراسلاپ يېنىپ كېتەتتى - دە، ئاخىر بىرىپ پۈتۈن ئۇلكىنى قاپلىغان چوڭ يانغىنغا ئايلىناتتى.

1862 - يىلى، شەنشى، گەنسۇ، چىڭخەي، نىڭشىيا قا-تارلىق جايلاردىكى خۇيزۇلار ئۇلۇغ تەيپىڭ تىيەنگو دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ ئىلھامى بىلەن، مانجۇلارنىڭ دەھشەتلىك مىللىي زۇلمىغا قارشى ھەممىدىن ئاۋۋال قوزغىلاڭ كۆتۈردى. قوزغىلاڭ خەۋىرى شىنجاڭغا تېزلا يېتىپ كەلدى. شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر قاتارلىق ھەر مىللەت خەلقىمۇ ئارقا - ئارقىدىن قوزغىلاڭ كۆتۈردى. شىنجاڭدا قوزغىلاڭ ھەممىدىن بۇرۇن كۇچادا پارتلاپ، ئاندىن تېزلا پۈتۈن جەنۇبىي شىنجاڭغا ۋە شىمالىي شىنجاڭغا كېڭەيدى. شۇ چاغدا قوزغىلاڭ كۆتۈرگەنلەرنىڭ ئىچىدە ئاساسلىقلىرى مۇنۇلار ئىدى:

راشىدىن خوجا (خان خوجا) باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭ-چىلار كۇچا، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان ۋە قارا شەھەرلەرنى مانجۇلار قولىدىن ئازاد قىلدى؛

داۋۇت خەلىپە (تۇدىلىن) باشچىلىقىدىكى خۇيزۇ قوزغىلاڭ-چىلىرى كۇچا قوشۇنىنىڭ يارىدىمى بىلەن، ئۇرۇمچى، تۇرپان، مىچۇەن (گومۇدى)، مانىاس، فۇكاڭ

قاتارلىق شەھەرلەرنى ئازاد قىلدى؛

سىدىقبەگ، جىن شياڭىيىڭ، ما تۆرە (خۇيزۇ)، ئابدۇراھمان ھەزرەت، ھەببۇللا ھەزرەت (ھاجى پادىشاھىم) باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچىلار ئايرىم - ئايرىم ھالدا قەشقەر، يەكەن، خوتەن شەھەرلىرىنى مانجۇلار قولىدىن ئازاد قىلدى؛

ئابدۇرۇسۇلبەگ، مەزەمزات، سادىر پالۋان ۋەكىللىكىدىكى ئىلى قوزغىلاڭچىلىرى ئىلىنى مانجۇلارنىڭ قولىدىن تارتىۋالدى؛

ئىمام باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچىلار چۆچەكنى ئازاد قىلدى.

بىراق، بۇ قوزغىلاڭلارنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالغانلار فېئۇدالىلار، روھانىي تۆرىلەر ۋە چوڭ يەر ئىگىلىرى بولغاچقا، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ بۇرۇنقى مەرتىۋە - ئىمتىيازلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى، ئۆز ئورۇنلىرىنى مۇستەھكەملەشنىلا كۆزلەيتتى. ئۇلارغا ئەگەشكەن ئۇيغۇر، خۇيزۇ ۋە باشقا مىللەت دېھقانلىرى ۋە شەھەر ئاھالىسى پەقەت ئالۋان - ياساقنىڭ كېمەيتىلىشىنىلا ئويلايتتى. لېكىن، ئۇلارنىڭ ئورتاق نىشانى مانجۇ ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش بولۇپ، بۇ مەقسەت ھەممىسى ئۈچۈن پايدىلىق ئىدى. فېئۇدالىلار، چوڭ روھانىيلار ۋە يەر ئىگىلىرى ھەرقايسى جايلاردىكى مانجۇ ھاكىمىيەتلىرىنى خەلقنىڭ كۈچى بىلەن ئاغدۇرۇپ تاشلىيالىغان بولسىمۇ، ئەمما ھوقۇق، ئىمتىياز ۋە پايدا - مەنپەئەت تالىشىپ، بىر - بىرىگە ھۇجۇم قىلىشاتتى. تەپرىقىچىلىك - بۆلگۈنچىلىك ھەممە يەرگە يامراشقا باشلىغانىدى.

ئىككىنچى قېتىملىق ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن، جاھانگىر دۆلەتلەر جۇڭگونى تالان - تاراج قىلىشنى تېخىمۇ كۈچەيتتى. چارروسىيە مانجۇ ھاكىمىيىتىنىڭ چىرىكلىكى ۋە ئۆزىنىڭ ئەپلىك جۇغراپىيىلىك ئورنىدىن پايدىلىنىپ، بىر مىليون يەتتە يۈز مىڭ كۋادرات كىلومېترلىق زېمىننى يۇتۇپ كەتتى. بۇ چاغدا،

مانجۇ هاكىمىيىتى تەيپىڭ تىيەنگو دېھقانلار قوزغىلىڭىنى باستۇرۇش بىلەن ئاۋارە ئىدى. بۇ خىل تارىخىي شارائىتتا، شىنجاڭمۇ جاھانگىر دۆلەتلەر كۆز تىكىدىغان مۇھىم ئورۇنغا ئايلىنىپ قالغانىدى. چارروسىيە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بۇخارا، خېۋە، قوقان قاتارلىق بىرمۇنچە ئەللەرنى ئارقا ـ ئارقىدىن يۇتۇپ كەتتى؛ ئەنگلىيە ئافغانىستان، ھىندىستان، كەشمىر قاتارلىق دۆلەتلەرنى ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئۆزىنىڭ مۇستەملىكىسىگە ئايلاندۇرۇۋالدى.

1864 ـ يىلى پارتلىغان قەشقەر قوزغىلىڭى دەل مۇشۇنداق ئىچكى ـ تاشقى ۋەزىيەتتە بارلىققا كەلدى. 1863 ـ يىلى 8 ـ ئايدا، سىدىقبەگ، جىن شياڭىيىڭ ۋە ماتۆرە قاتارلىقلار قوزغىلاڭچى ئاممىنى باشلاپ قەشقەرگە كىرگەندىن كېيىن، سىدىقبەگ ئۆزىنى ئۇزاقتا قالماي «خان» دەپ ئېلان قىلدى. لېكىن سىدىقبەگ نەسەبىي تۆرىلەردىن بولمىغىنى ئۈچۈن، ئېتىراپ قىلىنمىدى. سىدىقبەگ قەشقەر ھاكىمىيىتىنى ئۆز قولىدا مەھكەم تۇتۇپ تۇرۇش ئۈچۈن، 1864 ـ يىلى قىشتا، جىن شياڭىيىڭ، ماتۆرە قاتارلىقلارنىڭ ھەمراھلىقىدا قوقان خانى خۇدايارنىڭ ھۇزۇرىغا بېرىپ، ئاپئاق خوجىنىڭ ئالتىنچى ئەۋلاد نەۋرىسى بۇزۇرۇك خوجا (نەسەبى: ئاپئاق خوجا ← يەھيا خوجا ← مەھمۇت خوجا ← بۇرھانىدىن خوجا ← سامساق خوجا ← جاھانگىر خوجا ← بۇزرۇك خوجا) نى قەشقەرگە تەكلىپ قىلدى. ئۇلار 1865 ـ يىلى 1 ـ ئايلاردا، بۇزرۇك خوجا، ياقۇب قوشبېگى (كېيىنكى چاغلاردا «بەدۆلەت» دەپ ئاتالدى)، ئالدراج دادخاھ، ئەبەيدۇللا پەنسات، قۇلمۇھەممەت سەرۋاز، قۇلان خوجا ھۆدەيچى قاتارلىق ئاتمىش سەككىز كىشىنى ئېلىپ قەشقەرگە كەلدى.

بۇزرۇك خوجا بىپەرۋا بىر ئادەم ئىدى. ئۇ ھەربىي ھوقۇق بىلەن ھاكىمىيەت ھوقۇقىنى ياقۇببەگكە تاشلاپ قويۇپ، ئۆزى كۈن بويى دۇئا ـ تىلاۋەت بىلەن مەشغۇل بولدى.

ماذا مۇشۇ ۋاقىتتىن باشلاپ، ياقۇببەگنىڭ قارا نىيىتى بارغانسېرى ئاشكارىلىنىشقا باشلىدى. ئۇ بۇزرۇك خوجىنى كۆزىگە ئىلماي قويدى. بۇزرۇك خوجا كېينكى چاغلاردا گەرچە ئۇنىڭ نىيىتىنى تۈيۈپ قېلىپ، ئۇنىڭغا چەك قويۇشقا تىرىشقان بولسىمۇ، ئەمما خىش قېلىپىدىن چىققان، ئىش كېچىككەنىدى.

1865 - يىلى 12 - ئايدا، بۇزرۇك خوجا يېڭىشەھەردىكى خۇيزۇلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ياقۇببەگدىن ئارمىيە ھوقۇقىنى تارتىۋېلىشقا ئۇرۇنغاندا، ياقۇببەگ تەرىپىدىن تەقىپ ئاستىغا ئېلىندى. 1866 - يىلى 6 - ئايغا كەلگەندە، ياقۇببەگ ئۇنى «ھەج قىلىپ كەلسىلە!» دەپ ئالداپ يولغا سالدى.

ياقۇببەگ تەگرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ھەرقايسى جايلارنى ئۆز ئىلكىگە ئالغاندىن كېيىن، ئارقىدىنلا تەگرىتېغىنىڭ شىمالىدىكى كەڭ جايلارنى ئىگەللەش ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسەتتى. ئۇنىڭ قوشۇنلىرى مانىاس دەرياسى بويىغا يېتىپ كەلگۈچە، چارروسىيە مانجۇ دائىرىلىرىنىڭ تەلىپى بويىچە ئەسكەر چىقىرىپ، ئىلى رايونىدىكى كەڭ زېمىننى بېسىۋالغانىدى. لېكىن چارروسىيە ھۆكۈمىتى بۇ ئىشنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە مانجۇ ھۆكۈمىتىنىڭ غەزىپىنى قوزغىماي ئىشقا ئاشۇرۇشقا تىرىشىپ، ئىلىنى مانجۇ خاندانلىقىنىڭ زېمىنى دەپ ئېتىراپ قىلدى. چارپادىشاھى ئالىكساندىر II ئۆزىنىڭ بېيجىڭدا تۇرۇشلۇق دىپلوماتىك ۋەكىلى ۋېرانگىل ئارقىلىق مانجۇ ھۆكۈمىتىگە مانجۇلار ئىلىغا يېتەرلىك دەرىجىدە ئەسكەر ئەۋەتىپ بۇ يەرنىڭ تەرتىپىنى قوغدىيالىغۇدەك بولغانىدىلا، ئۇنى جەزمەن قايتۇرۇپ بېرىمىز، دەپ ۋەدە بەردى.

دېگەندەك، ئون يىلدىن كېيىن چارروسىيە ئىلىنى مانجۇلارغا قايتۇرۇپ بەردى. لېكىن، ئۇنى تولۇق قايتۇرۇپ بەرمىدى. ئەينى ۋاقىتتىكى ئىلى زېمىنى يۇقىرىقى ئىلى ۋە تۆۋەنكى ئىلى دەپ ئىككىگە بۆلۈنەتتى، بۇ ئىككى بۆلەك تېررىتورىيە يېقىندىن

بىر گەۋدە ئىدى. چارروسىيە ھۆكۈمىتى ئىلىنى ئون يىل ساقلاپ بەرگەنلىك ھەققى ئۈچۈن، مانچۇ خاندانلىقىدىن بىرقانچە مىلـ يۇن سەر كۈمۈش تۆلىتىۋالغاندىن تاشقىرى، ئىلى زېمىنىـ نىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكنى ــ تەۋەلىكى بالقاش كۆلى بويلىرى ۋە ھازىرقى ئالمۇتا ئوبلاستىغا قەدەر سوزۇلىدىغان تۆۋەنكى ئىلىنى يۇتۇۋۇۋېلىپ، ئۇنى ئۆزىنىڭ دۆلەت خەرىتىسىگە كىرگۈزۈۋالدى.

ئۆز ئەتراپىدىكى دۆلەتلەر ۋە مىللەتلەرنىڭ زېمىنلىرىنى ئارقا ــ ئارقىدىن بىسۋېلىپ، تاجاۋۇزچىلىق يولى بىلەن ئۈزـ لۈكسىز كېڭىيىشىگە تايىنىپ باش كۆتۈرگەن چارروسىيە ئىمپېرـ يىسى تاريخىتا ئۆزلىرىنىڭ قەدىمى يەتكەن ھەرقانداق جاينى شۇ جاينىڭ ئۆز ئىگىلىرىگە ياكى ئۇلارنىڭ يەڭگۈشلىنىپ تۇررـ دىغان خوجايىنلىرىغا قايتۇرۇپ بېرىپ باققان ئەمەس. چارروـ سىيىنىڭ يېقىنقى بىرقانچە ئەسىرلىك ھەربىي ــ سىياسىي تاريخى بىلەن دىپلوماتىيە تاريخىنى ياخشى بىلىدىغان كىشـ لەر بۇنى ئوبدان چۈشىنىدۇ. لېكىن ئۇ ئىلىنىڭ يېرىمىنى بولسىمۇ مانچۇ خاندانلىقىغا قايتۇرۇپ بەردى. بۇ ئۇنىڭ تاـ ريخىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئايرىم بولغان بىرلا مىسال بولۇپ، بۇ مىسال چارروسىيە ھۆكۈمىتى بىلەن مانچۇ خاندانلىقى ھۆـ كۈمىتى ئوتتۇرىسىدا ياكى ئاشكارا، ياكى مەخپىي ھالدا، ھەم تالىشىش، ھەم تىل بىرىكتۈرۈش مۇناسىۋىتىنىڭ بولغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. چارروسىيە ئۆزىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇستەملىكىلىرىنىڭ شەرقىدە ياقۇببەگدىن ئىبارەت بۇ ھەربىي ــ سىياسىي كۈچىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنى ئۆزىنىڭ ئۇ يەردىكى ھۆكۈمرانلىقىغا نىسبەتەن بىر زور تەھدىت دەپ ھېسابلىغانىدى. ئۇنىڭ ئىلىغا ئەسكەر چىقىرىشى ياقۇببەگنىڭ ھەربىي ھەرىكىتىنى چەكلەش ۋە ئاخىرقى ھېسابتا ئۇنى يوق قىلىشتەك ستراتېگىيىلىك مەقسەتتىن بولغان.

مەن بۇ كىتابىمدا ئۇزاقتىن بۇيان توپلىغان تارىخىي ماتېرىياللىرىمغا ئاساسەن، شۇ زامان ۋاقەلىرىنى ئەتراپلىق يورۇتۇپ بېرىشنى كۆزلىدىم.

تارىخ — رەھىمسىز، يۇز - خاتىرىسىز ۋە ئەمەلىيەتچىل كېلىدۇ. ئۇ گەرچە پارلاق بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ پارلاقلىقى تۈپەيلىدىن، كۆپىنچە ھاللاردا ئۇنىڭ شولىسى يورۇتقان يەرلەر سايە ئىچىگە يوشۇرۇنغان بولىدۇ؛ ئۇ ئوخشاش بىر ئادەمنى ھەم شەيتان، ھەم ئىنسان قىلىپ قويۇپ، ئۆزىنى سوقۇشقا سالىدۇ. ئۆزىنى بىر - بىرىنى چەتكە قاققۇزىدۇ. زالىملارنىڭ جاھالىتى بىلەن قوماندانلارنىڭ شان - شۆھرىتى ئۆزىنى كۆرەش قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن خەلق ئۇلارنى بىر - بىرىگە سېلىشتۇرۇپ، بىرقەدەر توغرا ھۆكۈم چىقىرىدۇ.

قىسقىسى، تارىخ — خاتالىقلار ۋە سەۋەنلىكلەرنىڭلا يىغىندىسى ئەمەس، ئۇ — تىرىشچانلىقلار ۋە ئۇرۇنۇشلارنىڭمۇ جەريانىدۇر.

بۇ كىتابتا كۆرسىتىلگەن شەخسلەرنىڭ ھەممىسى ھەقىقىي ئۆتكەن ئادەملەردۇر. تەسۋىرلەنگەن ئىشلارمۇ ئەينى زاماندا يۈز بەرگەن رېئال ۋەقەلەردۇر.

× ×

مەن 1969 - يىلى جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونى قوماندانلىق شتابىغا شتاب ئوفىتسېرى بولۇپ يۆتكەلدىم. خىزمەت مۇناسىۋىتى بىلەن مەشھۇر ئاقسايچىن تۈزلەڭلىكى①، قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ ئاقتو، ئاقچى، ئۇلۇغچات ناھىيىلىرىدە ۋە ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ كونىشەھەر، باي، كۇچا،

① قارا قۇرۇم، كۇنلۇن ۋە پامىر تاغلىرى بىلەن ئورالغان كەڭ تۈزلەڭلىكنىڭ نامى. ئورنى قەشقەرنىڭ غەربىي جەنۇبىدا.

ئۇچتۇرپان ناھىيىلىرىدە يەر شەكلىنى خەرىتىگە ئېلىش خىزمىتىگە قاتناشتىم. بولۇپمۇ 1976 - يىلى 10 - ئايدىن 12 - ئاينىڭ ئاخىرىغىچە ئۇلۇغچات ناھىيىسىدە تورغات ئېغىزىدىن باشلاپ سۆگەك، قوغۇشۇن كېنى، غانجۇغان، كەنشۋە، قىزىلبوي، ئۇقسالۇر، ساقالچات، كونا ئۇلۇغچات، جىغىن، سىمخانە، ئەركەشتام، چاقماق ۋە مىگىيول قاتارلىق جايلاردا يەر شەكلىنى خەرىتىگە ئېلىش جەريانىدا، خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن بەدۋلەت ھەققىدىكى نۇرغۇنلىغان قىزىقارلىق ھېكايىلەرنى ئاڭلىدىم. بەزىلىرىنى خاتىرىلەپ ماڭدىم. مۇزارت تاغ ئېغىزىنى تەكشۈرۈشكە قاتناشقاندا، بىز ئولتۇرغان جىپ بايدىكى جوغا داۋاندا بۇزۇلۇپ قېلىپ، ئىككى كۈن يولدا قالدۇق. ئۇزاق ئۆتمەي، ئاقتو ناھىيىسىدە سىدىقبەگنىڭ يۇرتى بولغان بارىن، پاراش قاتارلىق جايلارنى ئارىلىدىم.

مەن ئىجتىھات لىباسىنى كىيىپ، سەۋر ھاسىسىغا تايىنىپ ئىلگىرىلەشتە، ماقالەمنىڭ بېشىدا ئىسمى زىكرى قىلىنغان ئاپتورلار يېزىپ قالدۇرۇپ كەتكەن تارىخىي پاكىتلارنى يىپ ئۇچى قىلدىم، تارىخىمىزنىڭ ئەگرى - توقاي، سىرلىق، سوقماق يوللىرىدا ئېرىنمەي ماڭدىم، ھەتتا باشقىلار ئاتقان مالامەت تاشلىرى بېشىمنى يېرىپ جاراھەتلەندۇرگەندىمۇ كەينىمگە يانمىدىم، خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن ھېكايىلەرنى ئىمكان قەدەر كۆپرەك توپلاشقا تىرىشتىم، نۇرغۇن چارۋىچىلارنىڭ ۋە دېھقانلارنىڭ ئۆيلىرىدە قوندۇم، مېھماندوست قىرغىزلارنىڭ گۈلخانلىرىدا ئىسسىنىدىم ... ياقۇببەگ، سىدىقبەگ، بۇزرۇكخان تۆرە ۋە باشقا مۇھىم تارىخىي شەخسلەر ھەققىدە كۆپ نەرسىلەرنى بىلىدىغان مويسىپىت زاتلار بىلەن سۆھبەتتە بولدۇم. مېنىڭ ئىزدىنىشىمدە خەلقىم ماڭا يار بولدى، مېنى رىغبەتلەندۈردى. شۇنداق قىلىپ، مانا بۇگۈن تارىخىمىزدىكى ئاشۇ بىر بەتنى ئۆرۈپ، «بۇ ۋەقەلەر ئۈنى چۈشىنىدىغان ھەم

بۇ كىتابنى كۆرىدىغان ئادەملەر ئۇچۇن ئىبرەت بولغاي...»
دەپ ئىيتىشقا مۇيەسسەر بولدۇم.

مەن ئاتمىش جىلدلىق «مەرىپەتلىك، مەدەنىكار زوزۇكتاك ھەزىرەتلىرىنىڭ ئەسەرلىرى. نامىلەر. خانغا يوللانغان جەك مەلۇماتلىرى»، «شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك تەزكىرىسى. خەرىتىلەر توپلىمى»، «غەربىي چېگرىنى ئومۇمىي باشقۇرۇش ئىشلىرىغا ئائىت بايانلاردىن قىسقارتىلمىلار»، «چىك ئوردىسىنىڭ ھەقىقىي خاتىرىلىرى»، «شەنشى، گەنسۇ، شىنجاڭنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى»، «مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى» قاتارلىق خەنزۇچە ئەسەرلەردە مەلۇم بولغان بىرىنچى قول ماتېرىيالارنى ئىنچىكىلەپ تەتقىق قىلدىم. مۇشۇ مەزگىلدە، ئىلى بىلەن چۆچەكتىمۇ مانچۇ ئىستىبداتىغا قارشى خەلق قوزغىلاڭلىرى يۈز بەردى. بۇ قوزغىلاڭلار ئۇستىدە تەپسىلىي توختىلىشنى لازىم تاپمىدىم. چۈنكى بۇ قوزغىلاڭلار ھەققىدە بولۇپمۇ ئىلىدا يۈز بەرگەن قوزغىلاڭ ھەققىدە كىشىلەر ناھايىتى كۆپ ۋە تەپسىلىي يېزىپ قالدۇرۇشقانىدى. شۇڭا بۇ ھەقتە پەقەت قىسقىلا توختىلىپ ئۆتتۇم. بۇ ۋەقەلەرنى بايان قىلغاندا، مولا بىلال نازىمنىڭ «غازات دەرمۇلك چىن» دېگەن ئەسىرىدىن پايدىلانغاندىن سىرت، يەنە شۇ ۋەقەلەرنىڭ شاھىدى بولغان كىشىلەر يېزىپ قالدۇرۇپ كەتكەن خەنزۇچە، شىبەچە قول يازمىلاردىن، مەسىلەن: موجىڭخې (شىبە) ئەپەندى يازغان «شىبەلەرنىڭ تارىخىي ماتېرىيالى»، يازۇر ئەپەندى (بۇ زات قورغاس ناھىيە 1 - رايون 5 - يېزىدىن بولۇپ، داغۇر) ساقلىغان «ئىلى تەزكىرىسىدىن قىسقارتىلمىلار» دىن پايدىلاندىم.

مەن بۇ ئەسەردە يالغۇز پېرسوناژلارنىڭ، بولۇپمۇ ئاساسىي پېرسوناژلارنىڭ پىكىرلىرىنىڭ نەتىجىسىلا ئەمەس، بەلكى ئۇلارنىڭ تەرەققىياتىنىمۇ كۆرسىتىپ بېرىشكە ۋە ئۇلارنىڭ نۇتقىنىڭ ئوبرازلىقلىقى ۋە خاسلىقىنى ساقلاپ

قىلىشقا تىرىشتىم. شۇ تارىخىي پىرسوناژلارنىڭ ئۆزلىرى يازغان خەت ـ چەكلەر ۋە ئۇلارنىڭ زامانداشلىرىنىڭ شاھىدلىق ماتېرىياللىرى مېنىڭ مۇنداق قىلالىشىمغا ياردەم بەردى.

مەن بۇ ئەسەرنى يازغاندا، ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە، ئەينى دەۋرنىڭ تۇسىنى ساقلاپ قېلىشقا تىرىشتىم. بۇ كۆپرەك پېرسوناژلارنىڭ دىئالوگلىرىدا ۋە ئۇلارنىڭ ئىچكى ھېسسىياتىنى تەسۋىرلىگەندە ئىپادىلەندى. كىتابخانلىرىمىز كىتابىمىزنىڭ ھەربىر بەتلىرىدە دېگۈدەك تارىخىزىملىق سۆز ـ ئاتالغۇلارنى ۋە بۇگۈنكى دەۋرگە ئانچە مۇناسىپ كەلمەيدىغان بەزى تىل ئادەتنى ۋە تەلەپپۇزلارنى چېلىقتۇرىدۇ. بۇ ئەسەرنىڭ تارىخىي تارقا كۆرۈنۈشى ئېھتىياجىدىن بولغان شۇنۇڭا، كىتابخانلارنىڭ بۇنى تولۇق ئېتىبارغا ئېلىپ، مەسىلىگە ئىلمىي نۇقتىدىن قارايدىغانلىقىغا ئىشەنچىم كامىل.

مەن ئۇچ تومۇلۇق بۇ ئەسىرىمنىڭ مەلۇم بابلىرىنى قول يازما ھالىتىدە ئوقۇپ، ئۆز مۇلاھىزىسى ۋە مەسلىھەتلىرى بىلەن ماڭا كۆرسەتمە بەرگەن يېتۇك ئالىم، ئەدىب، تىلشۇناس مەرھۇم ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر ئاكىغا سېغىنىش ھېسسىياتى ئىچىدە ئۆز تەشەككۇرۇمنى بىلدۈرىمەن. چۈنكى بۇ ئۇستاز كىتابنىڭ «قاسىم پولگان» دېگەن بابىنى كۆرۈپ ماڭا: «ئەدەبىي ئەسەرلەردە، شىمالدا سادىر پالۋان ئوبرازى ناھايىتى مۇۋەپپەقىيەتلىك يارىتىلغان. جەنۇبتا بۇنداق ئوبراز ئانچە كۆپ ئەمەس. شۇنۇڭا سىز قاسىم پولگان ئوبرازىنى يەنىمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈشكە تىرىشىڭ!» دېگەنىدى. كەسپىدىشىم، مەشھۇر شائىر، ژۇرنالىست قۇربان بارات ئەسەرنىڭ دەسلەپكى تولۇق ئورىگىنالىنى ناھايىتى قىزىقىش ئىچىدە ئوقۇپ چىقتى ۋە پۈتۈن كىتابنى تەھرىرلەش ۋە نەشىرگە تەييارلاش ئىشىنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىپ، بۇ كىتابنىڭ يورۇق دۇنياغا كۆز ئېچىشىغا زور ياردەم

بەردى. بۇ يەردە مەن ئۇنىڭغا چىن كۆڭلۈمدىن رەھمەت ئېيتىمەن.

سۆيۈملۈك رەپىقەم ۋەسەپدىشىم تۇنىسا كەنجى مېنىڭ پۇتۇن ئىجادىي ئەمگىكىمنى مەنىۋى ۋە ماددىي جەھەتتەچىن قەلبىدىن سەمىمىي قوللىدى. مۇبادا، ئۇ ماڭا يار - يۆلەك بولۇپ، زۆرۈر بولغان ئائىلە قولايلىقىنى يارىتىپ بەرمىگەن بولسا، بۇ ئەمگىكىمنىڭ بۇنچە دەك تېز رويابقا چىقىشىنى تەسەۋۋۇر قىلماق قىيىن بولاتتى. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئۇنىڭغىمۇ چىن كۆڭلۈمدىن تەشەككۇر ئىزھار قىلىمەن. بىزنى تەڭ ياشاپ، تەڭ قېرىشقا نىسىپ قىلغاي!

دۇنيادا ئېۋەنسىز ئادەم بولمىغاندەك، بۇ ئەسەرنىمۇ نۇقسانسىز دېگىلى بولماس، ئەلۋەتتە. مۇبادا، مۇشۇ ئازغىنا ئەمگىكىم بىلەن كەڭ كىتابخانلارنىڭ قىزىقىشىنى بىرئاز بولسىمۇ قوزغىيالىسام، بۇ ئەسەرنى يېزىشتىكى مەقسەتكە يەتكەن بولاتتىم.

1997 - يىل 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى، ئۇرۇمچى.

بىرىنچى باب

يانغىن

«ئۇۋا بۇزغۇچىنىڭ ئۆز ئۇۋىسى بۇزۇلىدۇ.»

— ئۇيغۇر خەلق ماقالى

مىلادى 1864 - يىل 6 - ئاينىڭ 5 - كۈنى، جۈمە.

كۈچادا تومۇز ئايلىرىدا ئىسسىق قاتتىق بولىدۇ، ئىسسىقنىڭ تەپتىدىن يەر ۋە ئاسمان تونۇردەك قىزىپ كېتىدۇ. تومۇزنىڭ مۇنداق ئىسسىقىدا، قۇشلارمۇ ئاسماندا ئەركىن - ئازادە ئۇچالمايدۇ. بولۇپمۇ، كۈن تىكلەشكەندە ئاسماندا بىرمۇ قۇشنى كۆرگىلى بولمايدۇ. قېرىلار بۇنداق ئىسسىقلارنى قۇشلارنى ھاۋادىن ئېلىپ يەرگە ئاتىددىغان ئىسسىق دېيىشەتتى.

كۈچانىڭ شىمالىدىكى قارلىق تاغلار، ئاقباش چوققىلار بىر خىل ئىسسىق ۋە يورۇق تۇمان ئىچىدە ئاقىرىپ ياتاتتى. ئۇلار خۇددى ھازىرلا ئېرىپ كېتىدىغاندەك كۆرۈنەتتى. ئاپىئاق ئاسماندىن كۆز بىلەن كۆرۈشكە بولىدىغان مىڭلارچە - مىليونلارچە ئىنچىكە زەر تالالار ئېقىپ چۈشۈۋاتقاندەك تۇيۇلاتتى. بۇ قەدىمكى يۇرتنىڭ شىمالىدىكى تەڭرىتېغىدىن ئېقىپ چۈشىدىغان سان - ساناقسىز ئېقىنلار ئاخىرىدا قوشۇلۇپ

كۆچانىڭ قاپ ئوتتۇرىسىنى كېسىپ ئۆتكەن دەريا ئايلانغا-
ندى. بۇ دەريانى بويلاپ جايلاشقان چوڭ - كىچىك يېزىلار،
سان - ساناقسىز ئۆيلەر، كەپىلەر يىراقتىن ئىسىق ۋە
يورۇق تۇمانلىڭ ئىچىدىن غۇۋا كۆرۈنۈپ تۇراتتى؛ ئۇلار
ئىنتايىن نېپىز شايى پەردىنىڭ ئارقىسىدىن كۆرۈنگەندەك
كۆرۈنەتتى. پۇتۇن كۆچا تا ئەتىگەندىن چۈشكىچە بولغان
ئىسسىقتا پىژغىراپ كېتىۋاتاتتى. كۆچا دەرياسىدىكى سۇ دىمىق
ئىسسىقتا، جىمجىت ئەمما راۋان يېيىلىپ ئېقىپ تۇراتتى.

كۆچانىڭ پاختا بازىرىدىكى جامە ئالدىدا ئادەملەر
مىغىلداپ كەتكەنىدى. ئېگىز قارىياغاچلارنىڭ يوغان شاخلىرىغا
ئون يەتتە ئادەم ئېسىقلىق تۇراتتى. ئۇلار سايراملىق ئەيسا
گۈمبەز، مۇھەممەت ئەلى بۇغرا قاتارلىق كىشىلەر ئىدى.
بۇ ئۆلۈكلەرنىڭ يالىڭاياق پۇتلىرى تاسمىدەك سوزۇلغان
پېتى قېتىپ قالغانىدى. ئۆلۈكلەرنىڭ ھىڭگايغان چىشلىرى،
ئالايغان كۆزلىرى، تۆۋەنگە بىر غېرىچ ساڭگىلىغان تىللىرى،
ئېغىز - بۇرۇنلىرىدىن ئاققان قانلارغا قارىغان ئادەمنىڭ
تېنى شۇركۈنۈپ، پۇتۇن بەدىنى تىكەنلىشەتتى.

بېشىغا ئالتىنچى جەركىلىك دىڭ قالپاق ①،
ئۇچىسىغا قارا بۆزدىن ئۇدۇلىدىن ئىزمىلىنىدىغان ئۇزۇن
نىمچە كىيگەن كۆچا خان ئامبىلى سالىڭا② پاختا بازىرىنىڭ
ئېغىزىغا قويۇلغان قارا شىرەنىڭ كەينىدە دارغا ئېسىش
جازاسىنىڭ ئىجرا قىلىنىشىغا نازارەتچىلىك قىلىپ ئولتۇراتتى.
سەمرىپ يەل توشقۇزۇلغان تۇلۇمدەك بولۇپ قالغان ئېزىز
بەگ تۈڭچى③ ئامبالنىڭ ھۆكۈمىنى ئاۋازىنى سوزۇپ چىقىرىپ
ئۇيغۇرچە ئوقۇۋاتاتتى:

---

① دىڭ قالپاق — ئەمەلدارلىق بۆكى.
② بۇ نام بەزى ئۇيغۇرچە مەنبەلەردە «غالداي» دەپ ئېلىنغان.
③ تۈڭچى — تەرجىمان.

ـ ئامبال دارىننىڭ پەرمانىنى ئوقۇيمەن، ھەممىڭلار قۇلاق سېلىڭلار! يۇرت بېگى، مىڭبېگى، تۈمەنبېشى، مىڭبېشى، يۈزبېشى، كۆكبېشى، قاپىبېشى قاتارلىق بەگلەرگە، چوڭ ـ كىچىك، ئۇلۇغ ـ ئۇششاق ھەممە يۇرت ئەھلىگە مەلۇم بولغايكى، بۇ يالاڭتۆشلەر خاقانىي چىن لەشكەرلىرىنىڭ ماۋاش ـ كۈلىياڭى ئۈچۈن چېچىلغان سېلىقنى تۆلىمەي، گەدەنكەشلىك قىلىپ، ئۇلۇغ خاقانىي چىننىڭ ئەمر ـ ئىتائىتىدىن چىقىپ، ئىسيانكارلىق قىلىپ، چوماق ـ كالتەكلىرىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ، يېغى قوپقانلىقلىرى ئۈچۈن دارغا ئېسىلدى!...

بۇ چاغدا، ئۇشتۇمتۇتلا چىققان بىر چۇقان ئېزىز بەگ ئۇڭچىنىڭ سۆزىنى بۆلۈۋەتتى. ئۇ سۆزىنى داۋاملاشتۇرالماي كۆزىنى چەكچەيتكىنىچە قاراپ تۇرۇپ قالدى. پۇرقىراپ كۆتۈرۈلۈۋاتقان چاڭ ـ توزان ئىچىدە، قوللىرىغا تاياق ـ توقماق ئېلىپ تاغىي ـ باغىي بولۇشقان بىرتوپ ئادەم خۇددى تاغ كەلكۈندەك دەۋرەپ كەلمەكتە ئىدى. ئۇلار ئالدىغا ئۇچرىغانلىرىكى ئادەمنى سۈرۈپ ـ توقاي قىلىپ، كوچىنى بىر ئالغاندى. ئۇلارنىڭ ئۇچىسىدىكى كىيىملىرى جۇل ـ جۇل بولۇپ، ئەت ـ يانلىرى كۆرۈنۈپ قالغاندى. ئۇلار كىرلىشىپ رەڭگىنى ئۇققىلى بولمايدىغان بولۇپ كەتكەن ماتا يەكتەكلىرىنىڭ ئالدىنى ئېچىۋېتىشكەن، باشلىرىغا شاپاق بۆك كىيىشىۋالغاندى. توپنىڭ ئالدىدا ئۇچىسىغا قىزىل موۋۇت جۇببە①، بېشىغا دەرۋىش كۈلاسى كىيگەن، ئېگىز بويلۇق، سېرىق ساقاللىق، كۆزلىرى ئوتتەك يېنىپ تۇرۇدىغان، ئاق پىشماق بىر كىشى بىر قولىدا قۇرئان تۇتۇپ، بىر قولىدا ھاسىسىنى ئوينىتىپ جېننىڭ بارىچە ۋارقىراپ كەلمەكتە ئىدى. ئۇنىڭ ئەتراپىنى بىر توپ دەرۋىش ـ سوپىلار ئورۇۋالغاندى. بۇ دەرۋىش ـ سوپىلارنىڭ باشلىرىدا كۈلا، قوللىرىدا نەيزىدەك ھاسا، ئۈستىلىرىگە سېرىق چەكمەندىن كەڭ ۋە جۇلدۇر ـ ياماق بولۇپ كەتكەن تونلارنى كىيىشىۋالغان، بەللىرىگە

① جۇببە ـــ شەيخلەرنىڭ ئوست كىيىمى.

كاشكۇل① ۋە مونچاقلاردىن چېتىپ ياسالغان بەلباغلارنى باغلىۋالغاندى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ۋارقىرايتتى، بەزىلىرى ھۆركىرەيتتى، يەنە بەزىلىرى بولسا زىكرى سوقاتتى:

.....

دۇنيا مېنىڭ دېگەنلەر،
جاھان مالىن ئالغانلار،
ئاچكۆز قۇشتەك بولۇبان،
ئۇل ھارامغا پاتقانلار.

.....

ئۇلار ئەنە شۇنداق يەر ـ جاھاننىسۈپۈرۈپ تاشلايدىغان بىر ئەلپاز بىلەن دەۋرەپ كېلىشمەكتە ئىدى. ئۇلار گاھ توختاپ، گاھ دەۋرەپ مېڭىپ كېلىشۋاتاتتى. توختىغاندا ھەلقە تۈزۈپ، «ياۋاللا ـ ھەق!» دەپ تەلقىن ئېيتىشاتتى. بۇ توپنىڭ ئەڭ ئالدىدىكى بىر نەچچە سوپى چاقپەلەكتەك پىرقىراپ، بۇرۇنقىدىنمۇ قاتتىقراق ۋارقىراشقا باشلىدى:

ـ بىز سەئىدلەرمىز ②. بىزگە بىر ئالىلادىن باشقا ھېچكىمنىڭ قۇدرىتى يەتمەيدۇ!

ئۇلار تەكشى ئاۋاز بىلەن ھۆكمەت ئېيتىشقا باشلىدى:

ياۋاللا دوست، ياۋاللا!
ھەق دوست، ياۋاللا...
پانىي دۇنيا دېگەنلەر،
تەقۋانى تەرك ئەتكەنلەر.

---

① تىلەمچىلەرنىڭ تىلىۋالغان نەرسىلىرىنى سېلىپ بەللىرىگە ئېسىۋالىدىغان خالتىسى.

② سەئىدلەر ـــ مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ئومۇمىي نامى.

هەمدۇ ـ سانا دېمەستىن،
كەيىپ ـ ساپا دېگەنلەر.
گۇناھلىرى ھېسابسىز،
قىيامىتى مەدەتسىز.

يائاللا دوست، يائاللا،
ھەق دوست، يائاللا!

باياتىن بېرى شىرەسىدە كۆرەڭلەپ ئولتۇرغان ئامبال سالىڭنا بىلەن ئۇنىڭ پەرمانىنى ئۇيغۇرچىغا ئاغدۇرۇپ ئوقۇپ بېرىۋاتقان ئېزىز بەگ تۇڭچى غەزەپ بىلەن يوپۇرۇلۇپ كېلىۋاتقان ئالىماننىڭ ھەيۋىسىدىن قورقۇپ، ئۆزلىرىنى شىرەنىڭ ئاستىغا ئېتىشتى.

ـ ساراڭ بولۇپ قېلىشتىڭمۇ؟ نېمە قىلىشۋاتقىنىڭنى بىلىشەمسەن؟ ـ ئەتراپتا توپلىنىپ تۇرغانلار ئىچىدىن بەزى ئادەملەر ۋارقىراشتى،ـ ئامبالنىڭ پەرمانىغا قارشى چىقىش ـ خاقانىي چىنغا مۇشت كۆتۈرگەنلىك بولىدۇ! بۇنى بىلىشمەمسەن؟

ـ پەرمانىڭنى ئاناڭغا ئاپىرىپ بەر! بۇ گۇناھسىزلارنى نېمىشقا دارغا ئاسىدىكەن؟ بىز خاقانىي چىن دېگىنىڭنى ئەمدى تونۇمايمىز. راشىدىن خان غوجامنىلا تونۇيمىز!... قانداق پەرمان چۈشىدىغانلىقىنى ئەمدى كۆرۈشىسەن! خان غوجام ھەرقايسىڭنىڭ كۆرگۈلۈكۈڭنى كۆرسىتىپ، ھەممىڭنى قىلىچنىڭ ئاستىدىن ئۆتكۈزۈپ، باشلىرىڭنى ساينىڭ تېشىدەك دومىلىتىۋېتىدۇ! ـ دېدى ھېلىقى سەپنىڭ بېشىدا قولىغا قۇرئان ۋە قىلىچ تۇتۇپ كېلىۋاتقان ساقاللىق كىشىنىڭ يېنىدىكى سوپىلىرىدىن بىرى.

ـ راشىدىن خوجا؟

ـــ مەۋلانە ئەرشىدىن ۋەلىينىڭ مازىرىدىكى دەرۋىشقۇ ئۇا يىغىلغان خەلق ھاياجانغا كېلىپ گۈرۈلدىشەتتى، دەريانىڭ سۈيىدەك چايقىلاتتى. ئەتراپتا ۋاراڭ ـ چۇرۇڭ كۆتۈرۈلدى، كىشىلەر تەرەپ ـ تەرەپتىن پاختا بازىرىدىكى جامە ئالدىغا قاراپ سەلدەك ئېقىپ كېلىشكە باشلىدى. ئۇلار بىرىنىڭ سۆزىنى بىرى ئاڭلىيالماي گۈرۈلدەپ تۇرغاندا، شىرەنىڭ ئاستىغا كىرىۋالغان ئامبال سالىكئا ئالتىنچى جەركىلىك دىك قالپاقنىڭ بېشىدىن چۈشۈپ قالغىنىغا قارىماي، پۇتىنىڭ ئۇچى بىلەن ئەپلەپ دەسسەپ قۇيرۇقىنى خادا قىلماقچى بولۇۋېدى، ئۇنى خەلق كۆرۈپ قېلىپ، تاشقىن بۇزغان تۇغاندەك بۆسۈلۈپ، كەلكۈندەك باستۇرۇپ كېلىپ، ئۇنى تاش ـ بوران قىلىشقا باشلىدى. ئالامان ھە دېمەيلا بۇ ئامبالنى ۋە ئۇنىڭ جاللاتلىرىنى دەسسەپ ـ پېتىقلاپ يەرگە چاپلىۋەتتى. بۇ پاتىپاراقچىلىقتا، ھېلىقى ئېزىز بەگ تۇڭچى ئۆزىنى ئارانلا چەتكە ئالالىدى.

بۇ جۇمە كۈنى ئىدى. راشىدىن خوجا جامەنىڭ پەشتىقىنىڭ ئۈستىگە چىقىپ تەبلىغ قىلماقچى بولدى. ئۇ سۆزلىرىنى گويا تاغلاردىن، شېغىل تاشلارنىڭ ئۈستىدىن، قورام تاشلارنىڭ ئارىسىدىن، قويۇق ئورمانلىقلاردىن شارقىراپ ئېقىپ كەلگەن سۇغا ئوخشاش راۋان قويۇۋەتتى:

ـــ ئالاتاۋالا، ئىنسانلارنى زۇلۇم ـ سىتەملەر ئاستىدا ياشىسۇن دەپ ياراتقان ئەمەس. بىراق، بۇ دۇنيا زۇلۇم دۇنياسىغا ئايلاندى. ئاللا بۇنداق بولۇشىنى ھەرگىز راۋا كۆرمەيدۇ، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامۇ راۋا كۆرمەيدۇ. بىرلىرى يېيىشىۋاتىدۇ، مىڭلىرى ئۇلارنى بېقىشىۋاتىدۇ. ئالاتاۋالا بۇنى ھەرگىز راۋا كۆرمەيدۇ. قۇرئانى كەرىمدە ئۇلۇغ ئاللا شۇنداق دېگەن: زۇلۇم ـ سىتەم سالغۇچىلار كاپىردۇر؛ زۇلۇمغا ئۇچراپ تۇرۇپ قارشى چىقمىغانلار، ئۆلۈملىرىنى كۆرۈپ تۇرۇپمۇ،

ئاچلىقنىڭ ئازابىنى تېتىپ تۇرۇپمۇ قارشى تۇرمىغانلار، ھەم كاپىردۇر. زۇلۇمنى كۆرۈپ تۇرۇپمۇ قارشى چىقمىغانلار، ئۇنى تاماشا قىلغانلار، بويسۇنغۇچىلارنىڭ ھەممىسى كاپىر. جەننەت زۇلۇمغا قارشى تۇرغۇچى، يامانلىقلارغا قارشى تۇرغۇچىلارنىڭ ئالدىدا تۇرۇپتۇ.

راشىدىن خوجا جامائەتكە بىر قۇر قاردۇەتكەندىن كېيىن، تەبلىغىنى داۋاملاشتۇردى:

— بۇلار شېھىتلەردۇر، — دەپ دەرەختە ئېسىقلىق تۇرغان ئەيسا گۈمبەز باشلىق ئون يەتتە كىشىنى كۆرسەتتى ئۇ، — ئۇلارغا جەننەتۇل ماكان، رەۋزەئى رىزۋاندا ھۆسنى جامالى تەڭداشسىز ھۇرلىقالار قۇچاق ئېچىپ تۇرۇپتۇ. ئۇلارنىڭ گۇناھى نېمە؟ خەلق ئامباللار، ھاكىملار ئۇستىمىزگە چىقىپ ئېغىناپ ياتقاندىمۇ غىڭ قىلماي كەلگەندىغۇ؟ ئۇلارنىڭ دېگىنىنى قىلىپ، كۆرسەتكىنى بويىچە ماڭغاندىغۇ؟ ئامباللارنىڭ نېمىسىگە يەنە نېمە يەتمىدى؟ بۇلارنىڭ دېگىنى دېگەن، قىلغىنى قىلغان بولۇپ كەلمىدىمۇ؟

راشىدىن خوجا ئۆز سۆزلىرىنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن، قۇرئانى كەرىمدىكى ئايەتلەرنى ئوقۇدى ۋە بۇ ئايەتلەرنىڭ مەنىسىنى ئۆزىنىڭ مۇئلۇق، تەسىرلىك ئاۋازى بىلەن ئۇزۇندىن ـ ئۇزاق قىلىپ يېشىپ بەردى. ئۇ سۆزىنى تۇگەتكەندە، تەرگە چۆمگەنىدى.

ئەسلىدە خاقانىيچىن بۇيۇرتلارغا دىيەك ① ماتا قاتارلىق بەش تۈرلۈك ئالۋان ـ سېلىق بەلگىلەپ، دەستۇر ـ ئەمەل، ئەن ـ قائىدىلەرنى توختىتىپ بەرگەنىدى. لېكىن، ۋاقىتلارنىڭ

① دىيەك — ئاشلىقتىن تاپشۇرۇلىدىغان $\frac{1}{10}$ خىراج ھەققى.

ئۆتۈشى بىلەن، مەنسەپدارلار خاقانىي چىننىڭ بۇ يارلىقىغا چېكىدىن ئاشقان ھەرخىل بەلگىلىمىلەرنى قوشۇۋېرىشتى. ھەر خىل يامان قائىدە - يوسۇنلارنى پەيدا قىلىشىپ، پۇقرالارنىڭ ئۈستىدىكى جەبىر - زۇلۇمنى كۈچەيتىۋەتتى. شۇ ۋەجىدىن، كۈچانىڭ ئۈستىدىكى سايرام دېگەن يۇرتتىن ئەيسا گۈمبەز، مۇھەممەت ئەلى بۇغرا دېگەن كىشىلەر باشچىلىقىدىكى باي خەلقى ئەمەلدارلارنىڭ چوڭىغا «خاقانىي چىن بىزگە ئەن - قائىدە قىلىپ توختىتىپ بەرگەن بەش تۈرلۈكلا ئالۋاننى بېرىمىز!» دەپ ئەرز قىلدى. بىراق، بۇ يۇرتنىڭ بەگلىرى ۋە تۈڭچى - تىلماچلىرى كۈچا خان ئامبىلىغا: «بىرنەچچە ئادەم ئۇلۇغ خاقانى چىننىڭ ئەمىر - ئىتائىتىدىن چىقىپ باغى ۋە تاغى بولۇپ، ئىسيان كۆتۈردى» دەپ مەلۇم قىلدى. ئامبالمۇ ئاق - قارىنى سۈرۈشتۈرمەيلا، بەگلەر بىلەن تۈڭچىلارنىڭ گېپىنى گەپ قىلىپ، چېرىك ئەۋەتىپ، ئۇلارنى باغلاپ تۈتقۇزۇپ كەلدى، ئۇ، ئەيسا گۈمبەز، مۇھەممەت ئەلى بۇغرا باشلىق ئون يەتتە ئادەمنى پاختا بازىرىدىكى قارىياغاچقا ئاستۇردى. ئۇلاردىن باشقىلىرىنىڭ بەزىلىرىنى تامغا باستۇرۇپ ئۆلتۈردى، بەزىلىرىنى ئۈسسۈز ۋە ئاچ قويۇپ، ھاكىنى دوغاپ قىلىپ ئېرىتىپ، ئۇلارغا زورلۇق بىلەن ئىچكۈزدى. ئۇنى ئىچكەنلەر جايىدىلا قېتىپ قېلىشتى. بۇلارنى مەنسەپدارلار كېسەل بولۇپ ئۆلگەن دەپ مەلۇم قىلىپ كۆمدۈرۈۋەتتى.

كۈچا خەلقى ھەددىدىن ئاشقان، جانغا پاتقان بۇ زۇلۇم - زوراۋانلىقلارغا تاقەت قىلىپ تۇرالمىدى. ئۇلار مۇھەممەت ئەلى شەيخ، موللا مۇسا ئىماملارنىڭ باشچىلىقىدا شۇ چاغدا ئالتە

شەھەر① بويىچە ئەڭ چوڭ خان ئامبىلى بولغان يەكەن خان ئامبىلىغا ئەرز ـ دادلىرىنى سۈندى. يەكەن خان ئامبىلى بۇ ئەرزنى سورىمايلا، ئۇنى كۈچا ئامبىلىنىڭ «ئەھۋالىغا قاراپ» بىر تەرەپ قىلىشىغا قايتۇردى. بۇ ئىش خۇددى «قويىنىڭ يۈڭىنى بۆرىگە ئېلىشقا تاپشۇرغان» دەك بىر ئىش بولدى. كۈچا خان ئامبىلى: «بىرنەچچە گەدەنكەش چەنتۈلار ② ئۇلۇغ خاقانىي چىنغا دۈشمەن بولۇپ، ئۇ جانابىي مۇبارەكنىڭ ئەمر ـ ئىتائىتىدىن چىقىپ قارشىلاشقاننى ئاز دەپ، يەنە يەكەن خان ئامبىلىغا ئەرز قىلغان» دېگەننى باھانە قىلىپ، چېرىك ئەۋەتىپ، مۇھەممەت ئەلى شەيخ، ئىبراھىم ئەرباب بەگ باشلىق ئون نەچچە ئادەمنى تۇتتۇرۇپ كېلىپ، ئۇلارنى سوئال ـ سوراق قىلمايلا چاناپ ئۆلتۈردى، بىرنەچچىسىنىڭ پېيىنى كېسىپ كاردىن چىقاردى. ھېلىم كۆكبېشى، تەلەي كۆكبېشى، توختى كۆكبېشى باشلىق قىرىق كىشىنى ئېغىرغۇلدا زەنجىر ـ كىشەنلەر بىلەن بەند قىلىپ، دىگزىغا③ تاشلىدى.

× ×

1862 ـ يىلى كۈزدە، گەنسۇ ئۇلۇكسىدىكى جەھىرىيە سۇلۇكىنىڭ ئىمامى ماخۇالۇڭ باشچىلىقىدا ئىسيان كۆتۈرگەن خۇيزۇلار مانجۇ ھاكىمىيىتىنى خېلىلا تەمتىرىتىپ قويغانىدى. كېيىنكى چاغلاردا، خۇيزۇلار تىنچىمىغاندىن كېيىن، مانجۇ

① ئالتە شەھەر ـــ ئادەتتە ھازىرقى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى كۈچا، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، قەشقەر، يەكەن ۋە خوتەن شەھەرلىرىنى كۆرسىتىدۇ. مانجۇ ھاكىمىيىتى بۇ ئالتە شەھەرگە خان ئامبال قويۇپ ھۆكۈمرانلىق قىلغان.

② چەنتۈلار ـــ مانجۇ ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئۇيغۇر خەلقىنى ھاقارەتلەپ ئاتىشى.

③ دىگزا ـــ زىندان.

هۆكۈمرانلىرى ۋەقەنىڭ كېڭىيىپ كېتىشىدىن قورقۇپ، ھەر-
قايسى ۋىلايەتلەرنىڭ چوڭلىرىغا «پاراكەندە تۈگىگانىيلار ۋاقتى-
دا يوق قىلىنىپ، مالىماننىڭ ئالدى ئېلىنسۇن» دېگەن مەز-
مۇندا يارلىق چۈشۈرگەنىدى.

× ×

يەكەن خان ئامبىلى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ھەرقايسى
شەھەر ۋە يۇرتلاردا كۆتۈرۈلگەن غەلىيانلارنىڭ ئوتىنى
ئۆچۈرەلمەي بېشى قېتىپ تۇرغاندا، خاقانىي چىندىن «پاراكەن-
دە تۈگىگانىيلار ۋاقتىدا يوق قىلىنسۇن» دېگەن يارلىق كېلىپ،
ئۇنىڭ بېشىنى ئوچاق ئېتىۋەتتى.

ھۇد ئايلىرى. يەكەن دىيارىنىڭ يېزا - قىشلاقلىرىغا
ھاياتلىق يامرىدى. ھەمەل ئېيى بېزىگەن كۆكلەمدىن كىشىلەر-
نىڭ كۆزى قاماشتى. غۇبارسىز ئاسمانمۇ ئەتىيازنىڭ سۈيۈن-
چى يامغۇرىنى يەكەن دىيارىنىڭ سېخىي زېمىنىگە سېپىپ
ئۆتتى. مول ھوسۇللۇق بۇ گۈزەل دىيار خۇددى يېڭى تويى
بولغان قىزدەك ياسىنىپ كۆرۈنۈش قىلدى. ھەممىنى كۆرگەن
قېرى پەلەك يەر يۈزىگە كۆكتاتتىن خال چەكتى. زېمىندىكى
ھەممە نەرسىنىڭ كۆڭلى گۈلدەك ئېچىلدى. زەرەپشان دەرياسى
بويىدىكى مەجنۇنتاللىقلاردا بۇلبۇللار خۇش ناۋا بىلەن
بەس - بەستە سايراشماقتا ئىدى.

ھەربىي كېڭەش يەكەن خان ئامبىلىنىڭ ئوردىسىدىكى
داتاڭدا چاقىرىلدى. بۇ ھەربىي كېڭەش ئادەتتىكىگە ئوخشىماي-
دىغان پەۋقۇلئاددە كېڭەش ئىدى. بۇنىڭغا ھەرقايسى شەھەر-
لەرنىڭ خان ئامبالىرى بىلەن ئاغلاقچى ئامبالىرى تەكلىپ
قىلىنغاندىن باشقا، يەنە يەكەننىڭ ھاكىمبېگى ئەھمەت ۋاڭ
بىلەن يەكەننىڭ تۆتىنچى دەرىجىلىك ئىشكىئاغىسى نىياز

بەگمۇ قاتناشتۇرۇلغاندى.

يەكەن خان ئامبىلى خاقانىي چىننىڭ يارلىقىنىڭ مەزمۇنىنى كېڭەش ئەھلىگە ئۇقتۇردى:

ــ تۇڭگانىيلار توغرىسىدىكى خەۋەر بۇ يەرگە يېتىپ كېلىشى بىلەن تەڭلا،ــ دېدى ئۇ ئوڭ ۋە سول تەرىپىدە قاتار ئولتۇرغان مەنسەپدارلارغا بىر قۇر قارىۋەتكەندىن كېيىن،ــ بىزلەر بۇ يەردە ئاز سانلىق بولۇپ قالىمىز. تۇڭگانىيلار بىلەن چەنتۇلارنىڭ تىلى باشقا بولىسۇ، ئەمما دىنى بىر. ئۇلار ناھايىتى تولا. ئۇلارغا بىز مۇشۇ ئازغىنا كۈچىمىز بىلەن تەڭ كېلەلمەيمىز. ھەرقايسىڭىزلار خاقانىي چىننىڭ جۇلدۇ ــ جاساقلىق، جەركە ــ ئوتۇغاتلىق ئەمەلدارلىرى سىزلەر. بولۇپمۇ، سىز ئەھمەت ۋاڭ جانابلىرى بىلەن نىياز ئىشىكئاغابەگ ئابائى ــ ئەجدادىڭىزدىن تارتىپ خاقانىي چىننىڭ تۇزىنى يەپ، ماۋاشىنى ئېلىپ، دۆلىتىنى كۆرۈپ كەلگەنلەر. تۇز ھەققىنىڭ ھۇرمىتىنى قىلىش ھەممە ئىنسان گۈرۈھى ئەمەل قىلىدىغان پەزىلەت. بۇگۈن سىزلەرنىڭ مەسلىھەتىڭىزلەرنى بىر ئاڭلاپ باققۇم بار...

ئەھمەت ۋاڭ بېگىم بۇ زامانىنىڭ رەڭۋازلىقىنى ئوبدان بىلگەنلىكتىن، ئالدىراپ مەسلىھەت بېرىپ كەتمىدى ۋە نىياز بەگكە: «ئۆزۈڭ بىرنىمە دەپ باقساڭ!» دېگەندەك قاراپ قويدى. ئەھمەت ۋاڭ بېگىمنىڭ ئۇنىدىمىگەنلىكىنى كۆرۈپ، نىياز بەگ ئېغىز ئاچتى.

ــ دارىن جانابلىرى،ــ دېدى ئۇ،ــ بۇلارنى ئۆلتۈرسەكمۇ ــ ئۆلتۈرمىسەكمۇ، بولار ئىش بولدى. بۇرىنىڭ ئاغزىغا قان تەگدى، چەنتۇلارنىڭ كۆزى ئېچىلدى. تۇڭگانىيلار بىلەن بۇ چەنتۇلار بىزنىمۇ ، خاقانىي چىننىمۇ ئەمدى تىنىم تاپقۇزمايدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئاشۇ پاراكەندە تۇڭگانىيلارنىڭ كاساپىتىدىن بولۇۋاتىدۇ.

ـــ مەن سىزدەك ئوچۇق سۆزلۈك ئادەملەرنى ياخشى كۆرىمەن،ـــ دېدى خان ئامبال.

ـــ بۇنداق خىسلەت كۆپ ئادەملەردە بولۇۋەرمەيدۇ. بۇ پەقەت سىز ئامبال جانابلىرىدەك دانا ئەمەلدارلارغىلا خاس خىسلەت،ـــ دەپ كېرىلىپ كەتتى نىيازبەگ خان ئامبالنىڭ ئۆزىنى ماختىغىنىنى كۆرۈپ،ـــ مەن دائىم مۇشۇنداق سۆزلەيمەن!

ئۇ ئورنىدىن تۇرۇپ، قوش قوللاپ قۇللۇق بىلدۈردى.

ـــ ئولتۇرۇڭ بەگ جانابلىرى، يېنىمغا كېلىپ ئولتۇرۇڭ!

نىياز بەگ بېرىپ خان ئامبىلنىڭ يېنىدىكى كۆرسىتا ئولتۇردى. قوللىرىنى تىزىنىڭ ئۈستىگە قويدى.

ـــ قېنى سۆزلەڭ، مەجلىس ئەھلىنىڭ قۇلىقى سىزدە!ـــ دېدى خان ئامبال ئۈمىدلىك نەزەرى بىلەن نىياز بەگكە بېقىپ.

ـــ ئامبال جانابلىرى، سىز يىلاننىڭ تېرە تاشلىغىنىنى كۆرگەنمۇ؟ ئاجايىپ ئىشتە ـ بۇ! يىلاننىڭ جېنىنى ئالىدۇ. يىلان دەسلەپتە يۇمشاق ئوتلۇق جاينى تالىلايدۇ. بىر مەزگىل ئوت ـ چۆپ ئىچىدە ئايلىنىپ سۆرىلىپ يۈرىدۇ، كېيىن ئوقيا-دەك ئىككى ـ ئۇچ قېتىم كېرىلىدۇ، توختاپ يەنە كېرىلىدۇ، يەنە توختاپ، ئاخىرىدا خېلى ئۇزۇنغىچە كېرىلىدۇ. ئاندىن، توپىتەك تۈگۈلۈپ، يەنە يېشىلىدۇ. شۇ چاغدا، يىلان كۆپۈپ كېتىدۇ. ئۇزۇن تېرىسىنى باشقا يەرگە ـــ يۇلغۇننىڭ تۈۋىگە تاشلايدۇ. بۇ چاغدا يىلاننىڭ يېڭى تېرىسى تولىمۇ نېپىز، خۇددى مۇنجامە قەغەزدەك ئاسان تېشىلىپ كېتىدىغان بولىدۇ. يىڭنىنىڭ ئۇچىدەك تىكەن كىرىپ كەتسىمۇ، ئۇنى تېشىپ زېدە قىلىپ قويىدۇ. يىلان تېرىسىنى تاشلىغاندىن كېيىن، ئالاقزادە بولۇپ قورقۇپ كېتىدۇ. نېمە قىلىشنى، نەگە مېڭىشنى بىلمەي، ئۆزىنى يوقاتقان ھالدا ئايلىنىپ يۈرىدۇ.

گېڭەش ئەھلى نىياز بەگنىڭ ئاغزىغا

— ئەمدى، تۇڭگانىيلار بىلەن چەنتۇلا

مەن،— دېدى نىياز بەگ كېڭەش ئەھلىنى

ئېتىبارىنىڭ ئۆزىگە ئاغدۇرۇلغىنىدىن مەمنۇ

بولغان ئەھۋاللاردىن قارىغاندا، ئالتە شى

گەدەنكەش چەنتۇلار بىلەن پاراكەندە تۇڭگانىيلارمۇ چوڭ

بۇزۇلىدىغان ئەلپازدا تۇرۇۋېتىپتۇ. مەن ئۇلارنى كىچىك

بۇزۇلىدۇ، دېگەندىن كۆرە، چوڭ بۇزۇلىدۇ، دېگەن ياخشىراق

دەپ قارايمەن. بۇ ئىشنى شۇنداق چۈشەنمىسەك بولمايدۇ.

دارىن جانابلىرى باشقىچە ئويلاپ قالمىغاي. شۇڭا، يىلاننى تېرە

تاشلىغان چېغىدا، نېمە قىلارنى بىلمەي تېنەپ تۇرغان

چېغىدا يانجىپ تاشلاش كېرەك. ئالتە شەھەردىكى چەنتۇلار

بىلەن تۇڭگانىيلار بۇزۇلسا، بۇ قېتىم بەك يامان بۇزۇلىدۇ.

بۇ ئوغرىلار كۆلىدىكى چاڭموزىلاردىن① ئۇلگە ئېلىشتى.

بىز سەللا يۇمشاق قوللۇق قىلساق، چەنتۇلارنىڭ يانغىنىنى

ئۆچۈرەلمەيمىز.

— سىزچە قانداق قىلساق بولار؟— دەپ ئالدىراپ

سوردى خان ئامبال.

— توختاپ تۇرسىلا، دارىن جانابلىرى! مەن چۈشەندۈرەي.

سىلى ئاق يەر يىلىنى دېگەن يىلاننى ئاڭلىغانمۇ؟ ھالا بۇگۈنكى

بۇزۇلغان گەدەنكەش چەنتۇلار بىلەن پاراكەندە تۇڭگانىيلارنى

شۇنىڭغا ئوخشاتساق خاتا بولماس.

— بىلمەن،— دېدى خان ئامبال.

— ئاق يەر يىلىنىنى قانداق ئۆلتۈرگىلى بولىدۇ،

بىلەملا؟

— بىلمەيمەن!

— ئۇنداق يىلاننىڭ بېشىنى تاش بىلەن بىر قويۇپلا

① تەييىڭ تىيەنگو ئىنقىلابچىلىرىنى دېمەكچى.

ئېزىۋەتكىلى بولىدۇ — بۇ بىر خىل ئۆلتۈرۈش.

— ھەئە، بۇ بىر خىل ئۆلتۈرۈش!

— يىلاننى بوغۇپ ئۆلتۈرۈش — بۇ ئىككىنچى خىل ئۆلتۈرۈش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا يىلاننى ئېتىپ ئۆلتۈرۈش— بۇ ئۈچىنچى خىل ئۆلتۈرۈش! دېمەك، يىلاننى ھەرخىل ئۇسۇل بىلەن ئۆلتۈرۈش مۇمكىن... ئۇنىڭ ئۈستىگە، يىلان ئاغرىپ ئۆلىدۇ، لەگلەك يەپ ئۆلىدۇ. ئۇنداقمۇ ئۆلىدۇ، بۇنداقمۇ ئۆلىدۇ. يىلاننىڭ يەنە بىر خىل ئۆلۈشى بارا! بىلەملا؟

نىياز بەگنىڭ بۇ ئوبرازلىق سۆزلىرى خان ئامبالغا يېقىپ قالدى:

— يەنە قانداق ئۆلىدۇ؟

— يىلان تېرە تاشلىغاندا، يىگىتنىڭ ئۈچىدەك يېرى جاراھەتلەنسە،... يىگىتنىڭ ئۈچىدەك يارا دېگەن نېمە ئۇ؟ بىر ئادەم ياكى بىر ھايۋاننىڭ يىگىتنىڭ ئۈچىدەك يېرى جاراھەتلەنسە نېمە بولىدۇ؟ ھېچ نەرسە بولمايدۇ! ئۇنىڭغا باش قاتۇرۇپ كەتمىسەكمۇ بولىدۇ، تېزلا ياخشى بولۇپ كېتىدۇ. ۋەھالەنكى، بىر يىلاننىڭ يىگىتنىڭ ئۈچىدەك يېرىدە جاراھەت بولسا، ئۆلىدۇ. قانداق ئۆلىدۇ، دېمەملا! مانا بۇنى ئامبال جانابلىرى كۆرمىگەن، شۇڭا بىلمەيلا. بۇنى مەن كۆرگەن، مەن بىلىمەن. يىلاننىڭ يىگىتنىڭ ئۈچىدەك كىچىككىنە يارىسى بولسىلا، سېرىق چۈمۈلىلەر ئۇ يارىغا ئولىشىدۇ. ئۇلار بىر كۈندىلا يىلاننى تەشمە ـ تۆشۈك قىلىپ تۈگەشتۈرۈۋېتىدۇ. نېمە دېمەكچى بولغانلىقىمنى ئەمدى چۈشەنگەنلا، ئامبال جانابلىرى!

خان ئامبال ئۇنىڭ كۆزلىرىنىڭ ئىچىگە تىكىلىپ قاراپ تۇرۇپ ئويلىنىپ قالدى:

— شۇنداق، سۆزىڭىزنى داۋاملاشتۇرۇڭ!

— مانا شۇ پاراكەندە تۇڭگانىيلار يىلانىنىڭ بەدىنى

دىكى ئەنە شۇ يىڭىنىڭ ئۇچىدەك يارىنى پەيدا قىلدى.

ــ شۇنداق.

ــ دارىن جانابلىرىنىڭ سەمىگە شۇنى سېلىپ قويايىكى، تۇڭگانىيلار بۇزۇلۇپ چەنتۇلارنى قۇترىتىپ قويىدى. ئەمدى سېرىق چۈمۈلىلەرنىڭ يىلاننىڭ بەدىنىگە ئولاشمىغىنىنى كۆرۈڭ! چەنتۇلار خاھ بۇزۇلغان بولسۇن، خاھ بۇزۇلمىغان بولسۇن، ئەمدى بەربەر. بىز، ئەمدى ئۇلاردىن ئوڭايلىقچە قۇتۇلالمايمىز. بېشىمىز دەردتىن ساقايمايدۇ. چەنتۇلار سېرىق چۈمۈلىلەرگە ئوخشايدۇ. ئۇلار ئەقىلسىز، يولسىز، تەرتىپسىز، نادان بولسىمۇ، ئەما، تۇڭگانىيلار ئېچىپ قويغان يىڭىنىڭ ئۇچىدەك بۇ يارىغا قانداق ئولىشىشنى ۋە يىلاننى قانداق يېۋېتىشنى بىلىدۇ. شۇڭا ئۇلارنىڭ قول سېلىشنى كۈتۈپ ئولتۇرغاندىن كۆرە، بىز ئاۋۋال قول سېلىپ، جاھاننى تىنچىتقىنىمىز تۈزۈك!

ــ ئىش شۇنداق يامىنىغا ئۇرۇلۇپ كېتەرمۇ؟

ــ جانابلىرى، سىلە ئىنەكىنىڭ بېشىغا كەلگەن كۈن موزاينىڭ بېشىغا كەلمەيدۇ، دەپ ئويلاملا؟...

نامازدىگەر ۋاقتى بولدى. يەكەن خان ئامبىلىنىڭ ئوردىسىدىكى داتاڭدا چاقىرىلغان ھەربىي كېڭەش ئايىغلاشتى. كېڭەشتە قوبۇل قىلىنغان قارار بويىچە، ھەممىدىن ئاۋۋال ھەرقايسى شەھەرلەردە تۇرۇشلۇق مانجۇ قىسىملىرىدىكى خۇيزۇ چېرىكلىرى قورالسىزلاندۇرۇلىدىغان، ئۇنىڭدىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ھەممىسى جىم ـ جىملا قىرىپ تاشلىنىدىغان بولدى. بۇزۇلغان، گەدەنكەش چەنتۇلارنىڭ باشلامچىلىرىنى دارغا ئېسىش، ئەگەشكۈچى چەنتۇلارنى پۈتۈن يۇرت تەۋەسى ۋە ئائىلە ـ تۇتۇنلىرى بويىچە ئىلىغا سۈرگۈن قىلىش قارار قىلىندى.

يىغىندىن كېيىن ھەرقايسى شەھەرلەرنىڭ ئامبالىرى، مانجۇ قىسىملىرىنىڭ ئاغلاقچى ئامبالىرى، تۈڭلىكلىرى ھەربىي

كېڭەشنىڭ قارارىنى كېچىكتۈرمەيلا ئىجرا قىلىش ئۈچۈن، كېچىلەپ يولغا چىقىشتى. يەكەن شەھىرى ئۇلارنىڭ ئاتلىرىنىڭ تۈيىقىدىن كۆتۈرۈلگەن چاڭ ـ توزان ئىچىدە قالدى. سېرىق چاڭ پۈرقىراپ ئاسمانغا ئۇرلەيتتى.

× ×

يەكەن خان ئامبىلىنىڭ پەرمانى كۈچاغا يېتىپ كەلدى. ئەمما، كۈچادىكى خۇيزۇلار بۇ ئىشتىن ئاللىبۇرۇنلا خەۋەر تېپىپ بولغانىدى. خاقانىي چىنىنىڭ ھەرقايسى شەھەرلەردە تۇرۇشلۇق مانجۇ قىسىملىرىدىكى خۇيزۇ چېرىكلىرىنى قورالسىزلاندۇرۇپ بولۇپ، ئاندىن قىرىپ تاشلاش ھەقىدىكى يارلىقى جەنۇبىي شىنجاڭدا يەكەن خان ئامبىلىغا، شىمالىي شىنجاڭدا ئىلى جاڭجۈنىگە ئەۋەتىلگەنىدى. ئۇلار خاقانىي چىنىنىڭ يارلىقىنى ھايالشمايلا جارى قىلدۇردى، شەھەر ـ شەھەرلەرگە «يارلىقنى دەرھال ئىجرا قىلىڭلار، پاراكەندە تۇڭگانىيلار قىرىپ تاشلانسۇن!» دېگەن مەزمۇندا خەت ـ ئالاقە يوللاشتى. ئاقسۇ جامدا سىيە① بولۇپ ئىشلەيدىغان بىر خۇيزۇ بۇ ئالاقىنىڭ مەزمۇنىدىن ۋاقىپ بولۇپ قېلىپ، دەرھال كۈچادىكى قېرىنداشلىرىغا مۇنداق دەپ خەت يازغانىدى:

«كۈچادىكى ئۇلۇغ ـ ئۇششاقلارنىڭ ھەممىسىگە! ئەمدى سۆز شۇكى، مانجۇلارنىڭ نىيىتى بۇزۇلدى. ۋاي سىلەرنىڭ ھالىڭلارغا... ۋاي مۇسۇلمان قېرىنداشلىرىم، دىنداشلىرىم... سىلەر مۇشۇ خەتنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ، دەرھال ئۆزۈڭلارنى چەتكە ئالغايسىلەر. ئەگەر

① سىيە ـــ يول ـ راباتلاردا خەت ـ چەك باشقۇرىدىغان ئەمەلدار.

پۇرسەتنى قولدىن بېرىپ قويساڭلار، مانجۇلار ئۇلۇغ - ئۇششاق ھەممىڭلارنى قىلىچتىن ئۆتكۈزىدۇ. قىيامەتتە ھەممىمىز ھازىر بولغاندا، بىزگە دەۋا قىلىپ قالغۇچى بولماڭلار. بىز بۇ ئەھۋالنى سىلەرگە خەۋەر قىلىش بىلەن، گەدىنىمىزدىكى مەسئۇلىيەت، ئىسلامىيەتتىكى ھوقۇقىمىزنى ئادا قىلدۇق. قالغان ئىشلارنىڭ تىزگىنى ئۆزىڭىزلارنىڭ قولىدا، ۋەسسالام.»

كۇچادىكى خۇيزۇلار سىيەنىڭ خېتىنى تاپشۇرۇۋالدى. كېيىن، كۇچاغا كونىراق بولغان خۇيزۇلاردىن ماشۇر ئاخۇن، مالۇڭ، شەمسىدىن خەلىپە دېگەنلەر مانجۇلارغا ئاۋۋال چاڭ سېلىش قارارىغا كەلدى. پاختا بازىرىدىكى پاجىئەدىن غەزەپلەنگەن خەلق جۇمە كۈنى راشىدىن خوجىنىڭ رەھبەرلىكىدە ئامبال غالداينى ۋە ئۇنىڭ چېرىكلىرىنى تاش - بوران قىلىپ ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، خۇيزۇلار بىلەن بىللە ۋەيشاڭ بازىرىغا ئوت قويىدى. ئۇچىرىغانلىكى مانجۇ - سۇلۇنلارنى ئۇرۇپ ئۆلتۈردى. بۇ مالىماندا، كۇچانىڭ ھاكىمبېگى قۇربانبەگ باشلىق ئەمەلدارلار مانجۇ قىسىملىرىنىڭ گازارمىسى بولغان يېڭىشەھەر قورغىنىغا بېكىنىۋالدى. قوزغىلاڭچىلار قورغاننى قۇشىۋۇ ئۇچۇپ ئۆتەلمىگۈدەك قىلىپ ھىم قورشىۋالدى. قورغاندىكىلەر ئۆزلىرىنىڭ ئوق - دورا، قورال - ياراقلىرىنىڭ كۆپ ۋە خىللىقىغا تايىنىپ، ئۇيغۇرلار ۋە خۇيزۇلار قوزغىغان بىرنەچچە قېتىملىق ھۇجۇمغا جاھىللارچە قارشىلىق كۆرسەتتى. قورشاۋ ئون بەش كۈندىن بۇيان بارغانسېرى چىڭىپ كېتىۋاتاتتى. جەڭ ناھايىتى دەھشەتلىك داۋاملىشىۋاتاتتى. قورغاننىڭ ئەتراپىدىكى كوچىلاردا، تاملارنىڭ، ئۆيلەرنىڭ ئارىسىدا، يەردە قانلار ئاقاتتى. پارتىلىغان بومبىنىڭ زەربىسىدە، بەزىلەرنىڭ كۆزلىرى چانىقىدىن چىقىپ كەتكەنىدى، بىر تومۇرىغا ئىلىشىپ قالغان ھالدا ساڭگىلاپ تۇراتتى. بەزىلەرنىڭ مېڭىسى چاچراپ كەتكەن، بەزىلەرنىڭ

قورسقى ئېچىلىپ قالغان بولۇپ، چۈۋۈلۈپ كەتكەن ئۈچەي - باغرى يەردە چېچىلىپ ياتاتتى.

مۇشۇ ئون بەش كۈندىن بېرى، قورغان ئىچىگە بېكىنىۋالغانلارمۇ خېلى تالاپەتكە ئۇچرىغان، ئوق - دورىلىرى خوراپ خېلىلا كېمىيىپ كەتكەنىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئاقسۇدىن كېلىدىغان يارەمچى قوشۇن باينىڭ جوغا داۋىندا بۇرھانىدىن خوجىنىڭ ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن توسۇپ قېلىنغانلىقتىن، قورغاندىكىلەر تەمتىرەپ قالغانىدى. ھەممىدىن يامىنى، قورغانغا كىرىدىغان ئېرىق قوزغىلاڭچىلار تەرىپىدىن كۆمۈۋېتىلىپ، ئىچىدىغان سۇ ئۈزۈپ تاشلانغانىدى.

قورشاۋنىڭ 16 - كۈنى چۈشتىن ئىلگىرى، كۈنگۈرىنىڭ كەينىدە بىر قارا كۆرۈندى. ئۇ ھاكىمبەگ — قۇربانبەگ ئىدى. ئۇ قولىدىكى ئاق ياغلىقىنى پۇلاڭلاتتى. مەرگەنلەر راشىدىن خوجىنىڭ ئىشارىتى بىلەن ئېتىشنى توختاتتى.

— راشىدىن خوجىنى چاقىرىڭلار! — دەپ ۋارقىرىدى قۇربانبەگ. — مەن راشىدىن خوجا بىلەن كۆرۈشىمەن!

— قورال تاپشۇرۇپ، تەسلىم بولساڭ، ئاندىن راشىدىن خوجا بىلەن كۆرۈشەلەيسەن! — دېگەن جاۋاب ئاڭلاندى قورغانىنىڭ ئۈدۈلىدىكى تامنىڭ ئارقىسىدىن.

— ئاڭلاپ تۇر، راشىدىن خوجا! — دەپ ۋارقىرىدى قۇربان بەگ. — ئاغلاقچى ئامبال① «بىزنىڭ سالامەت كېتىشىمىزگە كاپالەتلىك قىلساڭلارلا، قورغاننى بوشىتىپ بېرىمىز»، دەيدۇ.

بۇ تەرەپتىكى تامنىڭ كەينىدىكىلەر جاۋاب بېرىشمىدى. قۇربانبەگنىڭ سۆزىنى ئاڭلىغان راشىدىن خوجا، ئۇنىڭ ئاكىسى جامالىدىن خوجا، ئىنىلىرى پەخرىدىن خوجا بىلەن جالالىدىن

① ئاغلاقچى ئامبال — ھەرقايسى شەھەرلەردىكى مانجۇ قىسىملىرىنىڭ قوماندانلىرىنىڭ نامى.

خوجىلار كېڭىشىپ، ھۇجۇمنى ھازىرچە توختاتساقىمىكىن دېيىشىپ تۇرۇشاتتى. تاغلىرىنىڭ ئارىسالدى بولۇپ قېلىشىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن ئۇلارنىڭ جىيەنى ئىسھاق خوجا دەرھال:

— ھەزرىتىم، رەڭنامىلەردە ①: «ئىستىھكامنى ئېلىش ئۈچۈن، ئاۋۋال ئۇنى بۇزۇش كېرەك» دېيىلگەن. يا بىز دۈشمەننىڭ بېشىنى تاشقا ئۇرۇپ يانجىيمىز، يا ئۇلار بىزنىڭ بېشىمىزنى قورغاننىڭ سېپىلىغا ئاسىدۇ. ئىككىنچى يول يوق. شۇڭا، قۇربانبەگ دېگەن بۇ كاپىرنىڭ تاتلىق گەپلىرىگە ئىشىنىپ كەتمەيلى!— دېدى.

ئىسھاق خوجا ئادەتتە ئۆزىنىڭ ئەقىل ـ پاراسەتلىكلىكى بىلەن تاغلىرىنىڭ بولۇپمۇ راشىدىن خوجىنىڭ ئالاھىدە ئەتىۋارلىشىشىغا نائىل بولغانىدى.

— خوجىزادەم، بىزمۇ ھۇجۇمنى بوشاشتۇرمىساقىمىكىن دەپ ئويلىغان. بىراق،— دېدى راشىدىن خوجا،— يېرىم ئايچە بولۇپ قالدى، قورغان تېخى ئېلىنمىدى. بىزگىمۇ كۆپ تالاپەت يەتتى. بىھىساپ ئوغلانلار شېھىتلىك دەرىجىسىگە يەتتى. مۇبادا، قورغاندىكى مانجۇلارغا يارىدەمچى قوشۇپ كېلىپ قالغۇدەك بولسا، ھالىمىزغا ۋاي!

— شۇنداق، ھەزرىتىم! بىز كۆپ تالاپەت بەردۇق. شۇ تالاپەتلەر ھېسابىغا بۇ شۇم بەدبەختلەرنى قورغانغا قامىۋېلىشقا مۇۋەپپەق بولدۇق. بىراق، يارىدەمگە كېلىدىغانلار كەلگۈدەك بولسا بۇكەمگىچە كېلىپ بولاتتى. قورغاندىكىلەرنىمۇ خېلىلا ھالسىراتتۇق. ئۇنىڭ ئۈستىگە، مۇشۇ تومۇز ئىسسىقىدا ئۇلارنىڭ ئىچىدىغان سۈيىنى ئۈزۈۋۈەتكىنىمىزگىمۇ خېلى كۈنلەر بولۇپ قالدى. بۇلار ئەڭ كۆپ بولغاندىمۇ ئىككى كۈنلا بەرداشلىق بېرەلەيدۇ،— دېدى ئىسھاق خوجا.

خوجىزادىسىنىڭ بۇ تەھلىلىنى ماقۇل كۆرگەن راشىدىن

① رەڭنامە — ھەربىي دەستۇر.

خوجا باشقا خوجىلارغا «ئەمدى نىمە دەيسىلەر؟» دېگەندەك قىلىپ قاراپ قويغاندىن كېيىن، سېپىل ئۈستىدىكى قۇربان-بەگكە ۋارقىرىدى:

— قۇربانبەگ! سىز ئەگەر قورغاننىڭ ئىشىكىنى ئېچىپ بېرەلىسىڭىز، جېنىڭىزنىڭ ئامان قېلىشىغا مەن كېپىللىك قىلىمەن. ئۇقتىڭىزمۇ؟

راشىدىن خوجىنىڭ جاۋابىنى ئاڭلىغان قۇربانبەگ يېنىدىكى بىر مانجۇ چېرىكىنىڭ قولىدىكى مىلتىقنى ئېلىپلا ئاۋاز چىققان تەرەپكە قارىتىپ ئوق چىقاردى، ۋە:

— سىلەر يا يۇز - خاتىرە دېگەننى بىلمەيسىلەر، يا ئادەمگەرچىلىكنى! يا خاقانىي چىننى ھۇرمەت قىلمايسىلەر، يا ئامبالارنى!... — دەپ ۋارقىرىدى.

ئۇنىڭ سۆزىنىڭ ئاخىرى چۈشەر - چۈشمەي، ئىسھاق خوجا مىلتىقنى دەرھال بەتلەپ تەپكىنى باستى. قۇربانبەگ قورغان ئۈستىدە كېرىلگەن ئوقىيادەك ھاۋاغا كۆتۈرۈلدى. ئۇ يەر - جاھاننى تىترەتكۈدەك دەھشەتلىك ۋارقىراپ، سېپىلنىڭ قوغدىسىنى، خىش - كېسەكلىرىنى چاڭگالـلاشقا، ئۇنىڭدىن كېيىن غاجىلاشقا باشلىدى. بىرئازدىن كېيىن بولسا، سېپىلنىڭ كۈنگۈرىسىدا قوللىرىنى ساڭگىلاتقىنىچە سولايلىنىپ يېتىپ قالدى.

قۇربانبەگنىڭ سۈلھ تەلەپ قىلىشى ئاغلاقچى ئامبالنىڭ ھىيلىسى ئىدى. ئۇلار سۈلھ تەلەپ قىلىش ئارقىلىق قاراشەھەرگە قېچىشنى پىلانلىغانىدى. ئەمما قوزغىلاڭچىلار ئۇنىڭ دامىغا چۈشمىدى. ئاغلاقچى ئامبالنىڭ بۇ ھىيلىسى ئىشقا ئاشمىغاندىن كېيىن، ئۇ چېرىكلىرىگە سېپىلنىڭ تېگىدىن كولىنىۋاتقان لەخمىنى بۇگۈن كېچىچە ۋەيشاڭ بازىرى بىلەن تۇتاشتۇرۇش توغرۇلۇق بۇيرۇق چۈشۈردى. راشىدىن خوجىلار قورغاندىكىلەر-نىڭ لەخمە كولاۋاتقانلىقىنى ئاللىقاچان تۈيۈپ بولغانىدى.

ئۇلارمۇ بىگار يۆتىمەي، مانجۇلارنىڭ لەخمىسىگە قارشى لەخمە كولاپ، ئاندىن لەخمىنىڭ ئىچىنى شاخ ـ شۇمبا بىلەن لىق تولدۇرۇپ قويغاندى. مانجۇلارنىڭ لەخمىسى سىرتتىن قارشى كولانغان لەخمىگە تۇتاشقاندا، راشىدىن خوجا لەخمىگە ئوت قويۇشنى بۇيرۇدى. لەخمە ئىچىدە قېچىشقا ئۇرۇنغان ئاغلاقچى ئامبال باشلىق ئالتە يۈزدەك مانجۇ ـ سۇلۇن چىرىكلىرى ئىستا تۇنجۇقۇپ، ئوتتا كۆيۈپ ئۆلدى. قورغان ئاخىرى راشىدىن خوجىلارنىڭ قولىغا ئۆتتى.

ئەتىسى، پۈتۈن كۇچا شەھىرى مانجۇلاردىن تازىلاندى.

كۇچا بۇزۇلغان مەزگىللەردە، يەكەندە ھاكىمبەگ بولۇپ تۇرۇۋاتقان ئەھمەت ۋاڭ بېگىم يەكەن خان ئامبىلى تەرىپىدىن «گەدەنكەش چەنتۇلارنى باستۇرۇشتا قاتتىق بولمىغان» دېگەن گۇناھ بىلەن مەنسىپىدىن ئېلىپ تاشلانغاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ ئەسلى يۇرتى بولغان كۇچاغا قايتىپ كەلگەنىدى. راشىدىن خوجىلار كۇچا يېڭىشەھەر قورغىنىنى تارتىۋېلىپ، كۇچانى مانجۇلاردىن تازىلىغاندىن كېيىن، ئەھمەت ۋاڭ بېگىمنىڭ ئوردىسىغا ئالاھىدە كەلدى. سالام بەجا كەلتۈرۈپ بولغاندىن كېيىن، راشىدىن خوجا دېدى:

ـــ ئەھمەت ۋاڭ بېگىم، سىلە ئاباڭ ـ ئەجدادلىرىدىن تارتىپ يۇرت سوراپ كەلگەن، يۇرتدارچىلىق ئاساسىنى ۋە سىياسەتنىڭ خۇي ـ پەيلىنى ئوبدان بىلىدىلا. شۇڭلاشقا، بىزدەك ئۇلۇغ ـ ئۇششاق مۇسۇلمانلارغا ئاتىدارچىلىق قىلىپ، ئۆز ھۆكۈملىرىنى جارى قىلدۇرۇپ بەرگەن بولسىلا!

ئەھمەت ۋاڭ بېگىم ئۇندىمىدى. يەتمىشكە كىرىپ قالغان بۇ بوۋاينىڭ قەددى ـ قامىتىدىن، سوزۇنچاق يۈزىدىن، ھەتتا كىيىنىشلىرىدىنمۇ ئاللىقانداق يوشۇرۇن بىر گۈزەللىك چىقىپ تۇراتتى. ئۆزى ۋىجىككىنە بولسىمۇ، زوۋۇلىسى پىششىق، كۆزـ لىرى ئۆتكۈر ئىدى. راشىدىن خوجا سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ:

ـــ بىزلەر جان ـ دىلىمىز بىلەن سىلىنىڭ خىزمەتلىرىدە بولغان بولساق، پەرمانلىرىنى بەجا كەلتۈرۈپ، ھەممە مەمۇرىيەت، يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىدا سىلە مۇبارەكنى مۇقەددەم ۋە پېشۋا بىلىپ، خان مۇقامىدا كۆرگەن بولساق، ـــ دەپ ئىلتىماس قىلدى.

ئەھمەت ۋاڭ مەككار، جاھانىڭ رەئىۋازلىقىنى تولا كۆرۈپ، ئوچاقلىرىدا تولا كۆيۈپ، قازانلىرىدا تولا قايناپ كاداك بولۇپ كەتكەن ئادەم بولغاچقىمۇ، راشىدىن خوجىنىڭ سۆزىگە ئالدىراپ خۇش بولۇپ كەتمىدى. ئۇ ئاپئاق ساقىلىنى قولىغا يۆگەپ بىر پەس جىمىپ كەتكەندىن كېيىن دېدى:

ـــ مەن بولسام، ئاتا ـ بوۋامدىن تارتىپ ئۇلۇغ خاقانىي چىنىنىڭ خىزمىتىنى قىلىپ، چوڭ مەنسەپ تۇتۇپ، يەر، سۇ، زېمىن بەلكى قوڭى تامغىلىق نەچچە تۇتۇن يانچى ئىلتىپاتىغا نائىل بولغان ئادەممەن. پۇشتۇمدىن ـ پۇشتۇمغىچە جۇلدۇ ـ جاساقلىق بولغاندىن تاشقىرى، يەنە نەچچە نۆۋەت ئۇلۇغ خاقانىي چىنىنىڭ مۇبارەك جامالىنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرۈشكە مۇشەررەپ بولغان. مەن ئۇلۇغ خاقانىي چىنغا قانداق قىلىپ يامانلىق خالايمەن؟

ئۇ سۆزىنى توختىتىپ، راشىدىن خوجىغا بىر قارىۋەتكەندىن كېيىن، سۆزىنى داۋاملاشتۇردى:

ـــ سىلەر ئاز ئادەم. مانجۇ گۇرۇھى بولسا ناھايىتى تولا، ئۇلارغا باراۋەر كېلىپ بولماس. ۋەللەھەمكى، خاقانىي چىن كاپىر بولسىمۇ، ئابائى ـ ئەجدادلىرىمدىن تارتىپ ئۇنىڭ تۇزىنى يەپ، دۆلىتىنى كۆرۈپ كەلدۇق. ئەمدى مەيلى قانداق بولسىمۇ، تۇز بەرگەن ئۇلۇغىمىزدىن يۈز ئۆرۈسەم، كۆۋىۋۇرلۇق بولىدۇ. تۇز ھەققىنى ساقلاش ھەممە ئىنسان گۇرۇھى ئۈچۈن پەرھىز ۋە ۋاجىپ. ھازىر يېشىم يەتمىشكە يەتتى. كۆرىدىغان

دۆلەت ۋە ئىززەتنى كۆرۈپ بولدۇم. ئەمدى جەينامازدا ئولتۇ-
رۇپ، ئاللاغا ئىبادەت قىلىپ، بۇ گۈناھقا پاتقان ۋۇجۇدۇمنى
ئاللاتائالا ئىگەمگە تاپشۇرسام، دەيمەن. شۇڭا مېنى خىجىل
قىلمىساڭلار.

راشىدىن خوجا بۇ تەرسا قېرىغا ئۆز سۆزىنى ئۆتكۈ-
زەلمىگەندىن كېيىن دۇئاغا قول كۆتۈردى ۋە ئەھمەت ۋاڭ
بېگىمنىڭ سۈرە پاتىھەنى ئوقۇپ بولۇشىنى كۈتمەيلا، يۈزىنى
سىلىۋەتتى ـ دە، خوشمۇ دېمەستىن چىقىپ كەتتى.

قوزغىلاڭچىلار نەچچە ۋاقىتتىن بېرى قورغاننى ئالالماي
نۇرغۇن ئادەملىرىنى مانجۇلارنىڭ ئوقىغا تۇتۇپ بەرگەنىدى.
ھالا بۇگۈن ئەھمەت ۋاڭ بېگىمدىن بۇنداق ياپتا گەپلەرنى
ئاڭلاپ، پەيمانى بىراقلا تاشتى ـ دە، «ھېلىمۇ مانجۇلىرىڭىز-
دىن ئۈمىد ئۈزەلمەيۋاتامسىز؟» دەپ چۇقان كۆتۈرۈشۈپ،
ئۇنى ئوردىسىدىن سۆرىگەن پېتى ئاچىقىپ بوغۇزلاپ
تاشلاپ، تۇغقا قان قىلدى. مۇشۇ پاتىپاراقچىلىقتا، ئەھمەت
ۋاڭ بېگىمنىڭ ئوغلى تاجىبەگ ئېغىلدا توقۇقلۇق تۇرغان
ئايغىرىنى مىنىپ، قارا شەھەر تەرەپكە قاراپ قېچىپ كەتتى.

قوزغىلاڭچىلار ئىچىدىكى نۇرغۇن كىشىلەر ئەسلىدىنلا
راشىدىن خوجىنىڭ قول بەرگەن مۇرىتلىرى ئىدى، شۇڭا، ئۇلار
راشىدىن خوجىغا: «سىلى بىزگە بۇرۇنمۇ پېشۋا ۋە يولباشچى
ئىدىلە. ھالا بۇگۈنمۇ بىزگە پېشۋا ۋە يولباشچى بولۇپ، خانلىق
ئورنىدا ئولتۇرۇپ، ھۆكۈملىرىنى جارى قىلدۇرۇپ بەرسىلە!...»
دەپ، خالىغان ياكى خالىمىغانلىقىغا باقماي، ئۇنى خانلىق
تەختىدە ئولتۇرغۇزدى. يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىغا پىششىق توختى
ئىشىكئاغا بەگنى ۋەزىر قىلىپ تەيىنلەشتى. زور داغدۇغا، ئەس-
ئەس ئىچىدە، راشىدىن خوجىنى ئاق كىگىز ئۈستىدە ئولتۇرغۇ-
زۇپ، سۈلتانلىق قائىدىسىنى بەجا كەلتۈردى. كوچا ـ كوچىلاردا
جارچىلار: «زامان، زامان، راشىدىن خاننىڭ زامانى!» دەپ

جاكارلىدى. جۇمە نامازلىرىدا، جامە ـ مىچىتلەردە ئىماملار: «زۇبدەئىي ئەۋلاد رەسۇلىللا①، ئەبۇلمۇزەففەر ۋە ئەلمەنسۇر② سەئىد غازى راشىدىن خان خوجا» دەپ خۇتبە ئوقۇشتى.

راشىدىن خان خوجا خاقانىي چىننىڭ پۇلىغا ئوخشاش قىلىپ پۇل قۇيغۇدى. بۇ پۇللارنىڭ بىر يۈزىگە «راشىدىن خان غازى»، يەنە بىر يۈزىگە «زەرب دارۇ سەلتەنە كۇچا»③ دەپ خەت ئويغۇزدى.

راشىدىن خان خوجا يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىنى بىرەر قۇر سەرەمجانلاشتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ئۇلاپلا كۇنىپىتىشتا سايرام، باي، ئاقسۇ قاتارلىق جايلارغا، كۇنچىقىشتا بۇگۇر، كورلا، قارا شەھەر، ئۇرپان ـ توخسۇن، قۇمۇل قاتارلىق جايلارغا لەشكەر ماڭغۇزۇش ئۇچۇن، جامالىدىن خوجا، جالالىدىن خوجا، پەخرىدىن خوجا، بۇرھانىدىن خوجا، ئىسھاق خوجا ۋە دانىيال خوجىلار بىلەن باش قوشۇش قىلدى.

نەزمە:

ۋاقىت تار، قىچىشقا قالمىسا ئامال،
ئاجىز قول قىلىچقا ئىتىلار دەرھال.

ـ شەيخ سەئىدى

① زۇبدەئىي ئەۋلاد رەسۇلىللا ـــ مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ تاللانغان ئەۋلادى.

② ئەبۇلمۇزەففەر ۋە ئەلمەنسۇر ـــ زەپەر ۋە نۇسرەتچىلەرنىڭ ئاتىسى.

③ زەرب دارۇ سەلتەنە كۇچا ـــ كۇچا سەلتەنىتىنىڭ سوققۇزغان پۇلى.

ئىككىنچى باب

مۆلجەر تاغ قەلئەسى

سەن ئۆز قەھرىمانلىقلىرىنى جەڭ مەيدانىدا نەيزىسى بىلەن يازىددىغان باتۇر كىشىلەرنى ئىزدەمسەن؟ سەن ئۇلارنىڭ قەھرىمانلىقلىرىنى يالقۇنلۇق قۇرلار بىلەن تەسۋىرلىيەلەمسەن؟ ئۇلارنى كۆيلىيەلەمسەن؟ ھە، سەن ئۇلارنى كۆيلىگىن! سېنىڭ كۆيلىرىڭنى جەڭگە كېتىۋاتقان جەسۇر ئوغلانلار ياكى ئۇلۇمگە قاراپ ئاخىرقى قەدەمنى بېسىۋاتقان قېرىلارمۇ تەكرارلاپ ئېيتالايدىغان بولسۇن!

مىلادى 1864 - يىلى 7 - ئاي.

يازنىڭ قاتتىق ياغقان ئۆتكۈنچى يامغۇرى لەشكەرلەرگە ئانچە چوڭ كاشىلا قىلمىپ كېتەلمىدى. بەلكى بۇ ھۆلچىلىك سەپ تارتىپ كېتىۋاتقان چوڭ قوشۇننىڭ يۈرۈشىگە ئالاھىدە بىر

سەلتەنەتلىك تۈس قوشقاندى. بىراق بۇنداق ئۆتكۈنچى يامغۇر ئېلىپ كەلگەن جانغا راھەت بېغىشلايدىغان سالقىنلىق ئۈزاق داۋام قىلمىدى. يازنىڭ پىژ - پىژ ئاپتىپى سالقىنلىقنى ھەيدەپ كەتتى. ئىسسىق باشلانغاندىن كېيىن، يوللىنىڭ ئازابى بىلىنىشكە باشلىدى. زېمىن قاغجىرىغان، يوللار قۇرۇپ كەتكەندى. كېتىۋاتقان نەچچە مىڭ ئاتلىق ۋە پىيادە لەشكەرنىڭ ئايىغىدىن كۆتۈرۈلگەن چاڭ - توزان كۈننىڭ يۈزىنى كۆرسەتمەي قويىدى. ئادەملەرنىڭ ئۈستىبېشىنى ئاپىئاق چاڭ قاپلاپ كەتكەچكە، ئۇلارنى بىر - بىرىدىن پەرقلەندۈرۈشمۇ قىيىن ئىدى. چاڭ - توزاننىڭ دەستىدىن ئۈچ قەدەم نېرىدىكى نەرسىنى پەرق ئەتكىلى بولمايتتى. لەشكەرلەر قالايمىقانلىشىپ، ئۆز ئونلۇقلىرىنى ۋە يۈزلۈكلىرىنى تاپالماي پىرقىرىشىپ يۈرۈشەتتى.

ئەتراپلاردا زىلزىلە پەيدا قىلغان بۇ كۈچىيا قوشۇنى ئۈچتۈرپان چۆلىدە خۇددى ئات ئۈستىدە مۈگدەپ كېتىۋاتقان ئادەمدەك شاۋقۇنسىز كېتىۋاتاتتى. قويۇق چاڭ - توزان ئىچىدە پەقەت ئاتنىڭ ساغرىسى بىلەن ئات ئۈستىدىكى ئادەمنىڭ قارىسىلا كۆرۈنەتتى. ئادەملەرنىڭ ھەممىسى ئاغزى قۇلۇپلانغاندەك لام - جىم دېمەي مېڭىشاتتى. ئۇلارنىڭ دېيىشىدىغان نېمە سۆزى بار دەيسىز؟ ھەممە نەرسە ئىنتايىن چۈشىنىشلىك. ئۇنىڭ ئۈستىگە، كىشىلەرنىڭ بىر - بىرى بىلەن سۆزلىشىشمۇ ئىنتايىن قىيىن بولۇپ، ئاغزىنى ئاچسىلا ئاغزى - بۇرنىدىن كىرگەن چاڭ ئۈدۈللا ئۆپكىسىگە باراتتى. ئادەملەرنىڭ كۆزلىرىنى چاپاق بېسىپ، قۇلاقلىرى پۈتۈپ قالاي دەپ قالغاندى. ئۇلارنىڭ بىردىنبىر ئارزۇسى بىر يۈتۈم سۇ بولسا ئىچىپ، قۇرۇپ كەتكەن گېلىنى نەمدىتۈپلىش، ئۈستىبېشىدىكى چاڭ - توزاننى قېقىۋېتىپ، سوزۇلۇپ بىر يېتىۋېلىش ئىدى، ئەتتەڭەي، بىر شامال چىقىپ چاڭ - توزاننى بىر تەرەپكە

سۇرۇۋەتسە، ئۇلار كۆك ئاسماننىڭ جامالىنى كۆرەرمىدى؟...

يىللاردىن بىرى تۈزلەڭلىكتە يىلان باغرى بولۇپ سوزۇ-لۇپ ياتقان بۇ چوڭ يولنى چارلىغۇچىسىزمۇ تىپىپ ماڭغىلى بولاتتى. يول ياقىلىرىدا، كونا ساپال قاچىلارنىڭ، شېشە بۇيۇم-لارنىڭ چېچىلىپ ياتقان پارچىلىرى، ئۆلگەن ئۇلاغلارنىڭ ئاپئاق ئۇستىخانلىرى كۆزگە چېلىقىپ تۇراتتى. بۇلارنىڭ كۆپى قەدىمكى زامانلاردىكى ئىسمى - جىسمى يەر يۈزىدىن ئۆچكەن كونا يۇرت - مەھەللىلەرنىڭ خارابىلىرى ئۇستىدە ئۇچرايتتى. ئاشۇ سۇنۇق ساپاللارنىڭ يۈزىگە چېكىلگەن خىلمۇ خىل نەقىش ئۆرنەكلىرى چەكسىز ئۇزاق تارىخىي دەۋرلەرنىڭ گۇۋاھچىسى ئىدى... يىراقتىن كونا، يالغۇز قەبرىلەر خۇددى قارانچۇقلار-دەك كۆرۈنەتتى. ئېھتىمال، بۇ قەبرىلەرنىڭ ئاستىدا نامى ئاللى-قاچان ئۇنتۇلۇپ كەتكەن قانچە - قانچە ئەركىۋەيەر قەھرىمان ئەزىمەتلەر مەڭگۈلۈك ئۇيقۇدا ياتقاندۇر؟...

كەچكە يېقىن، لەشكەرلەر ئۇچتۇرپاننىڭ ئاچا تاغ دېگەن يېرىگە يېتىپ كېلىپ، دەريا بويىدىكى ئوت - چۆپسى شالاڭ، دەل - دەرەخلىرىمۇ شالاڭ بىر توقايغا چۈشكۈن قېلىشتى. لەشكەرلەر ياققان گۈلخاندا پۈتۈن توقايلىق ئوتتا كۆيۈۋاتقاندەك بولۇپ كۆرۈنەتتى. لۆمشۈپ تۇرغان ئادەملەر-نىڭ ۋاراڭ - چۇرۇڭى ئەتراپتا ئېنىق ئاڭلىناتتى. بىرى ئوت ياقسا، بىرى ئاش پىشۇراتتى. يەنە بىرى ناخشا ئېيتاتتى، بەزىلەر بېقىپ كېلىش ئۈچۈن ئات - ئۇلاغلىرىنى توقايلىققا ھەيدەپ كېتىشتى. چۆل شامىلى لەشكەرلەرنىڭ ئۇستىبېشىدىكى چاڭ - توزانلارنى ئۇچۇرۇپ كەتتى. چۆلدىكى شۇۋاقنىڭ گۈپۈلدىگەن ھىدى دىماغقا ئۇرۇلدى.

ئاقسۇ پەتھ قىلىنغاندىن كېيىن، بۇرھانىددىن خوجا چوڭ ئوغلى ھامىددىن خوجا ۋە كىچىك ئوغلى مەھمۇددىن خوجىلار-نىڭ ھەمراھلىقىدا ئۇچتۇرپاننى ئېلىپ، كۇچا سەلتەنەتىگە

ئەسەررۇپ قىلماق بولۇپ، ئاقسۇدىن بىرەز مىڭدەك لەشكەر ۋە توپ ـ زەمبىرەكلەر بىلەن يولغا چىققانىدى. ئۇلارغا ئاقسۇدىن ئابدۇللا قازى ئەسكەرلىرى بىلەن قوشۇلغانىدى. ئۇلار ئاقسۇ-نىڭ يۇرتلىرىدىن بولغان ئارال، ئاقيار قاتارلىق جايلاردىن پالۋان ۋە باتۇرلارنى تاللاپ ئەسكەر ئالدى. ئاتىسىنىڭ ئەمرىگە بويسۇنماي، ئانىسىنىڭ پەرمانىغا باش ئەگمەي، باغ سەيلىسى ۋە قىزىلگۈل تاماشىسىنى خىيال قىلىپ، ياكى ئاتا ـ ئانىسىدىن خەۋەر ئالماي ۋە ياكى خوتۇن ـ بالىۋاقىلىرى بىلەن كارى بولماي، بەڭباشلىق قىلىپ، ئۆزىنى تۇتالماي يۇرگەن بىر ـ ئىككى مىڭ ياش يىگىتمۇ ئۇلارغا ئەگىشىپ كېلىشكەنىدى. ئۇلارمۇ تۇركۇم ـ تۇركۇملەپ خوجاملارنىڭ خىزمىتىگە كىرىپ، خىزمەتكار مۇقامىدا بېلىنى مەھكەم باغلاپ، ئەمر ـ ئىتائەتنى ئۆزلىرىگە پەرھىز ۋە ۋاجىپ دەپ بىلىشتى.

بۇرھانىددىن خوجا، ھامىددىن خوجا، مەھمۇددىن خوجا ۋە ئابدۇللا قازى ئەسكەر قارارگاھتا ئەتىكى جەڭنىڭ مەسلىھەتىنى قىلىپ ئولتۇرۇشقىنىدا، توساتتىنلا يىراقتىن ۋاراڭ ـ چۇرۇڭ قىلغان ئاۋازلار ئاڭلىنىپ، ئۇزاققا قالماي، چاڭ ـ توزانىنىڭ ئىچىدە چىپىپ كېلىۋاتقان ئاتلارنىڭ يايلىغا يېتىۋالغان بىر توپ ئادەملەر كۆرۈندى. ئۇلار ۋارقىرىشاتتى، ئاتلىرىنى ھەدەپ قامچىلايتتى. يوغان ئاق ئات مىنگەن كىشى ئالدىدا ئات چاپتۇرۇپ كېلەتتى. ئۇ ئېگەردە ئۇياقتىن ـ بۇياققا چايقىلىپ، يىقىلىپ كېتەيلا دەپ قالغانىدى. ئۇنىڭ بېشىدىكى ئاق سەللىسى بىلەن ئۇچىسىدىكى سىرىق تونىدا قېتىپ قالغان قان داغلىرى بار ئىدى، ئاتمۇ قىپقىزىل قانغا بويالغان، ئاتنىڭ بوينىدا سانجىلىپ قالغان ئۇزۇن ئوقيا ئوقى ئېسىلىپ تۇراتتى.

ئۇلار بارگاھ ئىچىگە قۇيۇندەك باستۇرۇپ كىرىشتى.

ـ ئۇلار يېقىن كېلىپ قالدى. ئارقىمىزدىنلا كېلىۋاتىدۇ! قۇتۇل-

دۇرۇۋېلىشلارا!ــ دېگەن ۋارقىراش ئاۋازى ئاڭلاندى. ئۇلارنىڭ كەينىدىن بىر توپ مانجۇلار ئات چاپتۇرۇپ قوغلاپ كېلىۋاتاتتى.

ئاچا تاغ قورۇلى ــ ئۇچتۇرپانغا ئۆتۈشتىكى تاغ ئېغىزىغا جايلاشقان مۇھىم بىر قورۇل ئىدى. كۇچا بىلەن ئاقسۇنىڭ قولدىن كەتكەنلىكىنى ئۇققان مانجۇلار ئۇچتۇرپاننىڭ ھاكىمبېگى توختىبەگنى نۇرغۇن چېرىك بىلەن ئاچا تاغ قورۇلىنى ساقلاشقا ئەۋەتكەنىدى. بايىقى ئاتلىقلار ئاچا تاغ قورۇلىدىن قېچىپ چىققان توختىبەگ باشچىلىقىدىكى مۇسۇلمان چېرىكلىرى ئىدى. ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ كەلگەن مانجۇلار ئۆزلىرىگە قارشى ئېتىلىۋاتقان ئوق يامغۇرىغا دۇچ كېلىپ، ئۇچ ــ تۆت ئۆلۈكنى قالدۇرۇپ، دەرھال چېكىنىدى.

ماھىي سەپەرنىڭ 16 ــ كۈنى (7 ــ ئاينىڭ 21 ــ كۈنى)، كۇچا لەشكەرلىرى ئۇچتۇرپان شەھىرىنى پەتھ قىلدى. مۇلجەرتاغ قەلئەسىگە بېكىنىۋالغان مانجۇلار سېپىلدىن مىلتىق، توپ ئېتىپ كۆپ ئادەمگە تالاپەت يەتكۈزدى. خوجاملارنىڭ قولىدا سېپىل بۇزغۇدەك چوڭ تىپتىكى توپ ــ زەمبىرەك بولمىغاچقا، سېپىلغا يېقىنلاشىشنىڭ ئامالىنى قىلالماي، كۆپ ئاۋارە بولۇشتى. ئۇچتۇرپانلىق ئىبراھىم پالاخمانچى دېگەن كىشىنىڭ ئەقىل كۆرسىتىشى ئارقىسىدا، خوجىلار تاش ئاتىدىغان قورالىلارنى ياساپ، ئۇلارنى قەلئە دەرۋازىسىنىڭ ئۈدۈلىدىكى يېقىن يەرگە ئەكىلىپ قۇرۇپ قويدى.

تاڭ ئېتىشى بىلەن، ئۇلار ئۆزلىرىنى يوغان ياغاچ قالقانلارنىڭ دالدىسىغا ئېلىپ تۇرۇپ، قەلئەنى تاش ــ بوران قىلىشقا باشلىدى. تاش ئاتىدىغان قورال ــ بېشىغا تۆمۈر تۇتۇك① كىيگۈزۈلگەن ئۈزۈن لىم ياغاچ بولۇپ، تۆمۈر

---

① تۆمۈر تۇتۇك ــ چۈمۈچتەك نەرسە. ئادەتتە ياغاچ لىمنىڭ بىر بېشىغا كىيگۈزۈلىدۇ، تاشنى سېلىپ ئېتىشتا پايدىلىنىدىغان جايدۇقنىڭ نامى.

تۇتۇك ئىچىگە يوغان تاش سىلىناتتى. ئاندىن لىم ياغاچنى كەينىگە قايرىپ تۇرۇپ قويۇپ بەرگەندە، لىم ياغاچ ناھايىتى تېز سۈرئەتتە گۈلدۈرلەپ ئالدىغا ماڭاتتى. ئاندىن تۇتۇك ئىچىدىكى ھېلىقى يوغان تاش گۈلدۈرلەپ ئېتىلىپ چىقىپ سېپىلغا بېرىپ قاتتىق تېگەتتى. بۇنداق ھاۋادىن ئۇچۇپ كەلگەن ئېغىر تاش ئۆزىگە يولۇققان ھەرقانداق توسالغۇنى ۋەيران قىلىپ تاشلاپ، كۈلنى كۆككە سورۇيتتى. كۈچا لەشكەرلىرى يەنە ئېگىز ھۇجۇم شەببىلىرىنى① باغلىتىپ، سېپىلغا سىلتىقتىن ئوق ئېتىپ تۇردى. بىركەملەردە، تۇتۇككە سېلىپ ئېتىلغان بىر خودەن ئۇدۇل بېرىپ جەبخانىنىڭ② ئۈستىگە چۈشتى. «گۈمباڭ!» قىلغان قاتتىق ئاۋاز بىلەن تەڭ، جەبخانا قاتتىق پارتلىدى، مانجۇلار، تاملار، قورال - ياراقلار، بۇتخانىلار ۋە پۇتۇن مۇلجەر تاغ قەلئەسى خۇددى چاڭ - توزان دەك ئاسمانغا قاراپ ئۇچتى. يەر - زېمىن قاتتىق لەرزىگە كېلىپ، بىر سىلكىنىپ توختاپ قالدى. كۈندۈزكى كۈن گويا-كى كېچىنىڭ قاراڭغۇسى بولدى. قەلئەدىكىلەرنىڭ پۇت - قوللىرى، ئۇچەي - باغرى پارتلاشنىڭ كۈچى بىلەن بىر - ئىككى تاش يەرگە ئۇچۇپ بېرىپ، دەل - دەرەخلەرگە ئېسىلىپ قالدى. ئۇچتۇرپاندىكى بۇ جەبخانا پۇتۇن ئالتە شەھەرنى قامدايدىغان چوڭ قورال - ياراق ئىسكىلاتى ئىدى...

× ×

ئۇچتۇرپان شەھىرى ناھايىتى مۇھىم ئورۇنغا جايلاشقان بولغاچقا، بۇ يەر بۇرۇندىن تارتىپ ئۇرۇشقان ئىككى تەرەپ تالىشىدىغان، نۇرغۇن جەڭگى - جېدەللەرگە سەۋەبچى بولىدىغان

① شەببە — سېپىلنىڭ تېشىدا تۇرۇپ، ئىچىگە ئوق ئېتىش ئۈچۈن ياغاچتىن ياسالغان ئېگىز لاپاس.

② جەبخانا — ئوق - دورا ئىسكىلاتى.

بىر جاي بولۇپ كەلگەنىدى...

× ×

مىلادى 1758 - يىلى چىەنلۇڭنىڭ 23 - يىلى، مانجۇلار خوجا جاھان ۋە بۇرھانىددىن خوجا باشچىلىقىدىكى خوجىلار يېغىلىقى①نى باستۇرغاندىن كېيىن، ئۇچتۇرپان ئاھالىسىگە ھاشار سېلىپ، ئۇلىنىڭ كەڭلىكى ئون - ئون ئىككى مېتر، ئۇستىنىڭ كەڭلىكى تۆت - بەش مېتر، ئېگىزلىكى سەككىز - توقۇز مېتر، ئايلانمىسى ئىككى مىڭ بەش يۈز مېتر كېلىدىغان، مۆلجەرتاغنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپ تۇرىدىغان ھەيۋەتلىك سېپىل سوقتۇرغانىدى. سېپىل ئىچىدە خان ئامبالىنىڭ خابگاھى، داتاڭ②، ئەسكەرخانا، زىندان، ئىستراھەتخانا ۋە جەبخانا قاتارلىقلارنى ياساتقانىدى. مۆلجەر تاغنىڭ ئەڭ ئېگىز چوققىسىدا تاش بىلەن ياسالغان ھەيۋەتلىك قەلئە ــ قاراۋۇلخانا بار ئىدى. بۇ قەلئەنى كىشىلەر تاغنىڭ نامى بىلەن مۆلجەر تاغ قەلئەسى دەپ ئاتىشاتتى. بۇ قەلئە ئالتە يىلدىن كېيىن، مەشھۇر «جىگدە يېغىلىقى» دا، قوزغىلاڭچىلار تەرىپىدىن پارتلىتىپ تاشلاندى.

مىلادى 1765 - يىل 5 - ئاينىڭ 5 - كۈنى، ئۇچتۇرپان خان ئامبىلى سۈچىڭ ئۆزىنىڭ خابگاھىدا خاقانىي چىنىدىن كەلگەن گۈڭسى خەتنى ئوقۇپ ئولتۇراتتى. بۇ خەتتە مۇنداق دېيىلگەنىدى:

«سىزلەر بىزگە ئۇرۇش ئەسىرلىرى ئىچىدىن تارتۇق قىلغان چەنتۇ كېنىزىكى كىنجابقا كەلتۈرۈلگەندىن بۇيان، بىزنىڭ مۇبارەك نەزەرىمىزگە ئېلىنغان بولسىمۇ، ئەممە ئىللىق چىراي بىلەن بېقىش قىلمىدى. بىز بىتاقەت بولۇپ كېنىزىكىمىزدىن سورىغىنىمىزدا، ئۇ جانان: «مېنىڭ ۋە-

① خوجىلار يېغىلىقى ــ تاريخىتا «چوڭ - كىچىك خوجىلار يېغىلىقى» دەپ ئاتالغان.

② داتاڭ ــ ئىشخانا.

تىنىمىدە مېۋىسى ئالتۇندىن، يوپۇرماقلىرى كۈمۈشتىن، شاخ-
لىرى تۆمۈردىن، يېلىمى مۇشكى - ئەنبەردىن پۈتكەن بىر ئىلاهىي
دەرەخ بار ئىدى. ئۇ دەرەخ بۇرنۇمغا پۇراپ، كۆزۈمگە سۈرتكۈم
كېلىپ، كۆڭلۈم مىسكىن بولۇپ، بىئارام بولۇپ تۇرۇپتىمەن.
شۇ ئىلاهىي دەرەختىن كەلتۈرۈلسە، ۋەتىنىمنىڭ خاتىرىسىنى
كۆرۈپ، كۆڭلۈم ئاز - تولا ئېچىلىپ قالار ئىدى، دەپ
جاۋاب بەردى. بىزنىڭ مۇبارەك كۆڭلىمىزدە: «ناتىۋان چەنتۇ
كېنىزىكىمىزنىڭ مىسكىن كۆڭلىنى رەنجۇ - ئەلەمدىن خالى
قىلايلى» دېگەن بۇيۇك خىيال زاهىر بولدى. شۇ ۋەجىدىن
مۇشۇ پەرمان يېتىپ بارغان هامان دەرهال شۇ دەرەختىن
يىگىرمە تۆت تۈپى ياغاچ تۈگىغا يىلتىزى بىلەن ئولتۇرغۇزۇلۇپ،
كىنجابقا تەخىرسىز يەتكۈزۈپ كېلىنسۇن. بۇ ئىلاهىي دەرەخ
بىزنىڭ شاهانە باغچىلىرىمىزغا لايىق ئىكەن، نامە تامام،
ۋەسسالام!»

خان ئامبال سۈچىك خاقانىي چىننىڭ پەرمانىنى تەخىر-
سىز ئورۇنداش ئۈچۈن ياساۋۇلبېشى رەهمىتۇللا بەگگە
دەرهال ئىككى يۈز قىرىق نەپەر هاشارچىنى ئېلىپ، ئۇلارغا
يىگىرمە تۆت تۈگىغا ئولتۇرغۇزۇلغان جىگدە كۆچەتلىرىنى
كۆتۈرگۈزۈپ، يولغا چىقىشنى بۇيرۇدى.

هاشارچىلار ماهىي سەپەرنىڭ 14 - كۈنى، پۈتۈن تەيـ
يارلىقنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن، ئەتىسى جىگدە كۆچىتى ئول-
تۇرغۇزۇلغان يىگىرمە تۆت ياغاچ تۈگىنى هەمدە خان ئامبال
سۈچىكنىڭ يۈرتىغا ماڭغۇزغان ئالتۇن - كۈمۈشلىرىنى ۋە
باشقا ماللىرىنى ئېلىپ يولغا چىقتى. هاشارچىلار ئېلىقىش
دۆڭ① دېگەن يەرگە كەلگەندە، مەتياقۇپ دېگەن هاشارچى
پۈتىى مىتكوت كېتىپ ئولتۇرۇپ قالدى. هاشارچىلار-
نى ئېلىپ ماڭغان بىر چېرىك:

① ئېلىقىش دۆڭ — هازىرقى ئۇچتۇرپان ياكۆۋرۈك ئېلېكتر ئىستانـ
سىسى جايلاشقان ئورۇن.

— هەي ئۆلۈمتۈك چەنتۈ! يۈرتۈڭدىن چىقار — چىقمايلا يالقاۋلىق قىلغىلى تۇردۇڭمۇ! — دەپ كەلگەن پىتى قولىدىكى تايىقى بىلەن مەتياقۇپنىڭ كاللا — باشلىرىغا ساۋاپلا كەتتى. تاياقنىڭ زەربىسىدىن جېنى قاقشاپ كەتكەن مەتياقۇپ:

— هەي، لومودى! نېمىشقا ئۇرۇسەن مېنى؟ — دەپ بۇ چېرىككە ياندى. هاشارچىنىڭ ئۆزىگە يېنىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن چېرىك غەزەپلەنگەنلىكىدىن قىلىچىنى قىنىدىن شارتتىدە سۇغۇرۇۋالدى — دە، مەتياقۇپنىڭ يەلكىسىگە غەزەپ بىلەن بىر قىلىچ ئۇردى. مەتياقۇپنىڭ سول قولى يەلكىسى بىلەن قوشۇلۇپ يەرگە ئۇزۇلۇپ چۈشتى. ئۇ «ۋاي!» دەپ ئېچىنىشلىق بىرلا ۋارقىرىدى، كېيىن ئۈنى ئۆچتى...

شۇ كۈنى ئاخشىمى، دۆڭدە لاۋۇلداپ كۆيۈۋاتقان گۈلخان دۆڭنىڭ ئەتراپىنى يوپيورۇق يورۇتۇۋەتكەنىدى. مەيداندا ئادەملەر سانجاق — سانجاقبولۇپ تۇرۇپ كېتىشكەن. كىشىلەرنىڭ ئاياغ ئاستىدا ياغاچ تۈڭنىڭ پارچىلىرى چېچىلىپ ياتاتتى. دۆڭنىڭ ئۈستىدە بىرنەچچە ئادەم تۇراتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئوتتۇرا بويلۇق، تەمبەل، ئەللىكنىڭ قارىسىنى ئالغان بىر ئادەم جاراڭلىق ئاۋازى بىلەن ۋارقىراپ سۆزلەۋاتاتتى. ئۇ — رەھىمتۇللا بەگ ئىدى. يېنىدا تۇرغانلارنىڭ بىرى ئۇنىڭ ئىسمى ئىسمەتۇللا بەگ ئىدى. يەنە بىرى ئۇنىڭ جىيەنى ئەمرۇللا بەگ ئىدى. ئېگىز بويلۇق بىرىنىڭ ئىسمى تاھىر بەگ بولۇپ، ئۇ ئەسمىتۇللا بەگنىڭ كۈيئوغلى ئىدى.

— قېرىنداشلار، — دەيىتتى ئۇ، — جەبىرى — زۇلۇم هەددىدىن ئاشتى! پىچاق سۆڭەكىگە بېرىپ يەتتى! بەس ئەمدى، سەۋرىمىز تاشتى! بۇ دارىنلار نېمە قىلغانىغا بىزنى مۇشۇنچىۋالا خورلايدۇ؟ نېمىشقا خوتۇن — قىزلىرىمىزنى ئاياغ — ئاستى قىلىدۇ؟ بىزمۇ ئىنسانغۇ؟ هەدىستە: «ئىنسانلار تاغاقنىڭ چىشىدەك باب — باراۋەر» دېيىلگەن. قولىمىزغا تايىاق — توقماق ئېلىپ، بۇ لەنىتى مەنچىڭلارنى سۈرۈپ — توقاي قىلايلى!

دەپسەندە قىلىنغان نومۇسسىزنى ئاقلايلى! قېنى قېرىنداشلار، ئارقامدىن مېڭىڭلار! قانخورلارنىڭ ئۆۋىسى بولغان مۆلجەر تاغ قەلئەسىنى چۈۋۈپ تاشلايلى!

ــ ئالغا! يۈرتداشلار، يا ئۆلۈم، يا كۆرۈم! جانغا ــ جان، قانغا ــ قان! ...

هاياجانلانغان، غەزەپلەنگەن خەلق رەھىمتۇللا بەگنىڭ كەيىنىدىن قارا كالتەك بولۇشۇپ، ئارا ــ گۈرجەكلىرىنى كۆتۈرۈشۈپ گۈررىدە مېڭىشتى. ئۇلار قىقاس ــ چوقان ئىچىدە تاغنى تالقان قىلغۇدەك كۈچ ــ شىجائەت بىلەن ئۇدۇل سۈچىگىنىڭ يامۇلى ــ مۆلجەر تاغ قەلئەسىگە قاراپ ئاتلاندى...

قوزغىلاڭچىلار قەلئەنى قاتمۇ قات قورشىۋالدى. ئۇچتۇرپان خان ئامبىلى سۇ چىك ئازغىنە چېرىكى بىلەن قەلئە ئىچىگە بېكىنىۋالغاندى. مانجۇلار مۆلجەر تاغ قەلئەسىنىڭ مۇستەھكەملىكىگەئىشىنىپ، قوۋۇق ــ ئىشىكلىرىنى چىڭ تاقىشىپ جاھىللىق بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىپ بىقىشقان بولسىمۇ، ئەمما، ئاقسۇدىن يېتىپ كېلىدىغان ياردەم كۈچ ۋاقتىدا كېلەلمىگەنلىكتىن، ئۇلارنىڭ قارشىلىقى تېزلا قوزغىلاڭچىلار تەرىپىدىن يېمىرىپ تاشلاندى. قەلئە ئاخىر رەھىمتۇللا بەگ باشچىلىقىدىكى ئۇچتۇرپان قوزغىلاڭچىلىرى تەرىپىدىن تارتىۋېلىندى.

ئىككى قولى ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىسىق قانلىرى بىلەن بويالغان خان ئامبال سۇ چىك ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى مىنۇتلىرى يېتىپ كەلگەنلىكىنى بىلەتتى. ئاسمانغا چىقىپ كېتىدىغان ئاسمان يىراق، يەرگە كىرىۋالاي دېسە، يەر قاتتىق، ئاخىر، ئۇ قەلئە ئىچىدىكى بىر تۈپ جىگدىگە ئېسىلىپ ئۆلۈۋېلىشقا مەجبۇر بولدى. قوزغىلاڭچىلار قەلئە ئىچىگە بېسىپ كىرگەندە ئۇنىڭ تېنى تېخى سوۋۇشقا ئۈلگۈرمىگەندى.

قوزغىلاڭ بارغانسېرى كېڭىيىپ، قوزغىلاڭ يانغىنى ھەممە يەرنى قاپلىغىلى تۇردى. قوزغىلاڭچىلار ئاقسۇخان

ئامبىلى بىەن تاخەينىڭ قوماندانلىقىدىكى مانجۇ قوشۇنلىرى-
نىڭ ھۇجۇمىنى ئارقا - ئارقىدىن مەغلۇپ قىلدى. قوزغىلاڭ-
نىڭ ھەيۋىسىدىن قورققان چىەنلۇڭ خان دەرھال قەشقەر خان
ئامبىلى نا شىتۇڭنى قوشۇن باشلاپ كېلىپ، بىەن تاخەيگە يار-
دەم قىلىشقا بۇيرۇدى. شۇ قېتىملىق ئۇرۇش توغرىسىدا شۇ
دەۋردە ياشىغان شائىر، تارىخشۇناس موللا شاكىر ئۆزىنىڭ
«زەپەرنامە» دېگەن داستانىدا مۇنداق دەپ يازغانىدى:

.....

«شوتا بىرلە يۇگۇردى تامام،
بۇ مۆلجەر تەرەپتىن ھەممە خاسۇ - ئام.
بۇ مەنچىڭلار مۆلجەر تەرەپتىن قاچىپ،
شەھەرگە ياغى كەلدى، دەپ قىچقىرىپ.
سۇرەن بىرلە قىقاس مەغلۇبەسى،
ئوت ئالماي پىلتىدىن دارىسى.
بۇلار ئالدىراپ ئاغزىدىن ئوت ياقىپ،
قۇيۇپ ئەردىلەر نەچچە تۈڭ دارى،
ئوت ئالدى تەيپو جاڭجۇڭ پورى.
بىراق گۇركىرەپ تەۋرىدى يەر - جاھان،
تۈتۈن بىلەن ئوت پۇرقىرار ئاسمان.
بۇ مەنچىڭلاردىن قالمىدى ھېچ ئەسەر،
ھەممە جەھەننەمگە قىلدى سەپەر.
چىقىپ ئاسمانغا بۇلۇتتەك تۈتۈن،
چۈشەر پارە - پارە، ئەمەس بىر پۈتۈن.
ھاۋادىن چۈشەر نەچچىسى نىمجان،

بۇيان قوشتىغى① مەھەللە ئىنجان②.
بۇ دۇلدۇل ئوقۇر③ بەزىسى تاش ئارا،
پۇتى يوق، قولى يوق سۈكەنلەر تولا.
بۇ ماچاك④ تەرەپتە قاراباغ يولى⑤،
ياتۇر دۈمبىسى بىرلە ئىككى قولى.»

.....

مانجۇلار قوزغىلاڭچىلار ئىگىلىۋالغان ئۇچتۇرپان سىپىلىنى بىر ھۇجۇم بىلەنلا ئاسان ئالىمىز دەپ ئويلاشقانىدى. ئەمما سىپىلغا قىلىنىۋاتقان ھۇجۇم ئالتىنچى كۈنگە قەدەم قويۇۋاتقان بولسىمۇ، ئۇلار قەلئە تۈۋىدە دۆۋە - دۆۋە ئۆلۈكلىرىنى قالدۇرۇپ كەتكەندىن باشقا، ھېچقانداق نەتىجىگە ئېرىشەلمىدى. قەلئەدىكى قوزغىلاڭچىلار جان تىكىپ ئۆزلىرىنى ھىمايە قىلىشۋاتاتتى. بىراق، قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئوق - دورىلىرىمۇ خوراپ، تۈگەشكە باشلىدى. يارىدارلار كۆپەيىپ، ئۆلۈۋاتقانلارنىڭ سانى كۈندىن - كۈنگە ئېشىۋاتاتتى.

مانجۇلار ئۇچتۇرپان سىپىلىغا قاراتقان ھۇجۇمىنى تېخىمۇ جىددىيلەشتۈردى. ساق قالغان قوزغىلاڭچىلار- قېرى - ياش، ئۇششاق - چوڭ، ئەر - ئاياللارنىڭ ھەممىسى سىپىل ئۈستىگە چىقىپ، جان تىكىپ ئۆزلىرىنى ھىمايە قىلىۋاتاتتى، قەلئەدىكى خوتۇن - قىزلار مايسىخان بىلەن ئاسىمخاننىڭ باشچىلىقىدا ئۆز ئاتىلىرى، ئەرلىرى ۋە ئاكا - ئۇكىلىرى بىلەن يانمۇ يان تۇرۇپ جەڭ قىلىشتى. ئەرلەردىن بىرىگە ئوق تېگىپ يىقىلسا، ئۇلار ئۇنىڭغا يەنە ئوق تەگمىسۇن دەپ، دەرھال ئۇنىڭ ئالدىغا خىش - كېسەك پارچىلىرىدىن تام قوپۇرۇپ توسۇپ قويۇاتتى. سىپىل ئۈستىدىكىلەرنىڭ ئىچىدە ئوق تېگىپ

① ، ② ، ③ ، ④ ، ⑤ — مەھەللىلەرنىڭ نامى. ھەممىسى مۇلچەر تاغ قەلئەسىنىڭ ئەتراپىدا.

یاردار بولۇۋاتقان ۋە ئۆلۈۋاتقانلار تېخىمۇ كۆپەيۋاتتى.

سەككىز شوتا رەھمىتۇللا بەگكە قاراپ يېقىنلاپ كەلمەكتە ئىدى. ئۇ، شوتىلارنىڭ قويۇلۇشىنى كۆتۈپ، ھۇجۇمغا تەييارلىنىپ تۇرۇشقان بىر توپ قارا چېرىكنىمۇ كۆردى. ئۇ دەرھال تۆۋەنگە تاش دومىلىتىشنى بۇيرۇدى. مۇداپىئەچىلەر يوغان - يوغان تاشلارنى دومىلاتتى، شوتا بىلەن يۇقىرىغا ئۆمىلەپ چىقىۋاتقان قارا چېرىكلەرنى پەسكە ئۇرۇپ چۈشۈردى. سېپىل تۆۋىدە، چېرىكلەرنىڭ ئۆلۈكلىرى تاغ بولۇپ دۆۋىلىنىپ كەتتى.

ئەمدى رەھمىتۇللا بەگ تۇرغان يەرنىڭ ئوڭ - سول تەرەپلىرىدىمۇ يەنە بىرنەچچە شوتا پەيدا بولدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، مانجۇلار سېپىل ئۈستىگە چىقىپ، ئاندىن ئىچىگە سەكرەپ چۈشۈشكە باشلىدى. ئۇلار كوچىلاردا بىر - بىرىدىن ئۆتۈپ كېتىشكە تىرىشاتتى، شەھەر ئىچىدىكى سودىگەرلەر ۋە بايلارنىڭ ئۆيلىرى، ئامبارلىرى، مال - قورۇلىرى تەرەپكە قاراپ ئۇچقاندەك چاپاتتى. ئۇدۇل كەلگەن ئۆيلەرگە بېسىپ كىرىپ، كۆزىگە كۆرۈنگەن ئادەمنى ئۆلتۈرەتتى.

مانجۇلار بىر مەھەللىدىن كېيىن ئىككىنچى مەھەللىنى ئىشغال قىلىشماقتا ئىدى. كەڭ مەيداندا ئاتلىق جەڭ قىلىشقا ئادەتلەنگەن مانجۇلار تار كوچىلاردىن ۋە ئۆرۈلۈپ چۈشكەن ئۆيلەرنىڭ ئارقىسىدىن ئۆتۈپ، ھەر خىل قىينىچىلىقلارغا قارىماي، ئالغا ئىلگىرىلەپ قاتتىق ھۇجۇم قىلاتتى ۋە دەريا تەرەپكە قاراپ چېكىنىۋاتقان قوزغىلاڭچىلارنى ئوقيا بىلەن ئوققا تۇتاتتى.

رەھمىتۇللا بەگ ئەسىمىتۇللا بەگ قاتارلىق كىشىلەرنى باشلاپ، مانجۇلار بىلەن ئېتىشىپ - ئېتىشىپ، سېپىلنىڭ دەريا بىلەن تۇتۇشىدىغان يېرىگە قاراپ سىلجىدى. ئۇلار ئۇچ مەھەللە يېنىغا كەلگەندە، رەھمىتۇللا بەگ يىقىلدى، ئۇنىڭغا ئوق تەگكەندى. ئۇ، «ئاكا!» دەپ ئېتىلىپ كېلىۋاتقان ئىنىسى ئەسىمىتۇللا بەگ،

چىيەنسى ئەمرۇللا بەگ، كۆيئوغلى تاھىر بەگلەرگە قاراپ ئاغزىنى ئۇمچەيتىپ، نىمىلەرنىدۇر پىچىرلىغاندەك قىلدى، ئۇنىڭ بېشى شىلىققىدە قىلىپ يانغا ساڭگىلاپ چۈشتى، كۆز-لىرىدىكى ئوت شولىسى لاپىيدە قىلىپ يانغاندەك بولدىيۇ، ئەمما ئاستا ـ ئاستا ئۆچۈپ، خىرەلىشىپ قالدى.

ئەسىمىتۇللا بەگلەر قوۋۇق يېنىغا كېلىشكەندە، بۇ يەرنىمۇ مانجۇلار ئاللىقاچان ئىگىلىۋېلىشقان بولۇپ، كىشىلەرنى تۇتقان يېرىدىلا قىلىچلاپ، سويۇپ تاشلىشۋاتاتتى. قوزغىلاڭچى-لارنىڭ ئىچىگە يوشۇرۇنۇۋالغان خائىنلار ـ سودىگەرلەر ئاقساقىلى ساۋۇت، شىرىپ دېگەنلەر مانجۇلارغا قوزغىلاڭچىلارنى تونۇپ بېرىۋاتقانىدى. ئەسىمىتۇللا بەگ باشچىلىقىدىكى بىر توپ كىشى-لەر قىلىچلىرىنى كۆتۈرگەن پېتى مانجۇلارغا ئېتىلدى. مانجۇ-لارمۇ قوۋۇقنى تاشلاپ، ئۇلارنىڭ ئۈستىگە يوپۇرۇلۇپ كېلىشتى. مۇشۇ پاتىپاراقچىلىقتا، مايىسخان① باشچىلىقىدىكى ئاز بىر قىسىم قوزغىلاڭچىلار مۇھاسىرىنى يېرىپ قېچىپ چىقىشقا مۇۋەپپەق بولالىدى. ئەسىمىتۇللا بەگ، ئەمرۇللا بەگ ۋە تاھىر بەگ باشلىق بىر بۆلەك قوزغىلاڭچىلار مانجۇلار بىلەن ئېلىش-شىپ يۇرۇپ، دەرۋازا ئالدى جامەسىنىڭ ئىچىگە كىرىۋالدى ۋە جامەنىڭ ئىشىكىنى ئېتىۋېلىشتى. ئاسىمخان باشچىلىقىدىكى خوتۇن ـ قىزلار بەختكە قارشى مانجۇلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالدى.

مانجۇلارنىڭ قوماندانى، ئاقسۇ خان ئامبىلى بىيەن تاخەي ئېتىنى دېۋىتىپ كېلىپ، جامە ئالدىدىكى مەيداندا توختىدى ۋە جامە ئىچىگە سەپسېلىپ قارىدى ـ دە، ئەتراپىدىكى قارا چىرىكلەرگە:

---

① مايىسخان ـــ رەھىمىتۇللا بەگنىڭ سىڭلىسى. ئۇ، قورشاۋنى يېرىپ چىققاندىن كېيىن، تاغلاردا سەككىز ئاي جەڭ قىلىپ، مانجۇلارنى خېلى ھالسىراتقان. كېيىن، بەختكە قارشى جەڭدە قۇربان بولغان. ھازىر ئۇچتۇر-پاندا ئۇنىڭ قەبرىسى بار.

ـ ئالغا! باتۇرلىرىم! چەنتۇلارنىڭ پاقلانىدەك ئوماق، پاختىدەك يۇمشاق خوتۇن ـ قىزلىرى سىلەرنىڭ! قولۇڭلارغا چىققان ئولجىنىڭ ھەممىسى ئۆزۈڭلارنىڭ! مەن سىلەرگە شەھەرنى ئۇچ كۈن بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىشقا رۇخسەت قىلدىم!ـ دەپ ۋارقىرىدى. چېرىكلەر خۇشاللىقىدىن: «ئۇر، چاپ، تۇت، بۇلا، باس!» دەپ چۇقان سېلىشىپ جامەگە ئۆزىنى پەرۋازلاندەك ئېتىشتى.

جامە ئىچىگە كىرىشكە تەقەززا بولغان چېرىكلەر ئىنتايىن كۆپ بولغاچقا، تار ئىشىككە بىردىنلا قاپلىشىپ قېلىشتى. ئەسىتۇللا بەگلەر پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ، ئايپالتىلىرىنى بىر ـ بىرىگە يول بېرىشمەي قىستىلىشىپ كەلگەن مانجۇلارنىڭ بېشىدا ئوينىتتى. جامە ئىچىگە كىرگەن ھەربىر قارا چېرىك پالتا زەربىسىدىن ئۇدۇللۇق يەر چىشلىدى. ئۇستى ـ ئۇستىگە يىقىلغان جەسەتلەر دۆۋىسى مانجۇلارنىڭ ئولجا ئۈچۈن ماڭىدىغان يولىنى توسۇپ قويدى.

ـ ئوت قويۇڭلار!ـ دەپ ۋارقىرىدى بىەن تاخەي. چېرىكلەر دەرھال ئەتراپتىكى ئۆيلەرنى بۇزۇپ، نۇرغۇن ياغاچلارنى جامە ئىشىكىنىڭ ئەتراپىغا دۆۋىلەپ ئوت قويۇشتى. لاۋۇلداپ كۆيگەن ئوتنىڭ يالقۇنى پەلەككە كۆتۈرۈلدى. جامەنىڭ ئىشىكىدىن كىرگەن كۈچلۈك يالقۇن ياغاچتىن نەقىش ئويۇلغان پەنجىرىلەرنى يالاپ قاپقارا تۈتۈن بىلەن جامە ئىچىدىن تۈرۈلۈپ چىقتى. جامە ئىچىدىكى كىشىلەرنىڭ قاتتىق تىللىغان، چىرقىرىغان، قارغىغان ئاۋازلىرى ئاڭلىنىپ تۇردى. بۇ پاجىئەنى كۆرۈپ چىدىيالمىغان ئاسىمخان ئىچىنىشلىق بىر ۋارقىرىدى ـ دە، ھوشىدىن كېتىپ يەرگە يىقىلدى.

بىرھازادىن كېيىن، ۋارقىرىغان ئاۋازلارمۇ تۈگەپ، جامە ئىچىدىن يېگانە بىر ئادەمنىڭ زارلانغان ئاۋازى چىقتى ـ دە، توختىدى. ئەمدىلىكتە گۈلخان ئىچىدە يېنىۋاتقان جامەنىڭ

تاختاي پوللىرىنىڭ چارسىلداپ كۆيۈشىلا جىمجىتلىقنى بۇزۇپ تۇراتتى.

مانجۇلار خوتۇن ـ قىزلارنى پۇتۇنلەي يېشىندۇرۇپ كىيىملىرىنى ئولجا قىلغاندىن كېيىن، نەپسىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن كۆپكۈندۈزدىلا ئۇلارغا زورلۇق قىلىشتى. ئاندىن ئۇلارنىڭ ئەمچەكلىرىنى كېسىپ، ئىچ ـ باغرىنى يېرىپ تاشلاشتى.

قارا چېرىكلەر بىھوش ياتقان ئاسىمخاننى ئۈزۈن چېچىدىن تۇتۇپ سۆرىگەن پېتى بىيەن تاخەيىنىڭ ئالدىغا ئەكىلىپ تاشلىدى. شېرىپ ئاقساقال بىيەن تاخەيگە بۇ چىرايلىق چوكانىنىڭ ئەسىمىتۇللا بەگنىڭ كېلىنى ئىكەنلىكىنى مەلۇم قىلدى. ئۇنۇڭ ھىچىلىك، نۆكەرلەر ئاسىمخاننىڭ ئۈستىدىكى يىپەك كۆڭلەكنى سالدۇرۇۋالغاندى. ئاندىن، بوينىدىكى كەھرىۋا مارجىننى ئېلىپ، پۇتىدىكى قىزىل سەختىيان ئۆتۈكنى، ئەتلەس ئىشتىننى سالدۇرۇۋېلىپ، ئۇنى سويغان پىيازدەك قىلىپ قويدى. بىيەن تاخەي چىرايىنى قىلچە ئۆزگەرتمەستىن، بۇ مەنزىرىنى تاماشا قىلىپ تۇراتتى. بىرھازادىن كېيىن ئۇ:

ــ ھا! ھا! ھا! بۇ چەنتۇ خوتۇن كىمگە كېرەك؟ ماڭا كېرەك ئەمەس! سىلەرنىڭ ئۇنىڭ لەززىتىنى تېتىشىڭلارغا رۇخسەت!ــ دېدى.

ــ ئەلۋەتتە ئۇنى ئامبال ناشتۇڭ ئالىدۇ ـ دە! ــ دېدى چېرىكلەر پاراققىدە كۈلۈشۈپ،ــ ناشتۇڭ ئەزەلدىن چەنتۇ خوتۇنلىرىنىڭ تەمىنى تېتىپ ئۆگىنىپ قالغان!...

ــ ناشتۇڭ، قارىغىنا، ئۇنىڭ كۆكسىگە! جانىۋارنىڭ ئىككى كۆكسى بەئەينى يۇرتۇڭلارنىڭ ئالمىسىدەككەنغۇ!

ناشتۇڭ ئاندىن تۇغما ھالەتتە، ھېچقانداق ھىمايىسىزياتقان ئاسىمخاننىڭ قېشىغا يېقىنلاپ بېرىپ، ئۇنىڭ بۇلماقتەك يۇمران تەنلىرىنى كۆرۈپ ھۇزۇر قىلدى. ئۇنىڭ ئاستىدىكى جەدە ئاپ

بېشىنى جۇلقۇپ، پۇشقۇرۇپ كەينىگە داجىدى. بىرنەچچە مانجۇ پەنسادلىرى ئاغزىدىن سېرىق سۈيىنى ئاققۇزۇپ، نەپسىنى يىغالىمايلا قېلىشتى. ئۇلار، ناشتۇڭدىن كېيىن بۇ قەدىرلىك ئولجىغا ئىگە بولۇشنى ئويلاپ، ئايالنىڭ يېنىغا ئولاشتى.

بىرئازدىن كېيىن، ئاسىمخان ھوشىغا كەلدى... بىراق، ئۇ ۋارقىرىمىدى، يىغلىمىدى، پەقەت ئۇياتلىق يېرىنى قولى بىلەن يېپىپ، ئۇيالغىنىدىن قىپقىزىل بولۇپ كەتتى. ئۇ بۇ خورلۇققا چىدىيالمىدى، يېنىغا شالىنى ئېقىتىپ كېلىۋاتقان ئاۋاق مانجۇغا تىكىلىپ قارىغىنىچە تۇرۇپ قالدى.

ناشتۇڭ ئۇنىڭ كۆڭىنى سىلاپ، دەپ قولىنى ئۇزىتىشغا، ئاسىمخان ئۇنىڭ بەش بارمىقىنى گاچچىدە چىشلەپلا ئۇزۇپ تاشلىدى ـ دە، سۈنغان چىشلىرى بىلەن قوشۇپ، قان ئارىلاش يەرگە تۈكۈردى. ناشتۇڭ ئاغرىق ئازابىغا چىدىيالماستىن، تۇڭگۇزدەك چىرقىراپ كەتتى ۋە قىلىچىنى قىنىدىن سۇغۇرۇۋېلىپلا ئۇنى ئاسىمخاننىڭ قورسىقىغا دەستىسىگىچە تىقتى. ئاسىمخاننىڭ ئاغزىدىن قان ئوقتەك ئېتىلىپ چىقىپ ئاپئاق كۆكسىنى قىپقىزىل قىلىپ بويىۋەتتى. بۇ چاغدا ئاسىمخان:

ـ بىزگىمۇ ئاللانىڭ يورۇق كۈنلىرى كېلىدۇ، بۇ قىساس ئېلىنماي قالمايدۇ!ـ دەپ بىر ۋارقىرىدى ـ دە، نەپەستىن قالدى...

كەچكە يېقىن، شەھەرنىڭ ئىچىدە تىرىك جان قالمىدى. تارىخچىلار بۇ توغرىسىدا مۇنداق سەھىپىلەرنى يازغانىدى:

«مانجۇلارنىڭ قانلىق قىلىچى بىلەن ئۆلتۈرۈلگەن ئۇچتۇرپانلىق ئاتا ـ ئانىلار ئۇچۇن ھازا ئېچىپ يىغلايدىغان بالا، بالىلار ئۇچۇن كۆز يېشى قىلىدىغان ئاتا ـ ئانا، تۇغقانلار ئۇچۇن قايغۇرىدىغان ئۇرۇق ـ تۇغقان قالمىغان، خەلقنىڭ ھەممىسى پۈتۈنلەي قىرىلىپ تۈگىگەندى.»

× ×

مۆلجەر تاغ قەلئەسى زور پارتلاش. ساداسى ئىچىدە كۆمپەىكۆم بولۇپ، كۆلى كۆككە سورۇلدى. مانجۇلارنىڭ ئاساسلىق كۆچمۇ مۇشۇ قەلئەدە كوچا لەشكەرلىرى تەرىپىدىن پاك - پاكىز يوقىتىلدى. كىشىلەر كۆچا - كويلاردا قىيچىپ يۇرگەن پارچە - پۇرات مانجۇلارنى تۇتۇپ ئۆلتۈرەتتى.

بۇرھانىددىن خوجا لەشكەرلىرىگە دەرھال ئامبال يامۇلنى تارتىۋېلىشنى بۇيرۇدى.

— ھەي تۆمۇر قوللۇق، مىس كۆكرەكلىك ئوغلانلار،— دەپ ۋارقىرىدى ئۇ،— مانجۇلارنىڭ پەيمانى توشتى. «جىگدە يېغىلىقى» دا ئۇلار ئاتا - بوۋىلىرىمىزنى تۇتاش قىرغاننى ئاز دەپ. يەنە «ئاق ئۆيلۈك①» قىلىپ، يۇرتىمىزدىن ھەيدەپ چىقارغانىدى. ئەمدى لەنىتى مەنچىكلار يىلىكىمىزنى شوراپ نىمجان قىلىپ قويۇشتى. بۇنىڭغا تاقەت قىلىپ تۇرۇۋېرىشنى خالىماي. ھەق - ئادالەتنى ياقلاپ چىقتۇق. يۇرۇڭلار، ئامبال يامۇلىغا بېرىپ، بۇ يىلان ئۇۋۇسىنى يەر بىلەن يەكسان قىلىپ تاشلايلى. قاماقخانىلارنىڭ تۆمۇر دەرۋازىلىرىنى چېقىپ تاشلايلى، مەھبۇسلارنى مەھكۇملۇقتىن قۇتۇلدۇرايلى. ئۇ يەردە سولىنىپ ياتقانلار گەدەنكەش، باش كېسەرلەر ئەمەس. ئۇلار دارىنلارغا قارشى ھەق سۆزلىگەنلەر.

— يۇرۇڭلار، بارايلى! ئامبال يامۇلىنىڭ كۆلىنى كۆككە سورۇيلى! زىندانىنى بۇزايلى! — دەپ ۋارقىراشتى خالايىق.

— پالتا، ئامبۇر ۋە ئېكەكلەرنى ئېلىپ يۇرۇڭلار. زەنجىر-

① ئاق ئۆيلۈك قىلىش — پالاش، سۇرگۇن قىلىش دېگەن مەنىدە. بۇ يەردە 1765 - يىلىدىكى «ئۇچتۇرپان جىگدە يېغىلىقى» دا ئىلىغا پالانغانلار كۆزدە تۇتۇلغان.

لەرنى پاچاقلاپ تاشلاشقا كېرەك بولىدىغان نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئېلىڭلار! زىنداندا چۈچۈنلەرگە يەم بولۇپ چىرىپ ئۆلۈۋاتقان قېرىنداشلىرىمىزنى ئەركىنلىككە چىقىرىش ئۈچۈن كېرەك بولغان نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئېلىڭلار!

خالايىق ۋە قولىغا قورال ـ جابدۇق ئالغان كاسىپ ـ ھۈنەرۋەنلەر بولقا، قىلىچ، نەيزە ۋە كالتەكلەرنى كۆتۈرۈپ، توپلىشىپ دەھشەتلىك بىر ئېقىم بولۇپ، ئامبال يامۇلىغا قاراپ مېڭىشتى.

يامۇل ئىچىدە، بىر توپ چېرىكلەر قارشى تۇرۇپ بېقىشقان بولسىمۇ، ئەمما تېزلا غەزەپلەنگەن ئالىماننىڭ ئايىغ ئاستىدا دەسسىلىپ مىجىقلاپ تاشلاندى. كىشىلەر يامۇل ئىچىدە قېچىپ يۈرگەن مانجۇلارنى سۈرتوقاي قىلىۋاتقاندا، تۆمۈرچىلەر ۋە مىسكەرلەر قاماقخانىنىڭ تۆمۈر دەرۋازىسىنى بۇزۇش ئۈچۈن بۇرھانىددىن خوجىلارغا يارەم قىلىشتى.

ئۇلار، تۆمۈر دەرۋازىنى بىردەمدىلا ئېچىشتى. تۆمۈرچىلەرنى باشلاپ كەلگەن مەخمۇددىن خوجا:

ـ چاپسانراق تۆۋەنگە ـ زىندانغا چۈشەيلى! قاراڭغۇ، زەي زىندانىدا ئۇزاق يېتىپ كۆزلىرى خىرەلەشكەن بىچارىلەر ئۆزلىرى مېڭىپ چىقالمايدۇ! ـ دەپ ۋارقىرىدى.

بىرنەچچە كىشى زىندانىنىڭ قاراڭغۇ تۆشۈكىدىن تۆۋەنگە قاراپ چۈشۈپ كېتىشتى.

مەھبۇسلار بىر ـ بىرىگە يېپىشىپ زىنداندىن سۆرۈلۈپ چىقىشقا باشلىدى: ئۇلارنىڭ كىيىملىرى جۇل ـ جۇل ۋە مەينەت ئىدى، تىرناقلىرى ئۆسۈپ كەتكەن، چىگىشلەنگەن ۋە پىت بېسىپ كەتكەن چاچلىرى مۇرىسىگە چۈشكەنىدى. ئۇزاق مۇددەت قاراڭغۇدا يېتىپ كۆزلىرى خىرەلەشكەن مەھبۇسلار بىر ـ بىرىگە باشلىرىنى ئۇرۇشۇۋالاتتى، ئەتراپنى قوللىرى بىلەن سىيپىشاتتى، بىردەم يىغلاپ ۋە بىردەم كۈلۈپ، يورۇق دۇنياغا، ئازاد كىشىلەرنىڭ

ئارىسىغا چىقىشىۋاتاتتى.

ــ بازارنىڭ ئوتتۇرىسى بىلەن مېڭىڭلار!ــ دەپ ۋارقىرىدى مەخمۇددىن خوجا،ــ مانجۇلارنىڭ پۇقرالارنىڭ بېشىغا قانداق كۈلپەتلەرنى سالغانلىقىنى خالايىق كۆرسۇن! سودىگەرلەردىن، بايلاردىن ئۆزۈڭلەرگە پاكىزەرەك كۆڭلەك ــ ئىشتان سوراپ ئېلىڭلار!

كىشىلەر بۇ مەھبۇسلارغا كىيىم ــ كېچەك ئەپكېلىپ بېرىشتى.

ــ ئۇچتۇرپاندا نېمە ۋەقەلەر بولۇۋاتىدۇ؟ــ دەپ سوريدى ئۇلار تەئەججۇپ بىلەن.

ــ ئەركىمىز ئۇچۇن تاغىي ۋە باغىي بولۇپ چىقتۇق، لەنىتى مەنچىڭلارنى يۇرتىمىزدىن قوغلاۋاتىمىز،ــ دەپ جاۋاب بېرىشتى كىشىلەر ئۇلارغا.

ئۇچتۇرپان شەھىرى ئېلىنغاندىن كېيىن، بۇرھانىددىن خوجا دەرھال ئايغاقچى چىقىرىپ، يۇرتنىڭ مانجۇلاردىن تازىلانغانلىقىنى، مۇمىن پۇقرالارنىڭ خاتىرجەم ئۆز تىرىكچىلىكى بىلەن شۇغۇللىنىشى لازىملىقىنى يېزا ــ يېزىلارغا جاكارلاتقۇزدى، يۇرت بۇزۇقلىرىنى تىغ ــ سىياسەتتىن ئۆتكۈزۈپ، خالايىققا ئىبرەت قىلغۇزدى، خىزمەت كۆرسەتكەنلەرگە شاھانە ئىنئام ۋە پادىشاھلارچە مەرھەمەتلەرنى كۆرسەتتى. توختىبىكنى يەنىلا ئۇچتۇرپانغا ھاكىمبەگ قىلىپ تەيىنلىدى. موللا ئاتاۋۇللا ئاخۇن يەنىلا بۇرۇنقىدەك ئەلەم بولۇپ قېلىۋەردى. باي مۇھەممەت قازىبەگنى يەنىلا قازىبەگلىككە تەيىنلىدى. دوستلار خۇرسەن ۋە دىلى شاد، دۇشمەنلەر غەمناك ۋە پەرىشان بولدى. مۇبارەكبادلىق ساداسى بۇ غۇبارسىز، گۈمبەزدەك كۆك ئاسماندىن ھالقىپ كەتتى.

ئۇچتۇرپان غازىتىغا كۇچالىق خوجىلار بىلەن بىللە موللا مۇسا①

① يەنى موللا مۇسا سايرامى (1836 ــ 1917)، «تارىخىي ئەمنىيە» ۋە «تارىخىي ھەمىدى» ناملىق ئەسەرلەرنىڭ مۇئەللىپى.

ئىسىملىك بىر پازىل كىشىمۇ قاتناشقانىدى. شەھەر خوجاملارنىڭ قولىغا ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇ مەخمۇددىن خوجىنىڭ يېنىدا مۆھۈردار بولۇپ ئىشلىدى. بۇ كىشى تولىمۇ بىلىملىك بولۇپ، مەخمۇددىن خوجىنىڭ كۈچا مەدرىسىدىكى يەتتە يىللىق ھەمساۋىقى، قۇردىشى ۋە دوستى ئىدى. ئۆزى كىشىنىڭ ھەقىقىگە قارا سانىمايدىغان، ئاق‌كۆڭۈل، پاراڭچى بىر ئادەم ئىدى. ئۇچتۇرپانلىقلارنىڭ ھەر قانداق بىر مەجلىسى ئۇنىڭسىز قىزىماس، چىگىشلىرى ئۇنىڭسىز يېشىلمەس ئىدى.

شۇ يىلى قىشتا، ئۇچتۇرپانلىق بەگلەرنىڭ بىر مەجلىسىگە موللا مۇسامۇ تەكلىپ قىلىندى. نامازتەرەۋىدىن كېيىن، مەجلىس ئەھلىدىن موللا ئىمىن شەيخ دېگەن كىشى:

— خوجاملار يۇرتىمىزدا غازات قىلىمىز دەپ كۆپ مېھنەت ۋە مۇشەققەتلەرنى تارتتى، بەلكىم بۇنىڭغا مۇناسىپ دەرىجىدە، ھەتتا زىيادە ئەجرىنىمۇ ئېلىشتى. ئەمدى باشقا يۇرتلارنىڭ ئادەملىرىمۇ ئۆز يۇرتىنى ئۆزلىرى سوراۋاتىدۇ، بىزنىڭمۇ ئۇلاردىن كەم يېرىمىز يوق. شۇڭا، خوجاملار قورال — ياراقلارنى قويۇپ، باشقا نەرسىلىرىنى ئۆزلىرى بىلەن بىلە ئېلىپ، كۈچاغا كەتسە، بىزمۇ ئۇلارغا ئات — ئۇلاغ، تون — سەرىپايلار بېرىپ، ئۇبدان جابدۇپ يولغا سالساق!— دەپ ئۇچتۇرپانلىق بەگلەرنىڭ مۇددىئاسىنى يەتكۈزدى.

ئۇنىڭ پىتنە — خۇسۇمەت بىلەن تولغان بۇ سۆزلىرىگە موللا مۇسا مۆھۈردار ھەيران قالمىدى. چۈنكى بۇنىڭدىن سەل بۇرۇن ئۆتكۈزۈلگەن بىر مەجلىسى مەشرەپتە، ئۇچتۇرپان چۈكلىرى: «بۇرھانىددىن خوجام ياشىنىپ قالدى. ھامىددىن خوجام غەيرىتىمۇ، غەزىپىمۇ ئارتۇق بىر ئادەم، خوجام پاشا ① ئۆزى ياش، يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىنى تازا ياخشى جۇڭقۇرۇپ كېتەلمىدى. بىزلەر ئۇزاقتىن بۇيان يۇرتدارچىلىق

① مەخمۇددىن خوجىنى دېمەكچى.

تىزگىننى تۆتۈپ كېلىۋاتىمىز. «قېرى ئات يول تونۇيدۇ» دېگەن گەپمۇ بار. ئۇنىڭ ئۈستىگە، يۇرتدارچىلىقنىڭ ئۈدۈمىمۇ شۇنداق. بولمىسا، بۇنىڭ ئاقىۋىتى يامان بۇلارمىكىن!» دېيىشىكەندى. مولا مۇسا ئۆزىنىڭ ئەندىشىسىنى مەخمۇددىن خوجىغا بىلدۈرۈپ، ئۇنى ئاگاھلاندۇرغان بولسىمۇ، ئەمما، ئۇ بۇ پاراڭغا ئانچە ئەھمىيەت بەرمىگەنىدى. مولا مۇسا ئەنسىرىگەن ئىش ئاخىرى يۈز بەردى.

ئۇچىتۇرپان بەگلىرىنىڭ مەجلىسى تۈگەپ، تۆت كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇچىتۇرپانلىقلار قارا كالتەك بولۇپ، كۈچالىق خوجامىلارغا ئىتائەت قىلىشتىن باش تارتىشتى. ئۇلار مازار تېرەك دېگەن جايدا، مىرزاجان ھەزرەت دېگەننى ئۆزلىرىگە ئۇلۇغ قىلىپ، نامماز جۈمە ئاداسىدىن كېيىن، ئۇنى ئاق كىگىز ئۈستىگە ئولتۇرغۇزۇپ كۆتۈرۈپ مېڭىشتى. ئارقىدىنلا شەھەرگە ھۇجۇم قىلىشتى. بۇرھانىددىن خوجا بۇ پىتنىدىن بۇرۇنلا خەۋەر تاپقان بولغاچقا، سىپىل ئۈستىگە توپ ـ زەمبىرەكلىرىنى قۇرۇپ، ئوقچىلىرىنى مۆكتۈرۈپ تەخ بولۇپ تۇرغانىدى. ئىلامانلار شەھەر قوۋۇقىغا قاراپ يوپۇرۇلۇپ كېلىشىگە، بۇرھانىددىن خوجا يىگىتلىرىگە ئۇلارنى ئوققا تۇتۇشقا بۇيرۇق چۈشۈردى. ياغىي ۋە تاغىي بولغانلار شەھەرگە ئالتە كېچە ـ كۈندۈز جېنىنىڭ بارىچە ھۇجۇم قىلىپ باققان بولسىمۇ، ھېچ نەتىجە چىقىرالماي نۇرغۇن ئادەملىرىدىن ئايرىلىپ قېلىپ، ئاخىرى تارقىلىپ كېتىشتى.

توپىلاڭ باستۇرۇلغاندىن كېيىن، بۇرھانىددىن خوجا مازار تېرەككە لەشكەر ئەۋەتىپ مىرزاجان ھەزرەت ۋە ئۇچىتۇرپانلىقنىڭ سابىق ھاكىمبېگى توختىبەگلەرنى تۇتقۇزۇپ كەلدى، ئۇلارنى سوراق قىلىپ، پۈتۈن گۇناھىنى ئىقرار قىلدۇرغاندىن كېيىن، بىرىنىڭ كەينىدىن بىرىنى يوقلۇق سەپىرىگە يولغا سالدى.

ئۇچىتۇرپانلىقلارنىڭ خوجامىلارغا بولغان ئىخلاسىنىڭ بۇنداق تېز كېلىپ، تېز كېتىشىگە بۇلارنىڭ ئەھلى مۇسۇلمان

چىلىقىنىڭ قاتتىق بولغانلىقىدىن باشقا يەنە، ئۇلارنىڭ بەزى ئاجايىپ تەرىقەت ـ سۈلۈكلەرگە بولغان ھەددىدىن زىيادە ئېتىقادلىرىمۇ سەۋەبچى بولغانىدى. بۇرھانىددىن خوجا «غازات ئاچىمىز» دەپ ئۇچتۇرپانغا كەلگەندە، ئۇچتۇرپانلىقلار: «ئەمدى بىز تىلىگەن ۋە ئارزۇ قىلغان خوجامىنى تاپتۇق» دەپىشىپ، ئۇلارغا ناھايىتى يۇقىرى ئەقىدە باغلاپ، ئاتلىرىنى ئۇيۇرى، كالىلىرىنى ئېغىلى بىلەن، قوزا ـ قويلىرىنى قوتىنى بىلەن ئېلىپ كېلىپ، خوجاملارغا: «بىر دۇئا قىلىپ بېرىشكەن بولۇشسىلا!» دەپ تەمەدە تۇرۇشقانىدى. بۇرھانىددىن خوجا: «ھەممىمىز پۇقرا، مۇسۇلمانلارنىڭ ئورنى ئوخشاش» دەپ، بۇ تۆھپە ـ ھەدىيىلەرگە نەزەر سالماي، ھەممىنى باراۋەر كۆرگەنىدى. شۇڭا، ئۇچتۇرپانلىقلار: «بىز خىيال قىلغان خوجا بۇلار ئەمەس ئىكەن» دەپ، رايى قايتىپ، بۇلاردىن يۈز ئۆرۈشتى.

شۇ چاغلاردا بۇ يۇرتتا ئاران بەش مىڭ تۇتۇن ئاھالە بولسىمۇ، ئەمما بۇلار ئۆز ئىچىدە سوپىزىملىق ئېتىقاد بويىچە، كۇبرىيە ①، ئىسھاقىيە ②، نەئىمەتىيە ③، دەبۇدىيە ④، دەۋانىيە ⑤ قاتارلىق بەش سۈلۈككە بۆلۈنگەنىدى. بۇ سۈلۈكلەرنىڭ پىرلىرى

① كۇبرىيە ـــ خارازىملىك مەشھۇر سوپى شائىر، شەيخ نەجمىددىن كۇبرا (1219 ـــ ؟) تەرىپىدىن تۇرغۇزۇلغان تەرىقەتچىلىك مەسلىكى.

② ئىسھاقىيە ـــ مەخدۇم ئەزەمنىڭ كىچىك ئوغلى خوجا ئىسھاق ۋەلىئۇللا (1530 ـــ 1613) تەرىپىدىن تۇرغۇزۇلغان «قارا تاغلىقلار» نىڭ تەرىقەتچىلىك مەسلىكى.

③ نەئىمەتىيە ـــ ئىرانلىق شاھ نەئىمەتۇللا ۋەلىي (1430 ـــ ؟) تەرىپىدىن تۇرغۇزۇلغان تەرىقەتچىلىك مەسلىكى.

④ دەبۇدىيە ـــ تەرىقەتچىلىرىنىڭ قادىرىيە ياكى غەۋسىيە گورۇھىغا مەنسۇپ بولۇپ، ئەر ـ ئاياللارنىڭ بىر ماكانىدا زىكرى ـ ھەلقە قىلىشنى تەشەببۇس قىلىدىغان تەرىقەتچىلىك مەسلىكى.

⑤ دەۋانىيە ـــ ئىرانلىق مۇھەممەت ئەسئەت جالالىددىن داۋانى (1502 ـــ ؟) تەرىپىدىن تۇرغۇزۇلغان تەرىقەتچىلىك مەسلىكى.

تولىمۇ كىبىرلىك، زالىم، ۋۇجۇدى چىركىن، نەپسى بالا ئادەملەر ئىدى. «سىنىڭدىن مەن قالامدىغان» دەپىشىپ، بىر - بىرىگە زادى يول بېرىشمەيتتى. ئۇلار مۇرىتلىرىنىڭ قان - تەرلىرى بەدىلىگە كەلگەن پۇل - بايلىقلارنى خالىغىنىچە بۇزۇپ - چاچاتتى. زەرباب تونلارنى كىيىشۋېلىپ، گېدىيىشىپ يۈرۈشەتتى. ئۆز سۈلۈكىدىكى نامرات - يوقسۇل مۇرىتلىرىنىڭ ئۆلۈپ - تىرىلىشى بىلەن كارى بولمايتتى. ئۇلارچە بولسا، ئۆتۈكلىرىنىڭ ناھالىمۇ ئالتۇندىن قىلىنسا ياخشى بولاتتى. ئادەتتە، ئۇلارنىڭ ئەتراپىدا، كۆكنار بىلەن كۆك چاينى كۆپ ئىستېمال قىلىپ، ئەقىل - ئىدراك ۋە ئىنسانىي تۇيغۇدىن مەھرۇم بولۇشقان بىر توپ ئىپلاس سوپىلار پايپېتەك بولۇپ يۈرۈشەتتى. بۇنداقلارنىڭ ھالى تاپ ئۈستىگە توپلانغان قۇزغۇنلارنى ئەسلىتەتتى. ئۇلارنىڭ ئىشىمۇ، خىيالىمۇ ھارامغا، ئەيش - ئىشرەتكە بېرىلىشتىن ئىبارەت ئىدى. ئۇلارنىڭ قولىدا كۆتۈرۈۋالغان ھاسىلىرى - ھىيلە - مىكىر ئۆيىنىڭ تۈۋرۈكى ئىدى، كاشكۇللىرى - پىتنە - پاسات، تەپرىقچىلىك خالتىسى ئىدى. بۇ تۈۋرۈك سۈنۈپ، ئاشۇ ھىيلە - مىكىر ئۆيلىرى ئۆرۈلسە، ئاشۇ پىتنە - پاسات، تەپرىقچىلىك خالتىلىرى تېشىلسە، بۇ بىچارە خەلقنىڭ ھالى سەل - پەل ياخشى بولۇپ قالاتتىمىكىن - تاڭ!

كېيىنكى چاغلاردا مولا مۇسا سايرامى بۇلارنىڭ قىلغان - ئەتكەنلىرىنى ئەسلەپ، ئۆز پىكىرداشلىرىغا مۇنداق بىر ھېكايەتنى سۆزلەپ بەرگەنىدى:

— رامىزان كۈنلىرىنىڭ بىرىدە، — دېگەنىدى ئۇ، — بىر مۇسۇلمان خالى يەرگە بېرىپ قورساق تويغۇزماقچى بولۇپتۇ. ئۇ بىر كېمىگە ئولتۇرۇپ دەريادىن ئۆتۈپتۇ. دەريانىڭ قىرغىقىدا بىر تۈپ چىنار بار ئىكەن. مۇسۇلمان بۇ چىنارنىڭ تۈۋىدە ئولتۇرۇپ نان يېيىشكە باشلاپتۇ. ئەتراپ ئېتىزلىق ئىكەن. ھېلىقى چىنارنىڭ ئۈستىدە زىرائەتلىرىگە قاراپ بىر

جوهۇت ئولتۇرغانسىگەن. ئۇ بىر مۇسۇلماننىڭ روزا - رامىزاندا نان يەپ ئولتۇرغانلىقىنى كۆرۈپ دەرەخنى لىكشىتىپتۇ. ھېلىقى مۇسۇلمان دەرەخنىڭ ئۈستىگە قارىغۇدەك بولسا، بوينىغا زۇننار ئېسىۋالغان بىرى دەرەخ ئۈستىدە ئولتۇرغانىكەن. مۇسۇلمان بۇ جوھۇتنى بىللە غىزالىنىشقا تەكلىپ قىلىپتۇ. جوھۇتمۇ دەرەخ ئۈستىدىن چۈشۈپ، مۇسۇلمان بىلەن بىللە غىزالىنىپتۇ.

— ئەي جوھۇت،— دەپتۇ مۇسۇلمان،— بوينۇڭغا زۇننار ئېسىپ جوھۇت سىياقىغا كىرىۋالغان بولساڭ كېرەك. ئەگەر سەن ھەقىقىي جوھۇت بولساڭ، مۇسۇلماننىڭ تامىقىنى يېمىگەن بولاتتىڭ!

— ئەي ئىنسان،— دەپتۇ ھېلىقى جوھۇت جاۋابەن،— بىرقۇر مۇسۇلمانچە كىيىملەرنى كىيىۋېلىپ، ئۆزۈڭنى مۇسۇلمانغا ئوخشىتىۋالغان بولساڭ كېرەك. ئەگەر سەنمۇ ھەقىقىي مۇسۇلمان بولغان بولساڭ، روزا - رامىزاندا كۈندۈزى تاماق يېمىگەن بولاتتىڭ!

نەزمە:

.....

بولۇپتۇ ھەم تەقى بىر پىرقە پەيدا،
ئېتى مۆمىن، ۋەلى نەپسىگە شەيدا.
يىغۇرلەر پارىنى ھەم بوينى يوغاننى،
سالۇرلەر ئوتتورىغا قىزۇ جۇۋاننى.
ئېلىپ بارسا كىشى ئەھلى ئايالىن،
كۈتۈر بىھىممەتلىك ئۇۋالىن.
ھارام ئىشنى تائەت بىلسە ئىنسان،
بۇلغۇنۇر ئېتىقادى، نامۇسۇلمان.

.....

— سوپى ئاللايار

ئۈچىنچى باب

سىددىقبەگ

«كېيىمگە چىققاننىڭ جېنى بىر.»

—— ئۇيغۇر خەلق ماقالى

مىلادى 1864 - يىلى 8 - ئاي.

قەشقەرنىڭ جەنۇبىدىن ئايلىنىپ ئۆتىدىغان قىزىل دەريا-سى قاراڭغۇلۇق دەپ ئاتىلىدىغان ھەيۋەتلىك تاغلاردىن شارقىراپ ئۆتكەندىن كېيىن تاكى دۆلەتباغنىڭ جەنۇبىغىچە ئاساسەن ئەگمىمەستىن تۈپتۈز ئاقىدۇ. دەريا قىرغىقىنىڭ بەزى جايلىرىنى سۇ چوڭقۇر ئويۇپ ئۆتكەچكە، دەريا ياقىسىدىكى يەرلەر سۇغا گۈمۈرۈلۈپ چۈشۈپ تۇرىدۇ. قىلىچ بىلەن كەسكەندەك تۇرىدىغان تىك يارلار سۇنىڭ يالىشى بىلەن مۇدۇر - چوقۇر بولۇپ كەتكەن، بەزى جايلاردا كىچىك قۇملۇق كۆلچەكلەر ھاسىل بولغان. بەزى يەرلەردە سۇ تۈزلەڭلىككە شېغىل تاشلارنى يېيىتىپ كېڭىيىپ ئاقىدۇ. دەريا بويلىرىدا غۇژمەك - غۇژمەك قومۇشلۇقلارمۇ بار. بۇ قومۇشلۇقلاردا يۇغان چار پاقىلار، ئاپئاق بېلىقئالغۇچلار ياشايدۇ.

دەريا بويلىرى سۆگەت، چىنار ۋە باشقا دەرەخلەر بىلەن

قاپلانغان. سىرتق ھەرىلەر، قىزىل ئېشەك ھەرىسى، مۇنچاقلىق ھەرىلەر، كۆكۈچ دالا ھەرىلىرى كۆنەكلىرىنى ئىسسىتتا چوڭايتىشىدۇ. بۇ چاغدا، پۇتۇن دەرەخلىك ھەرىلەرنىڭ غوڭۇل داشلىرى بىلەن تولىدۇ. قۇلۇلە قېپىدەك قاتتىق ئۇزۇن تۇمشۇقلۇق قۇشلار، كۆكۈچ رەڭلىك قۇشلار، پارقىراق قۇشلار قىلىچ كەسكەندەك تىك يارلاردا كۇنبويى تۆشۈكلەرگە ئۇۋا ياساش بىلەن ئاۋارە. قىزىل دەريا سىنىڭ قاپقا تاغلىرىدىن تاكى قەشقەر قەلئەسىگىچە بولغان ياقىلىرىغا قاپقا، مىڭيول، مۇش، لەنگەر، سۇلاق، خاڭدى، سەمەن، ئوغۇساق، پاختەكلە، قىزىل دۆۋە، پايناپ، دۆلەتباغ، ئىتپوقى يېزىلىرى جايلاشقان. دەريا ئۆز ئېقىنىنى دائىم ئۆزگەرتىپ تۇرغاچقىمۇ، گاھى يىللىرى بۇ يېزىدىن يىراقلىشىپ ئاقسا، گاھى يىللىرى ئۇ يېزىدىن يىراقلىشىپ ئاقاتتى. بەزىدە، يېزىنى ئوتتۇرىسىدىن كېسىپ ئېقىپ ئۆتەتتى. كەلكۈن مەزگىلىدە، قىزىلنىڭ سۇيى پۇتۇن - پۇتۇن يېزىلارنى ئېقىتىپ كېتىدىغان ئىشلارمۇ بولۇپ تۇراتتى.

قەشقەرنىڭ مۇنبەت تۇپراقى يىلىغا ئىككى قېتىم ھوسۇل بېرەتتى. بۇ يۇمشاق، ئۇنۇملۇك زېمىندا ھەر خىل ئۆسۈملۈكلەر ئۆسەتتى. ئۆسۈملۈكلەر بولۇق بولۇپ، ئالتە شەھەر تەۋەسىدىكى باشقا يۇرتلارغا سېلىشتۇرغاندا، ئىككى ھەسسە، ھەتتا ئۈچ ھەسسە يوغىنايتتى. گۈللىرىنىڭ، ياشناپ تۇرغان ئوت - چۆپلىرىنىڭ، دەرەخلىرىنىڭ رەڭگى تامامەن باشقىچە، يېشىلى خۇددى زۇمرەتتەك سۈزۈك يېشىل، سىرتقى خۇددى كەھرىۋادەك سىرتق، ساپ، قىزىلى ئوچۇق قىزىل، كۆكى قېنىق كۆك ئىدى. چۈمۈلىلەر، كېپىنەكلەر، قۇشلارنىڭ قاناتلىرى، تۈكلىرى ئاز كۆرۈلىدىغان سېھىرلىك رەڭلەردە ۋالىلداپ تۇراتتى. قورت - قوڭغۇزلار، كېپىنەكلەر، قۇشلار، چېكەتكىلەر تۈزلەڭلىكتە شامالدەك ئۇچۇشاتتى. بىر قارىسىڭىز، قەشقەر ۋادىسىدا خىلمۇ - خىل رەڭدىكى كېپىنەكلەر دولقۇنى دەرەخلەرنى، ئوت - چۆپلەرنى

ۋە تاش ـ تۇپراقلارنى قاپلاپ كەتكەندەك كۆرۈنەتتى. سىرتق، قىزىل، يېشىل، كۆك ۋە ئاق رەڭلەردىكى بۇ كېپىنەكلەر بىر ـ بىرىنى قوغلىشىپ، كېپىنەكلەر قاينىمىنى تۇزۇشكەن. گاھ ئاسمانغا كۆتۈرۈلۈپ دولقۇن ھاسىل قىلسا، گاھ ۋادىغا يېيىلىپ بۇلۇتلاردەك پەرۋاز قىلىشىپ، بۇ يەرنى ئاجايىپ ـ غارايىپ بىر دۇنياغا ئايلاندۇراتتى.

يەكەن خان ئامبىلىنىڭ ھۇزۇرىدا ئۆتكۈزۈلگەن ھەربىي كېڭەشتە قوبۇل قىلىنغان قارار بويىچە، قەشقەر يامۇلىدىكى مانجۇ چېرىكلىرى يېڭىشەھەردىكى گۈلباغ قورغىنىغا يۆتكەپ كېتىلدى. خۇيزۇ چېرىكلىرى ھەر قايسى يېڭىپەنلەر① گە تارقىتىۋېتىلدى.

مانجۇ قىسىملىرىنىڭ مۇھىم بىر قىسمىدا ئىشلەيدىغان مالويە ② دېگەن بىر خۇيزۇ ئوفىتسېرى مانجۇلار ئارىسىدىكى مىش ـ مىش پاراڭدىن ئۇلارنىڭ تۇڭگانىيلارنى قورالسىزلاندۇرۇغاندىن كېيىن، قىرىپ تاشلايدىغانلىقىنى ئاڭلاپ قالدى. بۇ ئىش مۇشۇ يەردىكى يەتتە مىڭدەك ئۇلۇغ ـ ئۇششاق خۇيزۇلىك ھايات ـ ماماتىغا مۇناسىۋەتلىك زور ئىش بولغاچقا، جىن دارىنغا بۇ خەۋەرنى يەتكۈزمەي بولمايتتى. جىن دارىن ـ مانجۇ ھاكىمىيىتىنىڭ پەيزاۋات قالىغاچلىقتىكى تۇڭگان بوز يەر ئۆزلەشتۈرگۈچى قىسىملىرىنىڭ باشلىقى جىن شياڭىيىڭ دېگەن كىشى ئىدى. مالويە پەيزاۋاتقا قېچىپ بېرىپ، ئۇنىڭغا بۇ خەۋەرنى يەتكۈزگەندىن كېيىن، ئۇلار دەرھال چارە قىلمىسا، ئۆزلىرىنىڭ جېنى ئامان قالمايدىغانلىقىنى ھېس قىلىشتى.

راشىدىن خان خوجا باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچىلار كۈچانى مانجۇلاردىن تازىلىغاندىن كېيىن، ئاقسۇنىڭ ھاكىمبېگى سايىت بىنەگ مانجۇ چېرىكلىرىنى باشلاپ چىقىپ، ئۇلارغا قارشى تۇ-

---

① يېڭىپەن ـــ ھەربىي گازارما.

② مالويە ـــ قەشقەر قوزغىلىڭنىڭ يولى باشچىلىرىدىن بىرى بولغان ماتۇرە.

روپ باققان بولسىمۇ، ئەما يېڭىلىپ قېلىپ، قەشقەردىكى ئا-
كىسى ـ قەشقەر ھاكىمبېگى قۇتلۇقبەگنىڭ قېشىغا پاناھلىق
تىلەپ قېچىپ كەلگەنىدى.

قەشقەردىن ئەللىك چاقىرىم جەنۇبتا ئاقتۇر① دېگەن بىر
يۇرت بارئىدى. بۇ يۇرتتىكى قىپچاقلارنىڭ بارىن قەبىلىسىنىڭ
سىددىقبەگ دەپ ئاتىلىدىغان بىر بېگى بار ئىدى. بۇ زات ئۆ-
زىنىڭ ھەققانىيەتچىلىكى بىلەن ئاقتۇر، بارىن، بۇلۇڭكۆل ۋە
ئويتاغ ئەتراپلىرىدىكى قىرغىزلار، قىپچاقلار ۋە ئۇيغۇرلار ئار-
سىدا ناھايىتى يۇقىرى ئابروي قازانغانىدى.

بۇ ئەتراپتىكى قىرغىز، قىپچاق ئۇلۇسلىرى دائىم ئىسيان
كۆتۈرۈپ. مانجۇ دائىرىلىرىنى تىنىم تاپقۇزمىغاچقا، خاقانىي
چىن سىددىقبەگنى قىرغىز، قىپچاق ئۇلۇسلىرىغا چوڭ بەگ قى-
لىپ قويغانىدى. سىددىقبەگ خاقانىي چىننىڭ ئۆزىنى قىرغىز،
قىپچاق ئۇلۇسلىرىغا چوڭ بەگ قىلىپ تەيىنلىگەنلىكىنى ھەر-
گىزمۇ ئۆزىنىڭ ئەتىۋارلانغانلىقى دەپ چۈشەنمەيتتى. خاقانىي
چىننىڭ قىرغىز، قىپچاق ئۇلۇسلىرىنى ئۇنىڭ قولى بىلەن باش-
قۇرۇپ، ئۇلارنى «ئاتاڭ ياخشى، ئاناڭ ياخشى» دەپ سىلاپ ـ
سىيپاپ ئەمىن تاپقۇزۇپ، ئۇلارنى ئىسيان كۆتۈرمەيدىغان قى-
لىش ئۈچۈن ئۆزىنى تەيىنلىگەنلىكىنى ئۇ ياخشى بىلەتتى. شۇڭا،
ئۇ باشقا ئۇيغۇر ھاكىمبەگلىرىدەك مانجۇ دائىرىلىرى بىلەن
بەك ئاپاق ـ چاپاق بولۇپ كەتمىگەنىدى.

قەشقەر بۇزۇلۇشتىن ئىلگىرى، مانجۇ دائىرىلىرى ئاقتۇرغا
بەش مىڭ قوي دېيەك چاچقانىدى. قىرغىز، قىپچاق ئۇلۇسلىرى
تېخى ئۇنىڭ ئالدىدىلا جان سىلىقى ئۈچۈن مانجۇ دائىرىلىرىگە
بەش مىڭ قوي ئالۋان بەرگەنىدى. مانجۇلار قىرغىز، قىپچاق ۋە
ئۇيغۇرلارنى قاڭغىر ـ قاقشىتىپ تۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ئۆيىدىكى
ئەڭ ئاخىرقى چىچقاق ئوغلىقىغا قەدەر بولغان مال ـ چارپايلىـ

① ھازىرقى ئاقتۇ ناھىيىسى.

رىنى ئېلىپ چىقىپ كەتتى. سىدىقبەگ بۇ ئىشقا نارازى بولۇپ، ئېتىنى قامچىلىغان پېتى قەشقەردىكى خان ئامبىلىنىڭ يامۇلىغا كېلىپ، بۇ دېيىەكنى ئېلىشنى دەرھال توختىتىڭلار، بولمىسا، چوڭ ۋەقە چىقىدۇ، دەپ خان ئامبىلىنى ئاگاھلاندۇردى.

ــ ئامبال دارىن،ــ دېگەندى ئۇ قىلچىمۇ تۇزۇت قىلماستىن،ــ ئادەملىرىڭىز ئۇلۇسلىرىمىزنى بەك قىيناپ قويدى. جان سېلىقى جېنىمىزغا پاتتى. ئادەمنى مۇنداقمۇ بوزەك قىلغان بارمۇ؟ راست ئەمەسمۇ؟ بىر ئۆيگە بىر مۇشۇكنىڭ ئاسلىنىنى سولاپ قويۇڭ ۋە ئۇنى توختىماستىن ئۇرۇڭ، ئاخىرىدا قېنى نېمىنى كۆرىسىزكىن؟ ئاسلان غالجىرلىشىپ شۇ دەرىجىگە بارىدۇكى، ئاخىرى ئېتىلىپ كېلىپ كۆزىڭىزنى مۇرلىۋالىدۇ. ئاسلانغۇ ئاسلان ... ئادەمنىڭ بالىسى مۇشۇكنىڭ ئاسلىنى ئەمەستە! ئادەم قانچىلىك بوزەك قىلىنسا، شۇنچىلىك قورقماس، شۇنچىلىك باتۇر بولۇپ كېتىدۇ. بىز خەقنى «پارا-كەندە» دەيسىز، بۇنداق بوزەك قىلساڭلار، نېمىشقا «پاراكەندە» بولمايدىكەنمىز؟

مۇشۇ ۋەقەدىن كېيىن سىدىقبەگ ئاستىرىتىن تاغلارغا ئادەم ئەۋەتىپ، بارلىق قىرغىز، قىپچاق، ئۇيغۇرلارنى توپلاپ، تۇغ ـ ئەلەم، ناغرا ـ كانايلارنى تەييارلاپ، خاقانىي چىندىن يۈز ئۆرۈشكە تەييارلاندى. قىرغىز، قىپچاق، ئۇيغۇرلارنىڭ چوڭلىرىدىن راخمانقۇل، قۇربانشا تاجىك قاتارلىقلارنى پەنساد ①، يۈزبېشى، سۆتنە بېشى، ئونبېشى قىلىپ تەيىنلىدى.

سىدىقبەگ باشچىلىقىدىكى قىرغىز، قىپچاق، ئۇيغۇرلارنىڭ بۇزۇلغانلىقىنى ئاڭلىغان قەشقەر ھاكىمبېگى قۇتلۇقبەگ بۇ ئىشنى دەرھال يېڭىشەھەردىكى خان ئامبالغا مەلۇم قىلدى. خان ئامبالدىن: «تۆتىنچى دەرىجىلىك ئىشىكئاغا بەگ توختىبەگ، تاھىربەگلەر چېرىك باشلاپ دەرھال ئاقتۇرغا بېرىپ، سىدىق-

① پەنساد ــ باتالىيون كوماندىرىغا باراۋەر ھەربىي مەنسەپ.

بەگ باشچىلىقىدىكى پاراكەندە قىرغىز، قىپچاقلارنى تۇتۇپ، كۆشۈك ھارۋىغا سېلىپ ياندۇرۇپ كەلسۇن!» دېگەن مەزمۇندا پەرمان چۈشتى.

خان ئامبالنىڭ پەرمانى بويىچە، قۇتلۇقبەگ توختى ئىشىكئاغا بەگ بىلەن تاھىر بەگلەرنى چېرىك بىلەن قىل قۇيرۇق قىلىپ ئاقتۇرغا ماڭغۇزدى. ئۇلارغا ئۆزىنىڭ ئىنىسى سايىتبەگ بىلەن ئەيسابەگ قارىغۇ دېگەن لەشكەر بېشىنىمۇ قوشۇپ قويدى. ئۇلار يېڭىشەھەرنىڭ قېچىرچى دېگەن يېرىدە قونۇپ، ئەتىسى باغچىنىڭ قالىق دېگەن يېرىگە يېتىپ كەلگەندە، سىدىقبەگ قىرغىز، قىپچاق، ئۇيغۇر لەشكەرلىرىنى باشلاپ كېلىپ قالدى.

چوڭ يولنىڭ ئىككى يېنىنى سىدىقبەگنىڭ لەشكەرلىرى ئىگىلىگەن بولۇپ، ھەممە ياق ئېشەك، ئات، قېچىر، تۆگىلەر بىلەن تولۇپ كەتكەنىدى، ئالدىدىكى سەركەردىلەر ۋە ياساۋۇللار ئات ئوينىتىپ يولدىكى دېھقانلارنى چەتكە ھەيدەيتتى. ئېشەك، قېچىرلارنى راسا قامچىلايتتى. قىلىچ ئورنىدا ئايپالتا ۋە تاياق ـ توقماق كۆتۈرگەن، باشلىرىغا تېرە تەلپەك، ئۇستىگە قارا چەكمەن چاپان ۋە كەڭ شالۋار كىيگەن نامىرات ئۇيغۇر دېھقانلىرى ئۆزلىرىچە كايىشىپ، ئاستا يول بوشىتىشاتتى ...

قورال ئورنىدا تاياق ـ توقماق كۆتۈرگەن، ئۆمرىدە جەڭگە قاتنىشىپ كۆرمىگەن بۇ بىئازار ئۇيغۇر دېھقانلىرى سەل كەم يىگىرمە مىڭ كىشىلىك مانجۇ قوشۇنلىرىغا تاقابىل كېلەلەرمۇ؟ ئۇلار نېمە ئۈچۈن بۇ يولدا سەلدەك دەۋرەپ كېتىشۋاتىدۇ؟ بۇنى ھېچكىم بىلمەيتتى.

ئىككى تەرەپ روبىرو كېلىشىپ قالغاندىقتىن، سەپ تارتىپ تۇرۇشتى. سىدىقبەگ ئۆزىنىڭ راخمانقۇل قىپچاق، قۇربانشا تاجىك باشلىق تۆت باتۇرىنى مەيدانغا سالدى. توختىبەگمۇ ئۆزىنىڭ تۆت باتۇرىنى ئۇلارغا قارشى قويدى. گاھ سىدىقبەگ

نىڭ باتۇرلىرى يەڭسە، گاھ توختىبەگنىڭ باتۇرلىرى ئۇستۈن كېلەتتى. بىر كەملەردە، توختىبەگنىڭ ئىككى باتۇرى نەيزە يەپ يارىدار بولۇپ يىقىلدى. بۇنى كۆرۈپ، ئەيسا بەگ قارىغۇ ئۆز چېرىكلىرىنى باشلاپ قاچقىلى تۇرۇۋېدى، توختىبەگنىڭ سېپىدە پاتىپاراقچىلىق باشلاندى. نۇسرەت سىدىقبەگ تەرەپكە ئۆتتى. سىدىقبەگ ئېتىنى چاپتۇرغان پېتى كېلىپ، تاھىربەگنىڭ گەجگىسىگە غاچىلىدىتىپ بىر نەيزە ئۇردى، تاھىر دىن نەيزىنى ئۇزۇن سېپىدىن تارتىپ سۇغۇرۇپ ئېلىۋېدى، تاھىربەگنىڭ گەجگىسىدىن ئوقتەك قان ئېتىلىپ چىقتى. سىدىقبەگنىڭ ئارقىسىدىن يېتىپ كەلگەن راخمانقۇل قىپچاق قانغا مىلەنگەن تاھىر بەگنى ئەسىر قىلىپ ئېلىپ كەتتى. توختىبەگ ئازغىنا چېرىكلىرى بىلەن قەشقەر شەھىرىگە ئارانلا قېچىپ كېلىۋالدى. قۇتلۇق ھېكىمبەگ قەشقەرنىڭ نەزەربەگ، توختىبەگ، ئۆمەر بەگ باشلىق چوڭلىرى بىلەن كېڭىشىپ، شەھەرنىڭ دەرۋازىلىرىنى مەھكەم تاقاپ، يېڭىشەھەردىن يارىدەمگە چېرىك كەلگۈچە كۈتۈپ تۇرۇشنى قارار قىلىشتى. سېپىلغا نەزەربەگنى ھاكىم قىلىپ تەينىلەپ، توپ ـ زەمبىرەكلەرنى ئېلىپ چىقىشتى. توختىبەگنى قۇمدەرۋازىسىغا، ئۆمەر بەگنى تۆشۈك دەرۋازىسىغا بەگ قىلىپ تەينىلىدى.

سىدىقبەگ ئۆزىنىڭ لەشكەرلىرى بىلەن كېلىپ، شەھەرنىڭ تۆت ئەتراپىنى قورشىۋالدى.

ئالتە ئايغىچىلىك قورشاۋدا تۇرغان قەشقەرنىڭ كوچا ـ رەستىلىرىدە ئادەمزات كۆرۈنمەيتتى، جىمجىتلىق ھۆكۈم سۈرەتتى. ئادەتتىكى چاغلاردا بولسا، يوغان كۆن چېلەكلىرىنى بويىغا ئېسىۋالغان تازىلىقچىلار كوچىلارغا سۇ سېپىپ، ھەممە ياقنى يالىسا تىلىغا توپا يۇقمىغۇدەك قىلىپ، سىيرىپ ـ سۈپۈرۈپ چىقىشاتتى. كېيىن، كوچىنىڭ ئىككى چېتىدىكى قاتار كەتكەن دۇكانلار ئېچىلاتتى. ئۆستەڭ بويىدىكى كوچىدا تۆمۈرچىلەر ئوچاقلىرىغا تاشكۆمۈر قالاپ، گۈپۈلدىتىپ بازغان ئۇ-

رۇشاتتى، بەستىلىك ھەم پالۋانلاردەك چەبدەس تاقىچىلار يىنىغا ئادەم كەلتۈرمەي چاپچىپ تۇرىددىغان شاش ئاتلارنى كىشنىتىپ يۇرۇپ تاقىلايىتتى. تاش بازىرىدا، تاشچىلار مەرمەر تاشلارنى تاراشلاپ ئويۇپ، تۇرلۈك نەقىشلىك بۇيۇملارنى ياسىشاتتى. چاسىدىكى چاقچىلار ئوت ئۇچقۇنلىرىنى چاچرىتىپ، پىچاق، ئايپالىتىلارنى چاقلايىتتى، دەستىچىلەر قىلىچ ۋە خەنجەرگە قىممەت باھالىق تاشلاردىن دەستىلەرنى تاقايىتتى. گىلەمچىلەر، كەشتىچىلەر، دوپپىچىلار، ساندۇقچىلار، بۇشۇكچىلەر، كۇلالار، تۇنۇكچىلەر، مىسكەرلەر ۋە زەرگەرلەرنىڭ ھەممىسى ئىشقا كىرىشىپ، ھەممەياق «تاراق ـ تۇرۇق» بولۇپ كېتەتتى. ناۋايلار نان يېقىشقا، ھالۋىچى ـ قەندالەتچىلەر ھالۋا ۋە تۇرلۈك تاتلىق ـ تۇرۇملارنى ئېتىشكە، سامسىپەزلەر سامسا، كاۋاپچىلار كاۋاپ پىشۇرۇشقا كىرىشىپ كېتەتتى. ئىسىق نان ۋە سامسىلارنىڭ، پىياز ۋە كاۋاپلارنىڭ ھور ھەم بۇس ئارىلاش ئاچچىق ۋە مەزىزىلىك پۇراقلىرى ھەممە ياقنى قاپلاپ كېتەتتى. ئەمدىچۇ؟ دۇكانلار ئېتىك، ھەممە ياق جىمجىت ئىدى .....

يېڭىشەھەردىكى مانجۇلارنىڭ تېخىچە خاتىرجەم يۇرگىنىدىن خەۋەر تاپقان سىدىقبەگ ئۆزىنىڭ قالتىس بىر ئىشقا بەل باغلىغانلىقىنى سېزەتتى. مانجۇ دائىرىلىرىنىڭ تىڭچىلىرىنىڭ ھەممىلا يەردە قاتراپ يۇرۇشكىنىدىن ئۇ خەۋەردار ئىدى. مانجۇلار سەزمىگەنگە سېلىپ، سىدىقبەگنى قەشقەر شەھىرىگە يېقىن كەلگۈچە قويۇپ بېرىپ، ئاندىن ئۇنى بىراقلا قورشۇۋېلىش نى ئويلىغان بولۇشى مۇمكىن ئىدى. قەشقەر شەھىرىدىكى مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ سانىمۇ ئۇنىڭ ئادەملىرىنىڭ سانىدىن بەش ـ ئالتە باراۋەر كۆپ ئىدى. سىدىقبەگ ئۆزىنىڭ مانجۇلارنىڭ قولىغا چۈشسە تىرىك قالمايدىغانلىقىنى بىلەتتى. ئىچكىرىسىدىكى تۈڭگانىيلار بۇزۇلغاندىن تارتىپ، مانجۇ دائىرىلىرى ئالتە شەھەر تەۋەسىدە چاتاق چىقارغانلىكى ئادەملەرنى ئۆلـ

تۇرۇپ، بالا ـ ژاقىلىرىنى ئىلىغا پالاپ كەلدى. شۇڭا ئۇ بۇ قېتىم بىرەر پالاكەتكە يولۇقمىسىلا، ئاخىرقى نەپىسگىچە جەڭ قىلىشقا، مانجۇلارنىڭ قولىغا تىرىك چۈشمەسلىككە بەل باغلىغانىدى. «ھەي! بۇ تۈڭگانىيلارنىڭ ئىشەنچلىكلىكى قايسى دەرىجىدىكىن؟» دەپ ئويلايتتى ئۇ.

ئۇلار قاراڭغۇدا يەنە بىرمۇنچە ئېرىقلاردىن ئۆتتى. ئېتىز-لىقلارنى، باغۇ ـ بوستانلىقلارنى ئارىلاپ مېڭىپ، قىزىل دۆۋۈ-نىڭ قېشىغا كەلگەندە توختاشتى. سىدىقبەگ بۇنىڭدىن ئىككى كۈن بۇرۇن، جىن شياڭيىڭ، ماتۆرە باشلىق تۈڭگانىيلار بىلەن كېلىشكىنى بويىچە، بۇگۈن كېچىدە شەھەرگە ئۇمۇمىي ھۇجۇمنى باشلىماقچى ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇ بىر نەچچە يۈز نەۋكىرىنى قۇمدەرۋازىسىنىڭ ئۈدۈلىدىكى سېپىل سىرتىدا بىر مېچىتنىڭ ئىچىدە يوشۇرۇنۇپ تۇرۇشقا ئەۋەتكەنىدى. ئۇلار سېپىلغا چىقىدىغاندا پايدىلىنىدىغان چوڭ شوتىلارنى شۇ يەردە تەييارلىماقچى ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇ يەنە شەھەرگە خۇپىيانە ئادەم كىرگۈزۈپ، شەھەر ئىچىدە يامۇل ئالدىدا ئول-تۇرۇشلۇق شەمشىدىن ھاجى ۋە ئۇنىڭ ئاكىسى قەمەرىدىن ھاجى بىلەن مۇناسىۋەت ئورناتقانىدى. ئۇلار شۇ كېچىسى بىر قىسىم ئادەملىرى بىلەن شەھەرنىڭ پاششاپ ـ چاكارلىرىنى ئۆلتۈر-گەندىن كېيىن، سېپىل ئۈستىگە چىقىپ بەلگە بەرمەكچى، سىدىقبەگلەر بەلگىنى كۆرگەندىن كېيىن، دەرھال شوتا بىلەن سېپىلغا چىقماقچى، ئاندىن دەرۋازىنىڭ لوكىنى تارتىۋېتىپ ئۇنى ئېچىپ، كۆۋرۈكنى چۈشۈرمەكچى ئىدى. ماتۆرىنىڭ تۈڭگانىيلىرى بۇ كېچىدە تەرەۋە ئوقۇش باھا-نىسى بىلەن مېچىت ئىچىگە توپلىنىپ، سىدىقبەگ شەھەر-گە ھۇجۇم قوزغىشى بىلەن تەڭلا قوزغىلىپ، يامۇلدىكى مانجۇ چېرىكلىرى بىلەن ئۇيغۇر چېرىكلىرىنى يېغىشتۇرماقچى ئىدى. ئۇلارمۇ ئۇچ بۆلەككە بۆلۈنمەكچى بولدى. بىر بۆلىكى سېپىل

قوۋۇقىغا هۇجۇم قىلىپ، دەرۋازىنى بۇزۇشقا يارەملىشىدىغان، يەنە بىر بۆلىكى تاشقىرىدا تۇرۇپ ئۇلارغا ماسلىشىدىغان، يەنە بىر بۆلىكى يارەمگە تەييار تۇرىدىغان بولۇپ بەلگىلەنىدى. شەھەردىكى توڭگانىيلار مىڭ نەچچە يۈز كىشىگە يەتسىمۇ، سوقۇشقا يارايدۇ دېيىلگەن كىشىلەر ئاران يەتتە يۈزگە يېتەتتى. بۇ توڭگانىيلار ئۆزلىرىنىڭ ئازلىقىغا قارىماي، ئۆزلىرىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن تەۋەككۈل قىلىپ، جان پىدالىق قىلىشتى، ھەممە بىر نىيەتتە بولۇپ قورالىلاندى، كىچىكلىرى ھېچبولمىغاندا يىقىلغاننى سانجىپ ئۆلتۈرەرمىز دەپ، پىچاق بىلەن قوراللانغانىدى. ئۇلار يوشۇرۇنغان مېچىت بىلەن يا-مۇلنىڭ ئارىلىقى ئانچە يىراق ئەمەس ئىدى.

ئەتراپ جىمجىت، يىراقتا خورازنىڭ بىرىنچى چىللىشى ئاڭلاندى. ئاسمان ئالا بۇلۇت، قارىيىپ تۇرغان قەشقەر سېپىلى كۆزگە كىرىمسەن چېلىقاتتى. سىدىقبەگ ئۆزىنىڭ يېنىدىكى پەنساد راخمانقۇل قىپچاقنىڭ ئۇسساپ تىترەپ نەپەس ئالغىنى سەزدى ۋە ئۆزىنىڭمۇ بەدىنى تىترەشكە باشلىدى.

سېپىل ئېچىدىن ئەجەل پۇرىقى كېلىۋاتقاندەك تۇيۇلاتتى. بۇنىڭدىن بىر يىل ئىلگىرى ئەنجانلىق سودىگەرلەر ئاقساقىلىنىڭ شەھەر دەرۋازىسىنى يوشۇرۇن ئېچىپ بېرىشكە ئىشىنىپ بارغان ۋەلىخان تۆرىنىڭ سىرى پاش بولغىنى، يىگىتلىرى ئوق يەپ، دۇشمەننىڭ زاڭلىق قىلغىنىنى ئاڭلاپ يانغىنى ئېسىگە چۈشتى، ئۇنىڭدىن بۇرۇن قەشقەر دەرۋازىلىرىغا كېچىسى تېگىش قىلغان، باشقا خوجىلارنىڭمۇ ئالدىنىپ قېلىپ قولغا چۈشۈپ ھالاك بولغانلىرى كۆڭلىدىن كەچتى. سىدىقبەگ بۇ قېتىم ئۆزىنىڭ بۇ-رۇنقى خوجىلاردەك ئالدىنىپ قالماسلىقى ئۈچۈن، شەھەر ئېچى-دىكى ئۇيغۇر، توڭگان تەرەپدارلىرىغا بىر ئىشىنىپ، بىر ئىشەن-مەي، پەقەت ئۆز كۈچىگىلا ئىشىنىپ تەۋەككۈل قىلىۋاتاتتى.

گەرچە، جىن لاۋسەن①، ماتۆرىلەر شەھەر ئىچىدىكى تۇڭگانىيلار ئۇنىڭغا ئىچكى تەرەپتىن بولۇشىدىغان بولدى، دەپ خەۋەر بەرگەن بولسىمۇ، بۇ خەقنىڭ بىقارارلىقىنى ئۇ بۇرۇندىن تارتىپ بىلەتتى. ئۇنىڭ مىڭدەك ئادىمى شەھەر ئىچىدىكى تەلىم - تەربىيە كۆرگەن بەش - ئالتە مىڭدەك چېرىككە تەڭ كېلەلەرمۇ؟ ئۇنىڭ ئۇستىگە، گۇلباغ قورغىنى بىلەن قەشقەر شەھىرىنىڭ ئارىلىقى پەقەت يەتتە چاقىرىملا كېلىدىغان تۇرسا، سېپىلغا بېسىپ كىرىپ بولغىچىلىك، گۇلباغدىكى مانجۇلار كەينىدىن بېسىپ كىرىپ تېگىش قىلسا، ئۇنىڭ بېشى ئىككى تاشنىڭ ئارىلىقىدا يەنجىلىپ كەتمەسمۇ؟ يەنە كېلىپ شەھەردىكى مانجۇ چېرىكلىرى مۇستەھكەم قەلئە ئىچىدە تۇرۇۋاتىدۇ. تارىختا مۇنداق تەۋەككۇلچىلىكنىڭ يەنە باشقا مىسالى بولغانمىكىن؟ ئۆزىنغۇ سېپىل ئالدىغا يوشۇرۇنچە يېتىۋالدى. ئەگەر تۇڭگانىيلارنىڭ «ئىچكى تەرەپتىن بولۇشىمىز» دېگىنى مانجۇلارنىڭ «قاپقىنى» بولۇپ قالسىچۇ؟ ئۇ چاغدا، سىدىقبەگ بۇ «قاپقان»غا ئۆز پۇتى بىلەن بېرىپ دەسسەپ بەرسۇنمۇ؟

بەزى قىپچاق چوڭلىرى ئوخشاش ئەندىشىلىرىنى ئېيتىشىپ، سىدىقبەگنى بۇ قالتىس نىيىتىدىن يانداۋرماقچىمۇ بولۇشتى.

ئەمما، بۇ نىيەتتىن قايتىش — يا ئاقتۇرغا دۇگدىيىپ بېرىپ مانجۇ ئامبىلىغا يەنە قارام بولۇشتىن ياكى ئۆي - ماكانسىز بولۇپ، بۇلۇڭكۆل، چارلۇق، ئويتاغ ئەتراپلىرىدا كۆزىنىڭ شۇبرغانلىرى بىلەن قىشنىڭ سوغۇقلىرىدا تېنىپ - تەمتىرەپ خارۇ - زار بولۇپ يۇرۇشتىن دېرەك بېرەتتى. سىدىقبەگ مانجۇ ئامبىلىغا قارام بولۇش ۋە ياكى خار - زارلىقتىن كۆرە، بىر ئۆلۈمنى باش ئۇستىگە ئېلىپ، مانجۇ ھاكىمىيىتىگە يولۇاستەك دادىل ئېتىلىشنى ئەۋزەل كۆرگەن ۋە

① جىن شىاۋىپىڭ.

قىرغىز، قىپچاق چوڭلىرىنى شۇنىڭغا كۆندۈرگەنىدى. مۇبادا، پىشانىسى كاج كېلىپ قېلىپ، ئىشى تەتۈرىدىن كەلسە، مانجۇ-لارنىڭ «قاپقىنى» غا چۈشسە، ئەجەل سىرتىمىقىنىڭ ئەڭ ئاۋۋال سىدىقبەگنىڭ بوينىغا چۈشۈشنى ھەممىسى بىلەتتى. سىدىقبەگ-نىڭ ھەممە ھەرىكىتى مانجۇلارنىڭ «قاپقىنى» نىڭ قىسۋالى-دىغان جايىغا تەگمەستىن ئۆتۈشكە قارىتىلغانىدى. شۇ يەرگىچە ئۆزىنى دۈشمەنگە تۇتقۇزماي كەلدى. ئەمدى ئىشنىڭ بۇ تەرە-پى قانداق بولارىكىن؟

سىدىقبەگ پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن ئەتراپقا قۇلاق سېلىۋە-تىپ، كېچە جىمجىتلىقىدا ئۆز يۇرىكىنىڭ دۈكۈلدەپ ئۇرۇشى-نى ئېنىق ئاڭلىدى. بۇ دۈكۈلدەشتە گويا تەقدىر ئېتىنىڭ تۈ-ياق تاۋۇشلىرى بار ئىدى.

ئېغىر شوتىلارنى ئاستا كۆتۈرۈپ قىزىل دۆۋە قەبرىستان-لىقىنى ئايلىنىپ ئۆتۈۋاتقانلارنىڭ ئىچىدە، ئۇنىڭ پەرىشادىلىرى-دىن راخمانقۇل قىپچاق بىلەن قۇربانشا تاجىك بار ئىدى. ئۇلار يىگىتلىرىنى باشلاپ، قاراڭغۇدا ئۇرۇلۇپ-سوقۇلۇپ يۇرۇپ، تاش بازىرىنىڭ ئۇدۇلىدىكى يارداڭغا يېقىنلاشتى. بۇ يارداڭ-نىڭ ئېتىكىدە ئۆڭكۈرلەر بار ئىدى. بۇ ۋەھىمىلىك جايلارغا ئادەتتە كۈندۈزىمۇ ھېچكىم ئەيمىنىپ كېلەلمەيتتى. ئايىاغ ئاستى چاتقاللىق ئىدى. سېپىل تېمى مۇشۇ يار ئۈستىدىن ئۆتەتتى. شوتىلارنى سېپىل تۈۋىگە كۆتۈرۈپ بارغۇچە، يىگىتلەر قارا تەر-گە چۆمۈپ كەتتى.

ئۇلارغا باشچىلىق قىلىۋاتقان راخمانقۇل قىپچاق سېپىل ئۈستىگە قاراپ بىر پەس ساقلاپ تۇردى. ئېگىزلىكى تېرەك بويى كېلىدىغان سېپىل ناھايىتى كەڭ ئىدى. سېپىل ئۈستى-دىن ھېچبىر شەپە سېزىلمەيتتى. قاراۋۇللار ئۈيقۇسى كېلىپ سېپىل ئاستىغا چۈشۈپ كەتكەن بولسا كېرەك.

بىر كەملەردە سېپىل ئۈستىدە، بىرىنىڭ كېلىشۋالغان

سۆز بويىچە، تاق ياغلىقنى پۇلاڭلاتقىنى غىلپال قىلىپ كۆرۈندى.

راخمانقۇل بەلگىنى كۆرگەندىن كېيىن، يىگىتلىرىگە شوتىنى قويۇڭلار! دەپ شەرەت قىلدى. يىگىتلەر شوتىلارنى ئاستا تىكلىدى، شوتىلارنىڭ ئۇچىنى سىپىلىنىڭ قىرىغا تىرەپ قويدى.

— قېنى، چىقىڭلار! — دەپ پىچىرلىدى راخمانقۇل غۇژۇمەك بولۇپ تۇرۇشقانلارغا. ئون ئۈچ گەز ئېگىزلىكتىكى بۇ تام ناھايىتى خەتەرلىك بولۇپ، ئۇنىڭدىن يىقىلغان ئادەم تىرىك قالمايتتى. ئېھتىمال قاراۋۇللار سېزىپ قېلىپ، چىقىۋاتقانلارغا تاش ئاتار، ئوق ياغدۇرار؟ بۇنى بىلىدىغان يىگىتلەرگە ئەڭ ئالدىدا چىقىش ناھايىتى دەھشەتلىك تۇيۇلاتتى.

نىھايەت، راخمانقۇل قىپچاق ئۆزى شوتىنىڭ بالدىقىغا پۇتىنى قويدى:

— بىر ئۆلۈم هامان بار. مەردانە بولۇڭلار! قېنى، يا بىسمىللاهىررەخمانىررەهىم!— دېدى ئۇ.

قۇربانشا تاجىك ئىككىنچى شوتىدىن چىقىشقا باشلىدى. شوتىلار كەڭ، پۇختا ياسالغان، هەر بىرى ئالتە - يەتتە كىشىنى بىمالال كۆتۈرەتتى. يىگىتلەر ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ يۇقىرىغا چىقىۋاتاتتى. راخمانقۇل قىپچاق سىپىلىنىڭ ئۈستىگە چىقاي دېگەندە، بايامقى تاق ياغلىق پۇلاڭلاتقان كىشى ئۈنى قولىدىن تارتىۋالدى. ئۇ شەمشىدىن هاجى ئىدى. ئۇ سىپىلىنىڭ ئۈستىدىكى قاراۋۇل ئۆيىدە ئادەم بار، دېگەندەك قىلىپ بېشىنى ئىشارەت قىلىپ لىڭشىتىپ قويدى. سىپىلىنىڭ ئۈستى پىيادىلەر يولچىلىك كەڭ ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىدە ئاتلىق يۈرۈسمۇ بولاتتى، يېقىن ئاردا هېچكىم كۆرۈنمەيتتى. راخمانقۇل قىپچاق ئۆزىنى ئۇگەكنىڭ① دالدىسىغا ئالدى ۋە تۆۋەندىن چىقىۋاتقان يىگىتلەرنىڭ قولىدىن تارتىپ پىچىرلىدى:

① ئۇگەك — سىپىلىنىڭ ئۈستىگە ئارىلىق قويۇپ ياسالغان كىچىك تامـلىق كونىگۈرە.

ـ پالتا قېنى؟

ـ مانا.

قۇربانشا تاجىك بېلىگە قىستۇرۇۋالغان پالتىنى ئېلىپ راخمانقۇل قىپچاققا بەردى.

ـ قاراۋۇل ئۆيىدە ئادەم بار ئىكەن، شەپە چىقارماي ئۇ-جۇقتۇرۇۋېتىڭلارا ـ كىمگىدۇر پىچىرلىدى راخمانقۇل قىپچاق.

ئەگەر ئۇگەك ۋە قاراۋۇل ئۆيى بولمىسا، سىپىل ئۇستىدە مېڭىپ يۇرگەن ئادەملەرنىڭ كۆلەڭگۈسى تۆۋەندىن كۆرۈنۈپ قېلىشى مۇمكىن ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن تۆۋەندىن چىققان يەـ گىتلەر قاراۋۇل ئۆيىدىكى مانجۇ چېرىكلىرىنى جىمجىتلا يىغىشـ تۇرۇۋەتكەندىن كېيىن، قاراۋۇل ئۆيىگە يۇشۇرۇنۇپ تۇـ رۇشتى. ھەممىسى چىقىپ بولغاندىن كېيىن، ئاستا ـ ئاستا ئېـ ڭىشىپ مېڭىپ. سىپىل ئۇستى بىلەن قۇمدەرۋازىسى تەرەپكە بېرىشقا باشلىدى.

سىپىلنىڭ مەلۇم جايلىرىدا قاراۋۇل ئۆيلىرى بار ئىدى. يىگىتلەر بىر قاراۋۇلخانىغا كەلگەندە، ئىچكىرىسىدىن بىر مانجۇ چېرىكى قويۇق گەنسۇ تەلەپپۇزى بىلەن ئۇيقۇ ئارىلاش:

ـ ۋاڭ مەنساڭ، كەلدىڭمۇ؟ ـ دەپ سورىدى.

سىپىل ئۇستىدە كېلىۋاتقانلار دەرھال توختىدى. راخمانـ قۇل قىپچاق قولىدىكى پالتىنىڭ سىپىنى ئىككى قولـلاپ سىقتى ـ دە:

ـ ھە، ـ دېگەندەك قىلىپ غودۇڭشۇپ قويدى.

ئەمما، ئىچكىرىدىكى قاراۋۇل ئۇنىڭ ئاۋازىنى تونۇماي، خۇدۇكسىرەپ قالدى ـ دە، ئۇيقۇسى بىردىنلا قاچتى:

ـ كىم؟ ـ دەپ سورىدى ئۇ.

راخمانقۇل قىپچاق قاراۋۇلخانىغا قاراپ ئېتىلدى. مانجۇـ لارنىڭ قاراۋۇلى ئالدىراپ چىقىۋاتاتتى. ئۇنىڭ كۆكسىگە غاچـ چىدە قىلىپ خەنجەر سانجىلدى. قاراۋۇل جان ئاچچىقىدا خۇددى

توڭگۇزدەك چىرقىرىۋەتتى.

ــ قۇربانشا تاجىك! توختىماستىن دەرۋازىغا يۈگۈرا-دىدى راخمانقۇل قىيچاق. ئۇ، يىگىتلەرنىڭ بەش ـ ئۈننىي پەستە ئويغىنىپ كەتكەن قاراۋۇللارنى بىر تەرەپ قىلىش ئۈچۈن قالدۇردى ـ دە، ئۆزى باشقا نۆكەرلەرنى باشلاپ، قۇمدەرۋازىنىڭ يۇگۇرۇپ كەتتى.

قۇتلۇق ھېكىمبەگ بۇ دەرۋازىنى ساقلاشنى توختىتىپ بىلەن مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ جاڭ تۈڭلىڭ دەيدىغان بىر پەنساتىغا تاپشۇرغانىدى. ئەمما ئۇلار سىدىقبەگنىڭ قەلئەگە بۇگۈن كېچە ھۇجۇم قىلىدىغانلىقىنى زادىدا ئويلاپ بېقىشمىغىنى ئۈچۈن، ھازىر چېرىكلىرى بىلەن يېگىپەندە ئۇخلىشۋاتقانىدى. دەرۋازا قاراۋۇلخانىسىدا، يىگىرمىچە مانجۇ ۋە ئۇيغۇر چېرىكلىرى بار ئىدى. ئۇلار بۇ تاراق ـ تۇرۇقتا ئويغىنىپ، قورال ـ ياراقلىرىنى قوللىرىغا ئېلىپ بولغىچە، تۈڭگان چېرىكلىرى تەرىپىدىن شىددەتلىك تۇردە ئوققا تۇتۇلدى. پالتا كۆتۈرگەن قۇربانشا تاجىك دەرۋازا قۇلۇپىغا يېقىنلاشتى. ئاتنىڭ كاللىسىدەك كېلىدىغان قۇلۇپ پالتا بىلەن بىر ـ ئىككىنى قويغانغا تەۋرەپمۇ قويمىدى. قاراۋۇلخانىدا نەيزىۋازلىق، قىلىچۋازلىق باشلىنىپ كەتكەنىدى. سىدىقبەگنىڭ يىگىتلىرى كۆپرەك ئىدى. توختىتىپ بوينىغا تەگكەن قىلىچنىڭ زەربىسىدە يەرگە پۇلاڭلاپ يىقىلدى. جاڭ تۈڭلىڭ قېچىشىغا، بىر يىگىتنىڭ ئارقىسىدىن قاتتىق ئۇرغان نەيزىسى بىلەن ئۇدۇلدىكى ئىشىككە مىخلىنىپ قالدى، ئۇ، بىر ـ ئىككى پۇت ئېتىپلا جىم بولدى.

قۇربانشا تاجىك پالتىنى ئىككى قوللاپ گاھ قۇلۇپقا، گاھ دەرۋازىنىڭ زەنجىرىنىڭ قاغىتۇمشۇقىغا ئۇراتتى. تۆمۈردىن كۆكۈچ ئۈچقۇن چاچرايتتى، ئەمما، چوڭ قۇلۇپ مىدىرلىماي تۇراتتى. ئاخىرى، قاغىتۇمشۇق سۇندى ـ دە، زەنجىر شاراقلاپ يەرگە چۈشتى.

سىپىل ئەتراپىدا، سۇ تولدۇرۇپ قويۇلغان چوڭقۇر خەندەك بار ئىدى. خەندەكتىن دەرۋازىغا ئۆتىدىغان تاختا كۆۋرۈك مەخسۇس زەنجىر بىلەن دەرۋازا تەرەپكە كۆتۈرۈپ قويۇلغانىدى. قۇربانشا تاجىك دەرۋازىنىڭ لوكىنى چۈشۈرۈپ ئېچىۋاتقانىدا، يىگىتلەرمۇ كۆۋرۈكنىڭ زەنجىرىنى بوشاتتى.

سىدىقبەگ، جىن لاۋسەن ۋە ماتۆرىلەر دەرۋازىنىڭ ئىچكىرىدىكى ئېلىشىش شاۋقۇنىنى ئاڭلاپ، خەندەكنىڭ لېۋىگە كېلىپ تۇرۇشقانىدى. دەرۋازا ئېچىلىپ، تاختا كۆۋرۈك چۈشۈش بىلەن تەڭ، ئۇلارمۇ ئادەملىرىنى باشلاپ، قىلىچلىرىنى يالىڭاچلاپ، ئىچكىرىگە ئات سېلىپ كىرىشتى. مانجۇ چېرىكلىرىدىن تىرىك قالغانلىرى يامۇل تەرەپكە قاراپ قاچتى.

قوزغىلاڭچىلار ھۇيقۇتقىنىچە دەرھال يامۇلغا قاراپ ھۇجۇم قىلىپ ماڭدى، مانجۇ بولامدۇ، سۇلۇن بولامدۇ، ئالدىغا ئۇچرىغانلىكى كىشىنى ئۆلتۈرۈۋەردى. شەھەر ئىچىدىكى خۇيزۇلار بىر نەچچە جايغا ئوت قويۇشتى. شۇنىڭ بىلەن ھەممە يەر «ئاللاھۇ ئەكبەر!»نىڭ ساداسى ئوت ۋە تۈتۈن بىلەن قاپلىنىپ كەتتى. مانجۇلار مۇشۇ تاپتا نەگە قېچىشنى بىلەلمەيلا قالغانىدى. سىدىقبەگ، جىن لاۋسەن، ماتۆرىلەر باشچىلىقىدىكى قىرغىز، قىپچاق، ئۇيغۇر، خۇيزۇ قوزغىلاڭچىلىرى ئۇلارنى قوغلاپ كەتتى. راخمانقۇل قىپچاققا ئېتىنى ئەكىلىپ بېرىشتى. قۇربانشا تاجىكمۇ، باشقا پىيادە يىگىتلەرمۇ يەنە ئاتلانىدى. سىدىقبەگ نۆكەرلىرىنىڭ بىر قىسمىنى راخمانقۇل قىپچاق بىلەن بىللە ياۋاغ دەرۋازىسىنى ئىگىلەشكە ئەۋەتتى. ئۆزى بولسا جىن لاۋسەن، ماتۆرىلەرنىڭ خۇيزۇلىرى بىلەن ئۆزىنىڭ قىرغىز، قىپچاق يىگىتلىرىنى باشلاپ، تۆشۈك دەرۋازىسىنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن ئات سالدى. ئەگەر بۇ دەرۋازىلار تېزرەك ئىگىلىۋېلىنمىسا، گۈلباغ قورغىنىدىكى مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ ھۇجۇم قىلىپ كىرىشى ھەر قاچان مۇمكىن ئىدى.

قۇمدەرۋازىسى ئالدىدا باشلانغان جەڭ شاۋقۇنى بىر پەستىلا پۈتۈن قەشقەر شەھىرىنى قاپلاپ كەتتى. قۇتلۇق ھېكىمبەگ ئۆزىنىڭ يامۇلدىكى ھەشمەتلىك ھويلىسىدا ئۇخلاپ ياتقانىدى. ئۇ ئالا ـ توپىلاڭدىن چۆچۈپ ئويغىنىپ، بارلىق چېرىكلىرىنى ئېلىپ ئاتلىنىپ چىققۇچە، سىدىقبەگنىڭ يىگىتلىرى مانجۇلارنى قوغلاپ كېلىپ قالدى. ياۋاغ دەرۋازىسىدىن قوغلانغان چېرىكلەرمۇ يامۇل تەرەپكە قېچىۋاتاتتى. قاراڭغۇدا دۇشمەن قايسى، ئۆزىنىڭ ئادەملىرى قايسى، ئۇنى قۇتلۇق ھېكىمبەگ زادىلا ئاڭقىرالماي قالدى. ئۇنىڭ كۆزىگە يۇگۇرۇپ كېلىۋاتقانلارنىڭ ھەممىسى دۇشمەن بولۇپ كۆرۈندى. شەھەرگە لەكمىڭ ـ لەكمىڭ دۇشمەن باستۇرۇپ كىرگەن ئوخشايدۇ دەپ ئويلاپ قالدى ئۇ.

قۇتلۇق ھېكىمبەگ قىزىل دەرۋازىسىدىكى يىگىپەندە تۇرۇشلۇق مانجۇ چېرىكلىرى بىلەن بۇ توپىلاڭچىلارنى بىر پەستىلا يىغىشتۇرۇۋېتەلەيمەن دەپ ئويلىغانىدى، كېلىپ قارىسا، قىزىل دەرۋازىسى ھاڭغىرقاي ئوچۇق تۇراتتى. يىگىپەندىكى تۆت ـ بەش مىڭ چېرىك يېگىشەھەرگە قاراپ ئاللىقاچان تىكىۋەتكەنىكەن. ئامال قانچە؟ نۇسرەت كېتىپتۇ! ئۇ بارمىقىنى چىشلىگىنىچە، ئېتىنى چاپتۇرۇپ، يېگىشەھەر تەرەپكە قاراپ قاچتى.

سەھەردىكى غەرق ئۇيقۇدىن چۆچۈپ ئويغانغان بىپەرۋا قەشقەرلىقلەر سىدىقبەگنىڭ قىپچاق، قىرغىز يىگىتلىرىنىڭ مانجۇلارنى قوغلاپ يۈرگىنىنى تاڭ يورۇغاندا بايقىدى. مانجۇلاردىن نارازى كىشىلەر ناھايىتى نۇرغۇن ئىدى. ھۇنەرۋەنلەر بۇلانغان، دېھقانلارنىڭ ئېتىزلىقلىرى مانجۇلارنىڭ ئېتىنىڭ ئايىغىدا چەيلەنگەنىدى. ئاتا ـ ئانىسى، ئاكا ـ ئىنىلىرى مانجۇلارنىڭ قولىدا ئۆلتۈرۈلگەنلەر، خوتۇن ـ قىزلىرى، ئېگىچە ـ سىڭىللىرى مانجۇلار تەرىپىدىن ئاياغ ـ ئاستى قىلىنغانلار مانجۇلاردىن قىساس ئېلىش ئۈچۈن قوزغالدى، دېھقانلار، كاسىپلار

هەربىكەتكە كەلدى. مانجۇ دائىرىلىرىنىڭ قولىدا ئۆلتۈرۈلگەن جاھانگىر خوجىنىڭ مۇرىتلىرى خۇن دەۋاسى قىلىپ چىقىشتى. ھاكىمىيەت ئۆزگەرگەندىن كېيىن، ھەممە ئادەم نېمە دېسە بولۇۋېرىدىغاندەك ھېس قىلىشاتتى. «دۇشمەن قاچسا باتۇر كۆپىيەر» دېگەندەك، سىدىقبەگ بىلەن جىن لاۋسەن، ما تۆرىلەرنىڭ ئىككى ـ ئۈچ مىڭ ئادىمىگە ئەللىك ـ ئاتمىش مىڭ قەشقەرلىق قىساسكار خالايىق قوشۇلدى. كەلكۈندەك دەۋرەپ كەلگەن دەھشەتلىك خالايىق مانجۇلارنى ۋە مانجۇلار قويغان ئەمەلدارلارنى يوشۇرۇنغان يېرىدىن تېپىپ چىقىپ، قوي ـ كالىنى بوغۇزلىغاندەك بوغۇزلاپ تاشلاشقا باشلىدى. نەزەر بەگ، ئۆمەر بەگ، تۇختىبەگ، سايىت بەگ، ئەھمەت ئەلەم ئاخۇنلار مۇشۇ پاتىپاراقچىلىقتا ئۆلتۈرۈلدى، مال ـ مۇلكى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىندى. خالايىق كوچىدا قېچىپ يۈرگەنلىرىنىڭ ئالدىنى توسۇپ قورشىۋالاتتى. پىچاقمۇ، پالتىمۇ، تاياقمۇ، تاشمۇ، خىشمۇ، قولىلىرىغا نېمىلا چىقسا، شۇنىڭ بىلەن بۇ زالىملارنىڭ كاللىسىغا ئۇرۇپ، ئۇلارنى يانچىپ تاشلىشاتتى. قوزغالغان خەلق ئارىسىدا ھاكىمبەگلەردىن جەبىر ـ زۇلۇم كۆرگەن ئادەملەرمۇ كۆپ ئىدى. ئۇلار ھەتتا بۇنىڭدىن بەش ـ ئون يىل بۇرۇنقى قىساسلىرىنىمۇ ئەمدى بۇ زالىملاردىن ئالماقتا ئىدى.

كۈن چىقىۋاتقاندا، قىزىلىنىڭ كۆۋرۈكى يېنىدا بىر بۆلۈك مانجۇ قوشۇنى پەيدا بولدى. ئەمما، سېپىل ئۈستىدىكى قوزغىلاڭچىلار توپ ـ زەمبىرەكلەردىن ئۇلارنىڭ ئۈستىگە يامغۇردەك ئوق ياغدۇردى. مانجۇلار قىزىل كۆۋرۈكىدىن بېرىسىگە زادىلا ئۆتەلمەي، ئايلىنىپ يۇرۇشتى. شەھەرنىڭ بارلىق دەرۋازىلىرى سىدىقبەگنىڭ يىگىتلىرى تەرىپىدىن ئېتىۋېلىنغانىدى. خەندەكلەرنىڭ كۆۋرۈكلىرى تارتىۋېتىلگەن، شەھەرنىڭ ئىچىدە بولسا ئىنتىقام، قىساس ئېلىش داۋاملاشماقتا ئىدى.

راخمانقۇل قىپچاق، قۇربانشا تاجىك باشچىلىقىدىكى

قىپچاقلار كېچىچە ئۇخلىماي سوكۇلداپ يۇگۈرۈپ يۈرگەن بول-
سىمۇ، غەلىبىنىڭ شادلىقىدىن چارچىغانلىقىنى سەزمەيتتى. پە-
قەت قورساقلىرى ئېچىپ، قەشقەرنىڭ ناۋايلىق ۋە ئاشپەزلىك
رەستىلىرى ھېلىدىن - ھېلىغا ئېسىگە چۈشەتتى. ئەتىگەندە،
كوچا - كوچىلارغا، ھەممە دەرۋازىلارغا قاراۋۇللار قويۇلغاندىن
كېيىن، سىدىقبەگ راخمانقۇل قىپچاققا رۇخسەت بەردى. ئۇ ئې-
تىغا مىنىپ، يەنە قۇربانشا تاجىك قاتارلىق ئىككى دوستىنى
ئېلىپ ناۋايلار رەستىسىگە كەلدى. بۇ يەردىمۇ خالايىق شوپاڭ
خانا، گۆرۈخانا ئاچقان بەش - ئالتە كۆچىمەننى ئورىۋېلىپ
تاش - بوران قىلىشۋاتقانىدى. بۇ مانجۇ ھاكىمىيىتىنىڭ كۈ-
چىگە بېقىنىپ كەلگەن كۆچىمەنلەرنىڭ بەزىلىرى يىقىلىپ،
تاش - كېسەكلەر ئاستىدا جان بەرگەنىدى، بىر - ئىككىسى
قوللىرى بىلەن يۈزىنى توسۇپ، ھەدەپ داد سالاتتى، ئېچىنىش-
لىق ئىڭرايتتى. ئاتمىش ياشلاردا بار بىرىنىڭ يالاڭباش بېشى-
دىن قان ئېقىۋاتاتتى، يىرتىلغان كۆڭلىكى ئارىسىدىن كۆكى-
رىپ كەتكەن بەدىنى كۆرۈنۈپ تۇراتتى، ئۆزى تىزلىنىپ تۇ-
رۇپ، بۇ ئادەملەردىن شەپقەت تىلەپ ھەدەپ باش ئۇراتتى. بۇ
پاجىئەگە يۈرىكى ئېچىشقان راخمانقۇل قىپچاق خالايىق ئارىسى-
غا ئاتلىق كىرىپ كەلدى - دە:

— خالايىق! سىدىقبەگ پەرمان بەردى!— دەپ ۋارقىرى-
دى،— تەسلىم بولغانلارنى ئەسىر ئېلىش كېرەك! ئۆلتۈرمەڭلار،
خالايىق، بولدى قىلىڭلار! بىزمۇ پۇقرامىز، بۇلارمۇ پۇقرادۇر.
پۇقرالار ئەيىبدار ئەمەس! ھەممە ئەيىب بۇلارنىڭ ئامبال - لو-
يەلىرىدە! خالايىق، توختاڭلار! سىدىقبەگنىڭ پەرمانىنى
ئورۇندىڭلار!

ئادەملەر سىدىقبەگنىڭ نامىنى ئاڭلاپ، ئاتلىق يىگىتنىڭ
سۆزىگە قۇلاق سېلىشقا باشلىدى. شۇ ۋاقىتتا، قۇربانشا تاجىك
قاتارلىق ئىككى ئاتلىق يىگىتمۇ خالايىق ئارىسىغا يېرىپ كىر-

دى. ئۇلار ئۇچەيلەن بىر بولۇپ، تاش - بوراننى توختاتتى.

سىدىقبەگ جىن شياڭيىڭ، ماتۆرلەرنىڭ مەسلىھەتى بويىچە، قاتتىق تەدبىرلەرنى قوللىنىش ئارقىلىق شەھەردىكى چېكىدىن ئېشىپ كېتىپ بارغان قىرغىنچىلىق، بۇلاڭچىلىقنى توختاتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن، جىن شياڭيىڭ بىلەن ماتۆرلەرنى ئۆزىگە ۋەزىر، راخمانقۇل قىپچاق بىلەن قۇربانشا تاجىكنى ئەمىرلەشكەر، شەمشىدىن ھاجىنى مۇشاۋۇر، قەشقەر مەدرىسىنىڭ مۇدەررىسى، مەۋلانە موللا مۇھەممەتيار خەلىپەتنى شەيخۇلئىسلام قىلىپ تەيىنلەپ، يۇرتدارچىلىق قائىدىلىرىنى تەسىس قىلدى. جۇمە خۇتبىسىنى ئۆزىنىڭ نامىغا ئوقۇتتى. كوچا - كوچىلارغا جارچىلارنى چىقارتىقۇزۇپ، «زامان، زامان! ھەزرىتى سىدىقبەگنىڭ زامانى!» دەپ جاكارلاتقۇزدى.

سىدىقبەگ، جىن شياڭيىڭ ۋە ماتۆرە باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچىلار قان كېچىپ، قەيسەرلىك بىلەن جەڭ قىلىپ، قەشقەرنى مانجۇلار قولىدىن تارتىۋالدى.

گەرچە، سىدىقبەگ قاتارلىقلار قەشقەردە ھاكىمىيەتنىڭ تىزگىنىنى ئۆز قوللىرىغا ئالغان بولسىمۇ، ۋەزىيەت يەنىلا داۋالغۇپ تۇردى، زادى تىنچىمىدى. ھەممە يەردە ئىشنى ئاقسىتىش ۋە خىيانەتلەر داۋاملاشماقتا ئىدى.

قەشقەر ھاكىمىيىتى سىدىقبەگنىڭ قولىغا ئۆتكەندىن كېيىن، قەشقەر ئاھالىلىرى، بولۇپمۇ ئاھالىنىڭ ئۇقۇمۇشلۇق زاتىلىرى قاتلىمى سىدىقبەگنىڭ ھاكىمىيەت تۈتۈشىغا ئانچە قايىل بولۇپ كەتمىدى.

— راست ئەمەسمۇ،— دېيىشەتتى ئۇلار بىر يەرگە جەم بولسىلا،— يەتمىش پۇشتىدىن تارتىپ جىنازىغا ئوخشاش ئوروق ئاتقا ياغاچ لىڭگىرچاق توقۇپ، ياغاچ ئۇزەڭگە، شوينا قوشقۇن سېلىپ مىنىپ كەلگەن بۇ قىرلىقلار ھالا بۇگۈنكى كۈنگە كەلگەندە، ئارغىماق - توپچاق ئاتلارغا يۈز سەر كۈمۈش تەڭگىگە

توختايدىغان قىممەت باھالىق پەرەڭ ئىگەرلىرىنى توقۇپ، ئال-
تۇن - كۈمۈشتىن ھەل بېرىلگەن ئۈزەڭگە - قوشقۇن سېلىپ مە-
ندىغان بولدى. ياز كۈنلىرى بېشىغا تۈزۈكىنە بۆك، قىش
كۈنلىرى ئىسسىققىنا تەلپەك كىيىمگەن، ئۆمرىدە تېرە چاپاندىن
باشقىغا قۇدرىتى يەتمىگەن، چاپىنى تىزىدىن ئاشمىغان بۇ قارا
قىپچاقلار قىممەت باھالىق تۇماقلارنى كىيىپ، تۈلكە، سۈسەر
تېرىلىرىدىن تىكىلگەن ئېسىل جۇۋىلارغا ئورىلىپ، تاۋار - دۇر-
دۇنلارنى پايتىما ئورنىدا پۇتىغا يۆگەپ، خۇرجۇن - خۇرجۇن-
لاردا ئالتۇن - كۈمۈش ئېلىپ يۇرۇۋاتىدۇ .....

بىر كۈنى، قەشقەر ئۆلىمالىرى جەم بولغان بىر مەجلىس-
تە، يىغىن ئەھلى ئادەتتىكىدەك قىپچاقلارنى مەسخىرە قىلىپ
ئولتۇرۇشقانىدى، ئارىدا سۆزمەن بىرى:

— مىسىر پادىشاھلىقى ھارۇن رەشىدنىڭ قولىغا ئۆتكەن-
دە، — دەپ گەپ باشلىدى، — ئۇ: «مەن بۇ يۇرتنى مىسىر
پادىشاھلىقى بىلەن مەغرۇرلىنىپ خۇدالىق دەۋاسى قىلغان ئا-
سىي① نىڭ ئارزۇسىغا خىلابەن ھالدا، باشقا بىرىگە بەرمەس-
تىن، ئەڭ تۆۋەن قۇللىرىمدىن بىرىگە بېرىمەن»، دەپتۇ. ئۇنىڭ
خۇسەيىب ئىسىملىك بىر ھەبەش قۇلى بار ئىكەن. ھارۇن
رەشىد مىسىرنىڭ پادىشاھلىقىنى شۇنىڭغا بېرىپتۇ. بۇ خۇسەيىب
دېگەن قۇلنىڭ ئەقلى - ھوشى ۋە پەم - پاراسىتى شۇنچىلىك
ئىكەنكى، بىر كۈنى مىسىر دېھقانلىرى ئۇنىڭ ھۇزۇرىغا كې-
لىپ: «بىز كېۋەز تېرىغانىدۇق، بىمەزگىل يامغۇر يېغىپ نا-
بۇت قىلىۋەتتى»، دەپ شىكايەت قىلغانىكەن، ئۇ: «يۇڭ تېرى-
سائىلار بولماسىمدى! يامغۇردا نابۇت بولمايتتى...»، دەپ جاۋاب
بېرىپتۇ.

يىغىن ئەھلى پاراقلاپ كۈلۈشۈپ كەتتى.

---

① بۇ يەردە قەدىمكى مىسىر فىرئەۋنلىرى كۆزدە تۇتۇلغان. ئۇلار ئۆزلىرىنى خۇدانىڭ زېمىندىكى ئوغلى، دېيىشەتتى.

سىدىقبەگمۇ ئۆزى كۆرەش بىلەن قولغا كەلتۈرگەن بۇ بەختنىڭ ئامانەت ۋە ۋاقىتلىق ئىكەنلىكىنى، ئەگەر كۆچلۈك تەدبىر قوللانمايدىغان بولسا، ئۆزىنىڭ قىرلىرىغا كەتمەكتىن باشقا ئامالى يوق ئىكەنلىكىنى بىلەتتى. ئۇ مۇشۇ ئىشلارنى ئويلىغاندا، بېشى قېتىپ، نېمە قىلارنى بىلمەي قالدى. كۈنلۈك سالام مۇراسىمى ئاياغلاشقاندىن كېيىن، جىن لاۋسەن، ماتۈرە، شەمشىدىن هاجى ۋە مەۋلانە مۇللا مۇهەممەتيار خەلىپەتنى ئۆز هۇزۇرىدا ئېلىپ قالدى ۋە ئۆزىنىڭ غەملىرىنى ئۇلارغا بىر قۇر چۈشەندۈرۈپ ئۆتتى.

كېڭەش ئەهلى ئىچىدە، جىن لاۋسەن كۆپ سورۇن كۆرگەن، تەجرىبىلىك ئەمەلدار ئىدى. ئۇ مانجۇ داۋرىلىرىغا خىزمەت قىلىش داۋامىدا ئۇرتدارچىلىق ئىشلىرىغا خاس نۇرغۇن قائىدە-يوسۇنلارنى ئۆگەنگەن بولغاچقىمۇ، هاكىمىيەت ئىشلىرىدا خېلى كۆپ نەرسىنى بىلەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇزۇن يىللاپ قەشقەردە تۇرۇپ، قەشقەرلىقلەرنىڭ تارىخىنى، مەدەنىيەت ساپاسىنى ۋە خۇي - پەيلىنى خېلى چۈشىنىپ قالغانىدى. ئۇمۇ نۆۋەتتىكى داۋالغۇپ تۇرغان ۋەزىيەتتە، ئۆزىنىڭ سىدىقبەگ بىلەن بىر نىيەت، بىر مەقسەتتە بولمىغاندا، قەشقەر هاكىمىيىتىنى ئۇزاق-قىچە چىڭ تۇتۇپ تۇرغىلى بولمايدىغانلىقىنى چۈشىنەتتى. ئۇ سىدىقبەگكە تەزىم بەجا كەلتۈرگەندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ ۋەزىيەت توغرىسىدىكى قاراشلىرىنى ئىتراپلىق، تەپسىلىي بايان قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇلاپلا:

— كىتابلاردا: «ئات ئۈستىدە يۇرت ئېلىش ئاسان، بىراق، يۇرتنى ئات ئۈستىدە باشقۇرۇش قىيىن». دەيدىغان بىر سۆز بار،— دېدى ئۇ كەكە ساقىلىنى سىلاپ تۇرۇپ،— هەزرىتىم! نۆۋەتتە مۇنداق ئۇچ ئىشنى تەخىرسىزلىك بىلەن ئورۇندىماق زۆرۈردۇر.

— قايسى ئۇچ ئىشنى دەيدىلا، تۆرەم؟

— تېزلىك بىلەن چېرىك توپلاش كېرەك، ھازىرچە پەيـ زاۋاتتا مېنىڭ ئىلكىمدە مەشق قىلدۇرۇلغان بەش مىڭدەك تۈڭـ گان دېھقان چېرىكى بار. ئۆزىمىزنىڭ قىپچاق يىگىتلىرىمىز بىلەن قوشۇلۇپ ئالتە ـ يەتتە مىڭ چېرىككە ئىگە بولالايمىز. ئاندىن، كۈچادىكى راشىدىن غازى خوجام بىلەن يېقىندىن ئالاقە باغلىماق لازىم. بىز ئىسلام ئاچقان ئىككى تەرەپنىڭ كۈچ بىرلىكىدىلا ئاندىن مانجۇلار ئۈستىدىن ئاخىرقى ھېسابتا غالىب كېلەلەيمىز. بۇ بىرىنچىسى؛ ئىككىنچى، تېزلىك بىلەن يۇرت ـ ئايماقلارغا مەئمۇرلارنى تەيىنلەش كېرەك. ئۇلار مۇقەددەس غا- زىتىمىز ئۈچۈن ئاھالىدىن ئاشلىق، مال ـ مۇلۇك، پۇل ـ پۇ- چەك سېلىق ئالسۇن. ئاندىن، دارامەتنى كۆپەيتىش ئۈچۈن، سو- دىگەرلەردىن باج ئېلىش لازىم. دېھقانلاردىن سۇ پۇلى ئالايلى...

سىدىقبەگ ئۆزى ئۈچۈن تامامەن يېڭى بولغان بۇ گەپ- لەرگە ئەستايىدىل قۇلاق سېلىپ ئاڭلاۋاتاتتى.

— بىراق... — جىن شياڭىيىڭ سۆزىنى توختىتىپ تۇرۇپ قالدى.

— قۇلىقىم سىزدە، تۆرەم!— دېدى سىدىقبەگ ئۇنىڭ سۆزىنىڭ داۋامىغا قىزىقىپ.

— سىز بىلەن بىز نەسەبىي تۆرە ـ خوجىلاردىن ئەمەس- مىز. «نام ـ ئەمەلنىڭ دۇرۇس بولسا، گېپىڭ يولۇق بولىدۇ» دېگەن سۆز بار. قەشقەر — ئۇيغۇر يۇرتى. بۇ خەق قەدىمىي، مەدەنىيەتلىك ئۇلۇستۇر. ئۇلار يۇرت سوراش ئەنئەنىسىگە ئىگە. ئۇلارنىڭ تارىخىدا نۇرغۇن مەشھۇر خاقانلار چىققان. شۇڭا، ئۇلار يۇرتنى قانداق سوراشنى سىز ۋە بىزدىن ئۈبدان بىلىشـ دۇ. بۇلارنى ئەڭ ياخشىسى شۇلارنىڭ ئۆزىدىن چىققان خوجىلار ئارقىلىق ئىدارە قىلغاندا، ئىشىمىز كۆپ ئاسان بولارمىكىن!...

— ھەببەللى، ئىككىمىزنىڭ ئويلىغىنى بىر يەردىن چىق-

ئى. مەنمۇ قەشقەرلىقنى خوجىلارسىز باشقۇرماق قىيىن ئىكەن، دەپ ئويلاپ قالغان،— دېدى سىدىقبەگ جىن شياڭيىڭنىڭ سۆزىنى تەستىقلاپ.

سىدىقبەگنىڭ ھۇزۇرىدىكى كېڭەشتە قوبۇل قىلىنغان قارار بويىچە، جاھانگىر خوجىنىڭ قوقاندا مۇساپىر بولۇپ تۇرۇۋاتقان ئوغلى بۇزرۇك خان تۆرىنى تەكلىپ قىلىپ كېلىدىغان بولۇشتى. بۇ قارار كېيىنكى چاغلاردا قەشقەر دىيارىدا. ھەتتا پۈتۈن يەتتە شەھەر ھۇدۇتلۇقىدا نۇرغۇن پاجىئەلەرنىڭ پەيدا بولۇشىغا سەۋەبچى بولدى.

نەزمە:

ياخشىدۇر ياماق تىكمەك، سەۋر بۇلۇڭىدا ئۆتمەك،
چاپان تىكىپ بايلارغا ئەرزنامە يازغاندىن.
دوزاخ ئوتىنىڭ شەكسىز پەرقى يوقتۇر ھېچقانداق،
قوشنىدىن مەدەت ئېلىپ جەننەتسىرى بارغاندىن.

— شەيخ سەئدى

تۆتىنچى باب

پۆرىنى قوتانغا باشلاش

«ئۆيۈڭگە ئوت كەتسە، ئۆزۈڭ-
نىڭ چىرىغىدىن كۆر.»

ــ ئۇيغۇر خەلق ماقالى

مىلادى 1864 ــ يىلى، قىش پەسلى،

قىشنىڭ چىللىسى ئەۋجىگە چىققان، ئىزغىرىن شامال سويلاپ تۇرغان چاغلار ئىدى. سىدىقبەگ تۇڭگانىيلاردىن ھاتۇرە، جىن لاۋسەن قاتارلىق چوڭلار بىلەن سوۋغا ــ سالام، تار-تۇق ــ پىشكەشلەرنى ئېلىپ قەشقەردىن يولغا چىقىپ، يىگىرمە ئۈچ كۈن دېگەندە، قوقانغا يېتىپ كېلىشتى. قوقاننىڭ كوچىلىرى غوڭگىرە بولۇپ قالغان، بېسىلمىغان قار ئاتلارنىڭ تىزىغىچە چىقاتتى. تەسكەيلەردە ئىزغىرىن شامال ئادەملەرنىڭ يۈزىنى يالاپ ئۆتسىمۇ، ئاپتاپ چۈشۈپ تۇرغان كۈنگەي پاكار تاملار ۋە ئۆگزىلەرنىڭ گىرۋەكلىرى ئېرىگەن قاردىن ھۆل بولۇپ كەتكەنىدى.

بۇ كۈنى ئەتىگەندە، سىدىقبەگلەر ئوردىنىڭ ئالدىدىكى

ریگستان مەیدانىغا كەلگەندە، پۈت - قوللىرى كىشەنلەنگەن، تونلىرى يىرتىق مەھبۇسلار سوغۇقتا غالىلداپ تىترىشىپ شەھەر قازىسىنىڭ ھۆكمىنى ئاڭلاپ تۇرۇشاتتى. خۇدايارخاننىڭ ئىشەنچلىك ئايغاقچىلىرىنىڭ ئېنىقلاشلىرىغا قارىغاندا، بۇ مەھبۇسلار قىپچاق يېغىلىقىدا خۇدايارخانغا خىيانەت قىلغانلار بولۇپ، قامال پەيتىدە، مەللەخانغا مەخپىي ئادەم ئەۋەتىپ، «كېچىسى كېلىڭلار، دەرۋازىنى ئېچىپ بېرىمىز» دەپ، خۇدايارخاننىڭ تەختتىن غۇلىشىغا سەۋەبچى بولغانلار ئىدى.

— بىز ئەمەس! دەرۋازىنى ئېچىپ بەرگەنلەر قېچىپ كېتىشتى! — يىغلامسىراپ ۋارقىرىدى مەھبۇسلارنىڭ بىرى.

ئەمما ئۇنىڭ سۆزىگە ھېچكىم پىسەنت قىلمىدى. جاللات خۇدايارخاننىڭ پەرمانىغا ئاساسەن، ئۇلارنىڭ قوللىرىنى قايرىپ ئارقىسىغا باغلىدى - دە، تونلىرىنىڭ ئېتىكىدىن بىر پارچە كېسۋېلىپ، ئۇلارنىڭ كۆزىنى تاڭغاندىن كېيىن، بورا ئۈستىگە ئولتۇرغۇزدى ۋە «قالۇ ئىننالىلاھى ۋە ئىننائىلەيھى راجىئۇن» دېگەن ئايەتنى ئوقۇپ، ھېلىقىلارنىڭ بوغۇزلىرىغا خەنجەر سۈردى. قەتل قىلىنغانلارنىڭ ئىسىق قانلىرى ريگىستاننىڭ تاشلىرىغا چاچراپ، سوغۇقتا ھور چىقىراتتى...

بۇ كۈنلەردە مەللەخان تەختتىن چۈشۈپ، خۇدايارخانغا قوقاننىڭ پادىشاھلىق تەختىدە ئۈچىنچى قېتىم ئولتۇرۇش

نىسىپ بولغانىدى. ئەمما، يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىنىڭ تىزگىنى مولا ئالىمقۇلنىڭ قولىدا ئىدى.

ھەرە چىشىدەك ئۇگەكلىك ئوردا سىپىلى پۇتۇنلەي سىرىق پىششىق خىشتىن پۇختا، مۇستەھكەم ياسالغانىدى. بۇ سىپىل سەككىز غۇلاچ ئېگىزلىكتە بولۇپ، خۇدايارخاننىڭ خان ئوردىسىنى ئوراپ تۇراتتى. ئۇستىگە تۆمۈر تاسما قېقىلغان قۇ- ۋۇق دەرۋازىسىنىڭ ئىككى يېنىدىكى ئېگىز پەشتاختا ئىككىدىن تۆت ساقچى مىلتىقلىرىنى تۇتۇپ تىك تۇرۇشقانىدى. سىپىلنىڭ تۆت ئەتراپى تۆتىيۇز قەدەمدىن بولۇپ، ھەربىر دوقمۇشتا بىردىن قاراۋۇلخانا بار ئىدى. بۇ قاراۋۇلخانىلاردا كېچە - كۈن- دۈز ساقچى تۇراتتى.

ئوردا دەرۋازىسىدىن ئوردا ئىچىگە كىرگەندە، ئوردىنىڭ ئىچىمۇ يەنە ئېگىز خىش تاملار بىلەن بۆلۈپ تاشلانغانلىقىنى كۆرگىلى بولاتتى. كۈنچىقىش ۋە كۈنپېتىش تەرەپلىرىدە ئوردا ساقچىلىرى تۇرىدىغان گازارما ۋە مەشق قىلىدىغان كەڭ مەي- دان بار ئىدى. مەيدانىنى بىر يول ئوتتۇرىدىن تەڭمۇتەك ئىك- كىگە بۆلۈپ تاشلىغانىدى. بۇ يول شاھىنشىن ① گە كىرىدى- غان چوڭ ئىشىككە تۇتۇشاتتى. شاھىنشىننىڭ كەينىدە خۇدايار-

① شاھىنشىن ـــ خان ئوردىسى، خاننىڭ دۆلەت ئىشلىرىنى بېجىرى- دىغان ئىشخانىسى.

خاننىڭ خابگاھى ـ ئوردا ئايىملىرى تۇرىدىغان ھەرەم بار ئىدى. شاھنىشىن بىلەن ھەرەممۇ ئېگىز خىش تام ئارقىلىق بىر ـ بىرىدىن ئايرىۋېتىلگەنىدى. ھەرەمگە پەقەت بايانىنىڭ ئىشىكتىن سەل كىچىكرەك يەنە بىر ئىشىك ئارقىلىقلا كىرىش مۇمكىن ئىدى. بىراق، ھەرەمنىڭ ئىشىكى ئادەتتە تاقاقلىق بولاتتى.

خۇدايارخاننىڭ شاھنىشىنى بولغان قوقان ئوردىسىدا ئۇنىڭدىن ئىلگىرى نۇرغۇن خانلار سەلتەنەت سۈرگەن. كالىنىڭ تۈكىدەك سان ـ ساناقسىز يارلىق، پەرمانلار مۇشۇ ئوردىدىن پۈتۈن پەرغانە ئېلىگە جاكارلانغانىدى. ئوردا گەرچە ئەينى يىللاردىكىدەك ئۇنداق ھەشەمەتلىك، ئۇنداق سەلتەنەتلىك بولمىسىمۇ ۋە خېلىلا كىرلىشىپ كونىرىغان بولسىمۇ، ئەما، ئۇنىڭدىن ماۋرائۇننەھر سىمارچىلىقىنىڭ ۋايىغا يەتكەن بىناكارلىق ئۈرنەك ـ ئۈسلۇبىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن ئىدى. شاھنىشىننىڭ تاملىرىغا چېكىلگەن ھەر خىل گۈل نەقىشلىرى تۇخۇمنىڭ ئېقى ئارىلاشتۇرۇلغان گەچ بىلەن ئىشلەنگەچكە، ھېلىمەم تاشتەك مۇستەھكەم، قاشتېشىدەك پارقىراق، جۈلالىق ئىدى.

قاتمۇقات ساقچىدىن ئۆتكەندە ئاندىن شاھنىشىننىڭ ـ قوبۇلخانىغا كىرگىلى بولاتتى. قوبۇلخانا دالان بىلەن زالدىن تەركىب تاپقانىدى. دالاننىڭ ئىككى تەرىپىدە ئېگىز تۈۋرۈكلەر

بار ئىدى. بۇ تۇۋرۇكلەرنىڭ ئارىلىقلىرىغا ئېسىل يىپەكتىن دەرپەردىلەر ئېسىلغانىدى. بۇ تۇۋرۇكلەرنىڭ ئالدى تەرىپىدە نىم سۇپىلار بار ئىدى. ئادەتتە قوبۇل ۋاقتىدا خاننىڭ ئىلتىپاتىغا نائىل بولۇشنى تەقەززالىق بىلەن كۈتىدىغان ۋەزىر - ۋۇزرالار، ئەمىرۇل - ئۇمىرالار، بەگ - بىگاتلار ۋە ئەكابىر - ئەشرەپلەر مۇشۇ سۇپىلاردا ئورۇن ئېلىپ ئولتۇراتتى.

شىغاۋۇل سىدىقبەگ قىپچاق باشلىق قەشقەرلىقلەرنى قو- بۇلخانا ئىچىگە باشلاپ كىرگەنىدە، خان تېخى خابگاھىدىن چىقمىغانىدى. رەئىيەتنىڭ ھەممىسى «جانابىي ئالىيلىرى» نى كۈتۈپ تاقىتى - تاق بولۇپ ئولتۇرۇشقانىدى.

بىردىنلا، ئۈدۈلدىكى شاھ سۇپا ئۈستىگە قۇرۇقلۇق مەرمەر تەختىنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى دەرپەردە قىمىرلاپ كەتتى. دەرپەر- دىنىڭ كەينىدىكى ئالتۇن تاسمىلار قېقىلغان ياسىداق ئىشىك- تىن سالام ئاغىسىنىڭ بېشى كۆرۈندى. ئۇ رەئىيەتكە ئورنىدىن تۇرۇش ئىشارىتىنى بېرىپ، قولىدىكى ئالتۇن ھاسىسىنى يەرگە ئۇچ قېتىم ئۇرۇپ قويدى. ھەممەيلەن دۇررىدە قوپۇشۇپ، ئى- شىككە قاراپ قول قوشتۇرۇپ تۇرۇشتى.

دالاندىكى نىم سۇپىلارنىڭ بىرىدە ئولتۇرغان ئوردا ئور- كىستىرى شوخ «سەربازچە» مۇزىكىسىنى ئورۇنداشقا باشلىدى. «سەربازچە» مۇزىكىسىنىڭ تەڭكەش قىلىشى بىلەن، ئىشىكتىن خۇدايارخان كىرىپ كەلدى. ئۇ سەل قورساق سالغان، بۇغداي-

مۆڭلۈك بىر ئادەم ئىدى. رەئىيەت باشلىرىنى سىلىشىپ جىم تۇرۇشتى.

خۇدايارخاننىڭ ئارقىسىدىنلا مەھرەملەرنىڭ قورشاۋىدا ۋەلىئەھد كىرىپ كەلدى. خۇدايارخان يولۇاس تىرىسى قاپ-لانغان مەرمەر تەخت ئۈستىگە جايلاشقاندىن كېيىن، ۋەلىئەھد-مۇ خۇدايارخاننىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى ياسداق كۈرستا ئولتۇردى. بۇ چاغدا «سەربازچە» مۇزىكىسى ئەۋجىگە كۆتۈرۈلدى. ۋەلى-ئەھدنىڭ مەھرەملىرى شوخ مۇزىكا ساداسى ئىچىدە تەختنىڭ كەينىگە ئۆتۈپ يېرىم ھالقا شەكلىدە قاتار تىزىلىشىپ ئۆرە تۇرۇشتى. خۇدايارخاننىڭ سول تەرىپىگە مىڭبېشى ئولتۇرىدىغان ئالتۇن ھەللىك بىر كۈرس قويۇقلۇق ئىدى.

خان تېخىچە باشلىرىنى ئېگىپ تۇرۇشقان رەئىيەتكە تىك-لىنىش ئىشارىتىنى قىلغاندىن كېيىن، ھەممەيلەن بېشىنى كۆ-تۈرۈشۈپ، قول باغلىغىنىچە ئۆرە تۇرۇشتى. «سەربازچە» مۇزى-كىسى توختىدى. مەرمەر تەخت ئالدىدىكى شاھ سۈپىنىڭ پە-لەمپىيىدە ئۆرە تۇرغان ھۆدەيچى دۇئاغا قول كۆتۈرۈۋىدى، قالغان رەئىيەتمۇ ئۇنىڭ بىلەن تەڭلا دۇئاغا قول كۆتۈرۈشتى:

— دۇشمەنلەر خاراب، مۇناپىقلار بىتاپ بولسۇن... ئاز-ھەزرىتىمنىڭ دۆلەتلىرىگە خۇدا تەۋپىقۇ — ئادالەت بەرسۇن!

دۇئادىن كېيىن، ھەممە يۈز سىيپىدى. خان ھۆدەيچىگە بىر نېمىلەرنى شۇڭىرلاپ شەرەت قىلدى.

— مىڭبېشى، قوشبېگى، دامولا شىغاۋۇل، جانابىي

شەيخۇلئىسلام، ئاتالىق ۋە ئەمسالەزرەتكە جانابىي ئالىيلىرى ئۆز ھۇزۇرلىرىدىن جايى مېھرىبانلىق ئاتا قىلدى! ①

— قەشقەرلىق سىدىقبەگ جانابلىرى ۋە ماتۆرە، جىن لاۋسەن تۈگگانىي جانابلىرىغا قىبلىگاھ جانابلىرى ئۆز ھۇزۇرلىرىدىن جايى مېھرىبانلىق ئاتا قىلدى!

ھۆدەيچى سانىغان ئادەملەر بىردىن - بىردىن شاھسۇپىغا چىقىپ خانغا سالام ۋە تەزىم قىلغاندىن كېيىن، قاتار تۇرۇشقا باشلىدى. شاھسۇپىغا بۇ كىشىلەر چىقىپ بولغاندىن كېيىن، خان ھۆدەيچىگە يەنە بىر نېمە دەپ شۇئىرلىدى:

— پاراغەت ئاتا قىلدىلەر!

سىپاھلاردىن باشقا ئۆرە تۇرغانلارنىڭ ھەممىسى گۇررىدە قىلىپ ئولىتۇرۇشتى. ئۇ يەردىن، بۇ يەردىن يۆتەلگەن ئاۋاز ئاڭلاندى.

ھۆدەيچى خانغا ئەرز قىلدى:

— ئانىەزرىتىمنىڭ دۆلەتلىرىگە خۇدا تەۋپىقۇ - ئادالەت بەرسۇن ... قەشقەرلىق سىدىقبەگ جانابلىرى ۋەلىنىمەتىمگە ئىككى ئېغىز ئەرزىم بار، دەيدۇ.

خان «كەلسۇن!» دېگەن شەرەتنى قىلدى. ھەممەيلەننىڭ كۆزى سىدىقبەگگە تىكىلدى.

چوڭ ئاق سەللە ۋە مەللە سەقەرلات پەشمەت كىيگەن سىدىقبەگ قىيچاق خۇدايارنىڭ ئالدىغچە تەزىم قىلىپ بارىدى - دە، جاراڭلىق ئاۋاز بىلەن:

— ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم شاھىنشاھ ھەزرەتلىرى، قىبلىگاھىنىڭ دۆلەتلىرىگە خۇدا تەۋپىقۇ - ئادالەت بەرگەيلا — دېدى، — ئەزىزانە قەشقەرنىڭ دەرۋازىلىرى سىز ئۇلۇغ زات ئۈچۈن ئوچۇقتۇر!

① جايى مېھرىبانلىق ئاتا قىلدى — ئۆز يېنىدا ئولتۇرۇشقا ئىجازەت بەردى دېگەن مەنىدە.

خۇدايارخان ئالدىغا سەل ئېگىشىپ قويدى ـ ده:
ـ قەشقەر دەرۋازىلىرىنى بىز ئۈچۈن ئېچىپ كەلدىڭىزمۇ؟ ـ دەپ سوريدى.
ـ قىبلىگاھ! ھەر ئىش خۇدانىڭ خاھىشى بىلەن بولىدۇ.
بۇ چاغدا، خۇدايارنىڭ سول تەرىپىدىكى ئالتۇن ھەللىك كۈرستا ئۆره تېپىپ چەكمىنىنىڭ ئۈستىدىن كەمەر باغلاپ، سادىغىنا قىلىچ ئېسىۋالغان، بېشىغا ئاق بەرده پاپاخ كىيگەن، پاناق بۇرۇنلۇق، كەكە ساقال، قىيىق كۆز، بۇغداي ئۆڭلۈك، ئۆزىنى توختاتقان بىر كىشى ـ بۇ مولا ئالىمقۇل ئىدى ـ قۇرئاندىن قىسقا بىر ئايەتنى ئوقۇپ، خۇدايارغا ئەڭ ئالىي تىلەكلەرنى بىلدۈرگەندىن كېيىن مۇنداق دېدى:
ـ ئىمامىي زامان، خەلىپەئىي رەھماننىڭ مەقسىتى پەقەت يۇرت ئېلىشلا ئەمەس، دىن ۋە مىللەت دۈشمەنلىرىنى پاش قىلىپ، سىز ۋە بىزنى مۇھەممەت مۇستاپا سەللەللاھۇ ۋەسسەلەمنىڭ يۇرگۈزگەن مۇقەددەس يولىغا يېتەكلەشتۈر. ئانھەزرەت شاھىنشاھىمىز ھەممىدىن ئاۋۋال ئىنساپ ۋە ئىماننى ئويلايدۇ.
ـ بەرھەق!ـ دەپ مولا ئالىمقۇلنىڭ سۆزىنى دەرھال ماقۇللىدى سىدىقبەگ،ـ ئەدلى ـ ئىنساپ بىلەن ئېيتقاندا، ئالتە شەھەردە ئىسلام تەرىقىتىنىڭ جارى بولۇشىغا، بىزلەرنىڭ كاتتا بەخت ـ دۆلەتكە مۇيەسسەر بولالىشىمىزغا كۈچالىق خوجاملار سەۋەبچى بولغانىدى، ئۇلار ھەممىدىن ئاۋۋال ئىسلام ئېچىپ، ئادالەت تۇغىنى كۆتۈرۈپ چىقمىغان بولسا، بىزنىڭ ھەددىمىز ئەمەس ئىدى. ئەمما ئالتە شەھەردە باشباشتاق ئادەملەر پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ غەلىيان كۆتۈرۈپ، تىنچ پۇقرالارنى ئۆلتۈردى. ئۇلار يامان ئادەملەر بىلەن شېرىك بولۇشۇپ، قالايىمىقانچىلىق چىقىرىشىۋاتىدۇ. قەشقەرلىقلەرنى خوجىلارسىز باشقۇرغىلى بولمايدىكەن. شۇ ۋەجىدىن، بىز كەمىنە بىچارىلەر-

ئىك بىر ئەرزى ئانىمەزىتىمگە مەلۇم بولغايىكى، ئۆزلىرىنىڭ كۆن نۇرى بولغان بىباھا بۇزرۇك خان تۆرەمنى ئىنايەتلىك قىلىپ بىز تابان ئەۋەتكەن بولسىلا. ئۇل ھەزرەتنىڭ مۇبارەك قەدەملىرىنىڭ قەشقەرگە يېتىشى بىلەن خىرە كۆزلىرىمىز روشەن ۋە بۇ ۋەيران مەملىكىتىمىز گۈلشەن بولاتتى. بىز كەمىنە پەقىرلەر شاھىنشاھ ئالىيلىرىدىن بۇ ئىشنى كۆپتىن ـ كۆپ ئۈمىد قىلىپ، مۇبارەك ھۇزۇرلىرىغا كېلىپتىمىز.

سىدىقبەگ قىپچاق مەقسەت ـ مۇددىئاسىنى بىلدۈرۈپ بولغاندىن كېيىن، دەرۋىش ھۆدەيچىگە قارىدى. ھۆدەيچى قىزىل مەشئۇت يىپ بىلەن چىگىلگەن يۆگەكلىك خەتنى بېشىدىن ئېگىز كۆتۈرۈپ مولا ئالىمقۇلغا سۇندى. مولا ئالىمقۇل ھۆدەيچىنىڭ قولىدىكى ھېلىقى خەتنى ئېلىپ بىر قۇر كۆز يۈگۈرتۈۋەتكەندىن كېيىن:

ـ قەشقەرلىق سىدىقبەگ جانابلىرىنىڭ ئانىمەزرەت ئالىيلىرىغا تارتۇق ـ پىشكەشلىرى بار ئىكەن،ـ دېدى قولىدىكى خەتنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ.

خۇدايارخان قېنى ئوقۇڭ، دەپ ئىشارەت قىلىۋېدى، مولا ئالىمقۇل تۆۋەندىكىلەرنى ئوقۇدى:

«شاھىنشاھ ئالىيلىرىغا ئېگەر ـ جابدۇقلۇق توققۇزدىن توققۇز يۇلتۇز ئارغىمىقى، توققۇزدىن توققۇز بوغچا تون ـ سەرىپاي، توققۇزدىن توققۇز ئىسپىھانى قىلىچ، توققۇزدىن توققۇز پەرەڭ مىلتىق، توققۇزدىن توققۇز يامبۇ، توققۇزدىن توققۇز ھارۋا نان، توققۇزدىن توققۇز تاغار گۈرۈچ، توققۇزدىن توققۇز قوي ۋە ھاكازالار....»

مولا ئالىمقۇل خەتنى ئوقۇپ تۈگىتىپ، قەغەزنى پېشانىسىگە كۆتۈردى ۋە ئىككى قوللاپ خۇدايارخانغا ئۇزاتتى.

خۇدايار خان تارتۇق ـ پىشكەشلەرنىڭ تىزىملىكىنى قولىغا ئېلىپ، ھۆدەيچىگە ئىشارەت قىلىۋېدى، ھۆدەيچى تېز كېلىپ خان

نىڭ قولىدىكى ھىلىقى قەغەزنى ئېلىپ سۆيىدى ۋە يانغا ئۆتۈپ تۇردى.

خۇدايارخان ھۆدەيچىگە:

— بۇزرۇك خان تۆرە ھۇزۇرى مۇبارەككە تەكلىپ قىلىنسۇن!— دېدى.

— قۇللۇق، بۇزرۇك خان تۆرە ھۇزۇرى مۇبارەككە ھازىر بولسۇن،— دېدى ھۆدەيچى ئىككى پۇكلىنىپ تەزىم قىلىپ ۋە كەينىچە مېڭىپ زالغا چىقتى.

بۇزرۇك خان تۆرە جاھانگىر خوجامنىڭ ئوغلى بولۇپ، جاھانگىر خوجا قەشقەرگە بېسىپ كىرگەندە، قوقاندا ئانىسىنىڭ قورسىقىدا قالغانىدى. جاھانگىر خوجا گۇلباغنى ئالغان كۈنى ئۇنىڭ تۇغۇلغانلىق خەۋىرىنى ئاڭلايدۇ. جاھانگىر خوجا: «قەشقەرنى «بۇزرۇك①» دەيدۇ. ئوغلۇمنىڭ ئىسمىمۇ «بۇزرۇك خان» بولغاي» دەپ ئات قويۇپ بەرگەنىدى. كېيىن جاھانگىر خوجا خاقانىي چىننىڭ ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن ئەسىر ئېلىنىپ، بېيجىڭگە ئېلىپ بېرىلىپ، ئۇ يەردە ئۆلتۈرۈلدى. بۇزرۇك خان قوقاندا چوڭ بولدى. سىدىقبەگ قوزغىلاڭى جاھانگىر خوجا يېغىلىقىدىن 30 نەچچە يىل كېيىنكى ئىش ئىدى.

ھۆدەيچى «ھۇزۇرى مۇبارەك» كە كىرىپ، خانغا تەزىم قىلدى.

— قىچقاردىڭمۇ؟— دېدى خان.

— قىچقاردىم، ئالىيلىرى!

— ئىزىن بېرىمىز!

ھۆدەيچى تەزىم قىلغان پېتى كەينىچە شۇخشۇپ مېڭىپ، بىرىنچى بۆلۈمنىڭ دالىنىغا چىقتى ۋە دالاندا كۈتۈپ تۇرغان بۇزرۇك خان تۆرىنى «ھۇزۇرى مۇبارەك» تەرەپكە يولغا سالدى.

① بۇزرۇك — ئۇلۇغ، كاتتا مەنىسىدە.

بۇزرۇك خان تۆره «هۇزۇرى مۇبارەك» نىڭ بوسۇغىسىدا توختاپ، خانغا ئېگىلىپ تەزىم قىلدى ۋە خاننىڭ يېنىدىكىلەرگىمۇ يېرىم تەزىم ئىشارىسىنى بەردى.

— ئىشلىرىڭىز ياخشىمۇ، خوجازادەم؟— دەپ سوريدى خان.

— دۇئالىرىنىڭ بەركىتىدە، قىبلىگاھ!— دەپ جاۋاب بەردى تۆره.

خان موللا ئالىمقۇلغا قاريدى — دە:

— بۇ يىگىت قەشقەرلىق خوجىزادىلەر ئارىسىدا ئوبدان كۆرۈنىدۇ!— دېدى.

موللا ئالىمقۇل ئورنىدىن قوزغىلىپ قويدى:

— پەيزى شاھىنشاھى!

— خوجىزادەم، مەن سىزنى قەشقەر ھۇدۇتلۇقىغا ئەمىر قىلماقچى بولىدۇم،— دېدى خان ۋە تىزىنىڭ ئاستىدىن بىر قەغەزنى ئېلىپ موللا ئالىمقۇلغا ئۇزاتتى،— ئوقۇڭ، دامولا!

موللا ئالىمقۇل ئورنىدىن تۇرۇپ قەغەزنى ئېلىپ سۆيدى، ئۇنىڭغا ئەگىشىپ جايى مېھرىباندىكى ئەئىيانلارمۇ تەڭ ئورنىدىن تۇرۇشتى.

موللا ئالىمقۇل ئۆره تۇرۇپ يارلىقنى ئوقۇدى:

«بەئىسمى سۇبھانەھۇ ئەمرۇللاھى پەرزەتۇن ۋە ئەمرۇننا ۋاجىپ. بىز كىم پەرغانە مەملىكىتىنىڭ خاقانى سۇلتان ئىبىن سۇلتان ئەئنى سەئىد خۇدايارخان سۆزىمىز: جۇلۇسى سالسەمىزنىڭ ئۇچىنچى سەناسى مۇتابىقى 1283 — ھىجرىيە ماھىي جەددەنىڭ يىگىرمە بەشىنچىسى ئۈشبۇ يارلىقىمىز بەردۇق. قەشقەرلىق خوجىزادە بۇزرۇك كىم، مەزكۇر خوجىزادە بۇزرۇك ئىبىن جاھانگىر خان تۆرەمنى شەرئىي شىرىپ ئوزره ئۇستىۋار تۇرۇپ، ئەمرىمىزگە ئىنقىياد ئېيتىپ، قەشقەر مەملىكىتىنىڭ ئەمرلىك ئومرى ۋە زايىپلىرىمىزنى كەمايەنبەغى ئادا قىلغاي

دەپ، ئەدايى خەدەمە ئەسناسى بىز ئومرى ۋەزىپە موتلەقەلىنان دار سەلتەنەتسىنىڭ ھەقىقىي شەرئىيىسگە خىيانەت قىلىشتىن ئىجتىناپ، ئادالىتىمىز ئەينىكىنى دانائەت غۇبارىتى بىلەن خالالدار ئەيلەشتىن پەرھىز، ئەرزى دار پۇقرايۇ - پەقىر سۇرئىتى ئىستىمائىدە ئىغمال ۋە سۇسلۇق كۆرسەتمەي، ئىنتىشار ئادالىتىمىز كۇشىشىدە سۇبھى - شام مەشغۇل ۋە مەبزۇل دىققەت ۋە ئېتىبارتام قىلغاي دەپ ۋە يەنە مەزكۇر ئىسىمگە يارلىق مەكتۇپ بولىمىش مۇھرى شاھانىمىز بىلەن ئۇزشبۇ يارلىقنى تەكىت ۋە تەقرىز قىلدۇق.»

مولا ئالىمقۇل يارلىقنى ئوقۇپ تۇگەتكەندىن كېيىن، ئۇنى ئىككى قوللاپ خۇدايارخانغا ئۇزاتتى.

خۇدايارخان يارلىقنى ئېلىپ ئۇدۇلىدا باش ئېگىپ تۇرغان بۇزرۇك خان تۆرىنى شەرەت قىلدى. بۇزرۇك خان تۆرە يۇگۇرۇپ كېلىپ، يارلىقنى قولىغا ئالدى - دە، سۆيۈپ ۋە ئۇنى سەللىسىگە سانچىپ، كەينىچە مېڭىپ ئاۋۋالقى ئورنىغا بېرىپ توختىدى.

دۇئادىن كېيىن، ھۆدەيچى بۇزرۇك خان تۆرە بىلەن سىدىقبەگكە كىمخاب تون كىيگۇزدى. بۇزرۇك خان تۆرە كىمخاب تونىنى كىيىۋالغاندىن كېيىن، «ساخاۋەتتە ھاتەمىي تەيدىن، ئادالەتتە نوشىرۋانىي ئادىلدىن ئارتۇق بولغان» خۇدايارخاننىڭ ھەققىگە يەنە يېڭى دۇئالار ۋە ھەمدۇ سانالار ئوقۇدى. گويا «ئەمرۇلمۇئمىنىن» نى كۆمدى ۋە ئۇزىمۇ قايىنىدى. شۇ- نىڭدىن كېيىن مۇراسىم ئاياغلىشىپ، بۇزرۇكخان تۆرە، سىدىق- بەگ قىپچاقلار ئاستا - ئاستا كەينىچە مېڭىپ، بىرىنچى بۇلۇمگە ۋە ئۇ يەردىكى رەئىيەتنىڭ تەبرىكلىرىگە كۆمۈلۈپ دالانغا چىقىشتى.

خەيرلىك كۇنلەرنىڭ بىرىدە، بۇزرۇك خان تۆرە خۇدايار- خاننىڭ يارلىقنى ئېلىپ جابدۇندى - دە، سىدىقبەگ قىپچاق،

ماتۆره ۆه جىن لاۋسەن تۆكۈگانىيلارنىڭ ھەمراھلىقىدا قەشقەرگە قاراپ يولغا چىقتى. موللا ئالىمقۇل خۇدايارخاننىڭ ئەمرىگە بىنائەن، بۇزرۇك خان تۆرەمگە ھەمراھ قىلىپ ھەمدەم باتۇر بېشى، ئابدۇللا يۇزبېشى، غازى پەنساد، ھەيىت مۇھەممەت يۇزبېشى، تۇراپ خوجا ياساۋۇلبېشى قاتارلىق ئاتمىشتەك ئادەمنىمۇ قوشۇپ قويدى.

بۇزرۇك خان تۆرەملەرنى يولغا سېلىپ بىر ھەپتە ئۆتكەندە، ياساۋۇل بىر كۈنى چۈشتىن كېيىن موللا ئالىمقۇلنىڭ ھۇزۇرىغا كىرىپ، بۇخارا ئەمىردىن يارلىق كەلگەنلىكىنى خەۋەر قىلدى. بۇ يارلىقتا: «پىسكەنتلىك ياقۇببەگ دېگەن بىرى مەللەخانغا باش ئەگمەي بۇخاراغا قېچىپ كەلگەنىكەن. ئۇنى بىرقانچە ۋاقىت ھەپىسىدە تۇتتۇم ۋە يەنە مۇساپىر ئىكەن دەپ، ئۇنىڭغا مەرھەمەت ـ شەپقەت قىلىپ، ئۆز يېنىمغا يېقىن جايدىن ئورۇن بەردىم. لېكىن ئۇ ماڭىمۇ ھىيلە ئىشلىتىپ قېچىپ كېتىپتۇ. سىلەر تەرەپكە يېتىپ بارغان ھامان، ئۇنى دەم قىلىچنىڭ تىغىدىن ئۆتكۈزگەيلا! مۇبادا يارلىقنى كېچىكتۈرسىلە ياكى ئىجرا قىلمىسىلا، بۇخارا ئەمىرىنى ئۆزىنىڭ نۇسرەتلىك ئەسكەرلىرى بىلەن پەرغانە ۋىلايىتىنىڭ ئۇستىدە كۆرگەيلا. ئەگەر، پۇقرايۇ پەقىر، ئاجىز ـ مىسكىنلەر ئاتلارنىڭ ئايىقىدا قېلىپ يانجىلىدىغان بولسا، ئۇلارنىڭ ئۇۋالى سىلىگە بولىدۇ. ۋەسسالام، سۆز تامام!» دەپ يېزىلغانىدى.

موللا ئالىمقۇل بۇخارا ئەمىرىنىڭ يارلىقىنى دەرھال خۇدايارخانغا كۆرسىتىۋېدى، ئۇ:

ــ مىڭبېشى جانابلىرىنىڭ بۇ ھەقتە بىزگە بېرىدىغان مەسلىھەتى قانداقكىن؟ ــ دېدى.

موللا ئالىمقۇل بۇ ھەقتە بۇرۇنلا ئويلىنىپ بىر قارارغا كېلىپ بولغانىدى:

ــ ئانىھەزرىتىم، قەشقەرلىقلەردە: «يىلاننى خەقنىڭ قولى

بىلەن تۇت» دېگەن بىر گەپ بار. مېنىڭچە، ياقۇببەگنى بۇزرۇك خانغا قوشىبىگى قىلىپ تەيىنلەپ ئەۋەتسەك، ئىش پۇتىدۇ.

خۇدايارخان ئالىمقۇلنىڭ بۇ ئەقلىگە ئاپىرىن ئوقۇدى ـ دە، شۇنداق قىلىشقا يارلىق بەردى.

بۇخارا ئەمىرىنىڭ يارلىقىدا تىلغا ئېلىنغان ياقۇببەگ ئەسلىدە پىسكەنتنىڭ قازىسىنىڭ ئوغلى بولۇپ، داۋۇل باھادىر دېگەن كىشىنىڭ ئوغلى گادايباي مەمەدەلى خان تەرىپىدىن پىشخى دېگەن يۇرتقا ھاكىمبەگلىككە تەيىنلەنگەندە، ياقۇببەگ شۇ ئادەمگە مۇلازىم بولغاندى. كېيىن ئەمىر نەسرۇللا بىلەن گادايباي ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن بىر قېتىملىق ماجىرادا گادايباي يېڭىلىپ قولغا ئېلىنغاندا، ياقۇببەگ تاشكەنتتىكى بەگ پاچچىسى، تاشكەنت ھاكىمى نارمۇھەممەت قوشىبىگنى پاناھ تارتىپ، ئۇ يەرگە قېچىپ كەلگەندى.

نارمۇھەممەت قوشىبىگنىڭ يارىدىمى بىلەن ياقۇببەگ ئاۋۋال ئەۋلىيا ئاتا (ئالمۇتا) غا، ئاندىن كېيىن، ئاقمېچىتكە ھاكىم بولدى. بۇ چاغدا، ئۇ يىگىرمە ئۈچ ـ يىگىرمە تۆت ياشلاردا ئىدى. ياقۇببەگ سىر دەريا سىنىڭ بېلىقىنى سۈيى بىلەن قوشۇپ رۇسلارغا قىرىق مىڭ قىزىل تىللاغا سېتىپ قويۇپ، ئاقمېچىتنىڭ ھاكىملىق ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلاندى. مەللە خان تەختكە چىقىپ، قىپچاقلار ئىككىنچى نۆۋەت باش كۆتۈرگەندە، ياقۇببەگ مەللەخانغا: «مەن كەمىنە ئاجىز قۇللىرى خان ھەزرەت ئالىيلىرىنىڭ مۇبارەك دىدارىنى كۆرۈپ، بوسۇغىلىرىنى تاۋاپ قىلسام، توپىسىنى سۈرمە ئورنىدا كۆزۈمگە سۈرتۈپ، خىزمەتكارلىقىنى قىلىپ يانسام، بۇ ئارزۇيۇمنىڭ قوبۇل قىلىنىشىغا مۇشەررەپ بولۇشنى ئۈمىد قىلىمەن» دەپ خەت ئەۋەتكەندى. مەللەخان ياقۇببەگنىڭ تەلىپىنى ماقۇل كۆرۈپ، «كەلسۇن» دەپ يارلىق چۈشۈردى. ياقۇببەگ يارلىقنى تاپشۇرۇۋالغاندىن

كېيىن، ئاقمىچىتكە ھاكىم بولۇپ تۇرغان مەزگىلىدە قازاق، قىرغىز ئولۇسلىرىدىن يىغىۋالغان ھېسابسىز مال - مۇلۇكلىرىدىن تارتۇق - پىشكەشلەر تەييارلاپ، توققۇزدىن توققۇز قىرغىز، قازاق قىزلىرىنى رەڭمۇ رەڭ ئېسىل كىيىم - كېچەك، زىبۇ زىننەتلەر بىلەن، توققۇزدىن توققۇز ياش ساقال، بەرنا ئوغۇللارنى خىلمۇ خىل ئالىي ئۇستىباش، ئۆتكۈر قىلىچ ۋە خەنجەرلەر بىلەن، توققۇزدىن توققۇز قازاق ئېتىنى قالماق ئېگەر - جابدۇقلىرى بىلەن ياساپ - جابدۇپ، ياخشى سائەت، ياخشى كۈنلەرنىڭ بىرىنى تاللاپ، قوقان شەھىرىگە بېرىپ، ھۇزۇرى مۇبارەكتە مەلىلەخان بىلەن كۆرۈشتى. ياقۇببەگنىڭ بۇنداق تارتۇق - پىشكەشلىرىدىن زىيادە مەمنۇن بولغان خان پادىشاھلارغا خاس سېخىيلىق بىلەن ئىنئام - ئېھسانلارنى ئىلتىپات قىلىپ، ئۇنىڭ دەرىجىسىنى ھەممە سەركەردە، قوماندان ۋە ئەمەلدارلىرىدىن يۇقىرى قىلىپ، يۇرتىغا قايتۇردى. شۇ چاغقىچە دەشتى قىپچاق خانى تەرىپىدىن باشقا ئەمەلدارلارغا بۇ تەرىقىدە تارتۇق - پىشكەشلەر كەلمىگەنىدى.

ياقۇببەگ ئاقمىچىتنىڭ ھاكىملىقىغا يېڭىباشتىن تەيىنلەنگەندىن كېيىن، ھاكىم، ۋەزىر، قوماندان ۋە ئەمەلدارلارنىڭ قىزغىنىش - كۆرەلمەسلىكى ۋە ئاداۋەتلىرى بىراقلا قوزغالدى. ئۇلار ياقۇببەگكە زەربە بېرىپ ئاجىزلىتىش، بەلكى، ئۇنى يىقىتىشقا ھەرىكەت قىلىشقا باشلىدى. ياقۇببەگنىڭ مۇشۇنداق زور تارتۇق - پىشكەشلەرنى خانغا سۈڭگۈتۈشتىكى غەرىزى تاشكەنتنىڭ ھاكىملىقىنى قولغا كەلتۈرۈش ئىدى. ئۇ، ھاكىملىق قولغا كەلگەندىن كېيىن، غايىبتىن غەلىبە ئاتا قىلغۇچى ئۇلۇغ تەڭرى پادىشاھلىق تەختىنى قولۇمغا كىرگۈزۈشكە مۇيەسسەر قىلسا ئەجەب ئەمەس، دەپ ئارزۇ قىلاتتى. بۇ ئارزۇ ئۇنىڭ دىلىغا تاشقا ئويۇلغاندەك چوڭقۇر ئورناپ

كەتكەنىدى.

ئەمما، ئوردا ئەمەلدارلىرى ۋە قوماندانلار: «ياقۇببەگنىڭ ئوردىغا ئېلىپ كەلگەن تارتۇق ـ پىشكەشلىرى ئۆزى قولغا چۈشۈرگەن مال ـ دۇنيالىرىنىڭ ئوندىن بىرىگە، بەلكى يۈزدىن بىرىگە توغرا كېلىدۇ. ئۇنىڭ يىغىۋالغان ئولجا ـ غەنىيمەتلىرى ھەددى ـ ھىسابسىز بولۇپ، ئۇنىڭ تاشكەنتكە، بەلكى ئۇنىڭدىنمۇ كاتتا بىر يۇرتقا ھاكىم بولۇش تەمەسى بار ئىكەن. مۇبارادا خان ھەزرەتلىرى ئۇنىڭغا تاشكەنت ياكى بىر كاتتا يۇرتنىڭ ھاكىملىقىنى ئىلتىپات قىلىپ بەرسە، ئۇنىڭ دۆلەتنىڭ بەخت ـ پاراۋانلىقىنى خاراب ۋە ۋەيران قىلىپ، تۈزكورلۇق قىلىدىغانلىقى چىرايىدىن مەلۇم بولۇپلا تۇرىدۇ» دەپ، مەللەخانغا ئارقا ـ ئارقىدىن شىكايەت قىلىشقا باشلىدى. خانمۇ ئۇلارنىڭ بۇ شىكايەتلىرىگە ئىشىنىپ، «ئاقىبىتىگە بىرىپ ياقۇببەگنى تۇتۇپ، پۇتۇن مال ـ مۈلكى بىلەن قوشۇپ ئوردىغا ئېلىپ كېلىڭلار!» دەپ قىرىق ئاتلىق ياساۋۇلنى ئەۋەتتى.

ياقۇببەگ ھىيلە ـ مىكىرلەرنى پۇختا ئىگىلەپ، ۋايىغا يەتكۈزگەنىدى. ياقۇببەگ ياخشى كۈننىڭ يامىنى بولۇپ قالسا دەپ، ئىشنى بۇرۇندىنلا پۇختا قىلىپ، خاننىڭ خاس مەھرەملىرىدىن ئابدۇللا يۈزبېشى قاتارلىق بىرنەچچە كىشىنى زور ئىنئام ـ ئېھسانلار ھىسابىغا ئوردىدىكى گەپ ـ سۆزلەردىن ئۆزىنى خەۋەرلەندۈرۈپ تۇرۇشقا سېتىۋالغانىدى. بۇ مەھرەملەرمۇ «ۋەدىگە ۋاپا قىلىڭلار» دېگەن ھەدىسىنىڭ روھى بويىچە، بۇ يامان خەۋەرنى ياقۇببەگكە ئاللىبۇرۇنلا يەتكۈزۈپ بولغانىدى. ئۇ تەڭگە ـ تىللا، نەق ئالتۇنلىرىنى ئېلىپ، كونا خىزمەتكارى ئالدىراج دادىخاھ بىلەن بۇخارا شەھىرىگە قاراپ قاچتى. ئۇلار سىر دەريا سىي بويىغا يېتىپ كەلگەندە، مەللەخان ئەۋەتكەن ھېلىقى ياساۋۇللارمۇ ئارقىدىن قوغلاپ كېلىپ قالدى. ھېلىمۇ ياقۇببەگ بىرنەچچە ئۆچىكىنى تۇلۇمچە قىلىپ سويىدۇرۇپ،

تېرىسىنى ئېلىۋالغانىكەن. تۇلۇملارنى پۇۋلەپ ئىچىگە يەل تولدۇر-
غاندىن كېيىن، ئۇلارغا مىنىشىپ، ئۇ قاتقا ساق - سالامەت
ئۆتۈۋېلىشتى. خۇدايارخان ئوچىنچى قېتىم قوقان
تەختىگە چىققاندا، ياقۇببەگمۇ پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ،
«سەمەرقەنتكە بېرىپ، بۇزرۇكۋارلارنىڭ مازارلىرىنى زىيارەت
قىلىپ، تۇغلىرىنى قېقىپ، يېتىم - يېسىرلارغا نەزىر - سەدىقە
بېرىپ، ئەمىر ھەزرەتلىرىنىڭ ھەققىگە دۇئا ئېلىپ كەلسەم»
دەپ، بۇخارا ئەمىرىدىن رۇخسەت ئېلىپ، سەمەرقەنتكە كېلىۋالدى.
يەنە ئۇ يەردىن پەرغانە ۋىلايىتىگە قېچىپ بېرىپ، موللا ئالىمقۇلنىڭ
ھىمايىسىگە كىرىۋالدى. دېمەك، تەقدىر ئەزەل دېگەن شۇنداق
ئۇستا چاقچاقچى ئىدى، زامان - زامانلاردىن بېرى كىشىلەرنى
قولىدا ئوينىتىپ كەلگەن بۇ تەقدىر ياقۇببەگنىمۇ
زامان ھادىسىلىرىنىڭ ۋە ئۆزگىرىشلەرنىڭ زىيان - زەخمەتلىرىدىن
ساق - سالامەت قۇتۇلدۇرۇپ، ئاخىرى ئۇنى قوقاندىكى موللا
ئالىمقۇلنىڭ يېنىغا ئەپكېلىپ تاشلىغانىدى.

موللا ئالىمقۇل خۇدايارخان بىلەن دېيىشكىنى بويىچە، بىر
كېچىسى ياقۇببەگنى ئالدىغا چاقىرتىپ كېلىپ، بۇخارا ئەمىرىدىن
كەلگەن خەتنى ئۇنىڭغا كۆرسىتىپ مۇنداق دېدى:

— سىزنىڭ ئەمدى پەرغانە ۋىلايىتىدە تۇرۇشىڭىز ياخشى
ئەمەستەك قىلىدۇ. مېنىڭ مەسلىھەتىم شۇكى، بۇزرۇك خان
تۆرەمنى سىدىقبەگنىڭ ئىلتىماسى بويىچە قەشقەرگە ئەۋەتكە-
نىدۇق. ئۇ زات يۇرتدارچىلىق رەۋىشى ۋە ئەسكەرلىك ئىشلىرى-
دىن خەۋەرسىز بىر بىپەرۋا ئادەم. شۇڭا ئانىھەزرىتىم سىزنى
قەشقەرگە قوشىبىگى قىلىپ ئەۋەتىشنى لازىم تاپتى. سىز
دەرھال بۇزرۇك خاننىڭ ئارقىسىدىن قەشقەرگە ئاتلىنىڭ. قانچە
تېز بولسا شۇنچە ياخشى، بىز سىزنىڭ قوشىبىگىلىككە تەيىن-
لەنگەن ئىنايەتنامىڭىزنى تۆرەمگە ماڭغۇزۇۋەتتۇق.

قوبۇلدىن كېيىن، ياقۇببەگ دەرھال قايتىپ كېلىپ،

قەشقەر سەپىرىنىڭ تەرەددۇتىگە چۈشتى. بۇ ئىشنىڭ پايدا - زىيىنىنى دەڭسەپ، كىچىچە زادىلا كىرپىك قاقمىغان ياقۇببەگ تاڭ قۇشلىرىنىڭ سايىرىشى بىلەن ئويغىنىپ كەتتى. ئۇ مۇشۇ تاپتا، ئۆزىنى تەن - تېنى يايراپ كىمخاب تونلىرىغا پاتماي كېتىۋاتقاندەك، ئامەت ئېتىغا مىنىپ، كۆك ساماما پەرۋاز قىلىۋاتقاندەك، ئۇزاقتىن بېرى ئورۇن تۇتۇپ يېتىپ كېسەل ئازابىنى تولا تارتىپ، مانا ئەمدى ئىشىك ئالدىغا چىققاندا، ئاسماندا پارلاپ تۇرغان كۈننى كۆرگەندەك، يەر ئۈستىدە ياشاشنىڭ ئۆزى قانچىلىك راھەت - پاراغەتلىك ئىكەنلىكىنى بىلگەن ئادەمدەك ھېس قىلدى.

ئامەت ئۈنىڭغا قۇچاق ئېچىپ كۈلۈپ بېقىۋاتاتتى. ئۇ بىرەر يۇرتقا بەگ بولۇپ، ئەتراپىغا بىر توپ ئۆتكۈر، قەيسەر يىگىت-لەرنى توپلاپ، ھىيلە - مىكىر ئىشلىتىش، ئالداش، تەھدىت سېلىش، دوق قىلىش ... ۋە ھاكازالارنىڭ يارىدىمى بىلەن تۇركىستان تەۋەسى-دىكى باشقا بەگلەرنى، ھاكىملارنى بىرىنىڭ كەينىدىن يەنە بىرىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشنى ئۇزاقتىن بۇيان كۆڭلىگە پۈكۈپ كەلگەنىدى. ئۇ، ئۇزاقتىن بۇيان، مانا مۇنداق مەقسەتلەر ئۈچۈن تىنماي كۈرەش قىلدى. پەرغانە ۋادىسىدا، ئۇنىڭ بۇ ئۈمىدلىرىنىڭ ئىشقا ئېشىشىغا زادىلا پۇرسەت كەلمىدى، ھەتتا بىرنەچچە قېتىم ئۇنىڭ بۇ قىلغىنى مۇددىئالىرى باشقىلارغا سېزىلىپ قېلىشقا تاس قالدى. ئۇ ئۆزىنىڭ بۇ تەلۋە ئۈمىدلىرىنى ۋە بېشىنى كېسىشكە كۆتۈرۈلگەن قىلىچتىن ئارانلا قۇتۇلدۇرۇپ قالالىدى... ئەمما ئۇ ئۆزىنىڭ نىيىتىدىن زادىلا يانمىدى. يەتتە شەھەر تەۋەسىدە، شۇ چاغلاردا غەلىيانلار ئۆي توشقىنى-دەك كۆپەيمەكتە ئىدى. بالا ئاتىغا، ئاتا بالىغا، قېرىنداش قېرىنداشقا قارشى قىلىچ كۆتۈرۈش بۇ ئەلدە ئەزەلدىن بىر ئادەت بولۇپ قالغان. بۇنىڭدىن باشقا، چوڭ -

كىچىك شەھەرلەردە، ۋىلايەت، ئايماقلاردا بەگلەر، ھاكىملار بار ئىدى. ئۇلارنىڭ دەپسى دۇنياغا، شانۇ ـ شەۋكەتكە، ھاكىمىيەت، يۇرتدارچىلىققا بولغان ئىشتىيلىرى قىزىپ كەتكەنىدى. شۇڭلاشقا، ياقۇببەگنىڭ كۆڭلى قەشقەر تەۋەسىدە، بەلكى پۈتۈن يەتتە شەھەر تەۋەسىدە قانلىق غوۋغالارنىڭ، ئۇر ـ يىقىتلارنىڭ ئۇزاق داۋام ئېتىدىغانلىقىنى تۇيۇپ تۇراتتى، تۆرەمگە مۇلازىم بولۇپ قەشقەرگە بىرىشتەك بۇنداق قولايلىق پۇرسەت ئۇنىڭغا داۋاملىق چىقىۋەرمەيتتى. قەشقەر تەختىدە ئولتۇرغان سىدىقبەگ قىپچاقنى ھەيدىۋېتىش، ئۆزى تەنھا تاج كىيىش، ھېچ بولمىغاندا پەرغانە ۋادىسىدا تېنىپ يۈرگەن بۇزرۇك خان تۆرىدەك بوشاڭ ئادەمنى تەختىكە ئولتۇرغۇزۇپ قويۇپ، پۈتۈن ھاكىمىيەت تىزگىنىنى ئۆز قولىدا تۇتۇش ـ ئۇنىڭ ئۈچۈن شامنى پۈۋلەپ ئۆچۈرگەندەكلا ئاسان ئىش سانىلاتتى.

ياقۇببەگ خوجەنتتىن بۇخاراغا قېچىپ بارغاندا، كونا خىزمەتكارى ئالدىراج دادىخاھ بىلەن ھەزرىتىخوجا باھاۋىددىن نەقشىبەندىنىڭ مازىرىنى زىيارەت قىلغىلى بارغانىدى. زىكرى ـ سۆھبەتتە ياقۇببەگنى ئۇيقۇ بېسىپ مۈگدەپ قالدى، كېيىن چۆچۈپ ئويغىنىپ مۇنداق دېدى:

ـ چۈشۈمدە ھەزرىتى خوجام ماڭا ئۇزۇن بىر قەغەزنى بەردى. بۇ قەغەزگە ئۇزۇنىسىغا: «لائىلاھە ئىللەللەھۇ مۇھەممەدۇن رەسۇلىللاھ» دېگەن كەلىمەتەيبە يېزىلىپتۇ. بۇ چۈشنىڭ تەبىرى نېمىدۇر؟

ئالدىراج دادخاھ:

ـ بېگىم، بۇ چۈشنىڭ ئۇرۇلۇشنى ئۆزلىرىدىن ئاڭلاي!ـ دەپ جاۋاب بەردى.

ياقۇببەگ بىرئاز تەپەككۇر قىلدى، ئاندىن مۇنداق دېدى:

ـ بۇ ھەزرىتىمنىڭ ماڭا بەرگەن ئىنايەتنامىسى. مەن

بىر شەھەرلەرگە بىرىپ پادىشاھ بولۇپ، نۇرغۇن كۆپپارلارنى ئىسلامغا ئىتائەت قىلدۇرۇپ، ئۇلارنى ئىمان ئېيتقۇزغۇدەكمەن.

— چۈشىڭىز رەھمانى بولسۇن، تەبىرىڭىز دۇرۇسقا كەلگەي، ئىلاھىم!

ياقۇببەگ مۇشۇلارنى ئويلاپ، «ۋاقتى - سائىتىگە توغرا كېلىپ قالغان دۇئانىڭ ئوقى مەقبۇللۇق نىشانىغا تېگىپ، دۆلەتكە ئېرىشىپ قالسام ئەجەب ئەمەس» دېگەنلەرنى خىيال قىلدى ۋە ھايالشمايلا ئالدىراج دادخاھ باشلىق يۈزبېشى ۋە قۇربېشىلىرىنى باشلاپ قەشقەرگە قاراپ يولغا چىقتى. ئۇ، سەپىرىنىڭ يەتتىنچى كۈنى ئوشتا تۆرەملەرگە يېتىشۋالدى. تۆرەملەر ياقۇببەگنى ئوشتا ساقلاپ تۇرغانىكەن. ئالدىنقى كۈنى، تۆرەملەر ئوشقا كېلىپ چۈشكەندە، موللا ئالىمقۇل تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن چاپار-مەن يېتىپ كېلىپ، بۇزرۇك خانغا خۇدا يارخانىنىڭ ياقۇببەگنى قوشىبگىلىككە تەيىنلىگەنلىك ئىنايەتنامىسى بىلەن موللا ئالىم-قۇلنىڭ تۆرەمگە يازغان بىر خېتىنى تاپشۇرۇپ بەرگەندى. خەتتە موللا ئالىمقۇل بۇزرۇك خان تۆرىگە مۇنۇلارنى تاپىلىغاندى:

«ياقۇبنى سىزگە قوشۇپ قويدۇق. ئۇ كۆپنى كۆرگەن، ئىشنىڭ ئېپىنى بىلىدىغان غەيرەتلىك ئادەم. قانداق يەردە سىزگە قارشى پىتنە يۈز بەرسە ۋە ياكى قانداق جايدا قىيىن بىر ىىغا يۈز بەرسە، ياقۇبنى شۇنداق جايغا ئەۋەتىڭ! مۇبادا ئۇ سوقۇشتا ئۆلمىسە، ئاخىرى ئۇنى ئۆلتۈرۈشنىڭ پېيىدا بولارسىز. بۇ ۋاپاسىز ئادەم، سىزگە زەرەر يەتكۈزىدۇ. ئۇ، ھىيلە - مىكىرنى پۇختا ئىگىلەپ ۋايىغا يەتكۈز-گەن، پاشا بىلەن پىلنى بىر - بىرىگە جۇپ قىلالايدۇ. ئۇ، بۇ خىل نەيرەڭۋازلىقنى شۇ قەدەر ئۇستىلىق بىلەن قىلالايدۇكى، بۇ ئىشتا پاشا ئۆزىنى كىچىك چاغلىمايدۇ،

پىلمۇ ئۆزىنى چوڭ كۆرمەيدۇ. ھەر ھالدا سىز جانابىڭىزنىڭ ھوشيار بولۇشىنى سەمىڭىزگە سىلىپ قويۇشنى لازىم تاپتۇق. بۇ گېپىمىزنى بىر ئۆزىڭىزدىن باشقا ئادەم زادىلا بىلمىگەي. سىزنى خۇداغا تاپشۇردۇق، ۋەسسالام.»

بۇزرۇك خان تۆرە خۇدايارخاننىڭ ياقۇببەگنى قوشىبىگىلىككە تەيىنلىگەنلىك ئىنايەتنامىسىنى كۆرۈپ خۇش بولغاندى. مۇللا ئالىمقۇلنىڭ خېتىنى ئوقۇپ كۆڭلىگە غەشلىك چۈشۈپ قالدى. شۇنداق بولسىمۇ، كۆز ئالدىدىكى مۇشكۇللۇكلەرنى ئوڭاي قىلىشتا ئۇ يارىدەمگە موھتاج ئىدى. بۇنى ئويلاپ، ئۇنىڭ كۆڭلى پاللىدە يورۇغاندەك بولدى ـ دە، ئۆزىنى يېنىكلەپ قالغاندەك ھېس قىلدى. ياقۇببەگ بىلەن كۆرۈشۈپ، ناھايىتى خۇشال بولدى. ھەممە سەرۋاز ـ يىگىتلىرىنى ياقۇب قوشىبىگىگە تاپشۇردى. ياقۇببەگنىڭ قوشىبىگىلىككە تەيىنلەنگەنلىكىنى بىلگەن سىدىقبەگ قىپچاق قولىنى چىشلەپلا قالدى ۋە ئۆزىنىڭ كەچۈرگۈسىز چوڭ بىر خاتالىققا يول قويغانلىقىنى ھېس قىلدى.

شۇنىڭ بىلەن، بۇزرۇك خان تۆرىلەر مەنزىلمۇ مەنزىل يۈرۈپ، قەشقەر چېگرىسىدىكى ئەركەشتام دېگىسەن يەرگە يېتىپ كېلىشتى.

ئەركەشتام قەدىم ـ قەدىم زامانلاردىن تارتىپ داڭلىق ئۆتەڭ بولۇپ، ئۇ ئىككى دەريانىڭ قوشۇلۇش ئورنىغا جايلاشقاندى. مۇنبەت قەشقەر ۋادىسىنى ئۆزىنىڭ ئەلۋەك سۈيى بىلەن ئەلمىساقتىن تارتىپ سۇغىرىپ كەلگەن ئەزىم دەريا ـ قىزىل دەرياسى دەل مۇشۇ جايدىن باشلىناتتى، يەنە بىر دەريانىڭ سۈيى يىراقلاردىن ئېقىپ كەلگەن قار سۈيى بولۇپ، ناھايىتى سۈزۈك، غۇبارسىز ئىدى، يېنىك مەۋج ئۇرۇپ ئاقاتتى. ئىككى دەريانىڭ

سۈيى قوشۇلغاندا، خۇددى مۇھەندىس① ئوتتۇرىسىغا يىپتىن سىزىق تارتىپ قويغاندەك، بىر تەرىپى زۇمرەتتەك يېپ يېشىل، بىر تەرىپى قىزىل رەڭگە كىرىپ، شىددەتلىك ئېقىم بىلەن تىنچ ئېقىم بىر - بىرىگە يۇغۇرۇلۇپ، خۇلق - مىجەز-لىرى بىر - بىرىگە تامامەن ئوخشىمايدىغان ئىككى ئادەم قولتۇقلىشىپ كېتىۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى. سۈرئەت ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، بەزىدە تېخى بىر - بىرىگە تارتىشىپ قېيىپمۇ قالاتتى.

سىدىقبەگ قىپچاق قوقان خانلىقىغا خوجا تەكلىپ قىلىپ بارغانلىقىغا تولىمۇ پۇشايمان قىلىپ، خاپا ۋە كۆڭلى غەش ھالدا، بۇزرۇك خان تۆرەمنى ۋە ياقۇب قوشبېگنى باشلاپ قەشقەرگە يېقىنلاپ كەلدى.

نەزمە:

كىشى بىرەر سۆز دېمىگەن بولسا،
كەمچىلىك، خىسلىتى بولۇر پىنھان.
چىپار نەرسىنى جۇۋا دېمىگىن،
بولمىسۇن يولۇاس ئۇ ئۇخلاپ ياتقان.

— شەيخ سەئىدى

① مۇھەندىس — ئىنژېنىر دېگەن مەنىدە.

بەشىنچى باب

بۇزرۇك خان تۆرە قەشقەر سەلتەنەتىدە...

«ئون پاتمان نانىنى كۆتۈرۈش
ئوڭاي، ئەمما يېيىش قىيىن.»

— ئۇيغۇر خەلق ماقالى

مىلادى 1865 - يىلى، باش ئەتىياز.

ئۇستى ئاقارغان تاغلار ئۇپۇقتا گىرىمسەن كۆرۈنۈپ تۇراتتى. ئەتىيازنىڭ جاندىن ئۆتىدىغان غۇر - غۇر شامىلىدا يول بويىدىكى سۇۋادان تېرەكلەر تىنمىسىز ئېرغاقلاپ، قىزىل دەريا سىدەك شاۋقۇنلىناتتى. ئادەتتە، قەشقەرنىڭ قىش پەسلى ئانچە سوغۇق بولمايدۇ. ئەمما ئەتىياز كىرگەندىن كېيىن باشلىنىدىغان، ناگاندا بىر چىقىدىغان شامىلى ئادەمنىڭ جان - جېنىدىن ئۆتۈپ كېتىدۇ. شۇڭا كىشىلەر «قەشقەرنىڭ قىشى ئاز، سوغۇقى ئەتىياز» دەپ بىكارغا ئېيتىشمىغان.

يىراقتا — قىرلاردا قوتان - قوتان قويلار چۈمۈلىدەك ئۆمىلەپ يۈرۈشەتتى. گاھى - گاھىدا، ئېگىز يانباغىرلاردا يانىپاشلاپ ياتقان پادىچىلار كۆزگە چېلىقىپ قالاتتى.

خازانلىرى تۆكۈلۈپ يالىڭاچلىنىپ قالغان باغلاردا، قىز - چوكانلارنىڭ لەپىلدىگەن گۈلدار رومالىرى باشقىچىلا كۆزگە تاشلىناتتى. كەڭ ئېتىزلىقلاردا ۋاللەي ئوينىۋاتقان شوخ بالىلارنىڭ ۋاڭ - چۈڭلىرى ئاندا - ساندا ئاڭلىنىپ تۇراتتى.

كۆكۈچ بۇلۇتلار ئارىسىدا غىل - پال كۆرۈنگەن داۋاننىڭ ئارقىسى بۇزرۇك خان تۆرەمنىڭ ئاباتىي - ئەجدادلىرىنىڭ يۇرتى — ئەزىزانە قەشقەر ئىدى. رەھمەتلىك دادىسى جاھانگىر خوجا بىلەن تۆرەمنىڭ ئەزىزانە قەشقەرگە بولغان مېھرى - مۇھەببىتى بۆلەكچىلا كۆچلۈك ئىدى. تۆرەمنىڭ ئۆزى بۇ ئانا يۇرتقا تۇنجى قېتىم قەدەم بېسىۋاتقان بولسىمۇ، ۋالىدەسى① دادىسى توغرىسىدا، ئاتا - بوۋىلىرى توغرىسىدا سۆزلەپ بەرگەنىدى. بۇ يەردە پەدەرى مۇبارەك ئۇلۇغ بوۋىسى ئاپپاق خوجىنىڭ قەبرىگاھى بار ئىدى. تۇمان ئارىسىدا ھەيۋەتلىك كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان ئاقتاغنىڭ ئېتىكىدە بولسا، ئادەم كىرسە ئادىشىپ قالىدىغان «بېھىش كەرەم» — بەشكېرەم باغلىرى بار ئىدى. ھەقىقەتەنمۇ بېھىشكە ئوخشايدىغان بۇ باغۇ ئىرەمدە تاتلىقلىقى تىلنى يارىدىغان ئانار، دەردكە داۋا پىستە - بادام، شېرىن - شەربەت مۇناقى ئۈزۈم، يېسە تىلدا غۇژژىدە ئېرىپ كېتىدىغان سوقا چىلان، جەننەت مېۋىسى، «شاخ مانتىسى» دەپ تەرىپلىنىدىغان شىرنىلىك ئەنجۈر، خۇش بۇي پۇرىقى دىماغنى يارىدىغان ئالتۇن بېھى ۋە باشقا تۈرلۈك - تۈمەن مېۋىلەر ئۆستۈرۈلەتتى. تاغ ئېتىكىدىكى ئارچىزارلىقلاردا مۇگگۈزلىرىگە غۇلاچ يەتمەيدىغان ئاق ئارقارلار، شوخ كۆزلىرى سۈزۈك بۇلاقتەك قەشقەر كېيىكلىرى توپ - توپ بولۇپ يۇرۇشەتتى. بىراق جەننەتۇل ماكان — بۇ ئەزىم يۇرتتا جەڭگى - جېدەللەر

① ئانىسى.

كۆپىيىپ كەتكەن، مالامەت ئوقلىرىدا، پۇقرالارنىڭ ئاھۇ زاردا بۇ مۇبارەك زېمىننىڭ باغرى ئۇتىمىتۇشۇك بولۇپ كەتكەنىدى.

بۇزرۇك خان تۆرەم ئات ئۈستىدە كېتىۋېتىپ ئۆزىنىڭ خىيال دېڭىزىغا شۇڭغۇپ كىرىپ كەتكىنىنى ئۇقمايلا قالدى. خىزمەتچىلىرىدىن بېرى ئارقىسىدىن كېلىپ، ئۇنىڭ قۇلىقىغا ئاستا:

ــ ھەزرىتى تۆرەم، ئەپۇ قىلغايلا، لەنگەرگە كەلدۇق. قۇنماق كېرەك. ناماز ئەسىر قازا بولۇپ كېتىدۇ،ــ دېدى.

كۆن ئولتۇرۇپ كەتكەن، ئەتراپ قاراڭغۇلىشىپ قالغان، ھاۋا ئوبدانلا سالقىنلاپ، يەنە ئاخشامقىغا ئوخشاش بەدەننى تىلغۇدەك سوغۇق شامال چىقىشقا باشلىغانىدى.

خىزمەتچىسىنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلاپ، بۇزرۇك خان تۆرە دەرھال خىيال دېڭىزىدىن ئۇزۇپ چىقىپ، ئۆزىگە كەلدى ۋە:

ــ نەگە كەلدۇق؟ تېخى قەشقەرگە يەتمىدۇقمۇ؟ــ دېدى ئۆزىنى بۆرە جۇۋىسىغا تېخىمۇ چىڭ ئوراپ تۇرۇپ.

ــ لەنگەر ئۆتىگىگە كەلدۇق. بىز بۇگۈن مۇشۇ يەرە قونىدىغان بولدۇق. مولا سىدىقبەگ بىلەن جىن لاۋسەن تۇڭگانىي جانابلىرى شەھەرگە خەۋەر قىلغىلى كىرىپ كەتتى. خۇدايىم بۇيرۇسا، ئەتە شەھەرنىڭ دەرۋازىلىرى ھەزرىتىمگە قانات ئېچىپ كۈلۈپ باققۇسى،ــ دېدى يېنىدا كېتىۋاتقان ياقۇب قوشبېگى.

بىردەمدىن كېيىن، ئارقا تەرەپتە ناغرىنىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى. لەشكەرلەر لەنگەر يولىنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى تۇزلەڭلىكتە توختىدى ۋە ھەرقايسى ئونلۇقلار بويىچە جاي ـ جايلارغا تارقاپ، گۈلخان يېقىپ تاماق ئېتىشكە كىرىشتى.

تۆرەمنىڭ يېپەك چېدىرى لەنگەر يولىنىڭ سول

ئەرىپىدىكى مەيدانغا جايلاشتى. ئۇنىڭ سەل تۆۋەن ئەرىپىگە خىزمەتچىلەرنىڭ چېدىرلىرى تىكىلدى. ئاشپەزلەر ئوت قالاپ، سويۇلغان قوزىلارنى نەيزىدەك ئۇزۇن زىخلارغا پۇتۇن - پۇتۇن ئۆتكۈزۈپ كاۋاپ قىلىپ پىشۇرۇشقا باشلىدى. ئادەتتە، يول ئازابىنى يەڭگىللىتىش ئۈچۈن، ھەرئاخشىمى مولا سىدىقبەگ، ياقۇپ قوشبېگى، جىن لاۋسەن تۇڭگانىي، ما تۆرە، ئالدىراش دادخاھ ۋە باشقا سەركەردىلەر تۆرەمنىڭ يۈز كىشىلىك يىپەك چېدىرىغا تەكلىپ قىلىناتتى. ئاشپەزلەر داستىخاننى ئەڭ ياخشى تاۋاملار بىلەن تولدۇراتتى، ئالتۇن قەدەھ ۋە جامىلاردا مەي ۋە قىمىز ئىچىلەتتى. بەزىدە قوشۇن بىلەن بىللە ئېلىپ مېڭىلغان نەغمىچىلەر ۋە ئۇسسۇلچىلار تەكلىپ قىلىنىپ، بەزمە ئۈيۈشتۈرۈلاتتى. لېكىن، ھازىر ئۆزىنىڭ ئانا يۇرتىغا — شەھىرى بۇزرۇككە يېقىن قالغانلىقتىنمۇ، ئەيتاۋۇر تۆرەمگە ھېچنېمە خۇش ياقمايتتى. ئۇ ناماز ئەسىردىن كېيىن، يېنىغا يالغۇز قوشبېگى ياقۇببەگنىلا تاماققا تەكلىپ قىلدى.

× ×

نەلەدىندۇر، خورازنىڭ ئۇزۇن - ئۇزۇن چىللىشى ئاڭلاندى. تاڭ ئەلچىسىنىڭ ئاۋازىدىن چۆچۈپ ئويغانغان شەرقتىكى تاڭ سەھەر مالائىكىسى ئۆزىنىڭ بىنەپشەرەڭ ھەرىمىگە كىرىدىغان دەرۋازىسىنى ئۇلۇغ ئېچىۋەتتى. ئاسماندا يۇلتۇزلار شالاڭلىدى. كۆك قەھرىدە، ئۆز ئورنىدا ئۇزاق تۇرىدىغان چولپان يۇلتۇزىمۇ ئۇۋۇسىنى تاپتى. ھىلال ئاي نۇر يېغىپ تۇرغان ئاسمان چېتىدە ئۆڭۈپ، كۆزدىن ئاستا - ئاستا يوقالدى. يىراقتا — شەھەردە شادىيانىگە چېلىنىۋاتقان ناغرا ئاۋازى ئاڭلانماقتا ئىدى. قۇياش ئاسمان

راۋىقىنىڭ دېرىزىسىدىن باش چىقىرىپ، ئۇيقۇدىن ئەمدى ئويغانغان جانانىدەك، مۇنەۋۋەر جامالنى كۆرسىتىپ ئالەمنى نۇرغا تولدۇردى.

تۆرەملەر تۈمەن دەريا سى① بويىدىكى ئاخۇنۇمنىڭ يارلىقىغا كەلگەندە، كۈنگۈرلۈك سىپىل بىلەن ئورالغان ھەيۋەتلىك قەشقەر شەھىرى تۆۋەندە خۇددى ئالقاندەك زاھىر بولدى. شەھەردىكى قاتار ـ قاتار كوچىلار، ھويلا ـ ئاراملار، يىراقتىن پەتنۇسچىلىك بولۇپ كۆرۈنگەن ھېيتگاھ مەيدانىدىكى ئۇلۇغۋار مېچىتلەرنىڭ ئاسمانغا بوي تارتقان كۆك ۋە تىلىلارەڭ گۈمبەزلىرى ئاپتاپتا ۋال ـ ۋۇل چاقناپ، شەھەرگە بۆلەكچە بىر گۈزەللىك، ئۇلۇغۋارلىق ۋە ھەشمەت بەخش ئېتەتتى. ئانىسىنىڭ سۈتىگە تويۇنغان قوزىلاردەك مۈگدىگەن بۇ كونا قىرلارنى، شاۋقۇن سېلىپ ئېقىۋاتقان بۇ ئەزىم دەريانى، ئەتىيازنىڭ ئىللىق ئاپىتىپىدا ئەركىلەۋاتقان بۇ تىنچ باغلارنى، ھېچنېمىگە قارىماي ۋاللەي ئويىنىشىۋاتقان بىغەم بالىلارنى كۆرگەن كىشى بۇ ئەلدە شۇ تاپتا بوران ۋە جۇدۇن بولۇۋاتقانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلالماس ئىدى. بەلكى، ئاسايىشلىق يىلتىز تارتقان بۇ تۈپراقتا تىنچ ھايات داۋام قىلىۋاتىدۇ، دەپ چۈشىنىپ قالاتتى.

بۇزرۇك تۆرەملەر ھەزرەتكە② كېلىپ پەدەرى مۇبارەك ئۇلۇغ بوۋىسى ئاپپاق خوجىنىڭ مەقبەرىسىنى تاۋاپ قىلىپ، توپىسىنى كۆزىگە سۈرتكەندىن كېيىن، داغدۇغا ۋە ھەيۋەت بىلەن شەھەرنىڭ تۆشۈك دەرۋازىسى ئالدىغا يېتىپ كېلىشتى.

---

① قەشقەر شەھىرىنىڭ شىمالىدىن ئېقىپ ئۆتىدىغان دەريانىڭ نامى.

② ھەزرەت ـــ يەنە بىر نامى نەزەرباغ. قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى ئاپپاق خوجا مازىرى جايلاشقان جاينىڭ نامى.

مولا سىدىقبەگلەر شەھەرنىڭ دەرۋازىلىرىنى ئالىلىقاچان ئاچقۇزۇپ، شەھەرنىڭ پازىل - ئۆلىمالىرىنى، يۇرت چوڭلىرىنى باشلاپ تۆرەمنىڭ ئىستىقبالىغا چىقىپ تۇرۇشقانىكەن. ناغىرىلار ۋە سۇنايىلارنىڭ «سەر-بازچە» كۈينىگە چىلىنىۋاتقان ياڭراق ساداسى ئىچىدە بۇزرۇك خان تۆرەم سىدىقبەگ ۋە قەشقەرنىڭ پازىل - ئۆلىمالىرى بىلەن سالاملاشقاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ھەمراھلىقىدا ئەئيانلىرىنى باشلاپ شەھەرگە كىرىشكە باشلىدى. شەھەرنىڭ سېپىلىدا تۆرەمنىڭ شەنىگە يىگىرمە توققۇز پاي ھۇرمەت توپى ئېتىلدى. كوچىلاردا خالايىق سانجاق - سانجاق تۇرۇشۇپ كەتكەن. مىرشابلار قولىدىكى تاياقلىرى بىلەن خالايىقنى كوچىنىڭ ئىككى تەرىپىگە سۇرۇپ يول ئاچاتتى. قەشقەر خەلقى گۇرۇھ - گۇرۇھ، توپ - توپ بولۇپ، تۆرەمنىڭ ئالدىغا ئىستىقبال قىلىپ چىقىپ، ئۇنى زىيارەت قىلىشتى. تۆرەمنىڭ شەنىگە ئوقۇلۇۋاتقان ھەمدۇ - سانالار، دۇئايۇ - تىلاۋەتلەر ئۆركەشلەۋاتقان دېگىز شاۋقۇنىنى ئەسلىتەتتى. توۋلاشلار ئاسمانغا كۆتۈرۈلگەن سانسىز قۇشلارنىڭ ئۇركۈپ ئۇرلىگەن ئاۋازىغا ئوخشايتتى. قەشقەرلىقلەر تۆرەمنىڭ تونىنىڭ پەشلىرىنى يۇزلىرىگە سۈرتۈپ يىغلىشاتتى، گاھىبىرلىرى ھوشىدىن كېتىپ يىقىلاتتى.

تۆرەم قەشقەرنىڭ ئاسمانغا تاقاشقۇدەك ئۇلۇغۋار گۈمبەزلىرىنىڭ قايسىسى خانلىق مەدرىسى، قايسىسى ھېيتگاھ جامەسى ئىكەنلىكىنى بىلىدا كېتىۋاتقان سىدىقبەگدىن سوراپ ئۇقتى. پەقەت ئوردا ئالدىدىكى چوڭ مەيدانغا كەلگەندىن كېيىن، ۋالىدەسىنىڭ ئۆزىنىڭ كىچىك ۋاقىتلىرىدا سۆزلەپ بەرگەنلىرىنى ئىسلەپ، ئۇدۇلىدا

كۆرۈنگەن قۇيما قاناتلىق دەرۋازىنىڭ ئىچى ھېينگاھ جامەسى ئىككىنلىكىنى ئۇنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى ئاسمانغا تاقاشقان ئېگىز مۇنارلىرى ۋە دەرۋازىسىنىڭ ئۈستىدىكى جەكچىنىڭ دۇبۇلغىسىنى ئەسلىتىدىغان ئېگىز گۈمبىزىنىڭ گۈزەل يول - يول تالالىرىدىن تونۇدى، قانچە دەۋرلەر ئۆتكەن بولسىمۇ، گەج - بويياقلىرى خۇددى يېڭىلا بېرىلگەندەك يېپىپىڭى تۇرغان بۇ ئاجايىپ بىنالار، ئولارنىڭ تەنتەنىلىك كۆرۈنۈشى ۋە ئەتىيازنىڭ ئىللىق ئاپتىپىدا رەڭدار تاۋلىنىشى تۆرەمنىڭ قەلبىدىكى زەپەر زوقىغا يەنىمۇ زوق قوشتى.

چوڭ ئوردا بۇزرۇك خان تۆرىگە بارىگاھ ۋە ئارامگاھ قىلىپ بېرىلگەندى. شۇڭا، سىدىقبەگ تۆرەمنى ئوردا ئالدىغا باشلاپ ماڭدى.

ئۇلار ئوردا جايلاشقان ئېگىزلىككە چىقىۋاتقاندا، تۆرەم ئوڭ قول ۋە چەپ قول تەرەپتە كۆرۈنۈۋاتقان ئايۋانلىق ئۆيلەرگە ۋە كەڭ ھويلىلارغا كۆز تاشلىدى. ئۇلار ئوردا ئىچىگە كىرىشتى. بۇ يەردىكى ئىڭ چوڭ ۋە ئىڭ ھەيۋەتلىك بىنا — بالىخانىلىق ئاق ساراي ئىدى. بۇ ئاق ساراي تارىختا بولۇپ ئۆتكەن نۇرغۇنلىغان پاجىئەلەرنىڭ گۇۋاھچىسى ئىدى. نۇرغۇن شاھزادىلەر مۇشۇ يەردە ئۆلتۈرۈلگەن، ئىسمايىل خان ① مۇشۇ يەردە نەزەربەند قىلىنىپ، جۇڭغارىيىگە يالاپ ئېلىپ كېتىلگەندى. شۇڭا، قەشقەرنىڭ كېيىنكى چاغلىرىدىكى ھۆكۈمدارلىرى ئاق سارايدا تۇرمايتتى، پەقەت تەنتەنىلەرنى ۋە مەنسەپ تاجى كىيىش مۇراسىملىرىنلا مۇشۇ ئاق سارايدا ئۆتكۈزەتتى. مانجۇ دائىرىلىرى بۇ يەرنى ھاكىمبەگ ئوردىسى قىلغاندى.

① يەكەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئاخىرقى خانى. ئۇ ئاپپاق خوجا تەرىپىدىن مۇشۇ ئاق سارايدا نەزەربەند قىلىنغان.

بۇزرۇك خان تۆرىمۇ ئوردىسىنىڭ ئىچىدىكى بۇ ئاق سارايغا چۈشمەستىن، ئوردىنىڭ ئوڭ تەرىپىگە جايلاشقان، زوھۇرىددىن ھاكىمبەگنىڭ ددۋانخانىسى بولغان كاھىش سارايغا چۈشتى.

ئاخشىمى، كاھىش سارايدا قەندىللەر يانداۋۇلغاندا، تۆرەم ئولتۇرغان خاس خانىغا سىدىقبەگ كىرىپ كەلدى. زەر بىلەن ھەل بېرىلىپ نەقىشلەنگەن بۇ خانا ھازىر ناھايىتى سوغۇق ئىدى. ئۇلار تون ۋە تۇماقلىرىنى يەشمەستىن، شايى كۆرپىلەر ئۈستىدە ئولتۇرۇپ، سۆھبەتلىشىشكە باشلىدى.....

× ×

ياقۇب قوشبېگى كۈچالىق ئۆمەر ھېكىمبەگنىڭ قورۇسىغا چۈشكەنىدى. ئۇ، دەمۇ ئالماستىن، بەزمە ـ مەشرەپلەر-گىمۇ قاتناشماستىن، تىنماي ۋە ھارماي ئەسكەر تەييارلاش تەرەددۇتلىرى، قورال ـ ياراق راسلاش ھەرىكەتلىرى بىلەن مەشغۇل بولۇپ، يېمەك ـ ئىچمەك ۋە ياكى ئۇيقۇ دېگەننى ئويىغىمۇ كەلتۈرۈپ قويمىدى. ئۇ، ھەرقانداق ئىشنى بۇزرۇك خان تۆرەمدىن بىسوراق قىلمىدى. ئۇ ئۆزىگە بۇيرۇلغان ھەرقانداق ئىشنى چوڭ ـ كىچىك دېمەستىن تولىمۇ بەجانىدىللىق، ئەستايىدىللىق بىلەن ئورۇندايتتى. بەزىدە، ئالدىراش دادخاھ ئۇنىڭدىن: «نېمانچە قىلىپ كېتىلا؟» دەپ، سورىسا، ئۇ: «بىزلەر بۇ يۇرتقا مۇساپىر، مىڭبېگى تۆرەمنىڭ ئىشنى بىزگە تاپشۇرغانىكەن، بۇ ئىشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقمىساق بولمايدۇ»، دەپ جاۋاب بېرەتتى ۋە:

ئۆز يۇرتىدا كۆكىنەك،
ھەم غاز ئالۇر ھەم ئۆردەك.

كىشىنىڭ يۈرتىدا بوز لاچىن،
نە غاز ئالالماس، نە ئۆردەك.

دېگەن قوشاقنى ئۇنىڭغا ئوقۇپ بېرەتتى.

ئۇ، سىدىقبەگ ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغان چاغدا توپلىغان خەزىنە ۋە يۈرتلاردىن ئېلىنغان غەللە ـ پاراقنى لەشكەركەشلىككە سەرپ قىلدى. يەرلىك ۋە مۇساپىر بايلاردىن پۇل، كۈمۈش قەرز ئېلىپ ۋە ئىئانە يىغىپ، يىگىت توپلاشتىن باشقا مەقسەت ۋە ھەۋەسنى ئويلاپ قويمىدى.

بۇزرۇك خان تۆرەم بىغەم ئادەم بولغاچقا، يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىنى ۋە لەشكەركەشلىكنى سىدىقبەگ بىلەن ياقۇپ قوشىبىگگە تاشلاپ قويدى. ئۆزى كېچە ـ كۈندۈزلەپ نەغمە ـ ناۋاغا بېرىلىپ، شادۇ خۇراملىقتا، ئويۇن ـ كۈلكە ھاي ـ ھۇيلىرى بىلەن بىغەم ـ خاتىرجەم بولۇپ يۇرۇۋەردى، نە بىرەر ئىشقا تەدبىر قوللانمىدى، نە بىرەر ئىشقا مەسلىھەت بەرمىدى. ئۇ، سىرتلارغا چىققاندا، ئەئىيانلىرىنىڭ «شاھ مەپىنىڭ ئىچىدە ئولتۇرسىلا» دېگىنىگە ئۇنىماي، «مېنى پۇقرالىرىم كۆرمىسە بولامدۇ؟» دەپ، سىراخورنىڭ ئورنىدا ئولتۇرۇۋالاتتى. ئاسان كەلگەن بەختنىڭ قەدرى بولمايدۇ دەپ، كونىلار بىكارغا دېمىگەنىكەن.

× ×

بۇ كۈنلەردە، يېڭىشەھەردىكى گۈلباغ قورغىنى، يېڭىساردىكى يېڭىشەھەر قورغىنى قاتارلىق قورغانلار تېخى مانجۇلارنىڭ قولىدا ئىدى.

يېڭىسار يەكەنگە ئۆتىدىغان يول ئۈستىگە جايلاشقان

مۇھنم شەھەر بولغاچقا، مانجۇلار شىمالدا قەشقەرگە، جەنۇبتا يەكەنگە ھەمدەم بولغىلى بولىدۇ دەپ، بۇ يەردە كۆپ ئەسكەر توختاتقاندى. قەشقەر سىدىقبەگ تەرىپىدىن ئېلىنغاندىن كېيىن، بۇ يەردىكى مانجۇلارنىڭ ئاغلاقچى ئامبالىرى لەشكەرلىرى بىلەن يېڭىشەر قورغىنىغا بېكىنۋېلىپ، ھەدىسىلا يەكەن بىلەن قەشقەرگە تەھدىت سېلىپ تۇراتتى. ئالدىنقى نۆۋەت، ياقۇب قوشبېگى يەكەنگە تېگىش قىلماق بولۇپ، لەشكەر باشلاپ يېڭىساردىن ئۆتكەندە، قورغاندىكى مانجۇ قىسىملىرىنىڭ بۆكتۇرمىسىگە ئۇچراپ قېلىپ تىرىپىرەن بولۇپ قايتقاندى. شۇڭا، يېڭىشەھەردىكى گۇلباغ قورغىنىنى ئېلىش ئۇچۇن، ھەممىدىن ئاۋۋال بۇ مىخنى يۇلۇپ تاشلىماي بولمايتتى. ياقۇب قوشبېگى ئۆزىنىڭ بۇ ئويىنى سىدىقبەگ بىلەن جىن لاۋسەن تۇڭگانىيغا ئېيتىۋېدى، ئۇنىڭ پىكرىنى ئۇلارمۇ قوللىدى. ئەتىسى، سىدىقبەگ بۇزرۇك خان تۆرىگە ئۆزلىرىنىڭ مەقسىتىنى ئىزىپ ئىچۇرگەندىن كېيىن، شۇ كۈنى كەچتە تۆرەمنىڭ ھۇزۇرىدا ھەربىي كېڭەش چاقىرىلىدىغان بولدى.

× ×

چوڭقۇر خەندەك بىلەن ئورالغان ئوردىنىڭ كۈنگۈرىلىك تاملىرى كىشىگە چوڭ قىيادەك ھەيۋەتلىك تۇيۇلاتتى. قەلئەنىڭ تاملىرى ئارقىسىدىكى ساراي گۈمبەزلىرى قەدىمكى قەبرىلەردەك قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى. قەلئەمۇ خۇددى گۆرىستاندەك سىرلىق ۋە جىمجىت ئىدى. سارايدا ھېچقانداق چىراغ يورۇقى كۆرۈنمەيتتى. بۇ يەردە ھەتتا قاراۋۇللارمۇ گۇلخان ياقمىغان بولۇپ، ھەممە ياق قاپقاراڭغۇ ئىدى. ئاتلىقلار پەقەت ئوردا ئالدىدىكى مەيدانغا چىققاندىلا، ئۇلارنىڭ

يولىنى پانۇس تۇتقان قاراۋۇللار توسۇشتى. قاراڭغۇدا ئۇلارنىڭ قولىدىكى قالقانلىرى يالتىراپ، پۇپۇكلۇك نەيزىلىرى كۆزگە چېلىقاتتى. قاراۋۇللاردىن ئۆتۈپ، ئىككى يېنىدىكى پوتەيلەرگە توپ ئورنىتىلغان يوغان دەرۋازا ئالدىغا بارغاندا، ئۇلارنىڭ يولىنى قىلىچلىرىنى يالتاڭچىلىۋالغان سىپاھلار توسىدى. كېلىۋاتقانلار بۇزرۇك خان تۇرىنىڭ كاھىش سارايىدىكى ھۇزۇرىغا ھەربىي كېڭەشكە چاقىرىلغانلار ئىدى. ئالدىدىكى ياساۋۇل نەيچە قىلىپ ئوردۇالغان يارلىقنى كۆرسىتىپ، دەرۋازىغا كىردى. سەل ئۆتكەندىن كېيىن، قۇلۇپ ۋە زەنجىرلەرنىڭ شاراقلىشى ئاڭلىنىپ، ئوردا ئالدىدىكى مەيدانغا قارىغان قوش قاناتلىق قۇيما دەرۋازىنىڭ يان ئىشىكى ئاستا غىچىرلاپ ئېچىلدى ـ دە، ئىچكىرىدىن پانۇس كۆتۈرگەن دەرۋازىۋەن چىقتى.

ئاتتىن سەكرەپ چۈشكەن سىدىقبەگ، ياقۇب قوشبېگى، مەۋلانە مولا مۇھەممەتيار خەلپەت، جىن لاۋسەن تۇڭگانىي، ماتۇرە ۋە باشقا مۇھىم سەركەردىلەر ئاتلىرىنىڭ چۇلۇۋۇرىنى ياساۋۇللارغا تۇتقۇزۇپ قويۇپ، دەرۋازىدىن كىرىشتى.

دەرۋازىۋەن پانۇسنى ئېگىز كۆتۈرگىنىچە ئۇدۇلدىكى ئىشىكنى ئېچىپ، ئۆزى بىر چەتكە ئۆتۈپ، كېلىۋاتقانلارغا يول بەردى.

ئېگىز كۈنگۈرىلىك تام بىلەن ئورىلىپ، ئاسمانغا بوي تارتقان پوتەيلىرىگە توپ ئورنىتىلغان كەڭ سەينانىڭ تۆت تەرىپىدە، تاش پانۇسلار پىللىداپ تۇراتتى. سەينانىڭ سرل تەرىپىدە، ئېگىز بىنالار سەپ تارتىشقان بولۇپ، ئۇلار دۇۋانخانا① ئىدى. دۇۋانخانىنىڭ ئارقىسىدا ئېگىز تام بىلەن توسۇلغان بىنالار بار ئىدى، ئۇلار ھەرەمخانا ئىدى. ئوڭ تەرەپتىكى

① ئىشخانا.

بالىخانىلىق ھەشىمەتلىك بىنالارنىڭ گۈمبەزلىرى ۋالىلدايتتى. سەينامۇ گۆرىستانلىقتەك جىمجىت بولۇپ، پەقەت يەر تېگىدىن ئاللىقانداق گۈرس - گۈرس قىلغان ئاۋاز ئاڭلىناتتى. ئېھتىمال، ساراي ئاستىدىكى يەر ئاستى ئۆيلەردە ئۇستىلار ئىشلەۋاتقان بولسا كېرەك.

ئۇلار دەرۋازىۋەننىڭ باشلىشى بىلەن ئەتراپى چىنارلار بىلەن ئورالغان، ئوتتۇرىسىغا فونتان ئورنىتىلغان مەرمەر كۆلچەكنىڭ يېنىدىن ئۆتۈپ، ئېگىز پەشتاقلىق ئىمارەتكە يېقىنلاشتى. بۇرجەكلىرىگە قىزىل مىس تاسمىلار قېقىلغان نەقىشلىك ئىشىكنىڭ ئىككى يېنىدا قېتىپ تۇرۇشقان ياساۋۇللاردىن بىرى چەبدەسلىك بىلەن ئىشىكنى ئېچىپ، ئۇلارغا يول بەردى.

ئۇلار غۇۋا، تار يۆلەكتىن ئۆتۈپ، شامدانلاردىكى شام بىلەن يورۇتۇلغان، چوڭ دېرىزە قويۇلغان ئەينەكلىك زالغا كىردى. ئاستىغا ئوتقاشتەك خوتەن گىلەملىرى سېلىنغان، تاملىرى كۆكۈچ كاھىش بىلەن قاپلانغان بۇ ئۆي مۇراسىم زالى ئىدى. بۇ ئۆينىڭ تۆرىدە مەرمەر پەلەمپەي تۇراتتى. بۇ پەلەمپەي بىلەن ئۈدۈلدىكى شاھنىشىنغا كىرگىلى بولاتتى.

يەرگە ئېسىل گىلەملەر سېلىنغان، تورۇستىكى ئالتۇن قەندىللەردە بەھىساب شامىلار يېنىپ تۇرغان بۇ كەڭ كۇشادە، يوپيورۇق مۇراسىم زالىنىڭ تاملىرى ھەرخىل ئوق بۇيۇملىرى، شاپ قىلىچ، پولات سىغەر ۋە قالقانلار بىلەن بېزەلگەنىدى. ئۈدۈلدىكى چوڭ ئەينەكلىك دېرىزىنىڭ ئۇستىگە قىزىل ياقۇت ۋە ئۇنچىلەر قادالغان، غۇلاچ يەتمەيدىغان ئارقار مۇڭگۈزى ئېسىلغانىدى. مۇڭگۈزنىڭ يېنىدا چاپراس بېكىتىلگەن شاپ قىلىچلارنىڭ ئۇستىگە بىر پولات سىغەر ئېسىلىپ قويۇلغانىدى.

بۇزرۇك خان تۆرە قوللىرىنى شاھنىشىننىڭ ئېگىز يۆلەنچۈكلىـ

رىگە تىرىگىنىچە بىر نۇقتىغا تىكىلىپ خىيال سۈرۈپ ئولتۇراتتى.

بۇزرۇك خان تۆرە قىرىق بەش ياشلار چامىسىدىكى، قاش-كۆزلىرى قاپقارا، چىرايى ئاق-سېرىق كەلگەن، نازۇككىنە، ئېگىز بويلۇق بىر ئادەم ئىدى. ئۇ بېشىغا ئاق شايىدىن سىلىق ئورالغان سەللىلىك ئۈچلۈق تەقىيە كىيىپ، موۋۇت بىلەن تاش-لانغان ئېسىل سۆسەر جۇۋىغا ئورۇنۇۋالغانىدى. بۇزرۇك خان تۆرە قوش - قوش ئالتۇن ئۈزۈكلەر تاقىغان ئۈزۈن، ئىنچىكە قول-لىرىنى سىدىقبەگ باشلىق ئەئىيانلارغا سۇنۇپ، ئۇلار بىلەن سالاملاشتى.

ھەممە سۈكۈت ئىچىدە ئولتۇرۇشاتتى. بۇزرۇك خان تۆرە ئۇيقۇ-سىزلىقتىن قىزارغان كۆزلىرى بىلەن سىدىقبەگ، ياقۇب قوشبېگى، جىن لاۋسەن تۇڭگانىي، مەۋلانە موللا مۇھەممەتيار خەلىپەت قاتارلىق ئەمىر ۋە سەركەردىلەرگە بىرمۇ بىر قاراپ چىقتى. ئۇلار تۆرەمنىڭ ئىشەنگەن تاغلىرى ئىدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئۇچىسىدا موۋۇت تاشلىق سۆسەر جۇۋا ۋە تۈلكە جۇۋا، قىممەتباھا كىمخاب تون، باشلىرىدا لەئىل ۋە ئۇنچە بىلەن بېزەلگەن قاما تەلپەك، بەللىرىدە كۈمۈش ۋە ئالتۇن كەمەر، دەستىلىرىگە دۇر ئورنىتىلغان قىلىچ ۋە خەنجەرلەر ... بار ئىدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى بۇزرۇك خان تۆرەمنىڭ ئالىي ھەربىي ئەمەل-دارلىرى ۋە دۆلەت ئەربابلىرى ئىدى.

نىھايەت، بۇزرۇك خان تۆرە تامىقىنى قىرىپ:

— شەۋكەتلىك زاتى ئالىيلار،— دېدى ھەر بىر سۆزىنى سالماقلىق بىلەن تەلەپپۇز قىلىپ، — سىزلەرنى كېڭەشكە چا-قىرىشتىن مەقسەت تامىقىمىزغا تىكەن بولۇپ ئۇنگەن گۈلباغ قەلئەسىنى قانداق قىلىپ ئوتتۇرىدىن كۆتۈرۈۋېتىش ھەقىدە ھەر بىرىڭىزلارنىڭ مەسلىھەتىنى ئاڭلاپ بېقىش ئىدى. بۇ تىكەننى يۇلۇپ تاشلىماي تۇرۇپ، يېگىنىمىز تاماق، كىيگىنى-

مىز كىيىم، ئۇخلىغىنىمىز ئۇيقۇ بولمايىس. مۇبادا، كىمكى ۋۇجۇددىدا شۇبهه ۋه قورقۇنچ سەزسه، ئۇنداقلارغا ئۇرۇشنى كۆتۈپ تۇرمايلا رۇخسەت. خۇدا هەققى، بەرگەن ئاش ـ نېنىمغا، ئىنئام قىلغان ئالىي مەرتىۋەمگە رازىمەن!

هېچكىمدىن سادا چىقمىدى. تۆرەم كىنايىلىك كۈلۈمسىرەپ:

ـ هەممەيلەنگە مەلۇم بولۇپ قالسۇنكى، ـ دېدى، ـ گۈلباغ قورغىنىدىكى چىش ـ تىرنىغىچە قورالىلانغان مانجۇ چېرىكلىرى ئۇچ مىڭدىن ئېشىپ كېتىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇلارنىڭ توپ ـ زەمبىرەكلىرى، مىلتىق ـ تۈفەڭلىرىمۇ بىزنىڭكىدىن ئاھايىتى خىل...

سىدىقبەگنىڭ غەلىتە پۇشۇلداپ نەپەس ئېلىۋاتقانلىقىنى سەزگەن تۆرەم ئۇنىڭغا شاققىدە بۇرۇلۇپ قارىدى:

ـ سىز جانابىڭىزنىڭ قانداق مەسلىھەتى بارىكىن؟

سىدىقبەگ يوغان گەۋدىسىگە ماسلاشمايدىغان ئاجايىپ بىر چاققانلىق بىلەن چاچراپ ئورنىدىن تۇردى ـ دە، بېشىنى ئېگىپ تۇرۇپ:

ـ جانابىي تۆرەم نېمىنى لازىم تاپسا، بىز شۇنىڭغا تەييار، ـ دەپ جاۋاب بەردى.

بۇزرۇك خان تۆرە بىر ئۇنىڭغا، بىر مەۋلانە مولا مۇھەممەتيار خەلپەتكە قاراپ قويدى ۋە قاپىقىنى تۇرگىنىچە سۆزىنى داۋاملاشتۇردى:

ـ خاھىشىم شۇلكىم، هەقتا ئالادىن مەدەت تىلەپ، جەڭ قىلىمىز!

مەۋلانە مولا مۇھەممەتيار خەلپەت ئورنىدىن يېنىك قوزغىلىپ تۆرەمگە تەزىم قىلغاندىن كېيىن:

ـ ئەسسەلاتىن زىللەللاھۇفىل ئەرز!① هەزرىتى ئالىيلىرى

① ئەسسەلاتىن زىللەللاھۇ فىل ئەرز ـ پادىشاھلار ئاللانىڭ زېمىنىدىكى سايىسى.

شەرئىي سۇلتانىمىزدۇر! سۇلتانىمىزنىڭ ئەمرى بارچىگە ۋاجىپتۇر!

مەۋلانە مولا مۇھەممەتيار خەلپەت ئەللىك ياشلاردىن ئاشقان، چاچساقاللىرى ماش گۈرۈچ بولغان، قارىماققا جىسمانەن ئاجىزدەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمما ئىقتىدارلىق، بىلىملىك، زېرەك ئادەم بولغاچقا، زوھۇرىددىن بەگنىڭ ھۇزۇرىدا باش مىرزا بولۇپ ئىشلىگەن. ئۇ قەشقەر ئۆلىما - پازىللىرى ئارىسىدا ئۆزىنىڭ ھەق سۆزلۈكلۈكى، ئۆتكۈر پىكىرلىكى ۋە ناتىقلىقى بىلەن مەشھۇر ئىدى. ئۇ بۇخارادا ھەم «سانى بۇخارا» دەپ ئاتالغان قەشقەرنىڭ مەشھۇر مەدرىسلىرىدە داڭدار ئۆلىما ۋە مۇدەررىسلەرنىڭ زىكرى - سۆھبىتىگە نائىل بولۇپ، ئۇلارنىڭ سۆزىنى ئاڭلىغان. ئىلمىي نۇجۇم ①، ئالخىمىيە ②، ئالجىبر ③، ئىلمىي ھەندىسە ④، فىقھ ⑤، مەنتىقە ۋە تىبابەتچىلىك ئاساسلىرىنى ئۆگەنگەن، ئەرەب تىلىدىن باشقا يەنە پارسچىنىمۇ ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئۆزلەشتۈرگەنىدى. ئۇ، يىگىرمە تۆت يېشىدىلا ئىلمىي مەلۇمات، ھۆسنىخەت ۋە ناتىقلىق ماھارەتلىرىنى پىششىق يېتىشتۈرگەنىدى، نۇرغۇنلىغان ھىكايە، - چۆچەكلەرنى، لەتىپە - رىۋايەتلەرنى، قوشاق - ناخشىلارنى يادقا بىلەتتى ھەم پەيتى كەلگەندە، ئۇلارنى ئورنىدا ئىشلىتىشنى بىلەتتى. ئۇنىڭ تىلىغا ئاتەشتەك نەۋائى، شىددەتلىك سەككاكى، جانىجان جامىنىڭ شېئىرلىرى ئېقىپ كەلگەندەك كېلەتتى. ئۇ، ئۇلارنىڭ شېئىر ۋە داستانلىرىنى قايتا - قايتا ئوقۇپ ھاياجانلانغان، ئۇلار بىلەن بىللە مەنىۋى تەپەككۇر چوققىلىرىغا قانچىلاپ پەرۋاز قىلغان، ئۇلارنىڭ پىكىرلىرىنى، تەمسىللىرىنى ۋە سۆز ئۇنچىلىرىنى دىلىغا سىڭدۈرۈۋالغانىدى.

— ياقۇب قوشبېگى؟

ياقۇب قوشبېگى باياتىن ئۇنىدىمەي جىم ئولتۇرغانىدى.

---

① ئاسترونومىيە. ② خىمىيە. ③ ئالگېبرا. ④ گېئومېتريە. ⑤ شەرئىەت قانۇنلىرى.

تۆرەمنىڭ ئۆزىنىڭ ئىسمىنى ئاتىغانلىقىنى ئاڭلاپ، تۇرتىدىن تۇردى - دە، ئىززەت - ئىكرام بىلەن:

— جانابىي ئالىيلىرى، ئۆزلىرى دانالىق بىلەن ئېيتقاندەك، لەنىتى گۈلباغ قورغىنى ئوتتۇرىدىن كۆتۈرۈپ تاشلانمىسا، دارۇ سەلتەنەتىمىزگە ئامانلىق ھەرگىز نېسىپ بولماس، — دېدى ۋە توختاپ قالدى.

— خوش؟ — دېدى تۆرەم ياقۇب قوشبېگىنىڭ جىم يولۇپ قالغانلىقىنى كۆرۈپ.

— زاتىي ئالىيلىرىغا شۇل مەلۇم بولغايكى، ھازىر گۈلباغ قورغىنى چۆلدىكى يالغۇز بۇتخانىدەك يارەمسىز قالدى. ئاڭلىشىمىزچە، راشىدىن غازى خاننىڭ ئەمىر لەشكىرى ئىسھاق خوجا چۇقو - ئۇششاقتال دەشتىدە خاقانىي چىننىڭ يارەمگە ئەۋەتكەن قارا چېرىكلىرىنى تىرىپىرەن قىلىپتۇدەك. ئەلھال، گۈلباغ قورغىنىدىكى بۇ شۇم بەتبەختلەرگە كېلىدىغان يارەم ئىسلام باھادىرلىرىنىڭ مۆرۈۋەتلىك قولى بىلەن ئۈزۈپ تاشلىنىپتۇ. رەڭنامىلەردە: «يالغۇز دۇشمەننى قورشۇال، لېكىن تىگمىش قىلما، ئۇنى ئىنىدىن چىقىرالىساڭلا، تۇزاققا دەسسىمەي قالمايدۇ.» دېيىلگەن. بۇ قەددىدىن تارتىپ كارغا ياراپ كەلگەن ئامالدۇر. قادىر بۇغراخان خوتەن كاپىرلىرىدىن بۇكەبۇدراچ بىلەن جەڭ قىلغاندا، مۇشۇ ئۇسۇلنى قوللانغان. ئىسلام لەشكەرلىرى ھىمىتىنىڭ سىيىدا①، نوقتىنى رەشىد بىلەن جوقتىنى رەشىد دېگەن ئىككى كاپىرنى قاپقانغا دەسسىتىپ، تىرىك تۇتۇۋالغان. گۈلباغ قورغىنىنى ئېلىشتىمۇ، قورشۇپلىپ ھۇجۇم قىلماسلىق، سولىۋېلىپ چىقارماسلىق ئۇسۇلىنى قوللانساقلا، قورغاننى ئاز ئەجرە ھېسابىغا ئالغىلى بولىدۇ.

ياقۇب قوشبېگىنىڭ سۆزى كېڭەش ئەھلى ئۈچۈن يېڭىلىق

① يەكەن بىلەن يېڭىسارنىڭ ئارىلىقىدىكى چۆلنىڭ نامى.

لمق تۇيۇلۇۋاتاتتى. بايانتىن تۆرەمنىڭ سۇئالىغا قانائەتلىنەرلىك جاۋاب بېرەلمەي، ئۇيالغان سىدىقبەگ ئەمدى باشقىلەتىن جانلاندى.

— بىز ئۇرۇسلار بىلەن ئاقمىچىتتە ئېلىشقاندا، — دېدى ياقۇب قوشبېگى بۇزرۇك خان تۆرىگە قاراپ، — بىر كېچىدە تۆت — بەش يەرگە تېگىش قىلىپ، ئورۇسلارغا ئاراملىق بەرمەيتتۇق. بىز بۇنى ئۇمۇچۇك ئۇسۇلى دەپ ئاتايتتۇق. بۇ ئۇسۇل شۇ چاغدا بىزگە بەكمۇ ئەسقاتقاندى. مانا ھازىر مانجۇلارغا قارشى ئەنە شۇ ئۇمۇچۇك ئۇسۇلىنى ئىشقا سالىدىغان ۋاقىت يېتىپ كەلدى. ئالدى بىلەن، مانجۇلار بېكىنىۋالغان قورغانلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئۇزۇپ تاشلايمىز. ئۇلار بىر — بىرىگە يارداەم بېرەلمەيدىغان بولۇپ قالغاندا، ئاندىن شۇ قورغانلارنىڭ ئەترا-پىدا قارا كۆرىستىپ يۇرۇپ، تورنىڭ بىر چېتىدە ئولجىنى ساقلاپ تۇرغان ئۇمۇچۇكتەك، ئۇلارنىڭ تۇزاقىغا چۈشۈشنى كۈتۈپ تۇرىمىز.

× ×

بۇزرۇك خان تۆرىنىڭ ھۇزۇرىدا چاقىرىلغان بۇ ھەربىي كېڭەشتىن كېيىن، يېڭىسارلىق ئېزىز بەگ جاللات دېگەن پەنساد بىر بۆلۈك قوشۇننى باشلاپ، يېڭىسار قورغىنىنى مۇھاسىرە قىلىشقا ماڭدۇرۇلدى.

ئېزىز بەگ پەنساد ۋەلىخان تۆرەم ئىلگىرى قەشقەرگە كەلگەندە، ئۇنىڭغا جاللات بولۇپ خىزمەت قىلغانىكەن. شۇڭا، «جاللات» دەپ ئاتىلىپ قالغاندى. ئۇ يېڭىسارنىڭ ساغان توپىلىقتىن ئىدى.

× ×

يېڭىسار قورغىنى قورشۇۋېلىنىپ قىرىق كۈن بولغاندا، ئېزىزبەگ جاللاتتىن: «شەھەرنىڭ پەتىى يېقىنلاشتى. تۆرەم مۇبارەك قەدەملىرىنى بۇ تەرەپكە ئالسا! بىز ئۇ جانابىي ئالىيلىرىنىڭ مۇبارەك جامالىغا زارىقىپ يېقىپ قالدۇق»، دەپ نامە كەلدى. تۆرەم بۇ خوش خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، دەرھال ھەشىمەت ـ ئىنتىزام بىلەن يېڭىسارغا ئاتلاندى. ئېزىزبەگ جاللات لەخمىلەرنى كولىتىپ، دوربىلارنى قويۇپ تەييارلىنىپ تۇرغانىكەن. تۆرەملەر يېتىپ بارغان ھامان، ئۇ، ھايالىشمايلا پىلىككە ئوت تۇتاشتۇردى. سىپىلىنىڭ پوتەيلىرى ھاۋاغا كۆتۈرۈلدى. قوشۇنلار شەھەرگە كىرىپ بولغۇچە، دورىنىڭ كۈچى بىلەن ئاسمانغا ئۇچۇپ چىقىپ كەتكەن كېسەك ـ تۇپراقلار قايتىپ چۈشۈپ، قورغاندىكى مانجۇ، ئۇيغۇر ۋە خۇيزۇ چېرىكلىرىدىن مىڭدەك ئەسكەرنى ھالاك قىلدى. شۇنداق قىلىپ يېڭىسار قورغىنى ئېلىندى. ئەمان ئېيتىپ يېڭى مۇسۇلمان بولغان ئىككى يۈزدەك مانجۇدىن باشقىلىرىنىڭ ھەممىسى شەپقەتسىزلىك بىلەن قىرىپ تاشلاندى. بۇزرۇك خان تۆرىنىڭ قوشۇنلىرى ئولجا ـ غەنىيمەتكە ئىگە بولدى.

× ×

تۆرەم بۇ ئۇرۇشنىڭ پەلەككە يەتكەن بەخت ـ خۇشال

لمقىنى قوڤان دارۇ سەلتەنەتىگە ـ خۇدايـارخانغا يەتكۈزۈشنـى لازىم، دەپ ھېسابلىدى. ئۇ، ئولجا ئېلىنغان غـەنىيمەتـلـەردىن بىر توققۇز زەمبىرەك، بىر توققۇز مانجۇ قىزى، بىر تـوقـقـۇز مانجۇ يىگىتى، بىر توققۇز يۇلتۇز ئارغىمىقى، بىر توققۇز يامبۇ، بىر توققۇز دەستە جانان چىنە ـ تەخسە، بىر تـوقـقـۇز توپ خەسە ـ چىت، بىر توققۇز توپ خاڭجۇ تاۋىرى، بىر تـوقـقـۇز توپ خوتەن دۇردۇنى، بىر توققۇز پارچە خوتەن گىلىمى، ھىنـدىستاندىن كىرگۈزۈلگەن خۇش پۇراق چاي قاتارلىق نـۇرغـۇن سوۋغا ـ سالام، تارتۇق ـ پىشكەشلەرنى تەييارلاپ، ئۇلارنى ئۆزىنىڭ ئىشەنچلىك خىزمەتچىلىرى بىلەن قوقان دارۇ سـەلـتەنـىتىگە يولغا سالدى. بۇ خىزمەتچىلەر خوپ ۋاقىت ۋە ياخشى سائەتتە قوقانغا يېتىپ بېرىپ، خۇدايارخان ۋە موللا ئالىمقۇل مىڭبېگىگە كۆرۈنۈش پۇرسىتىگە ئىگە بولدى. خۇدايارخان بۇ مول سوۋغا ـ سالاملارنى كۆرۈپ ناھايىتى خۇرسەن بولۇپ، بۇزرۇك خان تۆرىنىڭ خىزمەتچىلىرىگە تـون ـ تـەلپـەك، كېيىم ـ كېچـەك، خەجلەيدىغان تىللا ـ تەڭگە، قورال ـ ياراق ئېھسان ۋە ئىنئام قىلدى. بۇزرۇك تۆرىنى «خان» دەپ ئېلان قىلدى ۋە مۇبارەكـلەپ، ئۆزىنىڭ مەرھەمەت ـ ئىلتىپاتىنى ۋە مېھرىبانلىقىنى بىلدۈـرۈش ئـۈچـۈن، نـاھـايـىـتـى قىممەتـبـاھالىق ياقۇت بىلـەن بېزەلگەن ئالتۇن تاج، ھەممە ئېگەر ـ جـابـدۇقلىرى تامامەن ئالتۇندىن يېرىم چەمبىرەك قىلىپ بېزەپ نـەقىشـلـەنگـەن بىر بەدەخشان ئارغىمىقى، ئىككى نەپەر كۈچلۈك ۋە ئاۋازى ياخشى شاتىر①، بىر توققـۇز نـىمـچـە تـون ئېـگـەر ـ جـابـدۇقـ

① شاتىر ـــ يوكرۈك ئادەم.

لىرىغا ئالتۇندىن ھەل بېرىلگەن بىر توققۇز ئات ۋە بىر توققۇز پەرەڭ مىلتىقى قاتارلىق سوۋغا ـ سالاملارنى ئەۋەتتى. بۇ خىز-مەتچىلەر شەرەپلىك ۋاقىت ۋە گۈزەل سائەتتە قەشقەر دارۇ سەلتەنەتىگە يېتىپ كېلىپ، بۇزرۇك خان تۆرە بىلەن كۆرۈشتى.

× ×

جۈمە كۈنى چۈشتىن بۇرۇن، كاھىش ساراينىڭ ئەينەكلىك زالىدا، داغدۇغىلىق ۋە ھەيۋەتلىك تاج كېيىش مۇراسىمى ئۆتكۈ-زۈلدى. مەۋلانە مولا مۇھەممەتيار خەلپەت شاھلىق ئالتۇن تاجىنى تۆرەمنىڭ بېشىغا كىيگۈزدى. بۇزرۇك خانغا ئالقىش ۋە مۇبارەكلەش سادالىرى ياڭراپ، كەيپىياتنى تېخىمۇ يۇقىرى پەللىگە كۆتۈردى. بۇزرۇك خان تاج كىيىپ بولغاندىن كېيىن، ئاتۇشلۇق مەھمۇت خاننى شىغاۋۇللۇققا تەيىنلىدى. مەھمۇت خان قولىغا ئالتۇن ھاسىسىنى ئېلىپ، خانىنىڭ ھەرقايسى ئەئىيانلار-نى مەنسەپكە تەيىنلىگەنلىكى ھەقىدىكى يارلىقىنى ئوقۇشقا باشلىدى:

ـ ئانىھەزرەت بۇزرۇك خان جانابىي ئالىيلىرى سىدىقبەگنى ۋەزىر ئەزەم، مىڭبېگىلىككە، مۇھەممەت ياقۇب خان جانابلىرىنى قەشقەر قوشۇنلىرىنىڭ باش ئەمىر لەشكەر-لىكىگە، مەۋلانە مولا مۇھەممەتيار خەلپەت ھەزرەتلىرىنى قەش-قەرنىڭ باش مىرزىلىقىغا، جىن لاۋسەن تۇڭگانىنى باش مۇشاۋۇرلۇققا، ماتۆرە تۇڭگانىنى ئەمىر مەشقاۋۇللۇققا تەيىنلىدى ...

ئۇ پەرۋانىچىلىقىغا، ئەمىر لەشكەرلىككە، پەنسادلىققا ۋە

باشقا مەنسەپلەرگە تەيىنلەنگەنلەرنىڭ ئىسمىنى ئاتاپ ئۆتتى.

× ×

تاج كىيىش مۇراسىمى ئاياغلىشىپ، جاكارچىلار كوچا - كوچىلاردا بۇزرۇك خان تۆرىنىڭ تاج كىيىپ قەشقەرنىڭ پادىشاھى بولغانلىقىنى جاكارلاپ يۇرەتتى:

— يۇرت بېگى، مىڭبېگى، تۇمەنبېشى، مىڭبېشى، يۈز-بېشى، كۆكبېشى، قاپىبېشى قاتارلىق بەگلەرگە ۋە ھەممە يۇرت ئەھلىگە مەلۇم بولغايكى، ئاپتاپ مەسەللىك مۇبارەك بۇزرۇك خان تۆرەم تاج كىيىپ، قەشقەر دارۇ سەلتەنەتىدە تەختكە ئولتۇردى. ئاللاتائالا ئول مۇبارەك زاتىي ئالىيلىرىنىڭ تەختىنى مۇستەھكەم، بەختىنى ئاسماندىكى يۇلتۇز كەبى مول قىلغاي! ئەيىۋھەننەس! ئىشتىڭلار ئامۇ خاس!

بۇزرۇك خان ئوردا ئالدىدا، خۇدايارخان تارتۇق قىلغان ھىلىقى بەدەخشان ئارغىمىقىغا مىنىپ، جۇمە خۇتبىسىگە باشلام-چىلىق قىلىش ئۈچۈن، ۋەزىر ئەزەم سىدىقبەگ مىڭبېشى، ياقۇب قوشبېگى، باش مىرزا مەۋلانە مولا مۇھەممەتيار خەلىپەت قاتارلىق ئەكابىر - ئەشرەبلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا ھېيىتگاھ جامەسىگە ماڭدى...

× ×

ھۇد ئايلىرى، قەشقەرنىڭ ئاۋۋۇل - قىشلاقلىرىغا يېشىللىق ياماشتى. ھەمەل ئېيى بېزىگەن كۆكلەمدىن كىشىلەرنىڭ كۆزى

قاماشتی. ئاسمان سۆیۆنچی یامغۇرىنى زېمىنگە سېغىلىق بىلەن تەكشى سېپىپ ئۆتتى. پۇتۇن ئەتراپ يېڭى كېلىندەك ياسىنىپ كۆرۈنۈش قىلدى. ھەممىنى كۆرگەن بۇ قېرى پەلەك يەر يۈزىگە كۆكتاتتىن خال چەكتى. زېمىندىكى ھەممە مەۋجۇداتنىڭ كۆڭلى گۈلدەك ئېچىلدى. بۇلبۇللار تۇمەن بويىدىكى تاللىقتا خۇش ناۋا بىلەن بەس - بەستە سايراش ماقتا. ئەلدە ئاسايىشلىق ھۆكۈم سۈرمەكتە. ھايات خۇددى تىنچ ئېقىۋاتقان دەريادەك داۋام قىلىۋاتاتتى. بىراق، تىنچ ئېقىۋاتقان دەريانىڭمۇ بەزى چاغلاردا قىرغاققا تېشىپ چىقىدىغان ۋاقتى بولۇپ قالىدۇ، ھازىرلا تازا، غۇبارسىز تۇرغان تىنىق كۆك ئاسماننىمۇ بىردىنلا قارا بۇلۇت قاپلاپ، شامال چىقىشقا باشلايدۇ، بەزىدە مۆلدۈر ئارىلاش يامغۇرمۇ ياغىدۇ. بۇ ئاسايىشلىقنىڭ تېگىگە خېيىم - خەتەر يوشۇرۇنغانىدى. راست ئەمەسمۇ؟ بىر - بىرىنى شۇنداق ياخشى كۆرىدىغان ئەر - خوتۇنلار ئارىسىدىمۇ بەزى چاغلاردا خاپىچىلىق بولۇپ قالىدۇ. ئۇلارنى دائىم جېدەللەشمەي، ئىناق - ئىتتىپاق ئۆتەلەيدۇ دەپ كىم ئېيتالايدۇ؟

يېڭىسار جېڭىدىن كېيىن، بۇزرۇك خاننىڭ يەنە بۇرۇنقىدەكلا ھاكىمىيەت ئىشلىرى بىلەن كارى بولمىدى، يۇرتدارچىلىق ئىشىنى سىدىقبەگگە تاشلاپ قويدى، لەشكەركەشلىك ئىشىغا كۆڭلى تارتمىدى. باش ئەمىر لەشكەر ياقۇب قوشبېگى بولسا لەشكەركەشلىك ئىشلىرىدا بۇزرۇك خاندىن بىسۇراق بىر ئىشنى قىلمىدى. بىراق، بۇزرۇك خان بۇ ئىشلاردا تەدبىر كۆرسىتىپ، جاھاننىڭ پىرقىرىتالايدىغان دەردىجىدە ئەمەس ئىدى. ياقۇب قوشبېگى سىدىقبەگنى لەشكىرىي ئىشلارغا

يېقىن كەلتۈرمىدى. خۇدايارخاننىڭ مۇسۇلمانقۇل بىلەن مولا ئالىمقۇل ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋىتى ياقۇب قوشبېگنىڭ ئېسىدە ئېنىق ساقلىنىپ قالغانىدى.

«يۇرتدارچىلىق ئىشى گويا بىر داۋانغا ئوخشايدۇ،— دەپ ئويلايتتى ئۇ،— داۋانغا چىقىپ كېتىۋاتقاندا، ئادەم كۆزلىرىنى چوققىلاردىن ئۈزمەي ئۈمىد بىلەن باقىدۇ. ئادەمنىڭ قەلبى بەختلىك سىزىملار بىلەن تولغان بولىدۇ. لېكىن، تاغنىڭ چوققىسىغا چىقتىمۇ بولدى، پەسكە چۈشىدىغان يولى ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. پەسكە قاراپ ماڭدىمۇ، يولىمۇ تۇگەشكە باشلايدۇ. ئۆزىمۇ تۇگەيدۇ. چىقماققا ئاستا بولغىنى بىلەن، چۈشۈش تېز بولىدۇ. بۇزرۇك خاننىڭ تازا قىران ۋاقتى. ئادەم قىرانلىق يېشىدا غەم دېگەننى بىلمەيدۇ. كۆڭلى ئۈمىدكە تولغان بولىدۇ. ۋاقتى خۇش ئۆتىدۇ. لېكىن شۇنى ئۇنتۇماسلىق كېرەككى، ئۈمىدلەنگەن نەرسىگە مەڭگۈ يەتكىلى بولمايدۇ.»

ياقۇب قوشبېگى مۇشۇلارنى خىيال قىلمۇېتىپ، ئىختىيارسىز شۇركۈنۈپ قويدى. ئۆزىنىڭ مولا ئالىمقۇل، خۇدايارخان ۋە مولا مۇسۇلمانقۇللارنىڭ ئالدىدا بىھۇدە ئۆتۈپ كەتكەن قىرانلىق ئۆمرىگە ئېچىنىپ قالدى. ئۇ ئادەتتە بەزىلەرنىڭ: «ئاتمىشنىڭ قارىسىنى ئالغاندا، ئادەمنىڭ كۆزىگە ئۆلۈمدىن باشقىسى كۆرۈنمەيدىغان بولۇپ قالىدۇ» دېگىنىنى ئاڭلاپ، كۈلۈپلا قويياتتى. ئۇنىڭ ئۈمىدلىرى ئەمدىلەتىن ئىشقا ئېشىش ئالدىدا تۇرسا، ئۇ نېمىدىن خاۋاتىرلەنسۇن؟ بۇزرۇك خاندەك پازىل ۋەلىيلەرنى خۇدايىم ئۇنىڭغا نېسىپ قىلغان. ئۇ ئۇزاقتىن بۇيان مۇشۇنداق بىر ھۆكۈمراننىڭ ئالدىدا خىزمەت قىلىشىم دەپ ئارزۇلاپ كەلمىگەنمىدى؟ مانا گۈزەل ئىستىقبال ئۇنىڭغا

كۆلۈپ بېقىۋېتىپتۇ. شۇنداق ئىكەن، ئۇ نېمىشقا بۇنداق پۇرسەتنى چىڭ تۇتمىسۇن؟ ئەمدى سىدىقبەگكە كەلسەك، دەپ ئويلىدى ئۇ،— بۇ قىپچاقنىڭ ئىشى ھەرقانچە بولسىمۇ گۈلباغ قەلئەسىنى ئېلىشتىن تەسكە توختىماس...

× ×

بىر كۈنى، سىدىقبەگ بۇزرۇك خانغا كۆرۈنۈش قىلىپ بولۇپ، مەۋلانە مولا مۇھەممەتيار خەلپەتنىڭ قورۇسىغا بېرىپ ئۇنى يوقلىدى. ئۇلار سۆھبەتلىشىپ ئولتۇراتتى. سىدىقبەگ ياقۇب قوشبېگنىڭ ئۆزىنى لەشكىرىي ئىشلارغا قول تىقىۋىماي ئۇاتقانلىقىنى ئېيتىپ كېلىپ:

— مەۋلانەم، ئانىمىزرەت بەدەخشاندىن ئەسكەر ئەپكىلىدىكەن دېگەن گەپ ئوتتۇرىغا چىقتى، ئۆزلىرى بۇنى ئاڭلىدىمىكىن؟ — دەپ سورىدى.

— سىلى كىمدىن ئاڭلىدىلا، ۋەزىر ئەزەم؟ — دەپ ھەيران بولدى مەۋلانە مولا مۇھەممەتيار خەلپەت.

— ياقۇب قوشبېگىدىن ئاڭلىدىم. ئۇنىڭ دېيىشىچە، بۇ تېخى ئەسكەرلەرنىڭ بېشى ئەمىش. ئارقىسىدىن يەنە نەچچە مىڭ لەشكەر كېلەرمىش.

— بۇ گەپ ئىشەنچلىك ئەمەستۇر بەلكىم،— دېدى مەۋلانە. تۆرەمنىڭ ئېھتىياتسىزلىقىدىن مەۋلانەمنىڭمۇ ئىچى پۇشۇپ يۇرگەنىدى. «بۇ زات دادىسى جاھانگىر خوجىغا زادىلا تارتمىغان، دەپ ئويلايىتتى ئۇ ئىچىدە. — بۇ سىدىقبەگمۇ ئىشىنىك ئالدى — كەينى بىلەن ئانچە ھېسابلىشىپ ئولتۇرمايدىغان سادىدا ئادەم. ھەي .....»

بىر پەستلىك سۈكۈنات ھۆكۈم سۈردى.

— ۋەزىر ئەزەم جانابلىرى. ئىش بۇنىڭ بىلەنلا تۈگىمەيدىغاندەك قىلىدۇ،— دېدى مەۋلانە مولا مۇھەممەتنىياز خەلىپەت،— ياقۇب قوشبېگىنىڭ كۆڭلىگە پۈككەن بۇنىڭدىنمۇ چوڭ ئارزۇ - ئۇمىدلىرى بار بولمىسۇن يەنە؟

ئۇ سەل توختىۋالغاندىن كېيىن، ئويچان كۆزلىرى بىلەن سىدىقبەگكە تىكىلىپ تۇرۇپ سۆزىنى يەنە داۋاملاشتۇردى:

— يۇرتدارچىلىق ئەسلىدىغۇ ئانچە ھەۋەس قىلغۇدەك ئىش ئەمەس. ئۇ شۇنداق بىر نەرسە ئىكەنكى، كۆلدە سىلىق ئۈزۈپ يۈرگەن قېيىقنى كۆرۈپ ھەۋىسى كەلگەن ئادەم شۇ قېيىققا ئۆزى چۈشكەندىن كېيىن نېمىنى ھېس قىلغان بولسا، يۇرتدارچىلىق قېيىقىغا ئولتۇرغان كىشىمۇ ھەر قەدەمدە شۇنى ھېس قىلىدۇ. چۈنكى، قېيىققا چۈشكەن ئادەم قايىقا قاراپ ئۈزۈشنى، قېيىقنىڭ ئاستىدا چوڭقۇر سۇنىڭ بارلىقىنى بىر مىنۇتمۇ ئېسىدىن چىقارماسلىقى، ئەقىل - ھوشىنى جايىدا تۇتۇشى لازىم.

— بەرگەن مەسلىھەتىڭىزگە كۆپ رەھمەت، مەۋلانەم،— دېدى سىدىقبەگ ئورنىدىن تۇرۇۋېتىپ، — مەنغۇ مەيلى، بولمىغاندا قىرغا چىقىپ كەتسەم بولۇۋېرىدۇ. تۆرەم ئاخىرىدا ھەممىدىن قۇرۇق قالۇرمىكىن!

سىدىقبەگنىڭ بۇ سۆزىنى ئاڭلاپ، مەۋلانە مولا مۇھەممەتىيار خەلىپەت مەنىلىك ئېستىھزا بىلەن كۈلۈپ قويدى، ئەمما جاۋاب بەرمىدى.

ئەزمە:

یامانغا یار بولغاچ لۇتنىڭ ① جۆرىسى،
بولدى پەيغەمبەرلىك خاندان ژەيران.
ئەسھابۇلكەھفنىڭ ② ئىتى نەچچە كۈن
ياخشىلارغا ئەگەشكەچ بولغانتى ئىنسان.

— شەيخ سەئىدى

① لۇت — يەنى لۇت ئەلەيھىسسالام. رىۋايەتتە ئېيتىلمىشچە، لۇت ئەلەيھىسسالامنىڭ خوتۇنى يامان ئادەملەرگە يار بولغاچقا، ئۇنىڭ پەيغەمبەرلىك ئائىلىسى ۋەيران بولغانىكەن.

② ئەسھابۇلكەھفى — «غار كىشىلىرى» دېگەن مەنىدە بولۇپ، قۇرئانى كەرىمدە زىكرى قىلىنغان.

ئالتىنچى باب

چۈقۇدىكى جەڭ

«ياتقان يېرىڭنى قاتتىق دېمە،
ئىچكەن سۈيۈڭنى ئاچچىق دېمە»

— ئۇيغۇر خەلق ماقالى

مىلادى 1865 - يىلى 5 - ئاي.

ئەمىر لەشكەر بارگاھىنىڭ ئەتراپىدىكى ئوتاقلار جىم. ھەممە ئۇيقۇدا. كېچىنىڭ جىمجىتلىقىدا يىراقتىن يېقىنلاشىپ كېلىۋاتقان ئاتلارنىڭ دۈپۈرلىرى، ئىتلارنىڭ قاۋاشلىرى ئاڭلاندى. قارارگاھنىڭ چېتىگە قويۇلغان قاراۋۇل ئاچچىق ئاۋازدا:

— توختا! كىمسەن؟ — دەپ ۋارقىرىدى، — ئورانىنى ① ئېيت!

— ئوران: جۆكتە قۇدۇق! ②

---

① ئوران — ھەربىي قوشۇندا پارۇل، مەخپىي ئالاقە بەلگىسى.

② جۆكتە قۇدۇق — موڭغۇلچە «قارايىغاچلىق قۇدۇق» دېگەن مەنىدە، باغراش كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى بىر قۇدۇقنىڭ نامى.

قاراۋۇلنىڭ ئاۋازى يۇمشىدى:

— جۆكتە قۇدۇق بولسا كېلىشۋەر. ئاۋازىڭدىن ئىسلام خەلىپىگە ئوخشىتىۋاتىمەنغۇ؟

— ھەئە. ئىسلام خەلىپىمەن.

— بىمەھەل كېلىپ قاپسەنغۇ؟

— مېنى گەپكە تۇتما. ئەمىر لەشكەرگە ئالدىراش خەۋەر ئېلىپ كەلدىم.

ئىسلام خەلىپە قاراڭغۇدا ئەمىر لەشكەر ئىسھاق خوجىنىڭ چېدىرىنى ئىزدەشتۈرۈپ تاپتى — دە، ئېتىنىڭ تىزگىنىنى ھەمراھلىرىغا تۇتقۇزۇپ قويدى. ئۇ ئاۋۋال ساقچىلارنى ياكى قوروقچىلارنى ئويغاتماقچى بولۇپ، چېدىرنىڭ ئۈدۈلىدىكى ئوتاقتا قاراپ ئۆتۈشكە باشلىدى. شۇ چاغدا. چېدىرنىڭ ئىچى يوروق ئىكەنلىكىنى، ئىشىك ئورنىغا تۇتۇلغان پەردە ئېچىلىپ، ئەمىر لەشكەر ئىسھاق خوجىنىڭ چېدىر ئىچىدىن چىققىنىنى كۆردى. ئىسلام خەلىپە ئەمىر لەشكەرنىڭ ئۈدۈلىغا كېلىپ، بىر تىزى بىلەن تىزلاندى — دە، پەس ئاۋاز بىلەن:

— ئەمىر لەشكەر، مۇنتەزىر قىلغىنىم ئۈچۈن ئەپۇ قىلىڭ،— دېدى،— قالماقلار تۇرپان تەرەپتىن چىققان ئاتلىق ئىككى مانجۇ چېرىكىنى تۇتۇۋاپتىكەن، ئاختۇرسا يېنىدىن ماۋۇ خەت چىقىپتۇ. سىزگە دەرھال ئېلىپ كەلدىم.

— خۇش خەۋەرمۇ؟— دەپ سوردى ئىسھاق خوجا تاقەتسىزلىنىپ.

— مانجۇلار يىگىرمە مىڭدەك قارا چېرىكنى قارا شەھەرگە يارىدەمگە ئەۋەتىپتۇدەك،— دېدى ئىسلام خەلىپە بېشىنى ساڭگىلىتىپ تىترەك ئاۋاز بىلەن.

— قېنى، ئىچكىرىگە كىرىڭ!

راشىدىن خوجا كۆچا سەلتەنەتىدە قارار تاپقاندىن كېيىن، كورلىلىقلارمۇ باغى ۋە تاغى بولۇشۇپ، مۇپتى ئاخۇن،

خاتىپ ئاخۇن، قازى ئاخۇن، هادى ئاخۇن، داۋۇت ئاخۇن، بۇگۇرلۇك سۇمولا تۇڭگانىي ۋە خەلىپىنىڭ ئىسلام خەلىپىنىڭ باشچىلىقىدا كورلا دىياردىكى مانجۇ دائىرىلىرىنىڭ بېشىغا تىغ تارتىپ چىقىشتى. كورلىدىكى مانجۇلار قوزغىلاڭچىلارغا تەڭ كېلەلمەستىن دەرھال قارا شەھەرگە قاراپ قاچتى. كورلىنىڭ مانجۇلاردىن تازىلانغانلىقىنى ئاڭلىغان راشىدىن خان خوجا ئىسھاق خوجىنى ئەمىر لەشكەر، مۇھەممەت توختى خەلىپىنى قازى ئەسكەر، دانىيال خوجىنى باش مۇشاۋۇر قىلىپ، ئالتۇن نىشانلىق مۆھۈرلەرنى قوللىرىغا تۇتقۇزدى ـ دە، ئىككى مىڭدەك كۇچالىق غازىلارنى قوشۇپ، ئۇلارنى دەرھال كورلىغا ماڭغۇزدى. ئۇلار كورلىغا كېلىپلا قوزغىلاڭچىلارنى ئۆزىگە قوشۇۋالدى ۋە ئىسلام خەلىپىنى ئېلىپ ھايالشىمايلا قارا شەھەرگە راۋان بولدى. تۇغ ـ ئەلەم، سوتۇق ـ بايراق، دەھۇل ـ دۇمباق، نۇقىا ـ ساغداق، توپ ـ رەمبىرەك، مىلتىق ـ ياراق، كاناي ـ سۇناي، داقا ـ دۇمباقلارنىڭ ياڭرىغان ساداسى بىلەن لەشكەركەشلىك دەبدەبىسى ۋە ھاكىمىيەت داغدۇغىسىدا ھەممە ئادەم خۇشال ـ خۇراملىق بىلەن بېلىنى مەھكەم باغلاپ، قارا شەھەر دەريا سىنىڭ لېۋىگە كېلىپ تەقمۇ تەق بولۇپ تۇردى.

مانجۇلار دەريادىكى كېمىلەرنى چىقىرىۋېلىپ، زەمبىرەك ـ مىلتىقلاردىن ئوق ئېتىپ، ئۇلارنى دەريادىن زادىلا ئۆتكۈزمىدى. كۇچالىقلار بىرنەچچە كۈن ھۇجۇم قىلىپ باققان بولسىمۇ، مۇشەققىتى شامالغا سورۇلۇپ، قىلچە نەتىجىسى كۆرۈلمىدى. شۇڭا، ئەمىر لەشكەر ئىسھاق خوجا قوشۇننى چېكىنىشكە بۇيرۇپ، قارارگاھنى ئوت ئۇچى دېگەن يەرگە قۇرۇپ، پۇرسەت كۈتۈپ يېتىشقا مەجبۇر بولدى ۋە كورلىلىق پەنساد ئىسلام خەلىپىنى دەريادىن كېچىپ ئۆتكىلى بولىدىغان كېچىك ئىزدەپ كېلىشكە ماڭغۇزدى.

ئىسلام خەلىپىلەر كېچىك ئىزدەپ يۈرگەندە، ساغان تۈگگە ① دېگەن يەردىكى چارۋىچى موگغۇللار مانجۇلارنىڭ قاراشىھەر ئامبىلىغا يازغان خېتىنى ئېلىپ كېلىۋاتقان ئاتلىق ئىككى چېرىكنى تۇتۇۋالغانىدى. ئۇلارنى كۈچالىق غازىلارغا تاپشۇرۇپ بېرىش ئۈچۈن ئېلىپ كېلىۋاتقاندا، ئىسلام خەلىپىلەرگە ئۇچرىغانىدى. ئۇلار مانجۇ چېرىكلىرىنى كېچىلەپ قارارگاھىغا ئېلىپ كەلدى. ئۇلارنىڭ يېنىدىن چىققان ھېلىقى خەتتە:

«بىز ئۇلۇغ خاقانىي چىننىڭ يارلىقى بىلەن سىزلەرگە يار ۋە مەدەت بولۇش ئۈچۈن، يىگىرمە مىڭ چېرىك، تۆت يۈز يەتمىش زەمبىرەك، ئىككى يۈز ھارۋا ئوق - دورا ۋە قورال - ياراق، ئۈچيۈز ھارۋا قورۇلغان مايىاق ② بىلەن يولغا چىقتۇق. يەنە ئۇچ كۈندىن كېيىن ئۇششاقتالغا يېتىپ بارىمىز. شۇڭا ئالدىمىزغا كەڭرى ئوزۇق - تۈلۈك ۋە ئوت - بوغۇز چىقارغايسىزلەر...» دېيىلگەنىدى.

ئەگەر يارىدەمگە كېلىۋاتقان يىگىرمە مىڭ قارا چېرىك قارا شەھەرگە يېتىپ كېلىپلا قالسا، كورلىنىڭ قولدىن كېتىشى كۆزگە كۆرىنىپ تۇرغانلا ئىش ئىدى. كورلا قولدىن كەتسە، كۈچا سەلتەنىتى خەۋپكە ئۇچرايىتتى. شۇڭا، ئىسھاق خوجا دەرھال ھەرقايىسى قوشلاردىكى پەنسادلارنى چاقىرتىپ كېلىپ، كېچىلەپ ھەربىي كېڭەش چاقىردى ۋە كېڭەش ئەھلىگە

---

① ساغان تۈگگە ـــ موگغۇلچە «ئاق چىشلىق» مەنىسىدە. چوقۇنىڭ ئۈستىدىكى بىر غولنىڭ نامى.

② ھەربىي يورۇشتە ئەسكەرلەر ئوت قالاش ئۈچۈن ئىشلىتىدىغان يېقىلغۇ.

ئۆزلىرى دۇچ كېلىۋاتقان خەۋپنى تەپسىلىي چۈشەندۈرگەندىن كېيىن:

— بىز زۇلۇمغا قارشى تىنىچ كۆتۈرۈپ چىققانىمىز،— دېدى تەمكىنلىك بىلەن،— قاراشەھەرنى ئالالىماق دارۇ — سەلتەنەت—كۈچا ئامان بولىدۇ. مۇبادا چېكىنىسەك، بىزگە ئۆلۈمدىن باشقا يول قالمايدۇ. شۇڭا، دەريادىن چوقۇم ئۆتۈپ، قارا چىرىكلەر يېتىپ كېلىشتىن ئىلگىرى قاراشەھەرنى ئىشغال قىلىشىمىز ۋاجىپ!

ھەممەيلەننىڭ شۇكلەپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈپ ئىسلام خەلىپە مۇنداق دېدى:

— ھازىر تاشقىن بولۇۋاتقان چاغ. سۇ قىنىغا پاتماي ئېقىۋاتىدۇ. دەريادىن كېمە بىلەن ئۆتمىسە، كېچىپ ئۆتۈش مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا، باغراش كۆلىنىڭ جەنۇبىي بىلەن ئايلىنىپ ئۇششاقتالغا ئۆتۈپ، ئاندىن كەينىمىزگە يېنىپ قارا شەھەرگە تېگىش قىلساق.

— مۇبادا قارا چىرىكلەر بىزدىن بۇرۇن قارا شەھەرگە ئۆتۈپ كەتكەن بولسىچۇ؟ — دەپ ئىستىھزا بىلدۈردى بىر پەنساد.

— ئەگەر شۇنداق بولسا، ئامال قىلىپ ئۇلارنى شەھەردىن ئالداپ ئېلىپ چىقىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن، قارا شەھەر قالماقلىرىنى بىز تەرەپتە تۇرۇشقا كۆندۈرەيلى. دېمىسىمۇ، يەرلىك قالماقلار مانجۇلاردىن جاق - جاق تويۇپ كېتىشتى. شۇڭا، ئۇلارغا قارشى چىشىنى بىلەپ تۇرىۋاتىدۇ!

ئەمىر لەشكەر ئىسھاق خوجا پەنسادلارغا بىر نەزەر سېلىۋەتكەندىن كېيىن:

— شۇنداق قىلمايمۇ بولمايدىغاندەك تۇرىدۇ،— دېدى. ئۇنىڭ سۆزىنىڭ ئوراندىن ئۇنىڭ قەتئىي نىيەتكە كەلگەنلىكى چىقىپ تۇراتتى،— مۇنداق بولسۇن: ئالدى بىلەن باغراشنى ئايلىنىپ ئۇششاقتالغا بېرىپ، قارا چىرىكلەرنىڭ ئارقىسىغا

ئۆتۈۋالايلى. پۇرسەت تېپىپ، ئۇلارنىڭ چىنداۋۇل ① قىسىملىرىغا شەبخۇن ② ئۇرايلى ـ دە، قارا شەھەرگە كەتكەن قارا چېرىكلەرنى ئارقىغا قايتىشقا مەجبۇرلايلى. ئۇلارنى ئالداپ تۈزلەڭلىككە چىقىرىۋالساقلا، بىز بىلەن مەيدان ئۇرۇشى ③ قىلىشقا مەجبۇر بولىدۇ. ئۇلار پىيادە، بىز ئاتلىق قوشۇن. «رۇسىمات جەڭ» دە: «پىيادە ئەسكەرلەر تۈزلەڭلىكتە ئاتلىق ئەسكەرلەر بىلەن مەيدان ئۇرۇشى قىلىشتىن ھەزەر ئەيلىشى كېرەك»، دېيىلگەن. ئاندىن قالسا، دەرھال قارا شەھەر قالماقلىرىنىڭ چوڭى باتمەگە ئادەم ئەۋەتىپ، قالماقلارنى بىز تەرەپتە تۇرۇشقا كۆندۈرۈشىمىز كېرەك. بۇ ئىشقا تۈگچى ئازنا مەمەت مەسئۇل بولسۇن. ھازىردىن باشلاپ، قالماقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەرقانداق يەرلىك پۇقرالارغا دەخلى ـ تەرۇز قىلىشقا بولمايدىغانلىقىنى قەتئىي جاكارلايمەن. مۇبادا، بۇ پەرمانغا كىمەرسىكى خىلاپلىق قىلسا، شۇ كىشىنىڭ كاللىسىنى ئالىمەن. ئەمدى قالغان ئىشلارغا كەلسەك، ئۇنى بىرىنچىدىن ئاللاغا، ئىككىنچىدىن، مۇشۇ يەردە ئولتۇرغان غازىلىرىمنىڭ ھىممىتىگە تاپشۇردۇم. ئامىن!ـ دەپ دۇئاغا قولىنى كۆتۈردى.

قوشۇن ئەتىسى باغراش كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى داۋۇت دېگەن يەر ئارقىلىق ئۇ قاتقا ئۆتۈپ مېڭىپ، ئالتىنچى كۈنى قۇرۇقتاغ ياقىسىدىكى جۆكتە قۇدۇق دېگەن يەرگە يېتىپ كەلدى. ئۇلاردىمىنىمۇ ئالماستىن يەنە دەرھال ئاتلىنىپ، ئۇششاقتالنىڭ ئايىقىدىكى خوتۇن قۇدۇق دېگەن يەرگە كەلگەندە، كۈن ئولتۇرۇپ كەتتى. ئەتىسى ئىراۋۇلچىلار شىنجىڭزى دېگەن يەردە مانجۇلارنىڭ بارگاھىنىڭ سېزىلگەنلىكىنى خەۋەر قىلدى. ئۇدا

---

① چىنداۋۇل قىسىملىرى ـــ ئىمارەتدا ماڭغۇچى، ئىمارەتنى سەپ قىسىملىرى.

② شەبخۇن ـــ كىچىلىك تۈيۇقسىز ھۇجۇم.

③ مەيدان ئۇرۇشى ـــ تۈزلەڭلىكتە بولىدىغان پوزىتسىيىلىك ئۇرۇش.

یاغقان یامغۇردا بۇ قارا چىرىكلەرنىڭ ھەممە ئەسۋابلىرى ھۆل بولۇپ كەتكەن، زەمبىرەك، مىلتىق ـ يارىاقلىرى ھەممۇ ھۆل بولۇپ كەتمىسۇن دەپ، ئۇلارنى قۇمغا كۆمۈپ قويۇپ، ئۆزلىرى بىپەرۋا ياتقانىكەن. ئۇلار قاراڭغۇدا كۇچالىق غازىلارنى پەرق ئېتەلمەي، «بىزنىڭ ئالدىمىزغا ئوزۇق ـ تولۇك ئېلىپ چىققان ئادەملەر ئۇخشايدۇ» دەپ، بىغەم يېتىۋېرىشتى. شىنجىڭزى دېگەن يەردە بارگاھ قۇرۇپ يېتىشقان بۇ قارا چىرىكلەر قارا شەھەرگە يارىدەمگە كەلگەن ھېلىقى يىگىرمە مىڭ قارا چىرىكنىڭ ئارقا سەپ قىسمى ئىكەن.

ئەمىر لەشكەر ئىسھاق خوجا مانجۇلارنىڭ مەڭدەپ قالغانلىقىنى كۆرۈپ، شەبخۇن ئۇرماقچى بولدى ـ دە، قوشۇنغا دەرھال يېيىلىپ، تۆن قاراڭغۇسىدىن پايدىلىنىپ ھۇجۇمغا ئۆتۈشكە بۇيرۇق بەردى. ئىسلام خەلىپە پەنساد قولىدىكى قىلىچىنى يالىڭاچلاپ، تۇلپارىنى دىۋېتىپ، جەۋلانبازلىق قىلدى ـ دە، قىلىچۋازلىققا چۇشۇپ كەتتى. «چاپ! چاپ!» دېگەن ئاۋازلار، «ھازىر بول!»، «ۋاقىپ بول!» دېگەن قىقاس ـ چۇقانلار ۋە توپ ـ زەمبىرەكلەرنىڭ پەريياد ـ پىغانى پەلەكتىن ئۆرلىدى. باتۇرلارنىڭ قىلىچى زەربىدىن پايانسىز چۆل لەرزىگە كەلدى، رويى زېمىن، تاغۇ ـ تاشلار تىترىدى. قىلىچلاردىن چىققان ئوتلار ئەتراپقا چاچرىدى. ئىسلام خەلىپە بىر مانجۇ سەردارىغا ھۇجۇم قىلىپ ئات سېلىپ بېرىۋېدى، ھېلىقى مانجۇ سەردارىنىڭ ئېتى ئۇركۈپ كېتىپ بىز كىشىندى ـ دە، ئالدى پۇتلىرىنى ئاسمانغا كۆتۈرۈپ تىكلىنىپ قالدى. مانجۇ چىرىكلىرى كۇچالىق غازىلارنىڭ شەبخۇنىدا مەڭدەپ تۇرۇپ قالغان بولسىمۇ، ئەمما تېزلىكتە ئۆزلىرىنى ئوڭشۇۋېلىشتى ۋە ئىسھاق خوجىنىڭ لەشكەرلىرىگە قارشى دادىللىق بىلەن ئۇرۇشۇشقا باشلىدى. ئاخىرى، ئۇلارنى كەينىگە چېكىندۈرۈشكە مۇۋەپپەق بولدى. ئىش ئەمدىلىكتە تەتۇرىسىگە

قاراپ مېڭىۋاتاتتى.

ئىسھاق خوجا قوشۇننىڭ ئوڭ قانىتىنى سول قاناتقا، سول قانىتىنى ئوڭ قاناتقا يۆتكەپ، سەپنى تۈزىدى ۋە قولىنى كۆتۈرۈپ، ئاللادىن مەدەت تىلەپ، لەشكەرلىرىنى غازاتقا تەرغىپ قىلىپ رىغبەتلەندۈردى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى بىردىنلا يىغا ـ زارە قىلىشىپ: «قالساق غازى، ئۆلسەك شېھىت» دېيىشىپ، ئۆزلىرىنى قارا چېرىكلەرگە شۇنداق ئۇرغىلى تۇردىكى، ئەييۇھەننىاس! ئالەمنى قورال ـ ياراقلارنىڭ تاراق ـ تۇرۇق قىلغان ئاۋازلىرى قاپلىدى، ئۆلۈكلەر دۆۋە ـ دۆۋە بولۇپ كەتتى، قارا چېرىكلەرنىڭ باشلىرى قارا تاۋۇزدەك دومىلاپ چۈشۈشكە باشلىدى. ئۇلار قول ـ پۇتلىرى ئۈزۈلگەن ھالدا تەرەپ ـ تەرەپتە يېتىشاتتى. ئىسلام خەلىپە ھېلىقى مانجۇ سەردارىغا قىلىچ سېلىۋىدى، سەردارنىڭ ئوڭ مۇرىسى بوراندا يېرىلغان دەرەخ شېخىدەك ساڭگىلاپ قالدى، ئىسلام خەلىپە يەنە بىر قىلىچ بىلەن ئۇنىڭ بېشىنى سويىمىنى ئۈزگەندەك ئۈزۈپ چۈشۈردى. تاڭ سۈزۈلگەندە، غازىلارنىڭ قىلىچ كۆتۈرگۈدەك ھالى، نەيزە ئۇرغۇدەك ماجالى قالمىغانىدى. ئاتلارنىڭ تۇيىقىدىن ئۇچقان چاڭ كۈنچىقىش بىلەن كۈنپېتىشنى توراپ قويىدى، تۇلپارلاردىن ئاققان تەر ئېرىق بولۇپ ئاقتى. ئاقىۋەت، زەپەر ئىشىكى ئىسھاق خوجىنىڭ لەشكەرلىرى تەرەپتىن ئېچىلدى. بىر كېچە ۋە بىر كۈندۈز كۈچلۈك قارا چېرىكلەر بىلەن ئۇرۇشۇپ، ئۇلارنى تازىلىدى. مانجۇ چېرىكلىرىدىن بىرەر مىڭدەكى قېچىپ قۇتۇلغاندىن سىرت، باشقىلىرى تامامەن يوقىتىلدى.

كۈچا غازىلىرى ئۇرۇش بىلەن مەشغۇل بولۇپ كېتىپ، سۇ ئېچىشكە ۋە تائام يېيىشكە ۋاقىت چىقىرالمىغانىدى. ئۇلار ئەمدىلىكتە بىرئاز سەرەمجان بولۇپ، غىزا ـ لىنىشقا تۇتۇش قىلىپ تۇراتتى، تېۋىلغا دېگەن

يەرگە قارا چىرىك كېلىپ چۈشتى، دېگەن خەۋەر كەلدى. ئەسلىدە، يارەمگە ئەۋەتىلگەن قارا چىرىكلەرنىڭ ئاساسلىق قىسملىرى بۇنىڭدىن ئۇچ كۈن بۇرۇن قاراشەھەرگە ئۆتۈپ كەتكەنىكەن. ئۇلارنىڭ ئالدى شەھەرگە كىرگەن، كەينى تېخى لىشىخۇ دېگەن يەرگە ئەمدىلەتىن يېتىپ بارغاندا، مانجۇ ئەمىر لەشكىرى چىنداۋۇل قىسمىنىڭ تۈيۇقسىز زەربىسىگە ئۇچرىغانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، يارەمگە ئىراۋۇل① قىسىم ئەۋەتكەنىكەن. كۈچا غازىلىرىنىڭ گېلىدىن يا تاماق ئۆتمىدى ۋە يا باشقا ئىشلارنى خىيال قىلىشقىمۇ پۇرسەت بولمىدى. ئۇلار بىر نىيەت، بىر ئىتتىپاق بولۇپ، دەرھال ئاتلىنىپ، ئوتتۇز يول بېرىسىدىكى چۇقوغا كەلگەندە، ئىراۋۇلچى قارا چىرىكلەر بىلەن دوقۇرۇشۇپ قالدى. ئۇلار مەيدان جېڭى قىلىش ئۈچۈن، كونىشەھەر ياقىسىدىكى تۈزلەڭلىكتە سەپلىرىنى تۈزەشكە كىرىشىپ كەتتى.

× ×

يازنىڭ ئوتتەك يېنىپ تۇرغان ئىسسىق هارارىتى ۋاددىدىن تاغ باغرىغا كۆتۈرۈلۈپ، هەممە ياقنى جەزىرىمە قاپلىغانىدى. خۇددى شامال ئەبەدىي كۈچسىزلىنىپ توختاپ قالغاندەك هاۋا هەرىكەتسىز ئىدى. كۈن خۇددى پەرداز بېرىلگەندەك پارقىراپ تۇراتتى. پەقەت ئۇنىڭ تەكشى ئالتۇن يۈزىدىلا ئاندا ـ ساندا، خۇددى ئەينەككە پۈۋلىگەندەك كۆزگە ئارانلا تاشلىنىدىغان سايىلەر ئۇچۇپ يۈرەتتى. هەممە نەرسە كۆيۈپ تۇرغان ئاپتاپتا بىر ئېقىمدا جىمجىتلىققا چۆكىكەنىدى.

① ئىراۋۇل قىسىم ـــ ئالدىن يۈرەر قىسىم.

يالغۇز قۇرغۇي ئاسماندا پەرۋاز قىلاتتى. پاتمىچۇقلار ①
كۆزلىرىنى يۇمۇپ، ئاپئاق تاش ئۈستىدە قېتىپ قېلىشقانىدى.
تاغلاردىكى ئاپئاق قار ۋە كۆك مۇزلار ئېرىۋاتاتتى. ۋادىغا
سۇ ئېلىپ كېلىدىغان چۇقۇ ئېقىنى سۇغا لىق تولغانىدى.

چۇقۇ ئېقىنىنىڭ بويىدىكى تۆپىلىك ئۈستىگە جايلاشقان
بۇ يېزا ئانچە چوڭ ئەمەس ئىدى. ئاران ئەللىك تۇتۇن بار
ئىدى. كۈنچىقىشتىن كۈنپېتىشقا قاراپ سوزۇلغان ئەگىرى —
بۈگرى ھارۋا يولى بۇككىدە ئۆسكەن قارىياغاچلىقنىڭ ئارىسىدا
كۆزدىن غايىب بولاتتى. ئېرىق بويىدا قاتار ئۆسكەن توپ
تېرەكلەرنىڭ ئارىسىدا يەنە پەيدا بولۇپ، يىراقلارغا سوزۇ-
لۇپ بېرىپ كۆزدىن يۇتەتتى. تېرەكلىك ئارىسىدا يېزا
مەسچىتىنىڭ پەشتىقى كۆرۈنۈپ تۇراتتى.

ھازىر دەل پېشىن ۋاقتى ئىدى. پەشتاق تەرەپتىن
«ئەشھەدۇنلا ـ ئىلاھە ئىللەللا...» دېگەن ئەزان ئاۋازى ئاڭلانىدى.
ئەزان تولىمۇ ئاستا ئېيتىلىۋاتاتتى — مەزىن بەك قېرىپ
كەتكەنىدى. شۇڭا، ئاۋازىنى ئۇنىڭ بىر ئۆزىدىن بۆلەك
باشقا ئادەملەرنىڭ ئاڭلىمىقى قىيىن ئىدى.

مەھەللىنىڭ ئوتتۇرىسىدا، تۇخۇمنىڭ قۇمدا قالغان
ئىزىنىڭ شەكلىنى ئەسلىتىدىغان سوزۇنچاق بىر كۆل بار ئىدى.
كۆلنىڭ نېرىقى قىرغىقى تاشلىق ۋە يالپىيالىڭاچ ئىدى.
باغلارغا قوشۇلۇپ كەتكەن بۇ تەرىپىنى بولسا قېلىن ئۆسكەن
ئوتلار قاپلىغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئۈستىدە قېرى قارىياغاچنىڭ

① پاتمىچۇق — كەسلەنچوكنىڭ بىر خىلى.

قارامتۇل سارغۇچ كەلگەن يۇمىلاق يىلتىزلىرى ئېسىلىپ تۇراتتى. كۆلگە يۇقىرىدىن ئىككى تاغ ئېرىقى كېلىپ قۇيۇلاتتى. بۇ ئېرىقلارنىڭ بىرى جۇلۇگەننىڭ ئېرىقى ① دېيىلەتتى. يەنە بىرى كۇئچىيانىڭ ئېرىقى ② ئىدى.

چۇقولۇقلارنىڭ تۇرمۇشى ھەرقانداق بوران ـ چاپقۇنلاردىن ۋە غەم ـ ئەندىشىلەردىن يىراق بولۇپ، خۇرجا خەنزۇلار ③ بىلەن خۇيزۇلارغا ئىجارە ھەققىنى تۆلەپ كېلىۋاتقانلىقلىرىنى ھىسابقا ئالمىغاندا، ئۇلارنىڭ كۈنى تۈپتۈز يولدا ھېچقانداق كاتاكغا ئۇچرىماي، چايقالماي سىلىق كېتىۋاتقان كۆتەك ھارۋىغا ئوخشايتتى.

بۇ يەر قىرىق خولۇق كىچىك يۇرت ھىسابلانسىمۇ، ئەمما، تارىخى بەك ئۇزاق، بەك كونا بىر يۇرت ئىدى...

× ×

مىلادى 640 ـ يىلى (تىمساھ يىلى) قوزا ئېيىنىڭ ئاخىرلىرى، شەرق تەرەپ ئاقىرىپ كېلىپ، يېڭى بىر كۈن باشلاندى.

بۇككىدە ئۆسكەن قارىياغاچلىقنىڭ قاپ ئوتتۇرىنى يېرىپ ئۆتكەن چوڭ يولدا يۈك ـ تاق ئارتىلغان ئاتلىرىنى يېتىلگەن

① شۇ زامانلاردا چۇقونىڭ قىرىق خولۇق يېرىنى ئىگىلىۋالغان بىر خەنزۇ پوەپشچىكنىڭ ئېرىقىنىڭ نامى.

② كۇڭ فامىلىلىك بىر خۇيزۇ پوەپشچىكنىڭ ئېرىقىنىڭ نامى.

③ خۇرجا ـــ تېرىقچىلىق بىلەن كۈن كەچۈرىدىغان كۆچمەن خەنزۇ ئاھالىلىرىنى كۆرسىتىدۇ.

ئۆت ـ بەش يايان يولۇچىنىڭ قارىسى كۆرۈندى. قارىغاندا، ئۇلار كېچىلەپ يول يۈرگەن بولسا كېرەك.

ـ توختا! ـ قوۋۇقنىڭ ئۈستىدىكى ساقچىنىڭ بوغۇق، ئەمما سۈرلۈك ئاۋازى ئاڭلانغاندا، ھېلىقى يولۇچىلار سېپىل ئالدىدىكى خەندەكنىڭ بويىغا كېلىپ بولۇشقانىدى.

ـ نەدىن كەلدىڭلار؟ گۇمرۇك تەمتىكىڭلار ① بارمۇ؟

ـ كېنىگىتتىن ② كېلىۋاتىمىز، ـ دەپ جاۋاب بەردى يولۇچىلار ئىچىدىكى ئورۇق، ئېگىز بىرى، ـ بىز ئۇلۇغ تاڭ ئېلىنىڭ پۇقرالىرى. قولىمىزدا گۇمرۇك تەمتەك بار.

ـ ئۇنداق بولسا، مەن كىرىپ قوۋۇقچىباشىغا مەلۇم قىلاي. سەل تەخىر قىلىپ تۇرغايسىلەر! ـ دېدى ساقچى ۋە قوۋۇق ئۈستىدىكى ئۆيگە كىرىپ كەتتى.

بىر ھازادىن كېيىن، زەنجىرنىڭ شاراقلىغان ئاۋازى ئاڭلىنىپ، تارتىپ قويۇلغان كۆۋرۈك تاراقلاپ چۈشۈشكە باشلىدى. ئارقىدىنلا پولات بىلەن قاپلانغان ئېغىر قۇيما دەرۋازىنىڭ ئىككى قانىتى گۈلدۈرلەپ ئۇلۇق ئېچىلدى. ھەيۋەتلىك قوۋۇق ئىچىدە زىرەھ ـ ساۋۇت، پولات دۈبۈلغا كىيگەن، مەيدىسىگە پارقىراپ تۇرغان مىس كۆرگۈ تاقالغان، قوللىرىدا ۋالىلداپ تۇرغان يالىمانلىق سۈڭگۈ ③ تۇتقان، يانلىرىغا ئەگرى قىلىچلارنى ئاسقان ئىككى ھايىل ④ چېرىك ئىككى تەرەپتە تىك تۇراتتى. سەپنىڭ ئەڭ بېشىدا تۇرغان بىر چېرىك كۆك بۆرىنىڭ باش سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن قىزىل بايراقنى تۇتۇپ تۇراتتى.

---

① گۇمرۇك تەمتەك ـ قەدىمكى زاماندا بىر دۆلەتتىن يەنە بىر دۆلەتكە بارغاندا ئېلىپ ماڭىدىغان يولخېتى.

② كېنىگىت ـ قارا شەھەرنىڭ قەدىمكى نامى.

③ سۈڭگۈ ـ نەيزە.

④ ھايىل ـ قەدىمكى زامانىدا ئۇيغۇر قوشۇنلىرىدا ئەڭ كىچىك بىرلىكنىڭ نامى. بىر ھايىلدا ئادەتتە 12 كىشى بولاتتى.

بېشىغا پولات دۇبۇلغا، ئۇستىگە زەنجىر قۇيىاق (زىرىھ) كىيگەن، كۆكرىكىگە پولات مەيىمەنە (قەلب) ئەينەك تاقىغان، يېشى ئوتتۇزلاردا بار ئېگىز بويلۇق، تەمبەل بىر سپاھ ـ قوۋۇقچىباشى بولسا كېرەك ـ ھېلىقى يولۇچىلارنىڭ ئالدىغا كەلدى.

يولۇچىلار ئارىسىدىكى ھېلىقى ئېگىز، ئورۇق يولۇچى ـ ئېھتىمال مۇشۇ يولۇچىلارنىڭ چوڭى بولسا كېرەك ـ دەرھال سەپەر خالتىسىدىن گۇمرۇك تەمتەكلىرىنى چىقىرىپ، ھېلىقى سپاھقا ئىكرام بىلەن ئىككى قوللاپ سۇندى.

گۇمرۇك تەمتەككە لاچىننىڭ كۆمۈشرەڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەنىدى. بۇ، شۇ زامانلاردا ھەرقايسى ئەللەر ئارا ئالاقىدە گۇمرۇك ـ ئۆتكەللەردىن ھايالسىز ئۆتۈشتە چوقۇم بولۇشقا تېگىشلىك ئورتاق بەلگە ئىدى. يولخېتىغا، ئۇيغۇرچە (تۈركچە)، سوغدىچە ۋە خەنزۇچە ئۇچ خىل يېزىقتا: «ئۇلۇغ كۈنچىقىش ئېلى ـ تاۋغاچ ئېلىنىڭ خاقانىدىن سالام. ئۇشبۇ مەكتۇپنى كۆرسەتكەن مەزكۇر كىشىنىڭ خاقانلىقىمىزنىڭ پۇقراسى، راھىب شۈەنزاڭ ① ئىكەنلىكى بەرھەق. ئۇل زات بۇددا نوم ـ سۈترالىرىنى ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن، ئەنەتكەك ② ئېلىگە سەپەر قىلدى. ئىناق قوشنىدارچىلىق يۈزىسىدىن مەزكۇر شۈەنزاڭ مۇبادا مۇبارەك ئېلىڭىزگە بېرىپ قالسا، يول بويىدىكى گۇمرۇك ـ ئۆتكەللەردىن ئامان ـ ئېسەن ئۆتۈشىگە يول بېرىلىشىنى ئىلتىجا قىلىپ، ئۇشبۇ گۇمرۇك ـ تەمتەك بېرىلدى» دەپ يېزىلغانىدى. يولخېتىنىڭ ئۇستىگە كۈنپېتىش ئەللىرىدىكى ھەرقايسى گۇمرۇك ـ ئۆتكەللەرنىڭ مەمۇرلىرىنىڭ: «ئۆتۈشكە ئىجازەت بېرىلدى» دېگەن مەزمۇندىكى قىزىل سۇرۇقلۇق تامغا ـ مۆھۈرلىرى قاتار بېسىلغانىدى.

---

① شۈەنزاڭ ـــ (602ـــ664) يەنى تاڭ شۈەنزاڭ. «غەربىكە سایاھەت» تىكى تاڭ راھىبى تاڭ سېڭنىڭ پېرۇتۇسىپى.

② ھىندىستان.

— مەرھابا، ئۇلۇغ تاۋغاچ ئېلىنىڭ مېھمانلىرى، — دېدى ھېلىقى سىپاھ ئۇلارنىڭ تەمتەك خەتلىرىنى بىر — بىرلەپ ئەسـ تايىددىل تەكشۈرۈپ بولغاندىن كېيىن، — چۈقۇ ئېلى ① سىلەرنى قارشى ئالىدۇ! ئۇ، ئۇلارنى قوۋۇق ئىچىگە باشلىدى ۋە ھايىل باشىغا تاڭ ئېلىدىن كەلگەن بۇ مېھمانلارنى دۆلەتلىك مۇساـ پىرخانىلاردىن بىرىگە باشلاپ بېرىپ، ئوبدان ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇشنى بۇيرۇدى.

باھارنىڭ غۇبارسىز، كۆك، تىنىق ئاسمىنىدا قۇياش خېلى يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ، ئۆزىنىڭ ئىللىق نۇرىنى زېمىنغا تەكشى سېپىشكە باشلىدى. شەھەرنىڭ سىناش يېيىتىلغان ئازادە كوچىلىرى سۈپۈرۈلۈپ پاكىزە تازىلانغان، تەكشى سۇ سېپىلـ گەنىدى. كوچا ـ كويلار ھەيۋەتلىك بېزەلگەن، شەھەر ئىچىدىكى ھەرقايسى مۇراسىم دەرۋازىلىرىغا يىپەكتىن دەرپەردىلەر ئېسىلغانىدى. تاڭ ئېلىدىن كەلگەن مېھمانلار شەھەر مەركىزـ دىكى بىر تۆپىلىككە جايلاشقان دۆلەتلىك بىرىنچى مۇساپىرـ خانىغا چۈشۈشتى.

ئوردا تەرەپتىن كانـاي، بۇرغىلارنىڭ ياڭراق ئاۋازى، ناغرا ـ دۇمباقلارنىڭ گۈمبۈرلىگەن سادالىرى ياڭراشقا باشلىدى. تاڭ ئېلىدىن كەلگەن بۇ مېھمانلار ھەيرانۇ ـ ھەس بولۇشۇپ، مۇساپىرخانىنىڭ بالىخانىسىدىن كوچىغا قاراپ ئېچىلغان بىر دېرىزە ئالدىغا كېلىشىپ، ئوردىنىڭ ھەيۋەتلىك دەرۋازىسىنىڭ تاراقلاپ ئېچىلغانلىقىنى كۆردى.

قاتمۇ قات سىپاھ ـ ساقچىلارنىڭ ھىمايىسىدە، ئون ئىككى دانە باغراش ئارغىمىقى قوشۇلغان، ئېگىزلىكى ئون ئىككى گەز،

---

① چۈقۇ ئېلى — خەنزۇلارنىڭ تارىخىي مەنبەلىرىدە危须国 دەپ خاتىرىلەنگەن، ئۇ قەدىمكى زامانىدا غەربىي يۇرتتىكى 36 دۆلەتنىڭ بىرى ئىدى.

كەڭلىكى ئالتە گەز كېلىدىغان شاھ مەپە خاقان ئوردىسى ئىچىدىن تاراقلاپ چىقىپ كەلدى. بۇ شاھ مەپىنىڭ ھەممە يېقى ئالتۇن - كۈمۈش، بىللۇر، سەدەپ، ھېقىق، كەھرىۋا ۋە مارجان قاتارلىق يەتتە ئېردەنى ① بىلەن ئىنتايىن ھەشەمەتلىك بېزەلگەن. مەپىنىڭ توقا شادىلىرىغا ئۇدۇن شايىسىدىن قىلىنغان تۇغ - ئەلەملەر قادالغان، ئۈستىگە قەشقەر يىپىكىدىن سايىۋەن تۇتۇلغان. شاھ مەپە ئىچىدە ئولتۇرغان خاقان بىلەن تۇركان خاتۇن ئىللىق تەبەسسۇم بىلەن ئاۋامغا كۆرۈنۈش قىلغاندا، ئەتراپتا بىردىنلا شاۋقۇن - سۈرەن كۆتۈرۈلدى:

— كۆك تەڭرىدىن قۇت بولسۇن، ئۇلۇغ چۇقو ئىلىنىڭ خاقانىغا مىڭ، مىڭ، مىڭ مۇبارەك!

— گۈزەل تارىم، تۈركان خاتۇنغا مىڭ، مىڭ مۇبارەك!

شاھ مەپىنىڭ كەينىدىن ئون باغراش ئارغىمىقى قوشۇلغان، ئېگىزلىكى ئون گەز، كەڭلىكى تۆت گەز كېلىدىغان، توقا شادىلىرىغا خوتەن شايىسىدىن تۇغ - ئەلەملەر ئېسىلغان، كۈمۈش، بىللۇر، سەدەپ، ھېقىق، كەھرىۋا، مارجان ۋە ساپال مونچاقلار بىلەن بېزەلگەن ۋەلىئەھىد مەپىسى يېتىپ كەلدى. ئۇنىڭدا چاغرى تېكىن ئولتۇرغانىدى. ۋەلىئەھىد مەپىسىنىڭ كەينىدىن ئايچېچەك قۇنچۇي ئولتۇرغان ياسداق مەپە كۆرۈندى. ئارقىدىنلا ۋەزىر - ۋۇزرالار، ئەمىرۋۇل - ئەمىرالار، ئەكابىر - ئەشرەپلەر، پۇقرايۇ - پەقىرلەر تۈرنىدەك تىزىلىشىپ يېتىپ كېلىشتى. مانا مەملىكەتنىڭ تۈۋرۈكى بولغان ئون ئىككى مىڭ كىشىلىك بارگاھ قوشۇن رەتلىك سەپ تارتىپ، دەبدەبە، ئەسئەس بىلەن يېتىپ كەلدى. قوشۇن ئالدىدا تامامەن بوز رەڭلىك باغراش ئارغىمىقىغا مىنگەن ئۇيغۇر يىگىتلىرى، ئۇلارنىڭ كەينىدىن چاپانلىرىنىڭ ئېتەكلىرىنى بەللىرىگە قىستۇرۇپ، بەلباغلىرىغا پىچاق - قىلىچ ئېسىۋالغان، سۈڭگۈ - ئايپالتا كۆتۈرۈشكەن

① ئېردەنى — سانسىكرىتچە «گۆھەر» دېگەن مەنىدە.

چىگىل پىيادىلىرى، ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن توخرى يالالانىملىرى كېلىشىۋاتاتتى. ئۇلارغا باغراش ئارغىمىقى مىنگەن، دوبۇلغىسىنىڭ كۆزلۈكى تۆۋەنگە چۈشۈرۈۋېتىلگەن، ئۈستىگە ئېغىر قۇياق ساۋۇت كىيگەن بىر تۇرك سۈتنە باشى سەردار ئىدى.

كۆز ئالدىدىكى بۇ دەبدەبىلىك مەنزىرىگە ھەيران بولغان شۇەنزاڭ:

— بۇگۈن قەدىممىز قۇتلۇق بولۇپتۇ،— دېيىشىگە، مېھمانلارغا داستىخان سېلىۋاتقان مۇلازىم:

— ھەئە، بۇگۈن قۇتلۇق نوروز بايرىمى كۈنى. خاقانىمىز بىلەن تۇركان خاتۇن پۈتۈن مەملىكەتكە نوروز ئېشى پەرمەكچى. بۇگۈن ئەر - ئايال، قېرى - ياش، چوڭ - كىچىك، پۇقرايۇ پەقىر، دەھرى - راھىپلار ھەممەيلەن شادلىققا چۆمۈدىغان قۇتلۇق كۈن، — دەپ جاۋاب بەردى.

شۇەنزاڭ «نوروز بايرىمى» دېگەن گەپنى كوچىلاپ سوراپ باققۇسى كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما تىلىنى تېپىدى. ئاڭغىچە تاماق تەييار بولۇپ قالدى، ئۇلار تامىقىنى يېيىشىپ بولغاندىن كېيىن، بىر پەس ئۇخلىۋېلىشتى، ئاندىن رەستە - گۈزەرلەرنى ئايلىنىپ كېلىش ئۈچۈن چىقىپ كېتىشتى.

شۇەنزاڭ رەستە ئارىلاپ كېتىۋاتقانىدى، كۆزى كوچىنىڭ جەينىكىگە جايلاشقان بىر دۇكان ئالدىغا ئولىشىۋالغان ئادەملەرگە چۈشتى. ئۇ قىزىقىپ ھېلىقى بىر توپ ئادەمنىڭ قېشىغا كېلىپ قارىسا، بىر ئەجنەبىي دۇكاندىن بىر كىتابنى سېتىۋالماقچى بولۇپ، باھادا پۈتۈشەلمەي تۇرغانىكەن. دۇكاندا ئۇيغۇرچە، ئۇخرىچە، خەنزۇچە ۋە سانسكرىتچە تىل - يېزىقتىكى ھەر خىل كىتابلار سېتىلىدىكەن. ئۇ دۇكان خوجايىنىدىن «نوروز بايرىمى ھەققىدە يېزىلغان كىتاب بارمۇ؟» دەپ سوراۋېدى، خوجايىن كىتابلار ئارىسىدىن سوغدىچە يېزىلغان

«نوروز هەققىدە رىسالە» دېگەن بىر نېمىز كىتابنى ئېلىپ بەردى. شۇەنزاڭ بۇ رىسالىنى يۇز يارماققا سېتىۋالغاندىن كېيىن، كەچكىچە كوچا ئايلاندى. ئۇ بىرئا شېۋزۇلدا تاماق يەپ چىققاندا، خېلىلا كەچ بولۇپ قالغانىدى. كۇن ئاستا ـ ئاستا تۇن غىلاپىغا كىرىشكە باشلىدى. كۆكنى يۇلتۇزلار قاپلىدى. ئاسمان خۇددى قازاننىڭ كۇيىمىدەك قاپقاراڭغۇلۇق ئىچىگە چۆكۇشكە باشلىدى.

بۇگۇن شۇەنزاڭ رەستە ئارىلىغاچ بۇ ئەل توغرۇلۇق كۆپ مەلۇماتلارغا ئېرىشتى. ئۇ مۇساپىرخانىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن بىر قۇر يۇيۇندى، ئاندىن شىرە ئالدىغا ئولتۇرۇپ، شام يورۇقىدا ھېلىقى رىسالىنى كۆرۇشكە باشلىدى. كىتابتىكى نوروز ھەققىدىكى گۇزەل رىۋايەت ئۇنى پۇتۇنلەي ئۆزىگە مەپتۇن قىلىۋالدى. رىسالىدە مۇنداق دەپ يېزىلغانىدى:

«ئۇزۇن زامانلار ئىلگىرى، كۆك تەڭرىسىنىڭ زېمىن قىز دەپ ئاتىلىدىغان گۇزەللىكتە تەڭداشسىز، لاتاپەتتە يېگانە بىر ساھىبجامال قىزى بار ئىكەن. ئۇ قىزنىڭ بىر جىلۋىسى ئالەمنى ئاجايىپ بىر سېھىر بىلەن پەردازلاپ بېزىۋېتىدىكەن ھەم ئۇخلىغان ھېس ـ تۇيغۇلارنى ئويغىتىدىكەن. لېكىن، زېمىن قىز باشقىلارغا زوق بېرىپ، ئۇلارنىڭ جانلىرىنى يايراتقىنى بىلەن، ئۇنىڭ جېنىنى يايرىتىدىغان جۇپتى بولمىغاچقا، بارا ـ بارا جۇدەپ، ئاخىرى قۇرۇق ئۇستىخان بولۇپ، چاچلىرىمۇ ئۇچتەك ئاق بىرىپ، شالاڭلاپ، چىرايلىرى زەپىرەندەك سارغىيىپ، يۇرىكى مۇزلاپ، ۋۇجۇدى سوۋۇپ، خاك ـ تۇپراققا ئايلىنىپ كېتىپتۇ. كۆك تەڭرىسى ئۇنىڭ بۇ ھالىتىدىن ئېچىنىپ، ئۇنىڭ باغرىنى ئىللىتىپ قايتىدىن ھوشىغا كەلتۈرۈش مەقسىتىدە، ھاراەتلىك قۇياشنى ئاپىرىدە قىلىپتۇ. قۇياش ئاتەش نۇرىنى زېمىن قىزغا سېخىيلىك بىلەن ئايىماستىن چېچىپتۇ. بىراق ئۇ يەنىلا ئىللىماپتۇ، ھەتتا قىمىرلاپمۇ قويماپتۇ. قۇياش نۇر چېچىپ،

ئۇر چېچىپ، ئاخىرى ھېرىپ كەچلىرى ئۇيقۇغا كېتىپتۇ. كۆك تەڭرىسى يەنە ئاينى، يۇلتۇزلارنى يارىتىپتۇ. ئاينىڭ جۇلالىق نۇرلىرى، چاراقلاپ يانغان شوخ يۇلتۇزلارنىڭ چاقچاقلىرىمۇ ئۇنىڭ توڭلىغان، ئىللىقلىقىغا قانماي، قاراڭغۇلۇققا مەھكۇم بولغان مىسكىن دىلىنى يورۇتالماپتۇ، ئۇنى ئويغىتالماپتۇ. كۆك تەڭرىسىنىڭ بۇ ئىشتىن بېشىنىڭ ئىچىمۇ - تېشىمۇ قېتىپتۇ. ئاخىرى زېمىن قىزنى باشقا بىر يول بىلەن ئويغاتماقچى بولۇپتۇ - دە، كۈن بىلەن تۈن تەڭلەشكەن سائەتتە نوروز ئىسىملىك بىر نۆۋەر، قاۋۇل، مەرد يىگىتنى ئاپىرىدە قىلىپتۇ.

نوروز يىگىت ئاپىرىدە بولۇپ، تۇنجى قېتىم زېمىن قىزنىڭ ھۇزۇرىغا مۇبارەك قەدەملىرى بىلەن يېتىپ كېلىشى ھامان، زېمىن قىز شېرىن مۇھەببەت شەپىسىدىن بىر قاتتىق تەشنالىق ئىچىدە ئويغىنىپتۇ ۋە نوروز يىگىتنى كۆرۈپلا ئۇنىڭغا ئاشىق بىقارار بولۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن شۇ سائەت، شۇ مىنۇتتىن باشلاپ ياشىرىپ، ئالدىراش ياسىنىشقا باشلاپتۇ. ئۆز قەلبىنى بۇلبۇللارنىڭ يېقىملىق سايرىشى بىلەن ئىزھار قىلىپتۇ. نوروز يىگىتمۇ ئۇنىڭ گۈزەللىكىگە شەيدا بولۇپتۇ. ئۇلار شۇنداق ئىجىل بولۇشۇپ كېتىپتۇكى، ھاي - ھاي! زېمىن قىزنىڭ توڭلىغان ۋۇجۇدى ئىللىپ، باغرىدا نوروز يىگىتنىڭ ئىللىق مېھرى ئېقىپتۇ. زېمىن قىزنىڭ باغرىدا چوغلۇق گۈللىرى ئېچىلىپ، ھىجراندىن سارغايغان يۈزىدە پەيدا بولغان كۈلكە جىلۋىسىنى، كۆڭۈل شادلىقىنى نامايان قىلىپتۇ. زېمىن قىزنىڭ نوروز يىگىتنىڭ بەرنا بويلىرىغا چىرماشقان تال چۈشىتەك چاچلىرى بوستانلار ئارقىلىق، زېمىن قىزنىڭ تولغان چىرايلىقىنا كۆكسى يۈمشاق ئوت - چۆپلەر بىلەن قاپلانغان چوققىلار ئارقىلىق، يۈمشاققىنا باغرى يۈمران چىمەنلەر ئارقىلىق، ھەر خىل ناز - كەرەشمىلىك چىلۋىدار يۈزى غۇنچە تۇزۇشكە

تەيىارلىنىۋاتقان ۋە باھارغا تەقلىنىپ، يۈزلىرىگە ئەگىلىك سۈۋاپ ئالدىراش تەييارلىنىۋاتقان گۈلزارلىقلار ئارقىلىق نامايان بولۇپ، جاھانغا مەغرۇرلۇق بىلەن جۈلالىق ھۆسنىنى ئېچىپ كۆلۈپ بېقىپتۇ. زېمىن قىز يار ۋەسلىدىن مەستخۇشلۇق ئىلكىدە يىلاندەك تولغىنىپتۇ، تومۇرىدا ئاققان سۈلار كۈۋەجەپ پەلەككە دولقۇن ئېتىپتۇ. كۆك تەگرى ئۇلارغا قاراپ ھاياجاندا كۆزلىرىدىن ئۇنچە ـ مارجاندەك ئىككى تامچە ياش تۆكۈلۈپتۇ. بۇ ياش ئەمەس، كۆك تەگرىنىڭ ئۇلارغا سوۋغاتلىق ئۇچۇن بەرگەن بىر جۈپ رەگدار ئېردەنىسىكەن. ئۇ ئىككىسى، كۆپ رەھمەتلەر بىلەن ھېلىقى بىر جۈپ ئېردەننى بىردىن بويۇنلىرىغا ئېسىشىپتۇ. ئۇلار تېخىمۇ گۈزەللىشىپ كېتىپتۇ. زېمىن قىزنىڭ رۇخسارى بۇ يۈك سەك مۇھەببەت ۋە ھۇرمەتتىن تېخىمۇ تولۇپ، تېخىمۇ يارقىنلىشىپ كېتىپتۇ.

ئۇلار ئىككىسى بىللە بولۇپ، شۇنداق شېرىن مۇھەببەت پەيزىنى سۈرۈپ يۈرگەندە، ھەش ـ پەش دېگۈچە بىر پەسىل ئۆتۈپ كېتىپتۇ. زېمىن قىز تېخىمۇ گۈللەپ ـ ياشناپ ۋايىغا يېتىپتۇ. يەنە بىر پەسىل كەپتۇ. ئۇنىڭ باغرىدىكى ئالما، ئانار، ئەنجۈر، گىلاس... لار شىرنە يىغىپ، بىرىنىڭ ئارقىسىدىن بىرى پىششىقا باشلاپتۇ. ئاشىقلارنىڭ ۋىسال ۋەسلىنىڭ كارامىتىدە، ھوسۇللاردىن تاغ ياسىلىپ، پۈتكۈل جانلىق مەۋجۇدات شادلىق ناۋاسىغا چۆمۈپتۇ. بىراق، ھەر ئاشىقنىڭ ھىجران پەسلى بولىدىكەن. كۆك تەگرىنىڭ ھەم ئۇ ئالەمنىڭمۇ، ھەم بۇ ئالەمنىڭمۇ تەگرىسى بولغاچقا، بۇ ئالەمدىكى جانلىقلارنىڭ كۈچلۈك تەقەززاسى، باھارغا بولغان تەشنالىقىنى قاندۇرۇش ئۇچۇن، نوروز يىگىتنى ھەر يىلى بىر پەسىل بۇ ئالەمنى گۈللەندۈرۈش ۋەزىپىسىگە تەيىنلەپتۇ. ئۇلار ياش تۆكۈشۈپ ئايرىلىپتۇ. زېمىن قىز ھىجران ئازابىغا چىدىماي، چاچلىرىنى

يۇلۇپ ناله قىلىپ يىغلاپتۇ. نوروز يىگىتمۇ ئەلەم ئىچىدە ئازابلىق، كۆز ياشلىرىنى تۆككىنىچە كېتىپتۇ... زېمىن قىزنىڭ بارا - بارا هايات گۈللىرى سولىشىپ سارغىيىپتۇ ۋە ئىللىق باغرى هىجران دەستىدىن قايتا مۇزلاپ، ئۆزى بىهوش بولۇپ يەنە قېتىپ قاپتۇ، هۆسنىمۇ يوقاپتۇ.

شۇنىڭدىن بېرى، هەر يىلى ئەتىياز پەسلىدە، كۈن بىلەن تۈن تەڭلەشكەندە، نوروز يىگىتنىڭ كېلىشىگە، زېمىن قىز ئاندىن هوشىغا كېلىپ، هۆسنىگە تولۇپ، بۇ ئالەمدىكى پۈتكۈل جانلىق مەۋجۇداتلارنى ۋىسال ۋەسلى بىلەن كۈلدۈرىدىكەن. نوروز يىگىت كەتكەندە، تەبىئەتنىڭ زېمىستان كۈنى هاسىل بولۇپ، ئىللىق يۇرەكلەرنى مۇزلىتىدىكەن....»

ئەتىسى، شۇەنزاڭلار ئۆزلىرى چۈشكەن تەكىيەخانا① بېگىنىڭ هەمراهلىقىدا، باغراش كۆلىنى سەيلە قىلىشقا باردى. ئۇلار كۆل بويىغا ئەمدىلەتىن كېلىپ تۇرۇشقانىدى، بىردەمنىڭ ئىچىدە ئاسمانتى قارا بۇلۇت قاپلاپ كەتتى ۋە خۇددى مېهمانلارنىڭ كېلىشىنى كۆتۈپ تۇرغاندەك، باهارنىڭ ئۆتكۈنچى يامغۇرى كۆل يۈزىگە تەكشى سۇ سېپىپ ئۆتتى. بىر ئازدىن كېيىن، هېلىقى قارا بۇلۇتلارنىڭ چەتلىرىدىكى ئاق بۇلۇتلار ئاستا - ئاستا تاراپ باهارنىڭ ئىللىق قۇياش نۇرى كۆلنى قىپقىزىل يورۇتۇۋەتتى. كۆل يېنىدىكى تاغنىڭ بەزى يېرى كۆپكۆك، بەزى يېرى بېغىررەك، بەزى يېرى يا پىيىشىل بولۇپ كۆرۈنەتتى. سۇغا ئېگىشىپ ساڭگىلاپ تۇرغان مەجنۇنتال لارنىڭ ئەۋرىشىم شاخلىرى خۇددى سۇدا يۇيۇپ تازىلىغاندەك يا پىيىشىل بولۇپ، كىشىنى ئۆزىگە جەلپ قىلاتتى. كۆل يا قىسىدا، ئون نەچچە تال نىلۇپەر گۈلى بولۇپ، ئۇنىڭ ئېچىلىش ئالدىدا تۇرغان غوزەكلىرىدىن سۈزۈك سۇ تامچىلاپ تۇراتتى.

---

① تەكىيەخانا — مېهمانخانا.

نېلۇپەرنىڭ يوپۇرماقلىرىدىكى سۇ مونچاقلىرى سىمابىتەك لىغىرلاپ تۇراتتى. شۇەنزاڭ كۆز ئالدىدىكى بۇ مەنزىرىگە قاراپ، قەدىمكىلەرنىڭ: «ئادەم رەسىم ئىچىدە تۇرىدۇ» دېگەن سۆزىنى ئەسكە ئالدى — دە، بۇ سۆز ھەقىقەتەن دۇرۇس ئېيتىلغانىكەن، دەپ ئويلاپ قالدى. شۇ ئەسنادا، قولىدىكى ئۇزۇن خادا بىلەن قۇلۇاقنى تېيىگىنىچە بىر بېلىقچى ئۇدۇل ئۇلارنىڭ ئالدىغا كېلىپ كېمىسىنى توختاتتى. شۇەنزاڭلار كېمىگە چىقىپ جايلىشۋالغاندىن كېيىن، بېلىقچى كېمىسىنى خادا بىلەن ئىتتىرىپ، ئۇنى توپ تالنىڭ ئىچىگە ئېلىپ كىرىپ كەتتى.

كۆلنىڭ سۇيى خۇددى جامغا قۇيۇلغان مەيدەك تىنىق بولۇپ، سۇ يۈزى مەيىن شامالدا سەل - پەل جىمىرلاپ تۇراتتى. كۆل شامىلى سالقىن ئەمما كۈچسىز چىقماقتا ئىدى. كۆل بويىدىكى تاللار مەيلى سۇغا ساڭگىلاپ چۈشۈپ تۇرغانلىرى بولسۇن، ياكى مەيىن شامالدا ئىرغاڭلاپ تۇرغانلىرى بولسۇن، ھەممىسلا باھارنىڭ تىنىقىدا مەست ئىدى. تالنىڭ ئەۋرىشىم شاخلىرىغا قونۇشۇۋالغان كۆل تومۇچۇقلىرى كېلىۋاتقانلارنى كۆردى بولغاي، بەس - بەس بىلەن سايراشقا كىرىشىپ، كىشىنى مەست قىلىدىغان سۈزۈك ۋە چۈچۈك چۈۋۈلداشلىرى بىلەن ئۇلارنى قارشى ئالدى.

قۇياش نۇرى كۆل ئۈستىگە ئۆزىنىڭ ئىللىق نۇرىنى سېخىيلىق بىلەن ئايىماي سېپىپ تۇراتتى. كۆل بويىغا سېلىنغان ئاۋالوكىتا ئېشۋارا ① بۇددا ئىبادەتخانىسىنىڭ كەينىدىكى پايانسىز ئوتلاقلاردا، ئۇيۇر - ئۇيۇرى بىلەن ئوتلىشىپ يۈرۈشكەن سان - سانساقسىز ئاتلارنىڭ قارىسى كۆرۈنەتتى. مۇنداق چىق ئاتنى ئۆمىرىدە كۆرۈپ باقمىغان شۇەنزاڭدا تۇيۇقسىزلا بۇ

① ئاۋالوكىتا ئېشۋارا — بۇددا دىنىدىكى ئوچ چوڭ بۇتنىڭ بىرى. ئۇ باش بۇت — ئامىتابانىڭ يارىدەمچىسى بولۇپ، ئادەتتە مەھىر - شەپقەت ھامىيىسى سۈپىتىدە تىلغا ئېلىنىدۇ.

ئاتلارنىڭ يېنىغا بېرىپ بېقىش ئىستىكى تۇغۇلدى.

قۇلۇاق كۆل ياقىسىغا كېلىپ، ئۇمىغا تىرىلىپ توختىدى. ئەمما، قىرغاققا يەنە ئالتە ـ يەتتە قەدەمدەك ئارىلىق بار ئىدى. شۇڭا، شۇەنزاڭ بۇ ئاتلارنى قۇلۇاقتا تۇرۇپلا تاماشا قىلىشقا مەجبۇر بولدى. ئۇلار توختىغان يەرگە يېقىن بىر يەردە، بىر ئۇيۇر ئات ئوتلاپ يۈرەتتى. بۇ ئاتلارغا بىر قاراگىر ئايغىر باشچىلىق قىلاتتى. بىر جىرەن بىينىڭ يېنىدا ئىككى قۇلۇن قىيغىتىپ چېپىپ يۈرەتتى. ھىلىقى قاراگىر ئايغىر بېشىنى سىلىپ يەردىكى يۇمران كۆك چۆپلەرنى ئىشتىھا بىلەن يەيتتى. ئۇ شوخلۇق بىلەن بويىنىنى يېنىدىكى بىيىگە قاراپ سوزۇۋېدى، ھىلىقى بىيە كەيىنچە بولۇپ، قاراگىر ئايغىرنى راسا كېلىشتۇرۇپ بىرنى تەپتى. قاراگىر ئايغىرمۇ بىيىسىدىن دەردىنى ئېلىش ئۈچۈن، ئۇنى بىرنى تەپمەكچى بولۇۋاتقاندا، توساتتىنلا بىر شۇبھىلىك ئاۋازنى ئاڭلىغاندەك بولدى ـ دە، دەرھال توختاپ، بېشىنى كۆتۈرۈپ كۆل تەرەپكە قارىدى. قۇلۇاقتىكى ئادەمنى كۆرۈش بىلەن نەگىلا، ئۇنىڭ ھوشيار قۇلاقلىرى ئوينىقلاپ كەتتى. ئۇ خۇددى بىرەر خەتەرنىڭ يۈز بېرىۋاتقانلىقىنى سەزگەندەك قىلىپ بىر كىشىندى ـ دە، پۈتۈن ئۇيۇرنى سۈرگەن پېتى يىراقلارغا قوغلاپ كەتتى...

ئاخشىمى، شۇەنزاڭ كەچلىك ئىبادىتىنى قىلىپ بولغاندىن كېيىن، كۈندۈزى كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلىرىنى خاتىرىلىمەكچى بولۇپ شىرە ئالدىغا كەلدى. ئۇ خىيال سۈرۈپ بىر پەس ئۆلتۈردى. ئۇنىڭ تەپەككۇر تۈلپىرى خىيال ئاسمىنىدا شوخ پەرۋاز قىلىشقا باشلىدى. ئۇ ئىختىيارسىز قولىغا موي قەلەمنى ئېلىپ بىر پەس خىيال سۈردى ـ دە، قەلەمنى سىياھقا مىلەپ، خاتىرىسىگە نۇۋەندىكىلەرنى چۈشۈرۈشكە باشلىدى:

«..... بۇ ئەلنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىدە ئالدى تۆۋەنكى

یاققا قارىتىپ سىلىنغان بىر تەڭرى ئىبادەتخانىسى بار ئىكەن. بۇ ئىبادەتخانىنىڭ ئالدىدا چوڭ بىر كۆل بولۇپ، بۇ كۆلدە ئەجدىھا ياشايدىكەن. مۇبادا، بۇ ئەجدىھا كۆل بويىدا ئوتلاپ يۈرۈشكەن بىيىلەرگە چىپىلىپ قالسا، بۇ بىيىلەر يانداۋرقى يىلى كۆكلەم پەسلىدە قۇلۇنلايدىكەن. ئەجدىھادىن ئىلىنغان بۇ قۇلۇنلار تولىمۇ شاش كېلىدىغانلىقى ئۈچۈن، بۇ ئەلنىڭ ئادەملىرى ئۇنى «تاي بۇرۇل» دەپ ئاتايدىكەن. بۇ ئەلنىڭ ئادەملىرى تاي بۇرۇللارنى قولىغا ئۆگىتىۋېلىپ مىنىپ يۈرۈشىدىكەن. شۇڭا بۇ ئەل ئۆزىدىن چىقىدىغان تۇلپارلىرى بىلەن ئىقلىمغا مەشھۇر ئىكەن. بۇ ئەلنىڭ ئادەملىرىمۇ ئەجدىھا نەسلىدىن بولۇپ، تولىمۇ جەسۇر، تولىمۇ غەيۇر كېلىدىكەن...»①

يازنى قىش، يورۇق كۈننى قاراڭغۇ كېچە، راھەتتە ياشاۋاتقاننى بەختسىزلىك كۈتىدۇ دېگەندەك، بۇ يۇرت كېيىنكى دەۋرلەردە خارابلىشىپ، ئاستا ـ ئاستا تاشلىنىپ قالدى....

× ×

مىلادى 1828 ـ يىللىرىدىكى جاھانگىر خوجا يىغىلىقىدا، پىچان تۈيۈقلۇق ئابدۇ سەمەت جەۋەندە، تۆمۈر ئاخۇن چىچاڭ، مەھەممەت سىدىق قاتتىق دېگەن ئېشەكچىلەر قەشقەردىن لەڭ توشۇغاندا، بۇ يەرنىڭ ئوت ـ چۆپى ئەلۋەك، سۇيى مول، ھاۋاسى ئىللىق ئىكەنلىكىنى، بولۇپمۇ بىر ئېرىق سۇنىڭ داۋامىلىق ئېقىپ تۇرىدىغانلىقىنى كۆرۈپ، چۈشۈپ قونۇپ ئۆتىدىكەن. بىر يىلى ئەتىيازدا، ئۇلار قەشقەرگە ئېشەك ھەيدەپ ئۆتكەندە، يەرنى تاياق بىلەن جىجىلاپ، ئېشەك بوغۇزى قىلىدىغان قوناق

① تاڭ شۇەنزاڭ: «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدە غەربىي يۇرتنا قىلىنغان سايا ھەت خاتىرىسى» خەنزۇچە نەشرى، 3 ـــ 4 ـ بەتلەر.

تىن بىر ئوچۇم چىچىۋېتىپ ئۆتۈپ كەتكەنسىكەن. قايتاشىدا كېلىپ قارىسا، قوناقنىڭ ناھايىتى بولۇق ئۆسكەنلىكىنى كۆرۈۋېتىۋ. شۇڭا بۇ يەردىن كەتكۈسى كەلمەي، گەمە كولاپ قىشلاپ قاپتۇ.

شۇ يىللىرى قەشقەر تۇشۇك دەرۋازىسىلىق تىلىۋالدى ئاخۇن قاقچى ① گۈلە ـ قاق ئېلىپ قارا شەھەرگە كېلىپ، بۇ يەردە ئولتۇراقلىشىپ قالىدۇ. كېيىنكىلەر ئۆزلىرىنىڭ بۇزرۇكۋار بوۋىلىرىنى ئەسلىشىپ:

«چۇقو دېگەن دەشتتۇر،
سۇ ئىچىمكى تەستۇر.
ئۇندا باردۇر تۆت مۆمىن،
رەھمىتىگگە ئۇلاشتۇر.»

دەپ قوشاقلار توقۇغانىسىكەن. يەنە كېيىنكى چاغلارغا كەلگەندە، ۋاراڭ ـ چۇرۇڭلۇق تويلار بولدى. بالىلار تۇغۇلدى، قېرىلار زاراتگاھلىققا كۆچتى. ئابدۇ سەمەت جەۋەندە دېگەن كىشىنىڭ چوڭ ئوغلى بارات ئاخۇن. تۆمۈر ئاخۇن چىچاڭ دېگەن كىشىنىڭ چوڭ ئوغلى ھاپىز ئاخۇن كېيىنكى چاغلاردا چۇقوغا شاڭيۇ بولدى. مەھەممەت سىدىق قاتتىق دېگەن كىشىنىڭ ئوغلى سېتاخۇن بەش ياشقا كىرگەندە دادىسى تۇگەپ كەتتى. تىلىۋالدى ئاخۇن قاقچى دېگەن كىشىنىڭ زورىخان دېگەن قىزى ھاپىز شاڭيۇغا ياتلىق قىلىندى. ئۇنىڭ ئابدۇرېھىم ئاخۇن ② دېگەن ئوغلى كېيىنكى چاغلاردا كورلىدىكى يۇسۇپجان ئاتام دېگەن ئىشانغا مۇرت بولۇپ، كورلىدا توختاپ قالدى.

دېمەك، بوۋىلارنىڭ سورۇنلاردىكى ھۆرمەتلىك ئورۇنلىرىنى

---

① تىلىۋالدى ئاخۇن قاقچى ـــ مۇئەللىپنىڭ بوۋۇكۋار بوۋىسى بولىدۇ.
② ئابدىرېھىم ئاخۇن ـــ مۇئەللىپنىڭ چوڭ دادىسى بولىدۇ.

خۇددى شۇلارغا ئوخشاش ساقىلىنىڭ ياكى چېچىنىڭ ئاقارغانلىقىنى ئۆزلىرىمۇ سەزمىگەن ئاتىلار ۋە ياكى ئانىلار ئىگىلەپ كېلىشتى. بىر خىلدا ئۆتىدىغان خاتىرجەم ھايات ھەممىشەم شۇنداق بولىدۇ. ھەربىر ئالاھىدە كۈن ئاھايىتى ئۈزاقتەك بىلىنىدۇ. چوڭلارغا ھەۋەس قىلىشىپ، ئۆزلىرىنىڭ پات چوڭ بولمايۋاتقانلىقىدىن تاقەتسىزلىنىپ كەتكەن بالىلارمۇ ئۆزلىرىنىڭ ئاي ۋە يىللاردەك تېز چوڭىيىشىپ كېتىشىۋاتقانلىقىنى سېزىشىمەيدۇ. شامال ئات يايلىنى ئۆرۈگەندەك، ۋاقىتمۇ كۈنلەرنى بىر-بىرىگە چېتىپ ئۆتۈكۈزۈۋېرىدۇ. ئۈياق - بۈياقتا قاراپ ئۇلگۈرمەيلا، بىر يىلنىڭ ئۆتۈپ كەتكىنىنى، تېخى تۇنۇگۈن شامال ئۆرۈۋەتكەن پور سۆگەتنىڭ غولىدىن ئۆسۈپ چىققان نوتىلارنىڭ بىر. ئىككى يىل ئۆتەر - ئۆتىمەيلا تېز يوغىناپ بادىرىغا ئايلانغانلىقىنى كۆرىمىز. بۇ ۋاقىتنىڭ ئىچىدە، ھېلىقى تاقەتسىز بالىلار يوغىناپ بەرنا يىگىت بولۇپ قالىدۇ، ھېلىقى بەشتاش ئوينىپ يۈرگەن كىچىك قىز قارىسىڭىز كۆزىنىڭ يېغىنى يەيدىغان زىبا بويىلۇق قىزغا ئايلىنىپ قالىدۇ. ئارقىدىنلا، ئۆۋي - ئوچاقلىق بولىشىدۇ، پەرزەنت كۆرۈشىدۇ، ئۇلارنىڭ ئاۋۋال چېكە چاچلىرى، ئاندىن پۇتۇن چاچ ۋە ياكى ساقاللىرى كۈمۈشتەك ئاقىرىشقا باشلايدۇ... قېرىپ چاچ - ساقاللىرى ئۇچىتەك ئاقارغان رېھىمشىق ئىمام كىمنى كۆرسە، شۇنى نامازغا كېلىشكە ئۈندەيتتى، شۇكرى - قانائەت قىلىش، ياخشى ئىشلارنى كۆپ قىلىپ ساۋاپ تېپىش ئۈستىدە بىر قېتىم باشتىن سۆزلەپ چىقاتتى. كىشىلەر بۇ مۇلايىم بوۋاينى ياخشى كۆرەتتى، شۇڭا ئۇنىڭ سۆزلىرىنى ئىخلاس بىلەن قۇلاق سېلىپ ئاڭلىشاتتى.

يامانلىقنىڭ قارا كۈچلىرى چۈقۇنىڭ يولىنى ئۇنتۇلۇپ قالغاندەك تۇيۇلاتتى. يېزىدىكى ئارامبەخش ھاياتنى ھېچنەرسە بۇزمىغاندى. ئويمانلىق ئۇنى شامالدىن، تاغ سەللىرىدىن پەيدا بولغان خاراب قىلغۇچى سۇ ئاپىتىدىن ساقلايتتى.

ئېتىزلىقلار ۋەيران بولمايتتى، مال - ۋارانلار ئوتقا ئۇرۇنمايتتى. ئەگەر چېكەتكىلەر ئۆتىدىغان بولسا، باشقا جايدىن ئېگىز ئۇچۇپ ئۆتەتتىكى، بۇ يەرگە ھەرگىز چۈشمەيتتى. كۈن ئۆزىنىڭ شولىسىنى پۈتۈن ئاسمانغا چېچىپ، سۈس، ھالرەڭ نۇرىنى قارلىق چوققىلاردا قالدۇرۇپ، كۈنپېتىشتىكى خان خۇرا① تېغىنىڭ كەينىگە ئۆتۈپ كېتەتتى. مۇنارىدىن ياقىسى يوق مولالام② نىڭ ئەنە شۇ ھەممە ۋاقىتتىكىدەك قايغۇلۇق ۋە ناھايىتى يېقىملىق بولغان ئەزان ئاۋازى كەچكى جىمجىتلىقتا تۇمان باسقان كەڭ ئېتىزلىقلارغا ۋە ياشناپ تۇرغان باغلارغا ئاڭلىناتتى. كۆپكۆك بولۇپ پارقىراپ تۇرغان ئاسمان بۇلبۇللارنىڭ زوقلىنىپ سايراشلىرىغا ۋە باغلاردا ئۇخلاپ قېلىشقان ئاشىق - مەشۇقلارنىڭ نەپىسى قوشۇلۇپ كەتكەن تۈن شامىلىنىڭ ھىدىگە تولغان ھالدا قاراڭغۇلاشماقتا ئىدى.

× ×

ئەمىر لەشكەر ئىسھاق خوجا ئۆزىنىڭ لەشكەرلىرىگە بېرىنغار، چىرىنغار ۋە غول قىسىم بويىچە سەپ تۈزۈشنى، قوشۇننىڭ ئالدىغا ھارۋىلارنى، توپا قاچىلانغان سېۋەتلەرنى ۋە توپ - زەمبىرەكلەرنى تىزىشنى بۇيرۇدى، بۇلارنىڭ ئارقىسىغا بىر قاتاردىن ئوقچىلارنى تەيىنلىدى، پىيادىلەرنى بۇلاردىن ئايرىلماي، ھارۋا، توپ - زەمبىرەكلەرنىڭ كەينىدىن سەپ بويىچە مېڭىشقا

---

① خان خورا تېغى — قارا شەھەرنىڭ غەربىدىكى ئېگىز تاغنىڭ نامى.

② ياقىسى يوق مولالام — ئىسىم - فامىلىسى ئېنىق ئەمەس. چۇقۇلۇق ئۇقۇمۇشلۇق زات، شىنجاڭ سىياسىي - قانۇن كادىرلار ئىنستىتوتىنىڭ دوتسېنتى ئابلا نادىر ئەپەندىنىڭ ئېيتىشچە، بىر يىلى قۇربان ھېيت نامىزىدا، ئۇ مولالام ياقىسى پوتىمگەن يەكتەكنى كېيىپلا ئالدىراش ھېيت نامىزىغا ئىمامەتچىلىك قىلغانلىقتىن، «ياقىسى يوق مولالام» دەپ ئاتىلىپ قالغانىكەن.

پەلگىلىدى، ھەرقايسى سەپلەرگە ئۆز ئورۇنلىرىنى تاپقاندىن كېيىن، تېز يۈرۈپ يېتىشىپ مېڭىشنى جىكىلىدى، بېرىنغار، چىرىنغار ۋە غول قىسىملاردىكى بەگ، يىگىتلەرنى ۋە سىپاھلارنى رىغبەتلەندۈرۈپ، ھەر قايسى قىسىملارنىڭ مەيدان جېڭىدە قەيەردە تۇرۇش ۋە قانداق شەكىلدە مېڭىش كېرەكلىكىنى تەيىنلەپ بەردى. ئوردۇ① چۈشكەن يەرنىڭ ئەتراپى ھارۋا ۋە خەندەكلەر بىلەن مۇستەھكەملەندى. ئىسلام خەلىپە ئىستىھكامچىلارغا خەندەك قېزىلىدىغان يەرلەرنى كۆرسىتىپ بېرىپ، مەسئۇلىلارنى پەلگىلەپ قويۇپ، قايتىپ كەلدى.

شىجائەت بېغىنىڭ دەرەخلىرى بولغان كۈچا غازىلىرى تاغدەك سەپلەرنى تۈزۈپ، چېقىن سۈپەت مىلتىق - زەمبىرەكلىرىنى، ھەيۋەتلىك نەيزىلىرىنى چىڭ تۇتۇشۇپ، قارا شەھەر تەرەپتىن كېلىۋاتقان قارا چېرىكلەرنى كۈتۈپ تۇرۇشتى. ئۇلار خۇددى تاش قەلئەدەك چىڭ، ھەق يولىدەك مۇستەھكەم ئىدى. ئېھتىيات يۈزىسىدىن، پىيادىلەرنىڭ ئالدىدىكى ئوقچىلار بىلەن توپچىلارنىڭ ئالدىغا ئولجا ئېلىنغان ھارۋىلارنى بىر قاتار تىزىپ چىقىپ، ئۇلارنى زەنجىر بىلەن بىر - بىرىگە چېتىشتى.

ئىسھاق خوجىنىڭ ئوردۇ بارگاھى غول قىسمىدا تەسىس قىلىنغانىدى. غولنىڭ ئوڭ تەرىپىدە توختى مۇھەممەت خەلىپە قازى ئەسكەر، باھاۋۇددىن خوجا، مەمۇر خەلىپىلەر باشچىلىقىدىكى بېرىنغار قىسىم ئورۇنلاشقانىدى؛ غولنىڭ سول تەرىپىگە بولسا، باش مۇشاۋۇر دانىيال خوجا، دۇنايى خەلىپە، سۈمۈللا تۈكگانى ۋە ئىسلام خەلىپىلەر باشچىلىقىدىكى چىرىنغار قىسىم ئورۇنلاشقانىدى.

لەشكەر سەپلىرى قارار تېپىپ، ھەر كىشى ئۆز ئورنىغا ئورۇنلىشىش بىلەن، ھېچكىمنىڭ ئۆز ئورنىدىن ئىختىيارى قوزغالماسلىقى، ھېچكىمنىڭ رۇخسەتسىز جەڭگە كىرمەسلىكى توغرۇلۇق ئىجراسى قەتئىي پەرمان بېرىلدى.

① ئوردۇ — باش شەتاب، قوماندانلىق ئورنى.

كۇچا غازىلىرى تەق بولۇپ تۇرۇشىغا، تېۋىلغىدىن چىققان ئون مىڭدەك مانجۇ چېرىكى ئەللىك ئالتە ھارۋىدا ئوق ـ دورا، توپ ـ زەمبىرەك، ئىككى يۈز ئەللىك تۆگىگە ئوزۇق ـ تالقان، جەڭ ئەسۋابلىرىنى يۈكلەپ، ئالدىرىماي يېتىپ كېلىشتى.

مانجۇلارنىڭ ئوڭ قانىتىدىكىلەر ئىسھاق خوجىنىڭ قوشۇنىنىڭ سول قانىتىغا كەينى ـ كەينىدىن ھۇجۇم قىلىپ، ئوردۇغا يېقىنلاپ كەلدى. لېكىن ھەر قېتىملىق ھۇجۇمدا، كۇچا غازىلىرىنىڭ ئوق زەربىسى مانجۇلارنىڭ بىر قىسمىنى ئۆلۈم ئۆيىگە كىرگۈزۈپ، بىر قىسمىنى قاچۇرۇپ تۇردى.

جەڭنىڭ ئۈزىرىشى بىلەن، ئەمىرلەشكەر ئىسھاق خوجا خۇددى زەنجىردىكى ئارسلانلاردەك تۇرغان جەڭگىۋار يىگىتلەرگە غولنىڭ ئوڭ ۋە سول تەرىپىدىن ھۇجۇمغا ئۆتۈشكە ۋە ئوقچىلارنىڭ قارا چېرىكلەرنى شىددەت بىلەن ئوققا تۇتۇشىغا بۇيرۇق چۈشۈردى. ئۇلار خۇددى سۇبھى ئۇيۇقتا يۈز ئاچقىنىدەك، ھارۋىلارنىڭ كەينىدىن ئېتىلىپ چىقىشتى ـ دە، مانجۇ چېرىكلىرىنىڭ قېنىنى جەڭ مەيدانىغا تۆكۈپ، نۇرغۇنلىرىنىڭ بېشىنى خۇددى سويمىنى ئۈزگەندەك ئۈزۈپ تاشلىدى. غولنىڭ ئالدىدا تۇرغان ئىسلام خەلىپە ئۆز سپاھلىرىنى باشلاپ مەردانە ھەرىكەت قىلىپ، بىر مۇنچە قارا چېرىكنى يەر چىشلىتىپ، ئۇلارغا مامات زەھەرىنى ئىچۈردى ۋە يايىاق ھالدا خەۋپلىك جايلارغا ئۆزىنى ئۇرۇپ، يىگىتلىك مەيدانىدا جەۋلانبازلىق قىلدى. تۇيۇقسىز بېرىلگەن بۇ زەربە ئالدىدا، مانجۇلار بىر سائەتكە يېقىن تېڭىرقاپ تۇرۇشتى ـ دە، كېيىن جانلىرىدىن كېچىپ، كۇچا قوشۇنىنىڭ بېرىنغار ۋە چىرىنغار قىسىملىرىغا شىددەت بىلەن ھۇجۇم قىلىشقا باشلىدى. بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ بېرىنغار قىسمىغا قىلغان ھۇجۇمى ئاجايىپ كۈچلۈك بولدىكى، ئىسھاق خوجىنىڭ ئوردۇگاھىغا باراي ـ باراي دەپلا قالدى. لېكىن، كۇچا غازىلىرى ئۇلارنى شىددەتلىك ئوق يامغۇرى بىلەن قارشى ئېلىپ چېكىندۈردى.

ئىقبال ۋە نۇسرەت شامىلى غازىلارنىڭ دۆلەت چىمەنىدە ئەستى، شۇنداق قىلىپ، ھۇجۇم قىلىپ كەلگەن مانجۇلار نۇرغۇن ئۆلۈكلىرىنى قالدۇرۇپ چېكىنىشكە مەجبۇر بولىدى ھەمدە دەرھال ئۆز سېپىنى مۇستەھكەملەپ، كۇچالىقلارنىڭ نۆۋەتتىكى ھۇجۇمىنى چېكىندۈرۈشكە تەييارلاندى.

تاڭ ئاتقاندا، ئەمىر لەشكەر ئىسھاق خوجا ئۇجمە چومىقىنى قولىغا ئېلىپ، قوشۇننىڭ بېرىنغار قىسمىنى باشلاپ، گېگىزى① ئەرەپتە ئىستىھكام قۇرۇپ ياتقان مانجۇ چېرىكلىرىنىڭ ئۇستىگە ئات چاپتۇردى. بۇ چاغدا مانجۇ چېرىكلىرى تۆگىلىرىنى چۆكتۈرۈپ، ھارۋىلىرىنى قاتار تىزىپ، توپ - زەمبىرەكلىرىنى تىكلەپ، قاتتىق قارشىلىق كۆرسىتىشكە تەرەددۇتلىنىپ تۇرغانىدى. چېپىپ كېلىۋاتقان ئاتلىق قوشۇننى كۆرۈپ، ئۇلارنىڭ سېپى پاتىپاراق بولدى. شۇ ئەسنادا، ئىسھاق خوجىنىڭ سېپىدىن قاتار ئېتىلغان توپ ئوقلىرى قارا چېرىكلەرنىڭ ئوق - دورىلىرىنىڭ ئۇستىگە چۈشۈپ، شۇنداق دەھشەت پارتلاشقا باشلىدىكى، پارتلاش زەربىسىدىن يەر - زېمىن لەرزىگە كېلىپ، بىر سەكرەپ، بىر تىترەپ توختىدى. ئادەملەرنىڭ قۇلاقلىرى گاراڭ بولدى. قالغان تۆگىلەردىكى ئوق - دورىلارمۇ خۇددى بەسلەشكەندەك كەينى - كەينىدىن پارتلاپ، تۆگەيۇ زەمبىرەك، قورال - يارىقلارنى ئاسمانپەلەك كۆتۈرۈپ تاشلىدى. دورىلارنىڭ ئىس - تۇتەكلىرى ۋە كۇچالىقلارنىڭ ئاتلىرىنىڭ ئايىقىدىن چىققان چاڭ - توزاڭلار زېمىن يۈزىنى قاراڭغۇ قىلىپ، ئەمدى لەتىن جامالىنى كۆرسىتىشكە باشلىغان كۈن نۇرىنى خىرە قىلدى. ھېچقانداق ئىنسان گۈرۈھىنىڭ كۆز نۇرى كۈندۈز بىلەن كېچىنى ئايرىپ پەرقلەندۈرۈشكە مۇمكىنچىلىك تاپالمىدى. گويا كى بۇ ئالەمدە قىيامەتتىن نەمۇنە، ئاخىرەتتىن بىر نىشانە ئاشكارا بولغاندەك، ئاسمان مالائىكىلىرى «بۇ چۆلدە نېمە غوۋغا؟»

① گېگىزى — چۇقۇنىڭ غەربىدىكى بىر مەھەللىنىڭ ئىسمى.

دەپ تام ئۈستىگە قونۇپ قارىشۋاتقاندەك بىر مەنزىرە ئايان بولدى.....

× ×

ئىسھاق خوجا چۈقودا قوشۇنىنى بىرەر قۇر تەرتىپكە سېلىۋالغاندىن كېيىن، قارا شەھەرگە قاچقان قالدۇق قارا چېرىك لەرنى قوغلاش ئۈچۈن، قوشۇننى باشلاپ تىۋىلغىنىڭ ئايىقىدىكى قازانبۇلاق ئارقىلىق سېرىقسۇنى كېسىپ ئۆتتى. ئۇلار شوردۇك دېگەن يەرگە كەلگەندە، موڭغۇللار ئارىسىغا ئەۋەتىلگەن ئازنا-مەمەت تۈڭچىغا ئۇچرىدى. ئۇ تۇردى چەنپەن① دېگەن بىر تارانچى بىلەن بىللە ئىسھاق خوجىنىڭ ئالدىغا ماڭغانىكەن. قوشۇن شوردۇڭدە چۈشكۈن قىلىپ قوش تىكتى.

ــ مانجۇلار ئۇششاقتال بىلەن چۈقودا غازىلاردىن شىكەست يېگەندىن كېيىن،ــ دەپ مەلۇمات بېرىشكە باشلىدى ئازنا مەمەت تۈڭچى ئەمىر لەشكەر ئىسھاق خوجىغا،ــ قارا شەھەرگە سالامەت قايتىپ كېلەلىگەن قارا چېرىكلەر مىڭغا يەتمەيدۇ. شەھەر ئىچىدە يەتتە مىڭدەك مانجۇ، مىڭدەك چەنپەن بولۇپ، جەمئىي توققۇز ـ ئون مىڭدەك قارا چېرىك بار. مەن ئەمىر لەشكەر جانابلىرىنىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە، قالماق ئاقساقىلى باتمەگە: «سىلەر خوجاملارغا ئوق چىقارماڭلار، ئەگەر ئۇلار دۇئايى بەند قىلىۋېتىپ قالسا، ھەممە نەرسەڭلەرگە ئوت كېتىدۇ» دېسەم، باتمە قالماق ئىشەندى، ئۇ: «راست، بىز جاھانگىر خوجىنىڭ زامانىسىدىن تارتىپ نەچچە قېتىم خاقانىي چىننىڭ يارلىقى بويىچە، كاشغەرگە بېرىپ، خوجىلار بىلەن ئۇرۇش قىلغانىدۇق. بىزگە زادىلا ياخشىلىق كەلمىدى. ئارىمىزدا ۋابا تارقىلىپ،

① چەنپەن ــ خەنزوچە «遣犯» دېگەن سۆز بولۇپ، سۈرگۈن قىلىنغان گۇناھكارلارنى كۆرسىتىدۇ.

نۇرغۇن قالماقلار ئۆلۈپ كەتتى. مال - چاۋۇللىرىمىزغا چېچەك يۇقتى، قوتۇر بېسىپ قىرىلىپ كەتتى. ئەمدى خوجاملارغا ھەرگىز ئوق ئاتمايمىز. خوجاملار نەمىدۇنغا① كېلىپ تۇرسۇن. بىز مانجۇلارنى ئالداپ شۇ يەرگە ئاپىرايلى. خوجاملار سىرتتىن ھۇجۇم قىلسۇن، بىز ئىچكى جەھەتتىن ھە - ھۇ دېيىشىپ بېرەيلى، قالغان ئىش خوجاملارنىڭ ھىممىتىگە باغلىق» دەپ، ماڭا تۇردى چەنپەننى قوشۇپ جانابلىرىنىڭ ئالدىغا ئەۋەتتى.

ئەمىرلەشكەر ئىسھاق خوجا ئۇنىڭ مەلۇماتىنى ئاڭلاپ بولغاندىن كېيىن، مۇھەممەت توختى خەلىپە، دانىيال خوجا ۋە باشقا پەنسادلار بىلەن كېڭەشتى. ئاخىرىدا، ئۆزى قازى ئەسكەر مۇھەممەت توختى خەلىپە بىلەن بىللە بىر بۆلۈك قوشۇننى باشلاپ نەمىدۇنغا بارىدىغان، دانىيال خوجا، ئىسلام خەلىپىلەر بىر بۆلۈك قوشۇننى باشلاپ شەھەرگە ھۇجۇم قىلماي قارا كۆرسىتىپ ھەيۋە قىلىپ تۇرىدىغان، نەمىدۇندىكى جەڭدە نۇسرەت ئاتا قىلسا، ئىككى بۆلۈك قوشۇن شەھەرگە ئىككى تەرەپتىن تەڭلا ھۇجۇم قىلىدىغان بولۇپ قارار تېپىشتى. ئەتىسى، تۇردى چەنپەننىڭ يول باشلىشى بىلەن، ئىسھاق خوجا بىر بۆلۈك قوشۇننى باشلاپ، نەمىدۇن دېگەن جايغا ئاتلاندى. دانىيال خوجا باشچىلىقىدىكى يەنە بىر بۆلۈك قوشۇن قارا شەھەرنىڭ يېنىدىكى ۋەيشاڭغا بېرىپ، پارچە - پۇرات قارا چېرىكلەرنى ئۆلتۈرۈپ، ئوت قويۇپ، پاراكەندىچىلىك قىلدى.

قارا شەھەر ئاغلاقچى ئامبىلى زالىڭنا باشچىلىقىدىكى مانجۇ چېرىكلىرى موڭغۇللارنىڭ ئاقساقىلى باتمەنىڭ بەرگەن يالغان مەلۇماتىغا ئىشىنىپ، شەھەرنى ساقلاشقا ئازغىنا چېرىك قالدۇرۇپ، قالغان قارا چېرىكلەرنىڭ ھەممىسىنى نەمىدۇنغا باشلاپ كەتتى. نەمىدۇن ئەسلىدە بىر تۇزلەڭ جاي ئىدى. تۇزلەڭلىكتە

① نەمىدۇن — مۇڭغۇلچە «سەكسىز تېرەك» دېگەن سۆز. جوتۇنسۇمۇل ناھىيەسىنىڭ جەنۇبىغا ئون كىلومېتر كېلىدىغان جايدا.

مەيدان جېڭى قىلىش قاتتىق ھەزەر ئەيلەيدىغان بىر ئىش ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە چۈقۇدىكى مەيدان جېڭىدە قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغاندىن كېيىن، مانجۇ قوماندانى مەيدان جېڭى قىلىشتەك خاتالىقىنى قايتا زادىلا ئۆتكۈزمەسلىكى كېرەك ئىدى. ئەمما ئاغلاقچى ئامبال زالىڭنا تولىمۇ تەكەببۇر، تولىمۇ ئۆزۈمچىل بىر ھەربىي بولغاچقا، يېنىدىكىلەرنىڭ مەسلىھەتىگە زادىلا كۆنمىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇلارنىڭ زىخىمۇ توشۇپ قالغان بولسا كېرەك. ئاغلاقچى ئامبال زالىڭنا قوشۇننى باشلاپ نەمىدۇنغا كەلگەندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ ئالدانغانلىقىنى ئاندىن سەزدى، ئەمما كېچىككەنىدى.

ئىسھاق خوجىنىڭ لەشكەرلىرى ئومۇمىيۈزلۈك ھۇجۇمغا ئۆتكەندە، مانجۇلارنىڭ ئىچىدىكى موڭغۇللار ئارقىسىغا قارىتىپ نەيزە ئۇرۇپ، كۈچالىقلارغا ماسلاشتى. مانجۇ قوشۇنى ئىككى تاشنىڭ ئارىسىدا قېلىپ، ئىككى تەرەپتىن تەڭلا زەربە يېدى. كەچ كىرىشتىن ئىلگىرى، مانجۇلار ئاساسەن يېغىشتۇرۇلۇپ بولۇندى. ئەتىسى چۈشتىن ئىلگىرى، قارا شەھەر سېپىلىمۇ تەسلىم بولدى. شەھەردىكى مانجۇلارنىڭ قاچىدىغىنى قېچىپ، ئۆلىدىغىنى ئۆلۈپ، بۇ شەھەر كۈچالىقلارغا ئوڭىچە قالدى. شەھەرگە ھۇجۇم قىلىش جېڭىدە، قازى ئەسكەر توختى مەھەممەت خەلىپىنىڭ ئوغلى خوجامبەردى بىلەن كورلىلىق ئىسلام خەلىپە باشلىق بىر نەچچە غازىلار مانجۇلارنىڭ ئوقىدا شېھىدلىق مەقامىغا يەتتى.

يەتتىنچى باب

داۋۇت خەلىپە

«... بىلىكىدە كۈچ - قۇۋۋىتى يوق كىشىلەر ئۇششاق تاشلارنى يىغىپ ساقلاپ قويىشۇن. پۇرسەت كەلگەندە زالىمنىڭ مېڭىسىنى يانچىپ پۇخادىن چىقىدۇ.»

— شەيخ سەئدى

مىلادى 1865 - يىلى 6 - ئاي.

قاسىم پولگان ئىسھاق خوجىنىڭ چوقۇدىكى مەيدان جېڭىدە قارا چېرىكلەردىن ئولجا ئالغان، تۆۋ تېمىغا ئاق تۇرنا ۋە ئالتۇن نەقىشلەر كەشتىلەنگەن ئازادە چېدىرىغا كىرىپ، بوسۇغىدىلا توختاپ قالدى. ئۇ كۆڭلىدە، ئولتۇرغانلارنىڭ ئىچىدە قايىسىسى سەئىد غازى باھادۇرخان ئىسھاق خوجامدۇر؟ دېگەننى ئويلىدى.

ئۇلارنىڭ ھەممىسى زېرىھلىق قۇياق كىيىشىپ، بەللىرىنى تاسما بىلەن باغلىغان باھادۇر پەنسادلار بولۇپ، يەرگە سېلىنغان تىكمەت كىگىزنىڭ ئۈستىدە يېرىم ھالقا ھالەتتە ئولتۇرۇشقانىدى.

قاسم پولگان سالامنى خاتا بىردىپ گۈلگىگە قىلىشتىن ئىبارەت قىلىپ، بىر قەدەم ئالدىغا مېڭىپلا يەر ئۈستىدە تىزلىنىپ ئولتۇردى ـ دە، بىر نىشانغا قارىماي، ئالدىغا قاراپ سۆزلەشكە باشلىدى:

ـ ئىسلام تۇپرىقى ۋە خەلقنىڭ باھادۇر غازىسى، سەئىد ئىسھاق خوجامغا كۆپتىن كۆپ سالام! باھادۇر غازىنىڭ تىنىچ سالامەت، نۇسرەتلىرى زىيادە بولغاي... توقسۇن ـ تۇرپانلىق غازىلار مېنى ئۆزلىرىنىڭ ئالدىغا ئەۋەتتى. غالىب ئىسلام باھادۇرلىرىنى باشلاپ بىز تەرەپلەرگە يۇرۇش قىلىپ، ئىسلام يوسۇنلىرىنى كەڭ جارى قىلدۇرغايلا.

ـ ھۇرمەتلىك باھادۇر، ھارمىغايسىز! نەچچە كۈن يول يۇردىڭىز؟ بىزمۇ توقسۇن ـ تۇرپان تەرەپلىرىدە ئىسلام جارى بولۇۋېتىپتۇدەك، دەپ ئاڭلىدۇق. بىزدە ئادالەت تۇغىنى شۇ يەرلەرنىڭ ئاسمىنىدا جەۋلان قىلدۇرايلى دېگەن خىيالمۇ يوق ئەمەس.

قاسىم پولگان تىكمەت كىگىزنىڭ چېتىگە يۇكۈنۈپ ئولتۇرۇپ ئۆتكۈر ۋە تىنىق كۆزلىرىنى ئۆزىدىن سەممىي ھال سورىغان بۇ كىشىگە تىكتى. بۇ كىشىنىڭ قاراشلىرى مەردانە ئىدى، بەش ئەزايى راۋۇرۇس، كۆزىدىن زېرەكلىكى، تەدبىرلىكى چىقىپ تۇراتتى. يۈزىدە بولسا تەبەسسۇم جىلۋە قىلاتتى.

ـ شۇنداق، ـ قاسىم پولگان ئۆزىدىن ھال سورىغان بۇ مەردانە كىشىنىڭ كىشىلەر ئارىسىدا تونۇلغان سەئىد غازى ئىسھاق خوجام ئىكەنلىكىنى جەزم قىلدى، ـ بىز بىلەن ئۇرۇشۇۋاتقان مانجۇلار ئىنتايىن جاھىل. ئۇلار تەسلىم بولۇشنى خالىماي، سېپىلغا بېكىنىۋالدى. بىز ئۇلارنى قورشىۋالدۇق، ئەمما يېڭەلمىدۇق. ئۇلار بىزگە شەبخۇن ئۇرۇپ، باسۇرۇق قىلىپ، كارىز ئاغزى ياكى كىشىنىڭ خىيالىغا كىرىپ چىقمىغان يەرلەردە پەيدا بولۇپ، بىزنىڭ

غازىلىرىمىزنىڭ جېنىنى ئالماقتا،ــ ئۇ سەل تىنىۋالغاندىن كېيىن ئاندىن سۆزىنى يەنە داۋاملاشتۇردى،ــ پۇتۇن يەمشى، يىلانلىق، دىشاڭ①لاردىكى خۇرجالار بىلەن ۋەيشاڭ بازىرىدىكى مەيمەيچىلەر قارا چېرىكلەرگە قوشۇلۇپ سېپىل ئىچىگە بېكىنىۋېلىشتى. ھازىر ئۇلار بىزگە چىش ـ تىرنىقى بىلەن قارشى تۇرۇشماقتا. دەسلەپتە ئۇلار «ئىمان ئېيتىساق» دېيىش كەنىدى. لېكىن بىزنىڭ بىخەستەلىكىمىزدىن پايدىلىنىپ، نۇرغۇنلىرىمىزنىڭ جېنىغا زامىن بولدى.

قاسىم پولگان توقسۇن ـ تۇرپاندىكى ئۇرۇش ۋەزىيىتىنى كۆپ تەرەپتىن چۈشەندۈردى. ئىسھاق خوجا ئۇنىڭ سۆزىنى زادىلا بۆلمەستىن دىققەت بىلەن ئاڭلاپ ئولتۇراتتى. قاسىم پولگاننىڭ دېيىشىچە، توقسۇن يەمشىلىك مەسۇمخان خوجا، يەمشىلىك ناسىر شەيخ پولگان. يىلانلىقلىق قاسىم پولگان ۋە ۋايىت خەلىپە. زايىت خەلىپە، ھاجى باقى خەلىپە دېگەن ئادەملەر توخسۇنلۇقلارنى باشلاپ، سەھرالاردىكى چېرىكلەرنى، مەيمەيچى ۋە خۇرجالارنى سۈر ـ توقاي قىلىپ، ئۇلارنى تۇرپان سېپىلىغا قامىۋالغانىكەن. بۇ چاغلاردا تۇرپان چوڭ يۇرت سانالغانلىقتىن، تۇرپانغا قاراشلىق ئون توققۇز بازار ۋە دىشاڭلاردا خۇرجالار ناھايىتى كۆپ ئىدى. بەزى بازارلاردا يەتتە ـ سەككىز مىڭى بولسا، بەزى دىشاڭلاردا ئىككى ـ ئۈچ مىڭى بار ئىدى. داۋ گۇاڭ② زامانىسىدا، مانجۇ ھاكىمىيىتىنىڭ قورال كۈچىگە تايىنىپ ئىچكىرىسىدىن يامراپ كۆچۈپ چىققان بۇ خۇرجالار مۇشۇ ئەتراپلاردا يەر ۋە كاردىز ئىگىلەپ، يەرلىك پۇقرالارنى مەدىكار قىلىپ ئىشلىتىپ كۆپ قاقشاتقان بولغاچقىمۇ، ئۇلار بىلەن يەرلىك ئاھالە ئوتتۇرىسىدىكى

① توقسۇندىكى يېزىلارنىڭ نامىرى. دىشاڭ ــ خەنزۇچە سەھرا دېگەن مەنىدە.

② داۋگۇاڭ ــ مانجۇ خاقانى (1821ــ1850) ئىسىنگورونىڭ سەلتەنەت نامى.

ئۆچمەنلىك بەكلا كۈچلۈك ئىدى. كۆچمەنلەر بىلەن يەر-لىك خەلق ئوتتۇرىسىدىكى بۇ قېتىمقى ماجراغا يىلانلىقتىكى كۈك فامىلىلىك بىر خۇرجانىك كونا كاردىزى تىندۇرۇۋېتىپ، ئاياغ-تىكى ئۈزۈمزارلارنى ۋە ئېتىزلىقلارنى قۇرۇتۇۋەتكەنلىك ۋەقەسى تۇتۇرۇق بولغانىدى. ئۇلار شەھەرگە بېكىنىۋالغاندىن كېيىن، سېپىلنىك مۇستەھكەم، چېرىكلىرىنىك كۆپلىكىگە تايىنىپ، قوزغىلاڭچىلارنى سېپىل يىنىغا زادىلايىقىن كەلتۈرمەي قويۇشتى. قوزغىلاڭچىلار ئۈچ ئايدەك تىركىشىپ تۇرۇشقاندىن كېيىن، توخسۇنلۇق موللا هابىل ئەئلەم دېگەن كىشىنىك مەسلىھەتى بىلەن، قاسىم پولگاننى قارا شەھەرگە ــ ئىسھاق خوجىنىك ئالدىغا يارىدەم تەلەپ قىلىشقا ئەۋەتىشكەنىدى.

قاسىم پولگاننىك سۆزى تۈگىگەنلىكىنى كۆرۈپ، ئىسھاق خوجا ئەتراپىدىكى سەردارلارغا سۈرلۈك نەزەرى بىلەن بىر قاراپ چىقتى.

ــ باھادۇرلارنىك مەسلىھەتى قانداق ئىكەن؟ــ دەپ سوردى ئۇ.

سەردارلاردىن بىرنەچىسى: «ھازىرچە يۇرۇشنى توختىتىپ دەرۇ سەلتەنەتكە قايتقىنىمىز ياخشىمىكىن!» دېيىشتى.

قازىئەسكەر توختىمەھەممەت خەلىپە ئوچۇق مىجەزلىك ئادەم ئىدى، شۇڭا ئۇ گەپنى چورتلا كېسىپ ئېيتتى:

ــ تەڭداشسىز سەئىد غازى كۈچا لەشكەرلىرىنى باشلاپ، ئاقسۇدىن تاكى قارا شەھەرگىچە يۇرۇش قىلىپ، مىسلىسىز غەلىبىلەرگە ئېرىشتى. ھالا بۇگۈن توخسۇن ــ تۇرپان ھودۇت-لىقىغا يانداپ كەلدۇق. يەنە بىرئاز غەيرەت قىلساق، مۇقەددەس ئەسھابۇلكەھف① بىزنىك بولىدۇ. شۇڭا، كەينىمىزگە قايتىشقا بولمايدۇ.

يەڭگىل مىجەزلىك، ھېچ نەرسىدىن قانائەت ھاسىل

① ئەسھابۇلكەھف ــ پىچاندىكى تۈيۈق خوجام مازىرى.

قىلمايدىغان دانىيال خوجا سۆزلەشكە باشلىدى:

— بىزنىڭ ئارقىمىزدا قالدۇرغانلىرىمىز بىقىسىپ تۇرغان دۆۋە - دۆۋە گۈلخانلار، ئالدىمىزدا قارا شەھەردىكى دۈشمەندىنمۇ قەتئىي رەقىبلەر يوق دەپ كىم ئېيتالايدۇ؟ قازانغان نۇسرەتلىرىمىز ۋەجىدىن داۋاملىق ئالغا ئىلگىرىلەۋەرسەك، ئېغىر خاتالىق ئۆتكۈزۈپ قويامدۇق - قانداق؟

— جانابىي تۆرەم! سىز بىزنىڭ توقسۇنلۇق غازىلارغا يارەم بېرىشىمىزنى خاتالىق دېمەكچىمۇ؟ بىز ئەسلىدىنلا ئادالەتنى جارى قىلدۇرۇش ئۈچۈن ئاتلانمىغانمىدۇق؟— ئىسھاق خوجا ئاۋازىنى سوزۇپ سۆزلەشكە باشلىدى. ئۇنىڭ ئاھاڭى گەرچە ۋەزمىن بولسىمۇ، لېكىن ئاڭلىغۇچىلار ئۇنىڭ سۆزىدىكى قەتئىيلىك ئاھاڭىنى ئوڭايلا سېزىۋېلىشتى.

دانىيال خوجا گويا ھېچ نەرسە بولمىغاندەك دادىللىق بىلەن سۆزلەيتتى:

— قارا شەھەرنى ئالغاندا بىرمۇنچە تالاپەتلەرنى بەردۇق. بىرمۇنچە باھادۇرلىرىمىز شېھىت بولدى، ئەمدى، ئۆزىمىزنى ئوڭۇشسۇزلۇق ئۈچۈن توختىساق نېمىشقا بولمايدىكەن؟

— ھەي دانىيال خوجا!— دېدى ئىسھاق خوجا،— گەرچە بۇ قېتىمقى يۈرۈشىمىزنىڭ مۇشەققىتى كۆپ بولسىمۇ، مەنپەئەتىمۇ ئاز ئەمەس. پۈتۈنلەي مەغلۇپ بولدۇق دېگەندىمۇ، سەلتەنىتىمىزگە مەڭگۈ پايدا يەتكۈزىدىغان تەجرىبىلەر ھاسىل بولدۇ. بۇ قېتىمقى يۈرۈش قىلىشىمىزنىڭ ئادالىتىمىز ئۈچۈن مەنپەئەت بېرىشى شۈبھىسىز!

بارگاھتىكى سەردارلارنىڭ ھەممىسى ئەمىر لەشكەر ئىسھاق خوجىنىڭ ئېيتقانلىرىنى تولۇق ئەستە ساقلاش ئۈچۈن، تەلپەكلىرىنى چېكىسىگە ئىتتىرىپ، ئالقانلىرى بىلەن قۇلىقىنى قالقانداپ، دىققەت بىلەن ئولتۇرۇشتى.

— شاهماتتا پیادىلەر ئالتە مەنزىل سەپەر قىلغاندىلا پەرزىن مۇقامىغا يېتىشەلەيدىغانلىقىنى كۆرمىدىڭلارمۇ؟ يېڭى چىققان ئايمۇ ئون تۆت كېچە سەپەر قىلىش ئارقىلىق ھالاللىق مەرتىۋىسىدىن تولۇن ئايلىق دەرىجىسىگە يېتىدۇ ئەمەسمۇ؟ بىز- نىڭ سەئىد غازىمىز دانىيال خوجام،— دېدى ئىسھاق خوجا سۆزىگە ئۇلاپلا،— توقسۇن - تۇرپان تەرەپلەرگە ھازىرچە يۇرۇش قىلماي، بىر مەزگىل دەم ئېلىپ، لەشكەرلىرىمىزنى تەرتىپكە سالساق، دەيدۇ. ئەمىر ئىسلام، سەئىد غازى راشىدىن خان خوجام بىزنىڭ ئۇسرەتلىك يۇرۇشلىرىمىزنى توختىتىپ قويغانلىقىمىزنى ئاڭلىسا، قانداق قاراشتا بولار؟

توختى مەھەممەت خەلىپە پوتىسى بىلەن پېشانىسىنى سۈرتۈپ بولۇپ سۆزلەشكە باشلىدى:

— بىزنىڭ ئۇسرەت سۈپەتلىك يېڭىلىمىس قوشۇنىمىز كۈچادىن چىققاندىن بېرى دۈشمەننىڭ بارلىق توسقۇنلۇقلىرىنى بىت - چىت قىلىپ كەلدى. غالىبلارغا خاس غۇرۇر بىلەن كۈنچىقىش تەرەپلەرگە غەلىبىسىرى يۇرۇش قىلدى. خاقانىي چىن ئىسىمىنىڭ ئالدىغا «ئۇلۇغ» دېگەن بىر سۆزنى قوشۇۋالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ قۇرۇق سۆلەت لاپچىدىن باشقا نەرسە ئەمەسلىكىنى بىلدۇق. مانجۇلارنىڭ ئىككى قولى بىز خەقىنىڭ ئىسىق قانلىرى بىلەن بويالغان. شۇڭا ئۇلارنى يوقىتىش ۋاجىپ! مۇبادا، ئۇلار بىزگە قارشىلىق كۆرسىتىپ تەسلىم بولمىسا، بىز ئۇلارنى باش ئېگىشكە مەجبۇرلىشىمىز لازىم. ئۇلارنى تىزلاندۇرۇپ، بۇ ئانا تۇپراقنى پايمال قىلغانلىقىغا توۋا قىلدۇرۇشىمىز لازىم!

تىكمەت كىگىزدە ئولتۇرغان قاسىم پولگان ئۆزىنىڭ ئىلتىجاسىنىڭ مۇشۇنداق قاتتىق بەس - مۇنازىرىگە سەۋەبچى بولغانلىقىنى كۆرۈپ، ھاياجانلانغىنىدىن ئىختىيارسىز ئالدىغا سۈرۈلۈپ قويدى: «ھە، ئۇلارنىڭ سۆزىدىن قارىغاندا، بۇ

قېتىمقى يىراققا يۈرۈش قىلىشنىڭ مەقسىتى يالغۇزلا تۇرپان، توقسۇن بولماستىن، بەلكى ئۇنىڭدىنمۇ يىراق بولغان جايلار ئىكەن ـ دە! شۇ يەرلەرگە ئامان ـ ئېسەن يەتكۈزگەيسەن، خۇدايىم! ئۆتكۈر نەيزەمنى قولۇمغا ئېلىپ، شەۋكەتلىك ئەجداد-لىرىمىزنى قىرغان كىشىلەر بىلەن بىر قەپەس ئېلىشىدىغان بولدۇم...» دەپ ئويلىدى ئۇ ئىچىدە.

ـ ئەمىر لەشكەرلا ـ دېدى ئۇ تۇيۇقسىز، ـ مېنى نۇسرەت سۈپەت قوشۇنلىرى بىلەن بىرگە جەڭ قىلىش شەرىپىگە نائىل قىلغايلا! ئىسلام باھادۇرلىرىنى كۈنچىقىش تەرەپلەرگە مەن باشلاپ باراي!

كۆپچىلىك قاسىم پولگانغا قاراپ قېلىشتى، ئىسھاق خوجا قېشىنى كۆتۈرۈپ تۇرۇپ دېدى:

ـ پولگان، سىلىنىڭ تەلەپلىرىنى قاندۇرىمىز. بىزنى نۇسرەت يولىغا باشلاپ مېڭىشلىرىغا ئىشەنچىمىز كامىل!

دانىيال خوجا قاسىم پولگاندىن سوردى:

ـ سىز قەھرىمان قوشۇنىمىزنى باشلاپ تاغدىن ئۆتۈشتە قايسى يولنى تاللىدىڭىز؟

قاسىم پولگان دانىيال خوجىنىڭ سۆزىگە چۈشىنەلمەي بىر پەس مەڭدەپ تۇرۇپ قالدى، ئەمما كېيىن ئۇنىڭ نېمە دېمەكچى بولغانلىقىنى تېزلا چۈشەندى:

ـ قانداق دەيدىلا، سەئىد غازى خوجام؟

ـ توقسۇن يولىنىڭ قاتتىقلىقى تەرىپى بولسا، ـ دېدى دانىيال خوجا، ـ ھەممە ئىنسان گۈرۈھىغا خۇددى قۇياش نۇرىدەك روشەن. بۇ يول مۇشەققەتلىك يول. شۇڭا، بۇ يولدىكى ئاغى بۇلاق دېگەن جايدا تاغقا مىتىن بىلەن بىرلەشتۈرۈپ قويۇلغان دەپ ئاتىلىدۇق. ئۇ لەۋھەدە: «بۇ يول-دىن بىر نۇۋەت ئۆتكەنلەر بولسا، ئۆزىنىڭ بىلىمەسلىكى ۋە ناھايىتى نادانلىقىدىن ئۆتىدۇ. ئىككىنچى مەرتىۋە ئۆتكەنلەر،

مازاری ماشاینخلارنی زیارەت قىلىشنى ئويلاپ، تىجارەت، نەپەقە، ئەھلى ئايال زۆرۈرىيىتىدىن ئۆتىدۇ. ئۇچىنچى مەرتىۋە ئۆتكۈچىلەرنىڭ بولسا، ئۆزى كاپىر، خوتۇنى تالاق» دېيىلگەنمىش. شۇڭا سىز ــ پولگان ئىنىمىز، بىزنىڭ لەشكەرلىرىمىزنى مۇشۇ زەھەردەك تومۇز ئاپتىپىدا بۇ قاقاس چۆل تاغدىن قانداق باشلاپ ئۆتكۈزۈپ كەتمەكچى بولۇۋاتىسىز؟

ــ راست ئېيتىدىلا، سەئىد غازى خوجام! ئاغىر بۇلاق يولىنىڭ مۇشەققىتى ھەقىقەتەن جانغا پاتىدۇ. بىراق، يول ئازابى ھەرقانچە قىلغان بىلەن دۇشمەن ئاتقان ئوقنىڭ ئازابىدىن ئاچچىق بولمىسا كېرەك؟!

دانىيال خوجا قاسىم پولگاننىڭ ئۆتكۈر سۆزىگە جاۋاب بېرەلمەي تۇرۇپ قالدى.

قاسىم پولگان يىلانلىقتىكى جانباقى لاڭقا دېگەن تۇزاق چىنىڭ چوڭ ئوغلى ئىدى. ئۇ كىچىكىدىن تارتىپ ئاتىسى بىلەن بىللە قاپقان قۇرۇپ، بۆرە، تۈلكە تۇتۇپ، تېكە، جەرەن ئوۋلاپ، تاغ يوللىرىغا پىششىق بولۇپ كەتكەنىدى. ئۇ كۆزىگە ئىلىنغانلىكى ئاڭنى ئېتىپ تىك مولاق چۈشۈرىدىغانلىقتىن، «پولگان» دەپ ئاتالغانىدى. توقسۇننىڭ ئەگرى ــ توقاي مۇشەققەتلىك تاغ يوللىرى ئۇنىڭدا خېيىم ــ خەتەردىن قورقۇ مايدىغان، جاپا ــ مۇشەققەتكە باش ئەگمەيدىغان قەيسەر مىجەز ــ خۇلقىنى يېتىشتۈرگەنىدى. ئۇ كاروان باشلاپ لەنجۇ غىمۇ كۆپ بارغانىدى.

سەردارلار ئەمىر لەشكەر ئىسھاق خوجىغا: «يېتەرلىك ئوزۇق ــ تۈلۈك، ئات ــ ئۇلاغ ۋە قورال ــ يىاراق تەييار قىلىپ ئاندىن يۇرۇشكە قەدەم قويساق بولارمىكىن» دەپ مەسلىھەت بېرىشتى. بۇ مەسلىھەت ئىسھاق خوجىغا ماقۇل چۈشتى. ئۇلار

ئەچچە يۈزلەپ ھارۋا، تۆگە، ئات، ئېشەك ۋە قېچىرلارغا ئوق ـ دورا، توپ ـ زەمبىرەك، قورال ـ ياراق، ئوزۇق ـ تۇلۇك، ئىچىدىغان سۇ، ئوت ـ بوغۇز قاتارلىقلارنى يۈكلەپ، سائادەتلىك زامان ۋە ياخشى بىر ۋاقىتتا، زەپەر ئۆزەكگىسىگە ئايالغىرىنى قويۇپ ئاتلاندى. كاناي ـ سۇنايلارنىڭ ساداسى، «ھۇزۇرۇم» نەغمىسىنىڭ زىل ئاۋازلىرى، كوچا لەشكەرلىرىنىڭ كۆركەم ھەشەمىتى بىلەن نەيزە ۋە قىلىچلارنىڭ ئوتتەك پارقىراشلىرى، ئۇزۇندىن ئۇزۇنغا سوزۇلغان بۇ قەدىم يوللارنى قاپلاپ ماڭدى...

قوشۇن يىلانلىق يولىدا تۇرپانغا قاراپ كېتىپ باراتتى. يولنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى بۆك باغلار، چەكسىز بوستانلىقلار كەڭ سوزۇلۇپ ياتاتتى. يول تەرەپكە ساڭگىلىغان جۇۋەملەر ـ نىڭ پۇتاقلىرى بەزى نەۋكەرلەرنىڭ بۆكلىرىنى ئېلىپمۇ قالاتتى. قوي ـ ئۆچكىلەر كۆك مايسىلار ئۈستىدە يۇگۇرۇشۇپ يۈرمەكتە. بۇغداي ئېگىزلىقلىرى ئارىسىدا ئاندا ـ ساندا سوقما تاملىق ھويلىلار كۆرۈنۈپ قالاتتى. ئاسماندىن توپ ـ توپ قۇشلار ئۇچۇپ ئۆتمەكتە. يېزىلار، ئادەملەر بارغانسېرى شالاڭلاشماقتا. يول سوزۇلۇپ كېلىپ يەنە پايانسىز چۆلگە چىقتى. ئۇزاقتا تاغلارغا چۈشكەەن قارلار پارقىراپ كۆرۈنەتتى. ئۇ يەر ـ بۇ يەردە يۇلۇتلارنىڭ كۆلەڭگۈلىرى ئۆملەشمەكتە. ئىسسىق شامال قۇرۇپ كەتكەن چۆل ئۆسۈملۈكلىرىنىڭ ھىدىنى دىماققا ئۇرماقتا. ھاۋادا سوزۇلۇپ ئۇچۇپ يۈرگەن كۆكىنەك كىچىك قۇشلارنى قوغلاپ يۈرەتتى.

× ×

ئىسھاق خوجىنىڭ تۇرپانغا ئەسكەر باشلاپ كەلگەنلىكىدىن خەۋەر تاپقان بۇ يەردىكى مانجۇلار خېلى ئالاقزادە بولۇشتى. بەزىلىرى

باشلىرىنى ئېلىپ قېچىشتى. لېكىن شۇنداق بولسىمۇ، تۇرپان سېپىلى پۇختا ئىدى. ئىسھاق خوجا تۇرپانغا يېتىپ كەلگەن كۈندىن باشلاپلا شەھەر سېپىلىنى ئېلىشقا ھەرىكەت قىلدى. سېپىل ئېلىشنىڭ ئېپىنى بىلىدىغان سەردارلار، پەنسادلار كۆپ تىرىشىپ، سېپىلنى تەكشۈرۈشكە، ئۇنىڭ چېگىلىقىنى سىناشقا، زەئىپ تەرەپلىرىنى ئېنىقلاشقا كىرىشتى. بۇ ئالامەت ئېگىز ۋە مەزمۇت سېپىلنى ئالغاندىلا، دۈشمەننى ئاندىن باش ئەگدۈرگىلى بولاتتى. بۇ تاياق تىقىش بىلەن تەڭلا ئىچىدىكى چۈمۈلىلەر تەرەپ ـ تەرەپكە پىتىراپ كېتىدىغان سېرىق چۈمۈلىنىڭ ئۇۋۇسى ئەمەس ئىدى. قېرى، ياش پەنسادلار بىرلىكتە سېپىلنىڭ تۈرلۈك يەرلىرىنى كۆزلەپ، ئۇنى بۇزۇش چارىلىرىنى كۆردى.

قاسىم پولگاننىڭ روھىدا غەيرەت جۇش ئۇرۇپ، جەڭگىۋارلىقى قايناپ ـ تاشتى. ئۇ گويا يېڭىباشتىن ياشىرىپ كەتكەندەك بولۇپ كەتتى. ئۇ، ئۆزلىرىنى ئانىسىنىڭ قورسىقىدىن جەڭ ئىلىمىنى ئۆگىنىپلا چۈشكەندەك تەكەببۇر تۇتىدىغان پەنسادلار ئالدىدا، ئۆزىنى تونۇتۇپ قويۇش ئۈچۈن جانبازلىق قىلماقچى بولدى.

ئىش كېچە ـ كۈندۈز توختىماي ماڭدى. يۈزلىگەن ئەسكەرلەر سېپىل تۈۋىگە ئېچىگە دورا قاچىلانغان مەخسۇس قازانلارنى دۇم كۆمتۈرۈپ چىقتى، قېلىن تاملارنى بۇزۇشقا ھەرىكەت قىلىپ يەرنىڭ ئاستىدىن لەخمە كولىدى. يۈزلەرچە ئەسكەرلەر سېپىل تېمىنىڭ بەلگىلىك جايلىرىنى تالاپ، پالاخمانلارنىڭ يارىدىمى بىلەن سېپىلغا تاش ئېتىشقا كىرىشتى. ئۇستىدىن ھارۋا مېڭىش مۇمكىن بولغان قېلىن تام پۈتۈن بىر تاغنىڭ تېشى ئېتىلغان تەقدىردىمۇ قىمىرلىمايدىغاندەك تۇراتتى.

سېپىلنى قوغدىغۇچىلارمۇ تىنچ ھېتىشمىدى. يۇقىرىدىن تۇرۇپ، پوتەيلەرگە يوشۇرۇنۇپ، قېلىن ئوق ياغدۇرۇپ تۇردى.

گاهىدا ئۇلار ئاتقان ئوقلار شۇنچە ئۇزاققا كېتەتتىكى، يىراقتىكى بىرەر ئادەم ياكى ئاتقا تىگىپ، باھادۇرلارنى ھەيران قالدۇراتتى. بۇ ھال دۇشمەن سىپىدىمۇ ئاجايىپ ئەسكەرلەرنىڭ بارلىقىنى كۆرسىتەتتى. قوغدىغۇچىلار بەزەن يۇقۇرىدىن ئوت تاشلاپ، قايناق مومىلارنى تۆكۈپ، سىپىل تۇۋىدىكىلەرنى قوغلايتتى.

ئىسھاق خوجا سىپىلنىڭ تاغ تەرىپىدىكى بىر دۆڭلۇك ئۈستىگە چېدىر تىكىپ جايلاشقانىدى. ئۇنىڭ تەمبەل، قاۋۇل بەستى ئۇنىڭ ماھىر قىلىچۋاز ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ تۇراتتى. ئۇ پەنسادلارغا مەسلىھەت بېرىپ، ئۇلارنى پىداكارلىققا دەۋەت قىلىپ تۇراتتى. لەشكەرلەرنى ئۇمىدسىزلەنمەسلىككە رىغبەتلەندۇرەتتى. گاھىدا، مەرھۇم باھادۇرلارنى يادلاپ، ئۇلارنىڭ قەھرىمانلىق ئىشلىرىنى ھېكايە قىلىپ بېرەتتى.

قىلىچۋاز يىگىتلەرنىڭ ئىچىلىرى پۇشۇپ، قوللىرى قىچىشىپ تۇراتتى. ئۇلار جەڭنى سېغىناتتى، قانلىق بوران كۈنلىرىنى تاقەتسىزلىك بىلەن كۈتەتتى. گاھىدا دۇشمەن ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى ئارام تاپقۇزۇپ قويىاتتى ــ قاراڭغۇ كېچىدە يۈزلەرچە قارا چېرىكلەر قوۋۇق ئىچىدىن چىقىپ، قارا بوران دەك بېسىپ كېلەتتى. كېچىدىكى قىقاس ـ چۇقان كۆككە يېتەتتى. قىسقا، لېكىن تولىمۇ قىزغىن جەڭلەر باشلىنىپ، ۋاراڭ ـ چۇرۇڭدا، بارلىق ئەسكەرلەر ئورنىدىن تۇرۇپ كېتەتتى. لېكىن ئۇزاق ئۆتمەيلا، دۇشمەن قانداق بېسىپ كەلگەن بولسا، شۇنداق چاپسان كۆزدىن غايىب بولۇپ، قوۋۇقتىن كىرىپ كېتەتتى.

ئىسھاق خوجا ئۇستىلارغا يوغان، ئېگىز شوتىلارنى ياساتتى. بىر قانچە جەڭچى، چاققان يىگىتلەرنى تاللىدى. ئۇلارغا قاسىم پولگاننى پەنساد قىلىپ تەينىلەپ، بىر كېچىسى ئەپچىللىك بىلەن شوتىلارنى سىپىل تاملىرىنىڭ تۇرلۇك تەرەپلىرىگە ــ بىرنەچچە يەرگە ئورناتقۇزدى. ئۇلارغا سىپىلغا چىقىپ، قاراۋۇللارنى، قىرىپ، ئىچكىرىگە چۈشۈشنى بۇيرۇدى. قاسىم

پولگان باشچىلىقىدىكى يىگىتلەر قىلىچ، ئايپالتا، نەيزە ۋە مىلتىقلىرىنى ئېلىپ، ساۋۇتلىرىنى كىيىپ، قورقۇمسىزلىق بىلەن شوتىلارغا ئېتىلدى. سىپىل تۇۋىدە ئەنسىزلىك باشلاندى. كۆتۈرۈلگەن يىگىتلەرنىڭ تولىسى ئېگىزلىكتىن تاشتەك ئىرغىتىلىپ، پارچىلىنىپ يەرگە چۈشتى. قاسىم پولگاننىڭ ئاچايىپ چاققانلىقى ھازىر تازا ئەسقاتتى. ئۇ قارا چىرىكلەرنى چىپىپ تاشلاۋەردى. ئاۋۋال چىققانلىرى تۇپىدە قىلىچلىنىپ ئۆلگۈردى، لېكىن، بىردىنلا يوپۇرۇلۇپ كېلىشكەن قارا چىرىكلەر تەرىپىدىن قىيما - چىيما قىلىۋېتىلدى. ئەمما، يىگىتلەر شوتىلاردىن ئارقا - ئارقىدىن چىقىپ كېلىپ، قارا چىرىكلەرنىڭ ئۈستىگە شىددەت بىلەن تاشلىنىۋاتاتتى...

ئىسھاق خوجا ئېلى خوجا ئىسىملىك بىرەيلەننى سىپىل ئىچىگە ئەلچىلىككە كىرگۈزۈپ: «مانجۇلار شەھەرنى بىكارلاپ ئىچكىرى تەرەپكە كەتسۇن، بىز يول بېرىمىز» دەپ ئېلان قىلدى ۋە بول ئېرىق① قوۋۇقىنى توسۇپ ياتقان لەشكەرلىرىنى قايتۇرۇپ كېلىپ، قۇمۇل تەرەپنى ئېچىپ قويدى. شەھەردىكى مانجۇلار ئۇزاقتىن بۇيان مۇھاسىرىدە ياتقاچقا، ئوزۇق - تۈلۈكلىرى ئۆكسۈپ قالغانىدى. شەھەردە ئاچارچىلىق دەۋر سۈرمەكتە ئىدى. ئۇلار ئىت - ئېشەك، مۈشۈك - چاشقان، ئىشقىلىپ يېگۈدەك نەرسىلا بولسا، ھەممىنى يەپ تۈگىتىشكەنىدى. ھەتتا دەل - دەرەخلەرنىڭ قوۋزاق - يوپۇرماقلىرىنىمۇ ئالا قويماي يەپ بولۇشقانىدى. سۇمۇللا دېگەن بىر باھادۇر تۇۋگانىي ئادەملىرىنى باشلاپ سىپىلغا ھۇجۇم قىلىپ كىرىپ، مانجۇلارنى پاراكەندە قىلىپ تۇرغاندا، ئۇنىڭغا ئوق تەگدى. مانجۇلار ئۇنىڭ ئۆلۈكىنى ئوتتا پىشۇرۇپ كاۋاپ قىلىپ يەپ كېتىشتى. مانجۇلار مۇشۇنداق جان قايغۇسىدا تۇرغىنىدا، ئەلچى كېلىپ ئىسھاق خوجىنىڭ «يول بېرىمىز»

① بول ئېرىق — ھازىرقى نامى بۇلىۋۇق دەپ ئاتىلىدۇ.

دېگەن خەۋىرىنى يەتكۈزدى. ئۇلار بۇنىڭ ھەيلە ئىكەنلىكىنى بىلمەي، شەھەردىن قېچىپ چىقىپ بول ئېرىققا بارغاندا، بۆكتۈرمىدە ياتقان قوزغىلاڭچىلار تەرىپىدىن چاپ - چاپ قىلىنىپ، ھەممىسى قىرىپ تاشلاندى. بىرەر مىڭدەك مانجۇ ئىمان ئېيتقانلىقىدىن ئامان قالدى. كۈچا قوشۇنى شەھەر ئىچىدىكى قورال - ياراق، توپ - زەمبىرەكلەرنىڭ ھەممىسىنى يىغىشتۇرۇۋالدى.....

× ×

ئۇرۇمچىدىكى تۇڭگانىيلارنىڭ سۇ دالويە① ۋە داۋۇت خەلىپە② دېگەن چوڭلىرىدىن ئەلچى كېلىپ، ئۇلارنىڭ «ئۇرۇمچى ۋەيشاڭلىرىدىن تامامىنى ئېلىپ، مانجۇلارنى شەھەرگە قامۋال دۇق. بىزگە مەدەت بېرىپ، خوجاملاردىن بىرى باش بولۇپ، لەشكەر باشلاپ كەلسە!» دېگەن ئەرزىنى يەتكۈزدى.....

× ×

كۈن ئولتۇرۇپ كېتىپ باراتتى. ئۇزاقتا ئېدىرلارنىڭ، سايلارنىڭ باغرىدا كەچنىڭ كۆلەڭگىلىرى تەمتىرەشمەكتە ئىدى. چوڭ يولنى بويلاپ سوزۇلغان تېرىلغۇلۇقلار ياپىيىشىل بولۇپ شامالدا تولقۇنلىناتتى. ئىسھاق خوجا ئۆزىنىڭ سەر-

① سۇ دالويە —— سۇخۇەنجاڭ.
② داۋۇت خەلىپە —— تۇمىن، ياكى تۇدېلىڭ. سۇ خۇەنجاڭدىن كېيىن ئۇرۇمچى تۇڭگانلىرىغا خەلىپە بولغان.

دارلىرى ۋە پەنسادلىرى بىلەن قوشۇننى باشلاپ، سەنگىجۇاڭ① دېگەن يەردىن چىقىپ، ھارغان تالارنى زورلىماي ئاستا ماڭماقتا ئىدى. ئۇ ۋۇجۇددىدا ھارغىنلىق سېزەتتى. بېشىدا بولسا، تۇرلۇك خىياللار، پىكىرلەر ھۆكۈم سۈرەتتى. يېنىدىكى ساداقەتلىك ھەمراھلىرىغا گاھىدا ئاستا بىر نەرسىلەرنى دەپ پاكى بىرەر نەرسىگە ئىشارەت قىلىپ، يەنە شۇك بولۇپ قالاتتى. ئەنە ئۇزاقتا خۇڭمىياۋزى② نىڭ كونا سېپىلى كۆرۈندى. ئاتلار مەنزىلنىڭ يېقىنلاشقىنىنى سەزدى بولغاي، پۇرقۇشتى - دە، قامچىسىزلا يورغىلاپ چاپسان مېڭىشقا باشلىدى. بىر توپ قېلىن دەرەخلەرنىڭ كەينىدىن چاڭ كۆتۈرۈلدى. ھايالشمايلا، داۋۇت خەلىپە باشلىق تۇڭگانىيلار يېتىپ كېلىپ، ئۇلارنى قارشى ئالدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە، داۋۇت خەلىپىنىڭ خاس ئەسكەرلىرى، يېقىنلىرى، ھەمسۆھبەتلىرى، يۇرت چوڭلىرى بار ئىدى. داۋۇت خەلىپە ئاتتىن سەكرەپ چۈشۈپ، ئىسھاق خوجىغا سالام بەردى ۋە ئەدەب بىلەن كۆرۈشتى. ئەمىر لەشكەرنىڭ سالامەتلىكى، سەپەرنىڭ مۇشەققەتتى توغرۇلۇق سوردى. باشقىلارمۇ تەرتىپ ۋە ئەدەب بىلەن كېلىپ، ئىسھاق خوجا بىلەن كۆرۈشتى.

ئىسھاق خوجىمۇ داۋۇت خەلىپىدىن ھال - ئەھۋال سوردى. كېيىن ياسداق ئاتقا مىنگەن داۋۇت خەلىپە بىلەن يانداشىپ مېڭىپ، خۇڭمىياۋزىغا كىردى. خەلق ئۇنى خۇشال - خۇرام قارشى ئالدى.

---

① سەنگىجۇاڭ — ئورۇمچىنىڭ شەرقىگە ئوتتۇز كىلومېتر كېلىدىغان بىر ئۆتەڭنىڭ نامى.

② خۇڭمىياۋزى — ئورۇمچىنىڭ يەنە بىر نامى.

× ×

ئەتىسى، سۇ دالويەنىڭ قارارگاھىدا تەنتەنىلىك ئەھىد ـ پەيمانلىشىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى. مۇراسىمغا داۋۇت خەلىپە رىياسەتچىلىك قىلدى.

ـ ئاللا گۇۋاھچىدۇر،ـ دېدى داۋۇت خەلىپە تەنتەنە بىلەن،ـ مۇسۇلمانلىق مېھرى بىزنىڭ قول ـ پۇتلىرىمىزنى بىر ـ بىرىمىزگە مەھكەم باغلاپ قويدى...

ئۇ سەل توختىۋالغاندىن كېيىن قەتئىي قارارغا كەلدى، بېشىنى كۆتۈردى، كۆزلىرى پارقىرىدى، قۇرئاننى ئۇزاتتى:

ـ بۇ مۇبارەك كىتابنىڭ ئۈستىگە قولىمىزنى قويايلۇق.

ئىسھاق خوجا، سۇ دالويە ۋە داۋۇت خەلىپىلەر تىترىگەن قوللىرىنى قۇرئان ئۈستىگە قويۇشتى.

ـ ئەمدى قەسەم ئىچەيلۇق!

ئۇلار كۆزلىرىنى مۆلدۈرلىتىپ قاراپ تۇرۇشاتتى.

ـ ئاللا ئالدىدا، شۇ كىتابىي مۇبارەككە قول قويۇپ تۇرۇپ، قەسەم ئىچىپ ۋەدە بېرىمىزكى...

ـ ئاللا ئالدىدا، شۇ كىتابىي مۇبارەككە قول قويۇپ تۇرۇپ، قەسەم ئىچىپ ۋەدە بېرىمىزكى، مۇسۇلمانلارنىڭ بىرلىكى ۋە ھۇر-لۇكى ئۈچۈن، تاكى ئاخىرقى بىر تامچە قېنىمىز قالغۇچە، جىھاد قىلىمىز.

ـ ئۆلۈپ تۈگىگۈچە ھېچقانداق تەپرىقە نىيەتتە ۋە ئاسىي ھەرىكەتتە بولمايمىز.

ـ ... تەپرىقە نىيەتتە ۋە ئاسىي ھەرىكەتتە بولمايمىز...

چىرايلىرى سارغايغان، قوللىرى تىترىگەن سۇ دالويە خېلىلا يېنىكلەپ قالدى ۋە ئەركىن نەپەس ئالدى.

ـ ئەمدى قۇرئاننى سىز ئېلىڭ!ـ دېدى داۋۇت خەلىپە قۇرئاننى ئىسھاق خوجىغا ئۇزىتىپ، ئۆزىمۇ قولىنى قۇرئان ئۈستىگە قويدى. ئۇنىڭ قولى دىر ـ دىر تىترەيتتى. پېشانىسىدىن چىپ ـ چىپ تەر ئاقاتتى.

ـ ئاللا تائالانىڭ ئالدىدا، قولۇمنى شۇ مۇبارەك كىتاب ئۈستىگە قويۇپ تۇرۇپ ئېيتىمەنكى، مېنىڭ دېگەنلىرىم ھەق ۋە راستتۇر. كىچىككىنە يالغىنى بولسا، مېنى يەر يۇتقاي!...

داۋۇت خەلىپە ھاياجانلىنىپ كەتكىنى ئۈچۈن، ئاۋازى چىقماي قالدى.

ئاندىن ئۇلار قۇرئاننى ئۆۋەت بىلەن قوللىرىغا ئېلىپ، ئۇنى ئۇچ قېتىمدىن سۆيدى ۋە ئۇچ قېتىم بېشىدا كۆتۈردى.

ئەھد ـ پەيمانلىشىش مۇراسىمى ئاياغلاشقاندىن كېيىن، ئىسھاق خوجا سۇ دالۋىسە ۋە داۋۇت خەلىپىلەر بىلەن بىللە، پەنسادىلىرى ۋە سەردارلىرىنى، تەجرىبىلىك جەڭچىلىرىنى يىغىپ، جەڭگە ھازىرلىنىش توغرىسىدا كېڭەشتى. لەشكەر توپلاپ، قورال ـ ياراقنى كۆپەيتىش، قارا چېرىكلەر بىلەن قەيەردە، قانداق ئۇچرىشىش ۋە باشقا ئىشلار خۇسۇسىدا، مەسىلىلەرنى ئېنىقلۇۋېلىشتى. شۇنىڭدىن كېيىن، جەڭگە تەييارلىق ئىشلىرى كېچە ـ كۈندۈز ماڭدى. سۇ دالويە ياشىنىپ قالغان، ئاغرىقچان بىر ئادەم بولغاچقا، جەڭنىڭ پۈتۈن ئىشلىرىنى داۋۇت خەلىپىگە تاشلاپ قويدى. داۋۇت خەلىپە ئۆزى ئۇرۇش ئىشلىرىدا تەجرىبىسىز بولغاچقا، نېمە قىلىشنى بىلمەيرەك قالغاندى. ئۇنىڭ سورۇنۇشى بىلەن، ئىسھاق خوجا باش ئەمىر لەشكەر دەرىجىسىدە پۈتۈن ئىشنى ئۆز قولىغا ئالدى. ئۇ، كۆپ جەڭلەرنى كۆرۈپ ئۈستىخىنى قاتقان، تەجرىبىلىك بولۇپ قالغاندى. ئۇنىڭ باھادۇرلۇق سۈپىتى ئۈزىگە يارىشىپ

تۇراتتى.

تەييارلىق ئىشلىرى تېخى كۆڭۈلدىكىدەك پۈتمىگەن بىر پەيتتە، لومەنچىك ① دىكى مانجۇلارنىڭ ھۇجۇمغا ئۇتكەنلىكىدىن خەۋەر كەلدى. ئىسھاق خوجا ئۆز كۈچلىرىنى نېرى - بېرى قىلىپ تەرتىپكە سالدى. قارارگاھ ئۈچۈن، جەڭدە قولايلىق بولىدىغان خۇڭمياۋزى دېگەن بۇتخانىنىڭ كەينىدىكى تۆپلىك نى تاللىدى. ئەتراپقا كۈچلۈك قاراۋۇللار قويۇلدى. دۇشمەن كۈچلىرىنى تەكشۈرۈپ بىلىش ئۈچۈن، چىنداۋۇللار ئەۋەتىلدى. دۇشمەننىڭ تۇرشاۋۇل قىسىملىرىنىڭ باشقا بىر ياق بىلەن كېلىپ باسۇرۇق قىلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، كېچىلەرنى سەگەكلىك بىلەن ئۆتكۈزدى. يىراقتا، لومەنچىڭدىكى قارا چېرىكلەر ياقـ قان گۈلخانلار كۆرۈنۈپ تۇراتتى. بۇ كېچە لەشكەرگاھتا ئىش قاينىدى. ئىسھاق خوجا مۇھىم جايلارغا يۈزلەرچە بوش ھارۋىلارنى قاتار تىزدۇرۇپ، ئۇلارنى يوغان زەنجىرلەر بىلەن بىر - بىرىگە چېتىپ باغلاتقۇزدى. بۇنىڭ پاناھىدا، پىيادە مەرگەنلەر قارشى تەرەپنى يىراقتىن بىمالال ئوققا تۇتالايتتى.

يىگىتلەر ئۆز ئاتلىرىنىڭ جابدۇقلىرىنى كۆزدىن كەچۈرۈپ، ياراق - جابدۇقلىرىنى تەييارلاشقا باشلىدى. تاڭ ئاتقاندا، لەشكەرلەر ئاتلىنىپ، ساۋۇتلىرىنى، دۇبۇلغىلىرىنى كىيىشكەن ھالدا چېرىنغار، بېرىنغار بولۇشۇپ، ئەمىر كۈترۈپ تۇرۇشتى.

ئەمىر لەشكەر ئىسھاق خوجا داۋۇت خەلىپىنى باشلاپ، دۇشمەن تەرەپنىڭ كۈچلىرىنى كۆرۈپ، بايقىماق بولۇپ، دۆڭگە چىقتى. ئۇۋىسى بۇزۇلغان چۈمۈلىدەك پىرقىراپ يۈرگەن قارا چېرىكلەرنى كۆرگەن داۋۇت خەلىپە شۇ يەردىلا بوشىشىپ، چىرايى بۇزۇرىپ كەتتى، قانداق قىلىمىز، دېگەندەك قىلىپ، ئەمىر لەشكەر ئىسھاق خوجىغا قارىدى. ئەمىر لەشكەر ئاۋۋال

① لومەنچىك — ئۇرۇمچى شەھىرىدىكى مەشھۇر گازارمىلارنىڭ بىرى. ھازىرقى «1 - ئاۋغۇست» يېزا ئىگىلىك داشۋىسىنىڭ ئورنىغا توغرا كېلىدۇ.

قىدەكلا قاتتىق، قەھرلىك ۋە تەشۋىشسىز ئىدى.

ــ نېمە قىلماقچىدىلا!ــ دېدى ئۇ يوغان ئاۋازى بىلەن،ــ ئۇرۇشماي قاچقاندىن كۆرە، كۆچلۈك يېغى بىلەن ئېلىشىپ تاياق يېگەن ياخشىراق. تاياق يېيىشمۇ پايدا ــ پىششىق بولىدىلا، تەجرىبە ھاسىل قىلىدىلا...

داۋۇت خەلىپە ئۇنچىقمىدى. يالغۇز ئۆزى يەنە يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. دۇشمەننىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرى ئىككى گۇرۇھقا بۆلۈنۈپ ئالغا قاراپ كېلىۋاتماقتا ئىدى. ئۇ، يۈگۈرۈپ پەسكە چۈشتى ۋە نەۋكەرلىرى تۈتۈپ تۇرغان ئاتقا مىندى ــ دە، تۈگەگانىيلارنى باشلاپ، بوران ئاۋازى بىلەن دۇشمەننىڭ تۇرشاۋۇل قىسىملىرىغا ئېتىلدى. چاڭ ــ توپا ئارىسىدا جەڭ قاينىدى، شىددەنلىك ھۇجۇمغا بەرداشلىق بېرەلمەي قالغان قارا چېرىكلەر دولقۇنى ئارقىغا شۇخشىدى. يىگىتلەرنىڭ بىر قىسمى دەرھال ئاتتىن چۈشۈپ، ھارۋىلارنىڭ كەينىگە توپ ــ توپ بولۇپ يوشۇرۇنۇپ، مانجۇلارنى ئوق بىلەن چىنەپ ئاتتىن غۇلىتىشقا باشلىغاندا، ئىسھاق خوجا يىگىتلەرنىڭ ئىككىنچى چوڭ قىسمىنى باشلاپ، قارا چېرىكلەرنى ئۇزاقتىن قورشىۋېلىشنى كۆزلەپ ھەرىكەت قىلدى.

مانجۇلار كەلكۈن سۈيىدەك بېسىپ كېلىۋاتقان كۇچالىقلار بىلەن تۇڭگانىيلارنى توختىتالماي ئارقىغا ھەدەپ قاچاتتى ئەمما يەنە پەيتنى پايلاپ ئالغا ئېتىلاتتى. لېكىن، مۇنداق قىلىۋاتقانلىرى ئۇلارنىڭ ئازلا بىر قىسمى بولۇپ، قالغان كۆپچىلىكى بۇزۇلۇپ، تەرتىپسىز قېچىشقا باشلىغانىدى. ئۇلار سەردارلىرىنى قوغدىغان ھالدا كەينىگە چېكىنىپ كېتىۋاتاتتى. ئىسھاق خوجىنىڭ ئەسكەرلىرى ھېچ توختىماستىن ھەرىكەت قىلىپ، قارا چېرىكلەرنى رەھىمسىزلىك بىلەن قىرماقتا ئىدى....

كۈن دەرەخلەرنى تۇتۇقلاشتۇرۇپ، مىچىتلەرنىڭ

ئېگىز پەشتاقلىرىدا، گۈمبەزلىرىدە، ئات چاپتۇرۇپ كېلىۋاتقان يىگىتلەرنىڭ دۇبۇلغىلىرىدا ئوت چاقناتتۇرۇپ، ئۇپۇققا كىردى. ئاخشام قاراڭغۇلىقى ئاستا ـ ئاستا قويۇقلاشتى. ئاسماندا يۇلتۇزلار چىمەنلىكى ئېچىلىشقا باشلىدى. شەھەرنىڭ ئىچىمۇ ـ تېشىمۇ جىمجىت بولۇپ كەتكەنىدى. ئېگىزلىكتە، سالقىن شامال سوقۇپ تۇراتتى. كېچە ئۇزارغانسېرى يىراقتىن پات ـ پاتلا قىقاس ـ چۇقان ئاڭلىناتتى. بۇ يەردە قاراڭغۇلۇق ئىچىدە، قاسىم پولگاننىڭ باشچىلىقىدا جېسەكچىلىك قىلىۋاتقان يۈزلىگەن يىگىتلەر ئۈنىنى چىقارماستىن قۇلاقلىرىنى قالقاندىشىپ تېڭشاۋاتاتتى.

يېرىم كېچە بولغاندا، ئانچە يىراق بولمىغان بىر جايدا بىردىنلا كۈچلۈك قىقاس كۆتۈرۈلدى.

بىر ئازدىن كېيىن پەستە، يېقىنراق بىر جايدا قانداقتۇر بىر ھەربىكەت بولۇپ، قىقاس چىققانىدەك بولدى. قاسىم پولگان دىققەت بىلەن پەسكە قۇلاق سالدى.

ـ تۈڭگانىيلار شەبخۇن ئۇردىغۇ ـ دەيمەن!ـ دېدى ساقچىلارنىڭ بىرى.

قاسىم پولگان دىققەت بىلەن قۇلاق سېلىپ: ـ توغرا! يارەمگە بېرىش كېرەك. بۇ يەر تىنچ، ـ دېدى. بۇ يەر لومەنچىنىڭ دېگەن قورغانغا ئەڭ يېقىن بولۇپ، شەھەرنىڭ غەربىي ـ جەنۇبىدىكى قوۋۇق ئىدى. ھاي ـ ھۇي ئاۋازلىرى، ۋارقىراشلار، چىرقىراشلار بېسىلمىدى. قاسىم پولگان پەنسادتىن رۇخسەت ئېلىپ، ئونچە يىگىت بىلەن تۆپىلىكتىن يارەمگە يۈگۈردى. بىر ئازدىن كېيىن، قىقاس ـ چۇقان ئاستا ـ ئاستا بېسىقىپ ئايرىم، قىسقا ۋاي ـ ۋايلىغان ئاۋازلار ئاڭلىنىشقا باشلىدى.

بىرنەچچە قېتىملىق ئېلىشىش ئارقىلىق، خۇڭمىياۋزىدىكى مانجۇلاردىن لومەنچىنىڭ قاتارلىق ئاز ساندىكى قورغانلارغا بېكىنىۋالغانلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، قالغانلىرى ئاساسەن

يوقىتىلدى. بۇ بىر بۆلۈك مانجۇلارنىڭ كۈنىمۇ ساناقلىق قالغانىدى.

× ×

بىر كۈنى، داۋۇت خەلىپە سۇ دالويەنىڭ بىتاپ بولۇپ ئورۇن تۇتۇپ يېتىپ قالغانلىقىنى ئاڭلاپ، ئالدىنقى سەپتىن ئۇنى كۆرگىلى كەلدى. ھال ـ ئەھۋال سوراشقاندىن كېيىن، سۇ دالويە جەڭ ئەھۋالىنى سوردى:

ـ ئېھ، ئېھ... مەن ساقىيالمايدىغان ئوخشايمەن،ـ دېدى سۇ دالويە يۆتىلىپ تۇرۇپ،ـ بۇ زىققا كېسىلى جېنىمغا كەلگەن ئوخشايدۇ. مانجۇلارنىڭ چارىسىنى قىلىپ بولغاندىن كېيىن، يۇرتنى قانداق سوراشنى ئويلىشىپ كۆردىڭىزمۇ كىن، ئىنىم؟...

ـ مەنمۇ سىز ئاكامدىن شۇ ئىشنى سوراپ باقايمىكىن دەپ كەلگەنىدىم.

ـ بىز چەنتۇلارنىڭ يۇرت ئېلىشتىكى باھادۇرلىقىغا قايىل بولساقمۇ، ئەمما يۇرت سوراشقا كەلگەندە ئۇلارنىڭ كۆپ خام ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ تۇرۇپتىمىز. شۇڭا يۇرتنى چەنتۇلار بىلەن بىللە سوريغاندىن كۆرە، ئۆز ئالدىمىزغا ئوڭچە سورىغىنىمىز تۈزۈك.

ـ نېمىشقا بۇنداق دەيسىز؟

ـ مانجۇلارنى يىغىشتۇرۇشقا ئەمدى كۆپ كۈچ ۋە كۆپ مەدەتكار كەتمەيدۇ،ـ دېدى سۇ دالويە خونچىدىكى چاينى ئىچۈۋېتىپ،ـ ئەمما، يۇرت سوراشتا ھىيلە ـ پەند بىلەن چارە قىلماق كېرەك. چۈنكى ھىيلە ـ پەند كۈچ ـ قۇۋۋەتتىن كۈچلۈكرەكتۇر. سىز مۇنداق بىر ھېكايىنى ئاڭلىغانمۇ؟

ـ ئۇ قانداق ھېكايە ئىكەن؟ـ دەپ سوردى داۋۇت

خەلىپە.

— بىر قاغا تاغنىڭ كامىرىغا ئۇۋا ياساپ، شۇ يەرنى ماكان قىلىپ ياشاپ كەلگەنىكەن، ئەمما، قاغىنىڭ بالىسىنى داۋاملىق يىلان يەپ كېتىۋىكەن. يىلاننىڭ زۇلمىدىن جاق تويغان قاغا تاقەتسىزلىنىپ، يىلان ئۇخلاۋاتقاندا ئۇنىڭ كۆزىنى تۇمشۇقى بىلەن چوقۇپ قارىغۇ قىلىۋەتمەكچى بولۇپتۇ. قاغىنىڭ بىر چىلبۆرە دوستى بار ئىكەن. ئۇ:

— سېنىڭ بۇ تەدبىرىڭ خاتا،— دەپتۇ،— دۇشمەنگە قەست قىلىشتا ئۆزىگە بىخەتەر ئۇسۇل بىلەن ئىش قىلىش كېرەك. بولمىسا، ئۆزىنى ھالاكەتكە تۇتۇپ بەرگەن بىلىقئالغۇچىتەك ئىش قىلغان بولىدۇ.

— ئۇ قانداق ئىش ئىكەن؟— دەپ سوراپتۇ قاغا.

— سۇ بويىنى ئۆزىگەۋەتەن قىلىپ تۇتقان بىر بىلىقئالغۇچ بار ئىكەن،— دەپتۇ چىلبۆرە،— ئۇ ئۆزىنىڭ ھاجىتىگە لايىق بىلىق تۇتۇپ يەپ خاتىرجەم ياشاپ كەلگەنىكەن. بىرىپ - بىرىپ ئۇ قېرىپتۇ - دە، كۈچىدىن قېلىپ، بىلىق ئالالمايدىغان بولۇپ قاپتۇ. «ئەپسۇسكى، ئەزىز ئۆمرۇم بەربات بولدى. ياش ۋاقتىمدا قېرىلىق ئۈچۈن مال - دۇنيا يىغماپتىمەن. ھالا بۇگۈنكى كۈنگە كەلگەندە، ماغدۇرۇمدىن قېلىپ، ھېچ ئىش قولۇمدىن كەلمەيدىغان بولۇپ قالدى. ئەمدى ھىيلە - مىكىر ئىشلىتىپ كۈن كەچۈرمىسەم بولمىدى» دەپ، بىر قىسقۇچپاقىغا: «بۇگۈن بۇ يەردىن ئىككى بىلىقچى ئۆتتى. ئۇلار: بۇ يەردە بىلىق كۆپ ئىكەن، بىلىقنى مۇشۇ يەردىن تۇتساق بولىدىكەن، دېيىشىپ، ئەتە - ئۆگۈن كېلىدىغان بولۇپ كېتىشتى. ئەمدى، بۇ يەردىكى بىلىقلارنىڭ ھالىغا ۋاي!» دەپتۇ. قىسقۇچپاقا بۇ شۇم خەۋەرنى دەرھال بىلىقلارغا يەتكۈزگەنىكەن، ئۇلار ۋاي - توۋا دېيىشىپ، ھىلىقى بىلىقئالغۇچتىن بۇ ئىشنىڭ چارىسىنى سوراپتۇ. «ماڭا مۇنداق بىر ھىيلە ماقۇل كۆرۈنۈۋاتىدۇ،— دەپتۇ بىلىقئالغۇچ خۇپسەنلىك قىلىپ،— مۇشۇ يېقىندا ئادەمزاتنىڭ كۆزى چۈشمىگەن

بىر كۆلچەك بار. ئەگەر سىلەر شۇ جايغا كۆچسەڭلار، راھەت - پاراغەتتە، خاتىرجەم كۈن كەچۈرگەن بولاتتىڭلار!» «ۋاي شۇنداق بولسۇن!» دېيىشىپتۇ بېلىقلار. مەسىلىمەت بويىچە، بېلىقئالغۇچ ھەر قېتىمدا ئىككىدىن بېلىقنى كۆتۈرۈپ ئاشۇ كۆلگە ئاپىرىپ قويىدىغان بولۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن، ئۇ ھەر كۈنى ئىككىدىن بېلىقنى ئېلىپ بېرىپ، بىر دۆڭنىڭ ئۈستىگە چىقىپ پاك - پاكىز يەپ بولغاندىن كېيىن، قايتىپ كېلىدىكەن. بېلىقلار: «مېنى كۆتۈرگىن!» دەپ تالىشىدىكەن. بېلىقئالغۇچ ئەقىل - ئىبرەت كۆزى بىلەن ئۇلارنىڭ غەپلىتىگە نەزەر سالىدىكەن. زامانە بېلىقلارنىڭ ھالىغا مىڭ كۆز بىلەن يىغلايدىكەن. ئارىدىن بىرنەچچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، قىسقۇچپاقمۇ ھېلىقى كۆلگە كۆچۈش ئارزۇسىنى بايان قىلىپتۇ. بېلىقئالغۇچ ئويلاپ: «ماڭا بۇنىڭدىنمۇ بەكرەك دۇشمەن يوق. ئۇنىمۇ يارەنلىرى يارغان جايغا ئېلىپ بارغىنىم تۈزۈك» دەپتۇ - دە، ئۇنى گەدىنىدە كۆتۈرۈپ ھېلىقى دۆڭگە ئېلىپ كەپتۇ. قىسقۇچپاقا بېلىقلارنىڭ سۆڭىكىنى كۆرۈپ: «ھە، ئىش مۇنداق ئىكەندە، ئەقىللىق كىشى دۇشمەننىڭ سۈيىقەستىدىن ۋاقىپ بولسا، ھەرىكەت قىلىش كېرەك. ئەگەر ھەرىكەت قىلمىسا، ئۆز خۇنىغا شېرىك بولىدۇ. ئەگەر ھەرىكەت قىلسا، دۇشمىنى ئۈستىدىن غالىپ كېلىدۇ» دەپ پىكىر يۈرگۈزۈپتۇ. شۇنىڭ بىلەن، قىسقۇچپاقا بېلىقئالغۇچنىڭ دۇمبىسىدىن ئۆمىلەپ بېرىپ، ئۇنىڭ كانىيىنى مەھكەم سىقىپتۇ. قېرى ۋە زەئىپ بېلىقئالغۇچ بۇ ئازابقا بەرداشلىق بېرەلمەي، يەرگە يىقىلىپ ئۆلۈپتۇ. شۇنىڭ بىلەن قىسقۇچپاقا ۋە قالغان بېلىقلار ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپتۇ...

— بۇ مەسەلنى سىزگە شۇنىڭ ئۈچۈن ھېكايە قىلىپ سۆزلەپ بېرىۋاتىمەنكى،— دېدى سۇ دالويە ھاسىراپ تۇرۇپ، — مەن سىزگە دۇشمەننى ھالاك قىلىدىغان ۋە لېكىن ئۆزىڭىز ھايات قالىدىغان بىر يولنى تېپىڭ! دېمەكچى.

— ئەمىر لەشكەر① كۆپ جەڭلەرنى باشتىن كەچۈرگەن. ئۇستىخىنى قاتقان، تەجرىبىلىك جەڭچى،— دېدى داۋۇت خەلىپە،— ئەگەر بىز ھىيلە ـ مىكىر بىلەن يوچۇق ئاچساق، ئۇ تەپەككۇر بىلەن ئۇنى ئېتىۋېتىش قۇربىغا ئىگە. بىز ئۇنى كەچلىك قىلىپ بولغۇچە، ئۇ بىزنى ئەتىگەنلىك قىلىۋېتەرمىكىن!...

— بىز ئەگەر كۆچالىقلارنىڭ كۆچى بىلەن لومەنچىڭدىكى مانجۇلارنى تولۇق يىغىشتۇرۇۋالالىساقلا، ئىشنىڭ يېرىمى پۈتتى، دېگەن سۆز. قالغىنىغا يەنە ئازماس ئاللا بار. پەرۋەردىگارىمىز خالىسا، نۇسرەت بىزنىڭكى بولىدۇ!...

× ×

ئۇزاق ئۆتمەي، لومەنچىڭدىكى مانجۇلارمۇ ئەمىر لەشكەر ئىسھاق خوجىغا زىممىلىك بىلدۈرۈشكە مەجبۇر بولدى. خۇڭمىياۋزى پەتىمە بولۇپ ئۇزاققا بارماي، سانجى، فۇكاڭ، سەنتەي (جىمسار)، گۇچۇڭ (چىتەي)، گۇمۇدى (مىچۇەن)، ماناس ئۆپچۈرىلىرىدىكى مانجۇلارمۇ پاك ـ پاكىز يوقىتىلدى. ئىسھاق خوجا نۇسرەتلىك قوشۇننى باشلاپ جىڭغا بارغاندا، قىش كىرىپ، سوغۇق شىددىتى ۋە قار ـ شىۋىرغان دەھشىتى ناھايىتى قاتتىق بولدى. ئۇلار نائىلاج تۇرپانغا قايتىشقا مەجبۇر بولدى.

پىچان، قۇمۇل، بارىكۆل ۋە مورى قاتارلىق جايلارنىڭ ئېلىنىشى، ئىسھاق خوجام جىڭدىن قايتىقاندىن كېيىن يۈز بەرگەن ئىشلار ئىدى. بۇ ئىشلار بولۇپ تۇرغاندا، راشىدىن غازى خان خوجامدىن بىر يارلىق كەلدى. بۇ يارلىقتا: «قىپچاقلار كاشغەرنى ئالدى. ياركەنتنىمۇ بىسۋاپتۇ. ئۇ تەرەپتىكى خوجىلارنىڭ ھەممىسى قىچىپ كەلدى. تولا لەشكەر، قورال ـ ياراق ۋە خەزىنە زىيان بولدى. ئۆزلىرى دەرھال لەشكەر

① ئىسھاق خوجىنى دېمەكچى.

باشلاپ كېلىپ، ئەنجانلىقلار بىلەن قىپچاقلاردىن بۇ شەھەرلەرنى ئاجرىتىش ئالمىسىلا، كېيىنكى ئىشلار يامانلىققا ئۆرۈلۈپ كېتىدىغاندەك قىلىدۇ. چۈنكى، ئۇلار بىزگە يېقىن كېلىپ قالغان ئەڭ يامان دۈشمەندۇر، نامە تامام» دەپ يېزىلغاندى.

«كۆل توشسا تاشىدۇ، ئاي تولسا ئۆپرايدۇ» دېگەندەك، ئەمىر لەشكەر ئىسھاق خوجا نۇسرەت قازىنىپ تۇرغان مۇشۇنداق بىر پەيتتە، بۇنداق بىمەھەل ۋە پايدىسىز يارلىقىنىڭ يېتىپ كېلىشى، خۇددى ئەسكى تاملىقتا ھۇقۇش سايرىغاندەك ۋە قاتتىق زاۋال ۋاقتىدا خوراز چىللىغاندەك بىر ئىش بولدى.

ئىسھاق خوجام ئىشلىرىنى ھەقدادىغا يەتكۈزەلمەي، قولىنى چىشلىگۈدەك بولۇپ، ئۇرۇمچى قاتارلىق شەھەرلەرنى داۋۇت خەلىپىگە① مەرھەمەت قىلىپ، تۇرپان، قارا شەھەر، كورلا، بۇگۇر ئەتراپلىرىغا مۇۋاپىق ئادەملەرنى قويۇپ، ئۇلارنىڭ قولىغا ھوقۇق تۇتقۇزدى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئۆز ئەسكەرلىرىنى باشلاپ، دارۇ سەلتەنەت ـ كۇچاغا يېتىپ كەلدى. ئالدىغا چىققانلارنىڭ كۆپلۈكى، ئاتا ـ بالا، قېرىنداشلارنىڭ دىدار كۆرۈشۈشى، جەڭدە قازا تاپقانلارنىڭ ئاتا ـ ئانىلىرى. خوتۇن ـ بالىلىرىنىڭ يىغا ـ زارى ۋە ئاھ ـ پىغانلىرى، تاماشىچىلارنىڭ ھاي ـ ھۇيلىرى پەلەككە يەتتى...

نەزمە:

چىرقىراق بىر نادان كەتتى كۆرەڭلەپ،
سۆكۈشتە دانانى بابلىدىم مەن دەپ.
بۇ ئەخمەق بىلمەسكى، ھىجاز② كۆينىنى،
ئۇرۇش دۈمبىقىنىڭ يوق ئەتكىنىنى.

ـ شەيخ سەئدى

① بۇ چاغدا، سۇ خۇەنجاڭ كېسەلدىن ئۆرە بولالماي ئۆلۈپ كەتكەندى.
② ھىجاز ـ ئەرەبستاندىكى بىر توزلەڭلىكنىڭ نامى. مەككە، مەدىنە شەھەرلىرى مۇشۇ توزلەڭلىككە جايلاشقان.

سەككىزىنچى باب

زىمىننىڭ ئومۇر تەقسىسى

ئالۋان - ھوسۇلۇم تولا،
قۇياي دىسەم ئېشىم يوق.
بۇ ھوسۇلنى قۇيىمسام،
تىرىكلىكتە بېشىم يوق.

— ئۇيغۇر خەلق قوشىقى

مىلادى 1865 - يىلى 10 - ئاي.

سادىر ① نىڭ پىكرى ئاستا - ئاستا ئىزىغا چۈشتى. ئۇ نېمىلەرنىدۇر ئويلايتتى، قانداقتۇر بىر خەۋپنى سېزەتتى، قىسمەتنىڭ كۈلپەتلىرىنى ئەسلەشكە تىرىشاتتى، مېڭىسىدە ھەمىمە نەرسە قالايىمقانلىشىپ كېتىۋاتقاندەك. يىراق - يىراقلاردىن بىر سىرىق نۇر ئايلىنىپ كېلەتتى، قاراڭغۇغا قوشۇلاتتى ۋە قانداقتۇر بىر يەرگە ۋال - ۋۇل قىلىپ چۈشەتتى. ئۇنىڭ پۈتۈن بەدىنى سىرقىراپ، كۆيۈشۈپ ئاغرىيىتتى. قېرىلىق بەتتىمىكىنە؟

① سادىر — مەشھۇر سادىر پالۋان. تۆۋەندىمۇ شۇنداق.

ئۇ ئورنىدىن تۇردى، قولىنى پېشانىسىگە قويۇپ يېزا تەرەپكە قاردى. يېزا ئۇيمانلىقتا ئىدى. ئاسمانغا كۆتۈرۈلگەن نەچچە توپ تۇماندىن باشقا ھېچ نەرسىنى كۆرگىلى بولمايتتى. ئەتراپ تىمتاس، ھەممە نەرسە جىمجىت، قىلچىمۇ تىۋىش يوق ئىدى. ئادەتتىكى كۈنلەردە ۋاڭشىپ قاۋاپ كېتىشىدىغان ئىت-لار نەگە كەتتىكىنە؟ يەرلەر خۇددى ئەتىياز ۋاقتىدىكىدەك كۈزنىڭ ئاپتىپىدا ۋاق - ۋاق يېرىلاتتى. ئۇ مۆكۈنگەن قومۇشلۇقنىڭ ئۇ يەر - بۇ يەرلىرىدىن لايخورەكلەرنىڭ سۈنى شالاپشىتقان ئاۋازلىرى ئاندا - ساندا كېلىپ تۇرغانىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، زېمىن قېتىپ قالغان، كائىنات مىدىرلىماي بىر ئورۇندا تۇرۇپ قالغاندەك ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىدىن بىر توپ تاغ قۇشقىچى گۇررىدە قىلىپ ئۇچۇپ ئۆتۈپ كەتتى. ئالدىدىكى باغجانلاپ قويۇق ئۆسكەن بىر توپ ياۋا ئەتىرگۈلگە بىر تاغ قۇشقىچى كېلىپ قوندى. بۇ تولىمۇ چىرايلىق قۇش ئىدى، پەيلىرى كۈن نۇرىدا مۆجىزىلەردىكىدەك ھەرخىل رەڭلەردە تاۋلىناتتى. سادىرنىڭ تاغدىكى نىياز ① لارغا قوشۇلغاندىن بېرى، بۇنداق چىرايلىق تاغ قۇشقىچىنى تېخى تۇنجى كۆرۈشى ئىدى. ئۇنىڭ كۆڭلىگە قورقۇنچقا، قايغۇغا ئوخشاش بىر تۇيغۇ كەلدى. «ھاياتىڭنىڭ ئاخىرى كۆرۈندىمۇ - نېمە، قاڭرۇق؟— ② دېدى ئۇ ئۆز - ئۆزىگە،— بۇمۇ ياخشى، قانداق قىلىمىز؟ تەقدىر شۇنداق ئوخشايدۇ. دادامنىمۇ ئۆلتۈرۈشتى، ئۇيۇمنىمۇ ۋەيران قىلىشتى، ئۆزۈم بۇ تاغلاردا قاڭقىپ يۈرگىلى نېكەم زامان بولدى. زۇلۇم ئاستىدا ئىڭرىشىپ يۈرگەن تارانچىلارنىمۇ مانا مۇشۇنداق پاراكەندە قىلىۋەتتىم...»

---

① نىيازلار — شۇ مەزگىللەردە مانجۇلارنىڭ زۇلمىغا چىدىيالماي، قارشىلىق كۆرسىتىپ تاغقا چىقىۋالغان كىشىلەرنىڭ نامى.

② قاڭرۇق — سادىر پالۋاننىڭ لەقىمى.

قايسى يىلى ئەتىيازدا دادىسى خۇشئەھمەتلەرنى كۆرگىلى بارغان ھېلىقى كۈن ئۇنىڭ ئېسىگە كەلدى. تاغۇ تاشلار، مەھەللە - كويلىرى، تاي - قۇلۇنلىرى، ئىت - مۇشۇكلىرى ئۇنى كۆرۈپ خۇشاللىقىدىن پىر - پىر پىرقىرىشاتتى. كىشىلەر ئەتىيازلىق تېرىلغۇغا يەرلەرنى تەييارلاش ئۈچۈن، قومۇش - تىكەنلەرگە ئوت قويۇشۇۋەتكەنىدى. قۇرۇپ قالغان ئوت - چۆپلەرگە تۇتاشقان يالقۇنلۇق ئوتلارمۇ تۈزلەڭلىكتە ئايلىنىپ، ئۆزىچە خۇشاللىق ساداسى چىقىراتتى، تېخىمۇ لاۋۇلداپ يانىتتى. ئۇنىڭ كۆز ئالدىغا دادىسى خۇشئەھمەت كەلدى. تۇرمۇشنىڭ ئېغىر يۈكىدىن ئېزىلىپ، قەددى پۈكۈلگەن بۇ بوۋاي قېرىپ قالغان پۇتلىرىنى سۆرەپ، ئەڭ قەددىمي قاراقاش ئۇسسۇلىنى ① ئوينايتتى. تۈزلەڭلىكتە يالقۇنلاۋاتقان ئوتنىڭ يېنىدا سۈرۈنلەر ② ئوت بىلەن بىللە ئېگىلىپ - قوپۇپ ئۇسسۇل ئوينىشاتتى. سادىرنىڭ كۆز چاناقلىرىغا يوغان ئىككى تامچە ياش كېلىپ توختىدى. سادىر ئۆزىچە كۈلۈپ كەتتى.

«ۋاڭگىدە» قىلىپ تۇيۇقسىز ئېتىلغان ئوق ئۇنى ئۆزىگە كېلىشكە مەجبۇر قىلدى. ئۇ ئورنىدىن تۇردى. مىلتىقىنى مۇرىسىگە ئاستى. يۇقىرىغا — ئېدىرغا قاراپ ئۆرلەشكە باشلىدى. بەلنىڭ نېرىقى چېتى قىيالىق ئىدى. ئۇ ئېگىز قىيالىقنىڭ دالدىسىدا مېڭىشى كېرەك ئىدى. ئۇ مۆكۈنۈپ يۈرۈپ يۈگۈردى. ئۇ ۋادىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، مىلتىقلار خۇددى قوماچ قورۇغاندەك ئېتىلىشقا باشلىدى. ئېدىرنىڭ ئاخىرىدا، ئاستىدىكى رەڭلىك شېغىل تاشلىرى پارقىراپ تۇرغان يوغان بىر بۇلاق قايناپ تۇراتتى. سادىر قولىدىكى مىلتىقىنى تۇتقان

---

① خۇشئەھمەت ئەسلى خوتەن قاراقاشلىق ئىدى

② مانجۇ ئىمپىراتىرى XVII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا جەنۇبىي شىنجاڭدىن غۇلجا ئەتراپلىرىغا سۈركۈن قىلىنغان ئۇيغۇر ئاھالىلىرى.

پېتى دۇم يېتىپ، مۇزدەك بۇلاق سۇيىنى قېنىپ ـ قېنىپ ئىچتى. ئۇنىڭ تۆپىسىدىن، خېلى يۇقىرىسىدىن ئوقلار ۋىڭىلداپ ئۆتتى. ئۇ شۇئان ئۆزىنى بىر قارا قورام تاشنىڭ كەينىگە ئېتىشقا ئاران ـ ئارانلا ئۈلگۈردى. بىر يېرىگە ئوق تەگمىگەنلا بولسا، قۇتۇلدى دېگەن سۆز.

تۆۋەن تەرەپتىن ناھايىتى كۆپ قارا چېرىك كېلىۋاتاتتى. ئۇلار ھەدەپ ئوق ئېتىشاتتى.

قاتتىق ئېتىشىش باشلاندى. سادىر تەمتىرىمەستىن، سوغۇققانلىق بىلەن ئوڭ ۋە سول تەرەپتىكى دۈشمەنلەرنى چەنلەپ ئاستا ئاتاتتى. ئۇ بۇ ئېتىشتا ھېچكىمنىڭ بۇرنىنىڭ قانىشىنى خالىمىدى. ئەگەر، خالىغان بولسا ئىدى، شۇ ئازغىنا ۋاقىتنىڭ ئىچىدە ئوندەك قارا چېرىكنى جەھەننەمگە يوللىغان بولاتتى. ئۇلار ئوچۇقچىلىقتا ئۆزلىرىنى دالدىغا ئېلىش‌كېرەكلىكىنى ھېس قىلىشماستىن ئۇدۇل كېلىشەتتى. سادىر ئۇلارنى قورقۇتۇش ۋە ئالداش ئۈچۈنلا ئوق ئاتاتتى.

ئۇنىڭ ئوڭ ۋە سول تەرىپىگە قارا چېرىكلەر ئاتقان ئوقلار كېلىپ چۈشەتتى. بىراق ئۇ پەرۋا قىلمايتتى.

ـ ھە، نېمە!ـ دېدى بىر چاغلاردا سادىر تېرىكىپ،ـ نېمە قىلىشۋاتىسىنىۋي ئىتنىڭ كۈچۈكلىرى! مېنى ئاتماقچىمۇ سىلەر؟

ئۇ قىيالىقلارغا قاراپ ماڭدى. شىدەتلىك جەڭ باشلانغاندى. سادىر گاھ تۇرۇۋالاتتى، ساقلايتتى. كېيىن ئۈستىگە يامغۇردەك يېغىۋاتقان ئوقلارغا دەھشەتلىك تۇردە جاۋاب قايتۇراتتىمۇ، يەنە جىم بولۇۋالاتتى.

ئۇ، قورقماستىن ئۆرە تۇرۇپ ئوق ئېتىۋاتقان بىر سۈلۈنىڭ تىزىنى چەنلەپ ئاتتى.

سادىرنىڭ يېنىغا، ئەتراپىغا، قىيا تاشلارغا چۈشكەن ئوقلار تارسىلدايتتى. قىيالارنىڭ

ئۈستىنى تاشلارغا تەگكەن ئوقنىڭ ئىسى قاپلاپ كەتكەندى.

— ئۇنى تۇتالىمىدۇق؟— دەپ سوردى ئاغلاقچى ئامبال سالدى.

— تۇتالماسمىز، دارىن،— دېدى كېكەچلەپ رۇستەبەگ،— ئۇ يىلاندەك چاققان، شۇنچىلىك چاققانكى، كۆز بىلەن كۆرگىلى بولمايدۇ. ھازىر ئۇ خالىسا ھەممىمىزنى ئېتىۋەتكەن بولاتتى. قىيالىققا چىقماي تۇرۇپ، تۆۋەندە، سەل داراسدا قورشىۋالغان بولساق، بەلكىم تەسلىم قىلغان بولاتتۇقمىكىن؟

سادىر ئېتىشقا باشلىدى. قارشى تەرەپىمۇ ئاتتى. ئوقلارنىڭ قىيالارغا كېلىپ تېگىشىدىن چىققان چاڭ - توپىلار ئەتراپنى قاپلاپ كەتتى. تاش پارچىلىرى ئوقتەك ۋىڭىلداپ ئۇچۇپ، ئۇ يەر، بۇ يەرگە يامغۇردەك ياغاتتى. تاشقا تەگكەن ئوقلار قۇلاقنى پاڭ قىلىۋەتكۈدەك بىر خىل ئاۋاز چىقىراتتى.

ۋاقىت ئۆتكەنسېرى، مۇشەققەتتىنىڭ شامالغا كېتىۋاتقىنىنى كۆرگەن ئاغلاقچى ئامبال رۇستەبەگدىن سورايتتى:

— ھە، يۇز بېگى، بۇ قانداق بولغىنى؟ بىز بىر يۇز سەكسەن ئادەم...

— ئۇدۇلىمىزدىكى پەقەت بىر... ھۇجۇم قىلىپ باقساق-مىكىن - يە؟

— ئۇ تولىمۇ ئېگىزدە ئامبال دارىن! قىيالىققا يامىشىپ چىقىپ بولغۇچە، ھەممىمىزنى ئېتىپ تاشلايدۇ.

— كەچ كىرىۋاتىدۇ. قاراڭغۇ چۈشە - چۈشمەيلا ئۇ يەنە قېچىپ كېتىدۇ.

— چوقۇم قاچىدۇ ئامبال دارىن! بىز ئۇنىڭ بىلەن ناھايىتى يامان ۋاقىتتا، ناھايىتى يامان يەردە، ناھايىتى يامان ئەھۋالدا ئۇچرىشىپ قالدۇق، بىز تىنماستىن ئوق ئېتىپ

ۋاتسمىز، بۇنىڭ پايدىسى يوق، سادىرنىڭ ئوقى كۆپ.

مانجۇ سەرداری سالدى ۋاقىت ئۆتكەنسىرى ئاچچىقىتىن بوغۇلۇۋاتاتتى: «قانداق قىلىپ ياخشى پۇرسەتنى قولدىن بېرىپ قويدۇق - ھە؟ بىر يىرىم سائەت بۇرۇن ھەربىكەت قىلغان بولساق... ھىلىقى ناسىر چەنپەن دېگىنى خەۋەر بېرىپ كەلگەندىلا تۇتۇش قىلىدىغان ئىش ئىكەن، ھەي...»

قارا چىرىكلەر بىردىنلا ئېتىشنى توختاتتى. ئۇلار ئۆرە تۇرۇۋالغان رۇستە بەگنى كۆردى. ئۇ قۇرئان تۇتقان ئوڭ قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ كېلىۋاتاتتى.

— سادىر، سېنىڭ ئالدىڭغا كېلىۋاتىمەن. تەسلىم بول! سېنىڭ قاراپ تۇرۇپ بالىلىرىڭنى يېتىم قالدۇرۇشۇڭنى خالىمايمەن.

رۇستەبەگ يۇقىرىغا — سادىرغا قاراپ تىك مېڭىپ كېلىۋاتاتتى. بۇ رۇستە بەگ سادىرنىڭ تەڭتۇشلىرىدىن بىرى بولۇپ، مولالاتوختىيۇزىنىڭ بېگى مولا توختىنىڭ ئوغلى ئىدى. دادىسى ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن ئۇ خان ئامبال نىڭ پەرمانى بويىچە، مولا توختىيۇزىگە يۇز بېگى بولغانىدى.

— رۇستە بەگ، يېقىن كەلمە!

— سادىر، مانجۇ ھۆكۈمىتىگە تەڭ كەلگىلى بولمايدۇ، جۇمۇ! تاغۇ تاشلار قارا چىرىكلەر بىلەن توشۇپ كەتتى. يا ئېتىلىپ كېتىسەن، ياكى يارىلىنىسەن. ياخشىلىقچە تەسلىم بولساڭ، دارىن سېنى كەچۈرۈم قىلدۇرۇۋېتىدۇ.

— رۇستە، يېقىن كەلگۈچى بولما! مەن ئۆز قولۇمنىڭ بىر مۇسۇلمانىنىڭ قېنىدا بۇلغىنىشىنى خالىمايمەن! رۇستە، مانجۇلار ئۇچۇن جېنىڭنى بىكاردىن - بىكارغا سېلىپ بېرەمسەن؟— دەپ ۋارقىرىدى سادىر.

رۇستە قۇرئاننى ئېگىز كۆتۈرگىنىچە تىك مېڭىپ كېلىشكە باشلىدى.

ـ يا تەسلىم بول، يا مېنى ئېتىپلاۋەت!

ـ بىلىمەن، دارىنىڭ سېنى كەچۈرگىنى بىلەن مېنى ھەرگىز كەچۈرمەيدۇ،ـ دەپ توۋلىدى سادىر. ئۇنىڭ ئاۋازى قىيالىقتا ياڭراپ كەتتى، ئۇنى پۈتۈنلەي ئۆزگەردى،ـ رۇستە، ئاڭلاپ تۇر! مەن بەربىر ئۆلىمەن. ئەمما، مەشھەرگاھقا قاقاقلاپ كۈلۈپ كىرىمەن! مۇقەددەس قۇرئاننى تۈپراق ئۈستىگە قوي ـ دە، كەينىڭگە يان! ئۇنى ناپاك قولۇڭ بىلەن تۇتۇپ بۇلغىما!

سادىر مۇشۇ تاپتا غالىلداپ تىترەپ كېتىۋاتاتتى. ئۇ مىلتىقنى چەنلىدى، تىتىرىكىمۇ توختىدى، تەپكىنى باستى، رۇستە بەگ چىررىدە قىلىپ قالدى، قۇرئان تۇتقان قولى يەرگە چۈشتى. قۇرئان ئۈچۈپ بېرىپ تاشنىڭ ئۈستىگە چۈشتى. تاغ شامىلى قۇرئاننىڭ بەتلىرىنى ئۆرۈشكە باشلىدى.

ئاغلاقچى ئامبال سالدي بۇيرۇق بەردى. قارا چىرىكلەر ھەر تەرەپتىن ئوق ئېتىشقا باشلىدى. سادىر ئەمدى ئۇلارغا قارشى ئوق ئاتمىدى.

كۈن ئاستا ـ ئاستا تۈن غىلىپىغا كىرىشكە باشلىدى. ئەتراپ بارا ـ بارا قاراڭغۇلاشتى. «نىمىازلار بۇ كەمگە باردىغان يېرىگە بېرىپ بولۇشتى،ـ دەپ ئويلىدى سادىر ئىچىدە،ـ شەھەردىكىلەر بىلەن ئالاقىلىشىشقا ئەۋەتكەن ئادىمىم ھەرقاچان قوشتولغاي① دېگەن يەرگە كېلىپ ساقلاپ تۇرىدۇ. قارا چىرىكلەرنىمۇ قارا كۆرسىتىپ يۇرۇپ، ئاخىر خالتا جىلغا ئارىسىغا ئەكېلىپ قويىدۇم. قالغىنىنى خۇدايىمغا تاپشۇردۇم...»

سادىر قاراڭغۇلۇقتىن پايدىلىنىپ، سۆسەردەك غىپىدىلا

① قوشتولغاي ـ مۇڭغۇلچە سۆز بولۇپ، قوش چوقىقا دېگەن مەنىدە.

غايىب بولدى، كۆزنى يۇمۇپ ئاچقۇچە ئۇدۇلدىكى قىلىن قاردىغايزارلىققا ـ تىك قىيالىق ئېگىزلىككە كىرىپ كەتتى. ئۇ تاغ يوللىرىنى بەش قولدەك بىلەتتى. ئەمدى ھېلىغۇ ئىككى سۆتنە قارا چىرىك ئىكەن، تۆت ـ بەش سۆتنە چىرىك، ھەتتا بىر قوش چىرىك كەلىسىمۇ بۇ تاغلاردا ئۇنى تۇتۇپ باقسۇنچۇ قېنى؟

ئالدىنقى كۈنى كېچىدە، ئۇ تاغدىكى نىيازلارغا ئوزۇق ـ تالقان غەملەپ كېلىش ئۈچۈن، ئۆز يېزىسىدىكى قەمرىدىن خەلىپە دېگەن ئىمامنىڭ ئۆيىگە كەلگەندى. ئىمامنىڭ دېيىشىچە، شەھەردىكى تۇتقانىلار بىلەن تارانچىلار قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، بايانداي كۈرەسىنى قورشۇاپتۇدەك. ئابدۇرۇسۇلبەگ دېگەن باھادۇر تارانچىلارنى باشلاپ قوزغىلىپتۇ...

ـ «پۇقرالارنىڭ يىلىكى ئۇزۇلگەندە، خىزىرنىڭ رەھمى كېلۇر» دېگەن مانا شۇدە،ـ دېدى سادىر قەمرىدىن ئىمامنىڭ سۆزىدىن يېڭىلىق ھېس قىلىپ،ـ ئۇنداق بولسا مەن ئادەملىرىمدىن بىرەيلەننى شەھەرگە ئەۋەتىپ، ئەھۋال ئۇقۇپ باقاي. ئەگەر شۇنداق بولسا، تاغدىكى نىيازلارنى باشلاپ، ئۇدۇل بايانداي تەرەپكە ئاتلىناي.

ـ مەنمۇ سىلەر بىلەن بىللە بارىمەن،ـ دېدى قەمرىدىن خەلىپە ئىمام، ئۇنىڭغىچە ھۆسنەرىخان قۇشناچ:

ـ ھوي ئادەم، جىن تەگدىمۇ سىلىگە؟ «قىرىغاندا قاشلىقنىڭ نېمە كېرىكى» دېگەندەك، سىلى قىرىغا نېمە ھال! ئۆيگە بىر خالتا تېرىقنى چاچماي ساق ئەكىلەلمەيدۇ، تېخى سوقۇشقا بارىمەن دېگىنىنى كۆرۈك بۇنىڭ! «ئاچ كىشى سوقۇشقاق، ئورۇق قوي چىچقاق كېلىدۇ» دېگەندەك، قىرىغىنىغا تەن بەرمەيدىغان ئادەم ئىكەنغۇ بۇ!ـ دەپ، سادىرنى كۈلدۈرۈۋەتتى.

قەمرىدىن خەلىپە ئىمام سادىرلار ئۈچۈن ئوزۇق ـ تولۇك

غەملەپ بەرگۈچە، ئۇ ئۆزى بىلەن بىللە كەلگەن نىيازلاردىن بىرىنى شەھەرگە جۈنەتتى، قالغانلىرىنى تاغنىڭ ئىچىدە ساقلاپ تۇرۇشقا ماڭغۇزۇۋەتتى، ئۆزى ئىمامنىڭ ئىچكىرىكى قازىنىسىغىدا بىر كېچە ـ كۈندۈزدەك مۆكۈنۈپ يېتىپ، قانغۇچە ئۇخلاپ، ھاردۇقىنى چىقاردى. كېيىن، ئىمام راسلاپ بەرگەن ئوزۇق ـ تۈلۈكنى ئاتقا ئارتىپ، گۈگۈمدىن پايدىلىنىپ تاغقا ماڭدى. ئۇ، ئويمانبۇلاق ـ تىكى قومۇشلۇققا كەلگەندە، تاڭ ئېتىپ قالدى. ئۇ، كەچ كىـ رىشنى كۈتۈپ، قومۇشلۇق ئىچىگە يوشۇرۇندى. بۇگۈن ئەتىگەن قومۇشلۇققا پىچان ئورۇغلى چىققان ناسىر چەنپەن دېگەن بىر تامغىلىق يانچى ئۇنى تۈيۇقسىزلا كۆرۈپ قالدى.

مانجۇ داۋىرىلىرى تاغدىكى «نىياز» لارنى كۆرۈپ مەلۇم قىلمىغۇچىلار دارغا ئېسىلىدۇ، دەپ ئېلان قىلغانىدى. ئۇنداقلار ـ نى دارغا ئاسقاندىن سىرت، يەنە ئۆيىدىكى مال ـ بېساتـ لىرىنىڭ ھەممىسىنى مۇسادىرە قىلاتتى. بۇمۇ يەتمىگەندەك، قوشنا ـ قولۇملىرىدىن بەش تۈتۈننى چېتىپ جازالايتتى. چېتىپ جازالانغانلار «چەنپەن» دېيىلەتتى. چەنپەنلەرنىڭ ئېغىرراقلىرى مىس كانىغا پالىناتتى. يېنىكىرەكلىرى شۇ يەردىكى مانجۇ بايلىرىغا «ساغرىسى تامغىلىق يانچى» ھېسابىدا بەخـ شەندە قىلىپ بېرىلەتتى.

ناسىر چەنپەن سادىرنى كۆرۈپ قالغاندىن كېيىن، «خو ـ جايىنغا دەيمۇ ـ دېمەيمۇ؟» دەپ بىر ئاش پىشىمچە ئىككىلىنىپ قالدى. كۆز ئالدىغا قېرى ئانىسى، چۆچۈرىدەك بەش بالىسى كېلىپ تۇرۇۋالدى. ئاخىرى ئۇ جاڭزا تەرەپكە ماڭدى...

قارا چېرىكلەر كۈرەدىن چىقىپ سادىر ياتقان قومۇش ـ لۇقنى قورشىۋالغاندا، ئۇمۇ ئەمدى ئاتلىناي دەپ تۇرغانىدى. چېرىكلەرنىڭ دەۋرەپ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، ئېتىنىڭ ئېغىزدۇرۇقىنى چىقىرىۋەتتى ـ دە، چۇلۇۋۇرنى بوينىغا يۆگەپ ئۇنى قارشى تەرەپتىكى سالانىڭ ئىچىگە قويۇۋەتتى. ئۆزى

بولسا يوشۇرۇنۇۋالدى. بايامقى ئېتىشىش مانا مۇشۇنداق ۋاقىتتا، مۇشۇ يەردە، مۇشۇنداق ئەھۋالدا يۈز بەرگەندى...

مەھەللىدىكى دېھقانلاردا كۆز بىلەن كۆرگۈدەك دەرىجىدە بىر خىل ئۆزگىرىش بار ئىدى. ھەممە ئادەم جانلانغان، كىشىلەر ئۆيدىن ـ ئۆيگە كىرىپ چىقىشاتتى، كۈلۈشەتتى.

ـ پالۋان ئۇرۇشقا كىرگەندە، مىلتىقى يىگىرمە غۇلاچ، قىلىچى قىرىق غۇلاچ ئۇزىراپ كەتكۈدەك، دېيىشىدۇ.

ـ ئۇنىڭغا قىلىچمۇ، ئوقمۇ ئۆتمەيمىش.

ـ مانجۇ ئامبىلى سالدى ئۇنى ئۇخلاۋاتقان يېرىدىنلا تۇتۇۋاپتۇ دېيىشىدۇغۇ؟

ـ ئۇ شۇنداق ھېرىپ كېتىپتىكەن...

ـ بىچارە! ھېچنىمىنى تۇيماي شۇنداقمۇ ئېغىر ئۇخلاپ كەتكەن بارمۇ!

ـ خۇددى بوۋاقلاردەكلا، ـ ھە!

ـ سالدى قارا چېرىكلىرىگە ئوقلارنى ئۇنىڭ قارنىغا ئېتىڭلار! دەپ بۇيرۇق قىلىپتۇ.

ـ چېرىكلىرى ئېتىپتۇ.

ـ شۇنداق قارىسا...

ـ نېمىنى كۆرۈپتۇ دېمەمسەنۇي؟

ـ ئوقلار ئۇنىڭغا ئۆتمىگۈدەك.

ـ بېشىنى خىزىرسىلىغان ـ دە ئۇ قاقىرۇقىنىڭ!

ـ شۇڭا ئوق كار قىلمايدۇ!

ـ ئوقمۇ، قىلىچمۇ ئۆتمەيدۇ!

مەھەللىدىكىلەر تاغدىكى ئېتىشىشتىن خەۋەر تېپىپ، قەمىرىدىن خەلىپە ئىمامنىڭ ئۆيىگە يىغلىشقانىدى. ھەممە كىشى ئۆزى قانداق ئويلىغان بولسا، شۇنداق سۆزلىشەتتى.

ـ خۇدايىم بىزگە بىر ئىگە ئەۋەتىپ بېرىدۇ. ئۇ يېزىغا قانداق كەلگەن بولغىيدى. ئەجەپ ئۇنى تۇتۇپ قالالمىدۇق ـ

هه؟ ئۇ مۇشۇ يەردە بولغان بولسا ئىدى، دارىنلار بىزنى بۇ دەرىجىدە بوزەك تىپىپ كېتەلمەس ئىدى.

قەمرىدىن خەلىپە ئىمام ئۇلارغا جاۋاب بەرمەيتتى. پەقەتلا:

— ئاللا يوقسۇللىرىنى يالغۇز قويمايدۇ،— دەيتتى ئۇ،— ئاللا زۇلۇمغا قارشى تۇرغۇچىلار بىلەن ھەردائىم بىللە بولۇپ كەلگەن. بولمىسا، يەر يۈزىنى زۇلۇم قاپلاپ كېتىپ، بىز بەندىلىرىگە باش تىققۇدەك ماكانمۇ قالمىغان بولمايتتىمۇ؟

— راست ئېيتتىلا،— دەپ ئىمامنىڭ سۆزىنى تەستىق لاشتى جامائەت بىر ئېغىزدىن،— يۇسۇپ پەيغەمبەرنى قۇدۇقتىن چىقارغان خۇدا بىزنى تاشلاپ قويمىدۇ دەمسىلەر؟ خۇدا بىزگىمۇ بىر ئىگە ئەۋەتىدۇ!

× ×

شۇ چاغلاردا، مانجۇ خاقانلىقىدا «چاڭموزىلار ئىسيانى» دەپ ئاتالغان تەيپىڭ تىپەنگۇ ھەرىكىتى پارتلىغانىدى. مانجۇ ھۆكۈمرانلىرى ئۇلار بىلەن مەشغۇل بولۇپ قېلىپ، بۇ تەرەپلەرگە يېشىشەلمەي قالدى، قارا چېرىكلىرىگە ئەۋەتىپ بېرىلىدىغان ماۋاش ـ تەمىناتلىرىمۇ توختاپ قالدى. ئىلى جاڭجۈنى چاڭلىك، مەسلىھەتچى خان ئامبال مىڭچۇ قۇرۇقدىلىنىپ قالغان خەزىنىنى تولدۇرۇش مەقسىتىدە، ئاھالىدىن ئالۋان ـ ياساقنى كۆپەيتىپ ئېلىشقا باشلىدى. ئىلىدىكى دېھقانلار تۆلەپ كېلىۋاتقان سەككىز خو ھوسۇل ئەسلىدىلا ئۆستۈرمە ھوسۇل ئىدى. ئەمما بۇ سان 1862 ـ يىلى ئون ئالتە خۇغا، 1863 ـ يىلىغا كەلگەندە بولسا بىراقلا ئوتتۇز ئىككى خوغا ئۆستۈرۈلدى. ئالۋان ـ سېلىق خۇددى ئۆي توشقىنىدەك كۆپەيگىلى تۇردى. ئۆستۈرمە ھوسۇلنىڭ

سانی یىلدىن ـ يىلغا كۆپىيىپ كېتىۋەردى. گاۋنى تولا يەپ ئور-
ساقلىرى باداڭدەك كۆپۈپ كەتكەن، بويى بىر غېرىچ، بوينى
ساپاقتەك، بېشى قاپاقتەك، كۆزلىرىنى چاپاق بېسىپ
كەتكەن، ھەتتا چۈمۈلىدىنمۇ ئۈركۈيدىغان بولۇپ قالغان بالىلار
ماڭدامدا بىر ئۇچراپ تۇراتتى. ئۆستۈرمە ھوسۇل ئۇچۇن
يەر تېرىغۇچىلار بېساتىدىكى بارلىق ۋەجىنى بېرىپمۇ ئۇنى
زادىلا تۇگىتەلمەيتتى. ئۇنى ئاز دەپ تېخى «ۋاڭخۇلو» ① دېگەن
دەريا ئالۋىنىچۇ! كىشىلەر مانجۇ ئىستىبداتىنىڭ زۇلۇم ـ سېتەم-
لىرىگە چىدىيالماي قوشاقلارنى قوشۇشقانىدى:

نوغايتۇ② نىڭ يولىدا،
مانجۇلار يېتىۋاپتۇ.
تۆت چەنتۇنى بىر مانجۇ،
ساپانغا قېتىۋاپتۇ.

ئەللەر تېرىيدۇ ئاشلىق،
ئاشلىققا مانجۇ باشلىق.
ئاشلىق تەرگەن ئەللەرنىڭ،
قىش ـ ياز كۆزى ياشلىق.

1764 ـ يىلىدىكى ئۇچتۇرپان «جىگدە يېغىلىقى» باس-
تۇرۇلغاندىن كېيىن، مانجۇ ئىستىبداتى ئىلگىرى ـ كېيىن

① ۋاڭخۇلو ـــ خەنزۇچە: 往后罗 ـــ «كەينىگە تىزىش» دېگەن
مەنىدە. ئىلى جاڭجۇنى ئىلى دەريا بويىغا سېلىنغان چوڭ كۆرەلى
دەريا سوينىڭ يالاپ غۇلتىپ تاشلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، سۇنى
چەتلىتىش يوزىسىدىن، ھەر يىلى تاشقىن مەزگىلىدە، دەريانى تورمەل تاشلا-
تاتتى. بۇ ئالۋان ـــ «ۋاڭخۇلو ئالۋىنى» دەپ ئاتالغان.
② نوغايتۇ ـــ ئىلىدىكى بىر يۇرتنىڭ نامى.

بولۇپ، ئالته شەھەردىن ئالته مىڭ تۇتۇن ئۇيغۇرنى ئىلىغا سۈرگۈن قىلدى. بۇ ئالته مىڭ ئائىله مانجۇلارغا يىلىغا ھەربىرى ئون ئالته تاغاردىن بولۇپ جەمىئىي توقسان ئالته مىڭ تاغار ھوسۇل ئالۋان قۇياتتى؛

داۋگۇاڭنىڭ 20 - يىلى (1840 - يىلى)، ئىلىدىكى تاشتۆپە ئۆستىڭنى قازىدىغاندا، ئەمگەك كۈچى يېتىشمىگەنلىكتىن، جەنۇبىي شىنجاڭدىن يەنە بىر مىڭ تۇتۇن ئۇيغۇر يۆتكەپ چىقىلدى. ھەربىر تۇتۇن مانجۇ داتىرلىرىگە يىلىغا ئون ئالته تاغاردىن جەمىئىي ئون ئالته مىڭ تاغار ھوسۇل ئالۋان تۆلىدى. داۋگۇاڭنىڭ 2 - يىلى (1841 - يىلى) سەندا-ۋان ئۆستىڭنى چاپىدىغاندا، جەنۇبىي شىنجاڭدىن يەنە يېڭىدىن بەش يۈز تۇتۇن ئۇيغۇر يۆتكەپ چىقىلدى. بۇلار يىلىغا سەككىز مىڭ تاغار ھوسۇل ئالۋان تولىدى. داۋگۇاڭنىڭ 3 - يىلى (1842 يىلى)، ئارابوز ئۆستىڭنى چاپىدىغاندا، جەنۇبىي شىنجاڭدىن ئىلىغا يەنە بەش يۈز تۇتۇن ئۇيغۇر يۆتكەپ چىقىلدى. بۇلارمۇ يىلىغا سەككىز مىڭ تاغار ھوسۇل ئالۋان تۆلەيدىغان بولدى. دېمەك، ئىلىغا يۈز يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە جەمئىي سەككىز مىڭ تۇتۇن — قىرىق مىڭ جان ئۇيغۇر يۆتكەپ چىقىلدى. بۇ ئۇيغۇرلار مانجۇ ئىستىبدادىغا يىلىغا ئون ئىككى تۇمەن سەككىز مىڭ تاغار ھوسۇل ئالۋان تاپشۇراتتى. بۇ ھوسۇللار ئايىرىم - ئايىرىم ھالدا، خۇيىۋەن (چوڭ كۈرە)، خۇينىڭ (بايانداي)، نىڭيۇەن (غۇلجا) قاتارلىق كۈرەلەردە ساقلىناتتى. بۇ ئۈچ كۈرەنى مانجۇلارنىڭ ئۆزلىرى ساقلايىتتى. بايانداي كۈرەسىگە مانجۇلاردىن باشقا يەنە يىگىرمە مىڭدەك شىبە ئورۇنلاشقانىدى.

× ×

1865 - يىل 10 - ئاينىڭ 13 - كۈنى، قاينۇق،

جاغستايغا توپلانغان بىرقانچە مىڭ تارانچى ئابدۇرۇسۇلبەگ، سادىر پالۋان قاتارلىق كىشىلەرنىڭ باشچىلىقىدا، بايانداي قەلئەسىگە ئومۇمىي ھۇجۇم باشلىدى. قوزغىلاڭچىلار قەلئە ئەتراپىدا تۈيۈقسىزلا پەيدا بولۇشتى. ئۇلار خۇددى بازارغا كېلىۋاتقان خەقلەرگە ئوخشاش، قەلئەگە ئالدىرىماي، خاتىرجەملىك بىلەن يېقىنلىشاتتى. ۋاقىت ئۆتكەنسېرى، ئۇلارنىڭ سانى كۆپىيىشكە باشلىدى. ئۇزاققا قالماي، قوزغىلاڭچىلار بايانداي قەلئەسىنى ئوچ تەرەپتىن قورشىۋالدى. ھەش - پەش دېگۈچە، قەلئە ئەتراپىغا چېدىر - بارگاھلار تىكىلىپ، گۈل خانلاردىن ئىسلار كۆتۈرۈلۈشكە باشلىدى. گۈلخان ئەتراپىغا مىڭلىغان تارانچى ھارۋىسى چىقىرىلىپ قويۇلدى. تارانچىلار خۇددى سەپەر ئۈستىدىكى كارۋانلار قونالغۇغا چۈشكەندەك، خاتىرجەم ۋە بىمالال ئىدى. ئۇلاردا: «قەلئە ئىچىدە مانجۇلار بار، بىزگە تۈيۈقسىز ھۇجۇم قىلىپ قالارمۇ؟» دېگەن خىيال پۈتۈنلەي يوق ئىدى.

بايانداي قەلئەسى مانجۇلار ئىلىدا قۇرغان توققۇز كۈرەنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ مۇھىم، ئەڭ كۈچلۈك قورغانلارنىڭ بىرى ئىدى. بۇ قەلئەنى مانجۇلارنىڭ خىل قوشۇنى ساقلايتتى. بايانداي كۈرەسىدە، مانجۇلاردىن تۆت يانداش ئامبال، ئون ئالتە سۇمۇن زەڭگى، ئون ئالتە باقاۋۇل، ئون ئالتە چەۋەنداز ياساۋۇل، ئون چەۋەنداز، بەش نەۋكەر، ئون ئالتە تۇرشاۋۇل، ئون ئالتە چاۋۇشبەگ، ئاتمىش تۆت چاۋۇش، ئون ئالتە تۇغچى، ئاتمىش سەككىز ھۇجۇمچى، قىرىق ھىماتچى، بىر مىڭ تۆت يۈز ئەللىك ئالتە چېرىك، ئون ئالتە توپچى، قىرىق سەككىز ئىشچى چېرىك، ئاتمىش تۆت شەپقەتچى چېرىك، ئوچ يۈز يىگىرمە پىيادە چېرىك بولۇپ، جەمئىي ئاتمىش يەتتە سەردار، ئىككى مىڭ بىر يۈز قىرىق تۆت قارا چېرىك بار ئىدى.

ئەتىسى، قوزغىلاڭچىلار ئابدۇرۇسۇلبەگنىڭ قوماندانلىقىدا

دا، بایانداي قەلئەسىگە ئومۇمىي ھۇجۇمنى باشلىۋەتتى. قور-غاندىكىلەر دەسلەپتە توپ ئېتىپ قوزغىلاڭچىلارنى يېقىن كەل-تۈرمىگەن بولسىمۇ، ئەمما قوزغىلاڭچىلار ئالدىنقىلىرى يىقىلسا، كېيىنكىلىرى تاپ باستۇرۇپ، بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى يوپۇرۇ-لۇشۇپ كېلىۋەردى. ئۇلار سېپىلغا شوتا قويۇپ چىقىشاتتى. سېپىلغا چىققانلارنىڭ قايسىلىرىنىڭ قولى، قايسىلىرىنىڭ بېشى قىلىچ زەربىسىدە ئۈزۈپ تاشلىنىپ، گەۋدىسى يەرگە غۇلاپ چۈشەتتى. چۈشكە يېقىن، تارانچىلارنىڭ ھۇجۇمى تېخىمۇ كۈچىيىپ كەتتى. پۈتۈن قەلئەدىكى ئۇلۇغ - ئۇششاق، ئەر - ئايال-نىڭ ھەممىسى دېگۈدەك سېپىل ئۈستىگە چىقىپ، قاتتىق قارشى-لىق كۆرسىتىشكە باشلىدى. ئۇلار كاۋىلارنى داشقازاندا قاينىتىپ ئۇماچ قىلىپ تەييارلاپ قويۇشقانىدى. ئۇلار، سېپىلغا ھۇجۇم قىلىپ چىقىۋاتقان تارانچىلارنىڭ ئۈستى - بېشىغا قايناق كاۋا ئۇمىچىنى شارقىرىتىپ شۇنداق قۇيۇۋېدى، ھۇجۇمچىلار كاۋا ئۇمىچىنىڭ كۆيدۈرۈشىگە چىدىماي ئۆزلىرىنى پەسكە ئېتىشتى. ئۇلار دالدا بولارمىكىن دەپ بۇغداي مەڭگەنلىرىنى باشلىرىغا ئېلىپ چىقىپ باققان بولسىمۇ، ئەمما، قىزىق ئۇماچ يەنىلا ئۇلارنىڭ باش - كۆزلىرىنى قىلچىمۇ ئايىماپ قويماي كۆيدۈرۈپ، ئاللا - توۋىسىنى چىقىراتتى، كاۋا ئۇمىچىدا كۆيۈ-گەن يەرلىرى ھۇررەك - ھۇررەك بولۇپ چاۋۇرۇپ چىقاتتى. بايانداي سېپىلى ئېلىنغاندىن كېيىن، تارانچىلار تونۇش شىبەلەردىن: «بېشىمىزغا نېمىنى تۆككەنىدىكلار؟ ئۇ نېمىدىگلار ئەجەبمۇ كۆيدۈرىدىكەنغۇ؟ يۈز - كۆزىمىزگە چاپ-لىشىپ قېلىپ، نەنى تۇتساق شۇ يەرنىڭ تېرىسى سويۇلۇپ چىقتى؟» دەپ سوراشقانىدى. شۇنداق قىلىپ، تارانچىلارنىڭ سېپىلغا قىلغان بىرىنچى ھۇجۇمى نەتىجىسىز ئايىغىلاشتى. بۇ چاغدا، تەلكە بويىلىرىدىن سۈرۈلۈپ كەلگەن بىر پارچە بۇلۇت ئۇلارنىڭ ئۈستىدە يامغۇرنى شارقىرىتىپ قۇيۇۋەتتى.

كەچكە يېقىن، ھاۋا تېخىمۇ بۇزۇلۇپ، يامغۇر بارغانسېرى ئەدەپ كەتتى. جۇدۇنى تۇتۇپ غەزەپلەنگەن ئىلى دەريا سىنىڭ دولقۇنى قىرغاققا شىددەت بىلەن ئۇرۇلاتتى. رىتىمسىز كۆتۈرۈلۈپ تۇرغان دولقۇن تۇۋرۇكلىرى قانچىلىك ئېگىزلىگەنسېرى، دولقۇنلار ئارىسىدىكى ئويمانلىق تېخىمۇ تۆۋەن چۈشەتتى. شىددەت بىلەن چىقىۋاتقان مۇدھىش بوران، چېدىرلارنى، ئۆيلەرنى خۇددى ھازىرلا ئۇچۇرۇپ دەريا غا پۈكلەپ تىقىدىغان ئەلپازدا، بىر ئۇيانغا، بىر بۇيانغا چايقايتتى. شارقىراپ يېغىۋاتقان يامغۇر تارانچىلارنىڭ بېشىغا چېلەكلەپ قۇيۇۋلغاندەك چۈشۈشكە باشلىدى.

تەبىئەتنىڭ قۇدرىتىگە ھېچ نەرسە توغرا كەلمەيتتى. قوزغىلاڭچىلار توڭلاپ تىترەشكە باشلىدى. ئۇلار توپلىشىپ گۈلخان يېقىن ئىسسىنماقچى بولۇۋېدى، ئەسەبىي بوران ئۇلارغا زادىلا ئىمكان بەرمەي قويدى.

چېدىرلارنىڭ ئىچى سوغۇق ۋە قاراڭغۇ ئىدى. ئۇستىدىن شارقىراپ يامغۇر ئۆتسە، يان يوچۇقلىرىدىن گۈركىرەپ شامال كىرەتتى. چېدىر ئىچىگە گۈڭگا نۇر چېچىپ تۇرغان شاملارنىڭ ئۇتى شامال دەستىدىن ھېلىدىن ـ ھېلىغا ئۆچۈپ تۇراتتى. چېدىر ئىچىدە ئەلەڭلەپ يۇرۇشكەن ئادەملەرنىڭ تامىغا چۈشكەن ئۇزۇن ـ ئۇزۇن سايىلىرى غەلىتە مەخلۇقلارغا ئوخشايتتى.

ئابدۇرۇسۇلبەگ سىرتقا چىقىپ، چېدىرلارنى ئارىلاپ، قاراۋۇللارنى تەكشۈردى. قاتتىق بوران ئادەملەرنى ئۇچۇرۇپ كېتەي دەيتتى. بولۇپمۇ شامالغا قارشى مېڭىش ناھايىتى قىيىن ئىدى. بۇ قاراڭغۇدا نەچچە ماڭدام نېرىدىكى نەرسىنى كۆرگىلى بولمايتتى. قاراۋۇللۇقتا تۇرغان نەۋكەرلەرنى ئارىلاپ يۈرگەن ئابدۇرۇسۇلبەگ ئۇلارغا:

ـ تۇن ناھايىتى قاراڭغۇ، ھوشيار بولۇڭلار! دۈشمەن تۇن قاراڭغۇسىدىن پايدىلىنىپ بىزنى ئوڭدا قويمىسۇن!ـ

دەپ ۋارقىراپ قوياتتى.

ئابدۇرۇسۇلبەگ سىرتىنى بىرئاز ئايلانغاندىن كېيىن، سۇلتان مەزەمزات تۇرغان ئۆيگە كىردى. مەزەمزات مانجۇچە كۇرستا ئۆزىنىڭ ئەڭ يېقىن مەسلىھەتچىسى ئەھمەتخان سىڭا كۆز ۋە مولا ناسىرئەلەم، مولا شاۋكەت، ئەھمەت خەزىنە چىبەگ قاتارلىق ئەئيانلىرى بىلەن كېڭەش ئۆتكۈزۋاتقانىدى. ئابدۇرۇسۇلبەگ بوسۇغىدىلا ھۇرمەت بىلەن باش ئېگىپ تۇردى①.

— ئەمىر لەشكەر، بۇ ياقتا ئۆتۈڭ!— دەپ يېنىدىن جاي كۆرسەتتى مەزەمزات ئەمىر ئابدۇرۇسۇلبەگنى كۆرۈپ.

ئەمىر ئابدۇرۇسۇلبەگ قۇللۇق بىلدۈرۈپ، مەزەمزاتنىڭ يېنىدىكى بىر كۇرسقا بېرىپ ئولتۇردى.

بۇ چاغدا شامال كۈچىيىپ ئىشىكنى زەردە بىلەن كېلىپ ئۇردى. مەزەمزات بىر نەرسىدىن چۆچۈگەندەك، ئەترابقا قاراپ قويدى.

— دەريانىڭ گۇركىرەۋاتقانلىقىنى ئاڭلىدىڭلارمۇ؟ ھېلىمۇ تاشقىن بولماستىن ئىلگىرى بۇ قاتقا ساق — سالامەت ئۆتۈۋاپتۇق دەڭلار،— دېدى مەزەمزات ئەئيانلىرىغا قاراپ.

— ۋاي — ۋۇي، نېمىدېگەن چىڭ قورغان بۇ؟— دېدى مەزەمزات بىرئاز سۈكۈتتىن كېيىن،— نەچچە رەت ھۇجۇم قىلىپمۇ ئالالمىدۇق.

— قورغاندىكى ئاشلىق بىلەن ئوق — دورا ئۇلارنىڭ بىر يىل قارشىلىق كۆرسىتىشىگە يېتىدۇ، — دېدى قازى

---

① تاراۋچىلار 1865 — يىلى 8 — ئايدا، چىلپەكزىنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، قوزغىلاڭىنىڭ ئاخىرقى غەلىبىسىگە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، ئىلى جاڭجۈنى چاڭلىك تەرىپىدىن 1864 — يىلى نەزەربەند قىلىنغان مەزەمزات تەيجىنى سۇلتان، تۇڭگان ياگۇر ئاخۇننى ئورۇنباسار سۇلتان، ئابدۇرۇسۇل ئىشىكئاغىنى ئەمىرلەشكەر، مولا ناسىر ئەلەمنى قازىكالان، مولا شاۋكەتنى قازى ئەسكەر، ئەھمەتبەگنى خەزىنىچىبەگ قىلىپ سايلاپ چىقىشقانىدى.

ئەسكەر مولالا شاۋكەت،— قولىمىزدا توپ - زەمبىرەك بولغان بولسىغۇ بىر يولى. مېنىڭچە، باشقا چارە قىلمىساق بولماسمىكىن، تەقسىر.

— سادىر تام تېشەرنى بىر ئامال قىلىپ بېقىشقا ئۇندەپ باقمامدۇق؟

— ھەببەللى، سېپىلنىڭ ئاستىغا لەخمە كولاپ، دورا كۆمسەك، سېپىلنى ئاسمانغا ئۇچۇرغىلى بولاتتى،— دېدى ئەمىر ئابدۇرۇسۇلبەگ دەرھال.

— شىبەلەرنىڭ مانجۇلارغا بولغان نارازىلىقىدىن پايدىلىنىشنى ئويلىشىپ كۆرمەي بولمايدۇ،— دېدى ئەھمەت خەزىنىچىبەگ،— شىبەلەر يۇۋاش خەق. ئادەتتە بىز خەق بىلەن تانچە تاداۋىتى يوق. بەلكى ئۇلارنى قولغا كەلتۈرگىلى بولۇپ قالار!

— خۇدايىتائالا ئىشىمىزنى راۋا كۆرگەن ئوخشايدۇ،— دېدى مەزەمزات،— قاراڭلار، غەزىپىدىن بوران چىقىرىپ، يامغۇر ياغدۇرۇپ، چاقماق چاقتۇرۇپ، مانجۇلارنى قورقۇتۇپ، جېنىنى ھەلقۇمىدا قويۇۋاتىدۇ.

بۇ چاغدا سىرتتا بولغان ئوپۇر-توپۇر ئاۋاز ئۆي ئىچىگە بىلىنەر - بىلىنمەس ئاڭلىنىپ قالدى. ئەمىر ئابدۇرۇسۇلبەگ مەزەمزاتتىن ئىجازەت ئالغاندىن كېيىن، سىرتقا چىقىپ كېتىپ بىرئازدىن كېيىن قايتىپ كىردى.

— تەقسىر، قەلئەدىن چۈشكەن بىر شىبە: «سۇلتان بىلەن كۆرۈشسەم، ئۆزىگە ئېيتىدىغان مەخپىي سۆزۈم بار ئىدى» دەيدۇ،— دېدى ئۇ.

— كىرسۇن!— دېدى مەزەمزات.

ئەمىر ئابدۇرۇسۇلبەگ ئاۋايلاپ بېرىپ ئىشىكنىڭ بىر چېتىنى ئاچقانىدى، سىرتتىن نەشتەردەك سوغۇق شامال بىلەن مۇزدەك يامغۇر تامچىلىرى ئۇنىڭ يۈزىگە كېلىپ ئۇرۇلدى،

شام لىپىلداپ ئۆچۈپ ئالايلا دەپ قالدى، ئۇۋي ئىچى بىر-
دىنلا قاراڭغۇلىشىپ كەتتى. ئۆيگە بىرى كىرىپ كەلدى.
ئىشىك يېپىلىپ، سىرتتىن كىرىۋاتقان شامال توختىغاندىن
كېيىن، شام لىپىلداشتىن توختاپ، قايتىدىن يورۇق يېنىشقا
باشلىدى. شۇنىڭدىمۇ شامنىڭ يورۇقى گۇڭگا ئىدى، لېكىن
ئادەمنى تونۇغىلى بولاتتى. ھېلىقى كىشى ئىشىك ئالدىدىلا ئۆره
تۇردى. ئۇ — ئىنچىكە، ئېگىز كەلگەن بىر ئادەم ئىدى.

— تارانچىلارنىڭ ئۇلۇغ سۇلتانىغا سالام! داڭقىڭ،
شان - شۆھرىتىڭ ھەممىگە ئايان. ھازىر سېنى بىلمەيدىغان
ئادەم يوق. مەرتىۋەڭ ئۈستۈن، دۆلىتىڭ زىيادە بولسۇن!—
دېدى ئۇ سالقىن ئاھاڭدا. ئۇ گېپىنى تۈگىتىلا، بېشىدىكى
قىزىل مونچاقلىق دىڭ قالپاقنى قولىغا ئېلىپ، يامغۇر سۈيى-
نى سىلكىۋەتكەندىن كېيىن، يەنە بېشىغا كىيىۋالدى - دە،
تەكەللۇپسىزلا يانداكى بىر مانجۇچە ئورۇندۇقتا ئولتۇردى.

— خۇش كېلىپسەن!— دېدى مەزەمزات ئىللىق چىراي
بىلەن،— بوران - چاپقۇنلۇق بۇ مۇدھىش كېچىدە نېمە
قىلىپ يۈرىسەن؟

سورۇن ئەھلى بۇ چاقىرىلمىغان مېھمانىنىڭ چىراي ۋە
ئۈستىبېشىغا قاراپ ھەيران بولۇشتى. مېھمان ئۇيغۇرچىنى
ياخشى بىلەتتى. ئۇ باشقا مانجۇلارغا ئوخشىمايتتى. ئۇلارغا
ئوخشاش يۈز سۆڭەكلىرى سىرتىغا بۇرتۇپ چىققان ئەمەس
ئىدى. قوللىرى ئۇزۇن، قويۇق قارا قاشلىرىنىڭ ئاستىدىكى
قارا كۆزلىرىدىن ئوت چاقناپ تۇراتتى. ئۇ ئارىلاپ ئاق
سانجىغان كەكە ساقىلىنى سىيپاپ قويۇاتتى.

— ھۇرمەتلىك مەزەمزات تەيجى①، ئالدىڭدا ئولتۇرغان
كىشىنى ئادەتتىكى مانجۇ ئەمەلدارىمىكىن دەپ ئويلاپ قالما!

① مەزەمزات ئەسلىدە مانجۇ ئوردىسىدىن يىلىغا يۈز سەر كۈمۈش
مائاش ئالىدىغان بىرىنچى دەرىجىلىك تەيجى ئىدى.

مەن شىبە كۆرەسىدىكى ئوكۇرتاي ① خارماڭا دېگەن كىشى بولىمەن!

— خارماڭا! تەسلىم بولغىلى كەلگەن بولساڭ، يالغۇز كەلگىنىڭ نېمىسى؟ قېنى نەۋكەرلىرىڭ؟— دېدى مەزەمزات شۇبھىلەنگەندەك قاشلىرىنى ھىمىرىپ.

— ئۇنداق ئەمەس، تەقسىر! مەن تەسلىم بولغىلى كەلمىدىم، ئەلچى بولۇپ كەلدىم! مەن شىبە قوشىدىكى ئىككى تۇمەن ئۇلۇغ - ئۇششاقنىڭ ھاياتىي كېپىللىكىنى سېنىڭدىن تىلەپ كەلدىم،— دەپ ئېتىراز بىلدۈردى ئۇ،— بىز شىبە-لەر سىلەر چەنتۇلار بىلەن يۈز يىلدىن كۆپرەك قوشنىدارچىلىق قىلىپ بىللە ئۆتۈپ كەلدۇق. سىلەر بىلەن بىزنىڭ ئوتتۇرىمىزدا ئۇنچىلىك چوڭقۇر ئاداۋەت يوق. سىلەر ئەمدى مانجۇ-لاردىن ئىنتىقام ئالماي قويمايسىلەر. ئەمما سىلەر بىلەن بىزنىڭ مۇناسىۋىتىمىز ئۇ دەرىجىدە بۇزۇلغان ئەمەس. شۇنداق ئىكەن، قەلئەگە ھۇجۇم قىلىغاندا، بىزگە تەگمىسەڭلار.

— نېمىشقا ئامان قويغۇدەكمىز؟ سىلەرنىڭ شەر-تىڭلار نېمە؟

— مانجۇلارنىڭ توپ - زەمبىرەكچىلىرى بىزنىڭ قوش-تا، توپ - زەمبىرەكلىرىمۇ بىزدە قۇرۇقلۇق. ئادەتتىكى چاغلاردا ئۇلار بىزنى تولىمۇ بوزەك تاپقانلىقى ئۈچۈن، بىز شىبەلەرمۇ ئۇلارغا چىش - تىرنىقىمىزغىچە ئۆچ. شۇڭا بىز بۇ توپچىلارنى سىلەر ئۈچۈن يىغىشتۇرۇۋېتەيلى. ئۇ چاغدا سىپىلغا ھۇجۇم قىلىشىڭلار كۆپ ئاسانلىشىدۇ. بۇنىڭ بەدىلى-گە... — خارماڭا سۆزىنى توختىتىپ مەزەمزاتقا قاراپ قويدى.

— ھە، بۇنىڭ بەدىلىگە بىزدىن نېمە تەلەپ قىلىسەن؟... دېمەمسەنۇي!

① ئوكۇرتاي — باشبۇغ، ئاقساقالغا تەڭ ئەمەل نامى.

— بىرى، بىزنى ئەسلى ھالىتىمىز بويىچە قويۇشۇڭلار كېرەك، تۈزۈم — قائىدىلىرىمىزنى ئۆزگەرتمەيمىز؛ يەنە بىرى، دىنىمىزنى ئۆزگەرتىشكە مەجبۇرلىماسلىقىڭلار كېرەك؛ ئۇچىنچىسى، بىزنى مانجۇلارغا قارشى ئۇرۇشقا سالمىساڭلار...

— ھۇرمەتلىك ئوكۇرتاي جانابلىرى، بۇنىڭ سەۋەبلىرىنى چۈشەندۈرۈپ قويۇشنى خالامسەنكىن؟

— بىز ئىككى تۈمەن شىبە نېمىلا بولمىسۇن مانجۇلارنىڭ ئۇزۇن يىللىق ئىلتىپاتىغا مۇشەررەپ بولۇپ كەلدۇق. تۈز ھەققىنى ئادا قىلىش يۈزىسىدىن بولسىمۇ، ئۇلارغا قارشى ئۇرۇش قىلىشنى خالىمايمىز.

مەزەمزات خارماڭانىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ، بېشىنى ئېگىپ بىر پەس ئويلاندى — دە:

— ئەسلىدە بىز سىلەرنى مانجۇلار بىلەن قوشۇپلا قىرىپ تاشلىساقمۇ بولاتتى،— دېدى،— بىراق، سىلەرنىڭ ئادەملىرىڭلار ئاسايىشلىق زاماندا بىز بىلەن ئۇرتاقچىلىق قىلىشقان. مانجۇلارغا قۇيىدىغان ھوسۇلىمىز كېيىپ قالغاندا، سىلەر يارىدەم قولۇڭلارنى سۇنۇپ، ھوسۇلىمىزنى قۇيۇشۇپ بەرگەندىڭلار. بىز شۇنىڭ يۈزىنى دەپ بولسىمۇ سىلەرنى ئۆلتۈرمەيمىز. بىراق، مانجۇلار شەرتسىز تەسلىم بولۇشى كېرەك. بولمىسا، پۈتۈنلەي قىرىپ تاشلىنىدۇ. بۇنى قەلئە قومانداىغا يەتكۈزۈپ قوي! ئۈچ كۈنگىچە ئېنىق جاۋابىنى بەرمىسە، قەلئەگە قارىتا ئومۇمىي ھۇجۇم باشلايمىز!...

× ×

— چەنتۈلار بىلەن تۈڭگانىلار باشتا يېغى قويىقاندا،— دېدى قەلئە قومانداىنى چۈڭشى خارماڭانىڭ مەلۇماتىنى ئاڭلاپ بولغاندىن كېيىن،— مەن ئىلى جاڭجۈنى چاڭلىڭ جانابلىرىغا:

«گەدەنكەش چەنتۇلار بىلەن پاراكەندە تۇڭگانىيلارنىڭ كۆڭلىنى ياساپ، پەيلىدىن ياندۇرماق لازىم. قاتتىقلىق قىلىش دۇرۇس ئەمەس» دېسەم، جاڭجۇن دارىن گىپىمنى ئاڭلىماي قويدى ئەمەسمۇ؟ مانا ئەمدى نېمە بولدى؟ بېشىمىزغا بالانىڭ چوڭى تېرىلدى!

ئۇ جىلى بولغىنىدىن ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى.

— چەنتۇلار: «تەسلىم بولساڭلار ھاياتىڭلارغا كېپىللىك قىلىمىز» دەۋاتىدۇ. مۇبادا قارشىلىق كۆرسەتسەك، ئۇلار قەلئەنى ھۇجۇم بىلەن تارتىۋالىدۇ. ئۇ چاغدا كۆپ ئادەمنىڭ جېنىغا زامىن بولغان بولمامدۇق؟— دېدى خارماڭا.

ئامبال چۇڭشى ئۆيىنىڭ ئىچىدە ئۇياقتىن - بۇياققا توختىماستىن ماڭاتتى. بىر ھازادىن كېيىن توختىدى - دە، قول ئاستىدىكى ئامبالىلارغا:

— مەن خارماڭا بىلەن خۇيىيۇەن كۇرەسىگە بېرىپ، مىڭچۇ جاڭجۇن دارىنغا ئەھۋالنى چۈشەندۈرۈپ كۆرەي. قېنى، ئۇ نېمە دەيدىكىن؟— دېدى.

× ×

ئەتىسى، خۇرجاچە كىينىگەن چۇڭشى خارماڭانىڭ ھەمراھلىقىدا، تاڭ سەھەردىكى تۇن قاراڭغۇسىدىن پايدىلىنىپ يولغا چىقتى. ئۇلار ئاتلىرىنى بىردەم چاپتۇرۇپ، بىردەم قاترىتىپ كېتىۋاتاتتى. چۇڭشىنىڭ خىيالىدىن «كۇرەگە ئامان - ئېسەن يېتىۋالسام» دېگەن ئۇي نېرى كەتمەيتتى. ئۇ چوڭ كۇرە جايلاشقان تۆپىلىككە يېقىنلاشقانسېرى، كۆڭلىدىكى يامان تۇيغۇلار كۈچىيىپ، ئالاق - جالاق بولۇپ، ئەتراپىغا قارايتتى.

يول بارغانسېرى دۆڭگە سوزۇلۇپ، قىرلار ئېگىزلەپ

كېتىۋاتاتتى. ساپ ھاۋالىق تاك سەھەردە يىراقلاردىكى ئابرال تېغىنىڭ قارلىق چوققىلىرى ناھايىتى ئېنىق كۆرۈنەتتى. كۈن تېخى چىقمىغان بولسىمۇ، قارلىق چوققىلارنىڭ ئۈستى خۇددى ئوتقا پۈركۈنگەندەك ۋال - ۋۇل يېنىشقا باشلىغانىدى. كەچ كۈز-نىڭ يامغۇرلىرىدا يۇيۇلغان كۈزگى بۇغدايلارنىڭ كۆپكۆك مايسىلىرى تاك سەھەرنىڭ سوغۇق شامىلىدا يېنىك چايقىلىپ ۋە يىپەكتەك تاۋلىنىپ كىشىنىڭ روھىنى كۆتۈرسىمۇ، بىراق، خۇددى گۆردىن تارتىۋالغان ئۆلۈكتەك ئاپئاق تاتىرىپ كەتكەن ئامبال چۈكشىنىڭ ھەپسىلى ئۈچۈپ تۇرغاچقا، بۇ مەنزىرىلەرگە قاراشقا رەۋىتى يوق ئىدى. لېكىن، گۈل - گىياھ ۋە ئورمانلىق-قا پۈركەنگەن بۇ كۆپكۆك ئېدىرلارنى، يىراقتىكى قارلىق چوققىلارنى ۋە شارقىراپ ئېقىۋاتقان ئىلى دەرياسىنى كۆرۈپ، ئۇ يۈرتىنى ئەسلىدى، كۆڭلى تېخىمۇ پاراكەندە بولۇپ، قانداقتۇر بىر مەيۇسلۇك ئۇنى ئېسىر قىلىۋالدى. ھەئە، ئۇنىڭ سۆيۈملۈك يۈرتى چېكىدىمۇ① مانا مۇشۇنداق مەيىن، ياپىيېشىل مايسىلار بىلەن قاپلانغانىدى. بىر - بىرىگە تۇتىشىپ كەتكەن تاغلار، تاغلارنىڭ چوققىلىرى بىلەن بوي تالاشقان سەددىچىن سىپىلىدىكى قاراۋۇل تۇرلىرى... ئۇ مۇشۇلارنى ئويلاۋېتىپ ئىختىيارسىز خۇرسىنىپ قويدى. — ھەي!...

ئىلى دەرياسى بويىغا جايلاشقان چوڭ كۈرە — مانجۇ ئىستىبداتىنىڭ بۇ يەردىكى ئالىي ۋەكىلى — ئىلى جاڭجۈنى تۇرۇشلۇق جاي ئىدى. شۇڭا بۇ كۈرە — «خۇيىيۇەن كۈرەسى» دەپمۇ ئاتىلاتتى. كۈرەدە، ئىلى جاڭجۈنى مىڭچۈنىڭ قول ئاستىدا، سەككىز يانداش ئامبال، قىرىق سۈمۈن زەڭگى، قىرىق باقاۋۇل، قىرىق چەۋەنداز ياساۋۇل، ئىككى نەسەبىي كاھىبەگ، توققۇز كاندىدات چېرىكچى، ئىككى كاندىدات سۈمۈن زەڭگىسى، ئىككى

① چىڭدې — خىبىي ئۆلكىسىنىڭ چېڭدې شەھىرى. مانجۇلارنىڭ ئانا يۈرتلىرىدىن بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

كاندىدات باقاۋۇل، ئىككى نەسەبىي نەۋكەر، قىرىق چاپاۋۇل، قىرىق چاۋۇشبېگى، بىر يۇز يىگىرمە چاۋۇش، قىرىق سەككىز تۇغچى، ئىككى يۇز ئوتتۇز تۇرشاۋۇل، ئىككى يۇز ھىماتچى، ئىككى مىڭ ئالتە يۇز چېرىك، تۆت يۇز ئوقچى، ئالتە يۇز پىيادە لەشكەر، قىرىق توپچى، سەكسەن ئىشچى ئەسكەر، ئىككى يۇز قىرىق شەپقەتچى چېرىك بولۇپ، جەمئىي بىر يۇز ئاتمىش ئىككى ھەر دەرىجىلىك سەردار، تۆت مىڭ ئالتە يۇز قىرىق چېرىك، بىر يۇز ئاتمىش نەپەر بىكارچى، ئىككى تۈمەن ئىككى مىڭ نەچچە جان ئائىلە ـ تاۋابىئات بولۇپ، ئىككى تۈمەن ئالتە مىڭدىن كۆپرەك ئۇلۇغ ـ ئۇششاق مانجۇ بار ئىدى.

ئۇزاقتىن بۇيان زادى تىنچىماي كېلىۋاتقان گەدەنكەش تارانچىلارنىڭ ئۇششاق ـ چۈششەك ئىسيانلىرىغا يېقىندا يەنە پاراكەندە تۇڭگانىيلارنىڭ ئىسيانلىرى قوشۇلۇپ، مانجۇ ئىستىبداتىنى ھودۇقتۇرۇپ قويغانىدى.

تۇڭچى خاننىڭ 2 ـ يىلى (مىلادى 1863 ـ يىلى) ھەمەل ئېيىدا، لوسىگۇڭلۇق ياڭ زەنشىڭ دېگەن بىر تۇڭگانىي ئەتراپىغا تۇڭگانىيلارنى توپلاپ ئىسيان كۆتۈرگەندە، سابىق ئىلى جاڭجۈنى چاڭلىڭ قوشۇن ئەۋەتىپ ئۇلارنى بېسىقتۇرغان ۋە ھېلىقى ياڭ زەنشىڭ دېگەننى بوينى كېسىكتە چاپتۇرۇۋەتكەنىدى. شۇنىڭ بىلەن، بۇ ئىسيانچىلار تىنچىغاندەك قىلغانىدى. تۇڭچى خاننىڭ ئۇچىنچى يىلى (1864 ـ يىلى) كۇچادىكى گەدەنكەش ئۇيغۇرلار بىلەن پاراكەندە تۇڭگانىيلار گەنسۇلۇق ما خۇالۇڭ دېگەن تۇڭگانىينىڭ ئىسيانىغا ئاۋاز قوشۇپ يېغا قوپۇشتى. كۇچانىڭ خان ئامبىلى سالىگىنا① ئازغىنە چېرىكى بىلەن تەڭ كېلەلمەي ئۆلتۈرۈلدى. شۇ يىلى 11 ـ ئايدا (دەلۋە ئېيىدا)، غۇلجىدىكى ئۇيغۇرلار بىلەن تۇڭگانىيلار ئىسيان كۆتۈرۈپ، پاراكەندىچىلىك چىقاردى. 11 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى، تۇڭچى خان يارلىق چۈشۈرۈپ، ئىسياننى

① سېپىشەننىڭ بوۋىسى.

باستۇرۇشتا ئىقتىدارسىزلىق قىلغان ئىلى جاڭجۇنى چاڭلىڭنى مەنسىپىدىن ئېلىپ تاشلاپ، ئىلىنىڭ مەسلىھەتچى ئامبىلى مىڭچۇنى جاڭجۇنلۇككە تەيىنلىگەن بولسىمۇ، ئەمما ئىسيانلار ھازىر يانغىنغا ئايلانغاندى. مانچۇ ئىستىبداتىنىڭ بېشىنىڭ ئىچىمۇ-تېشىمۇ قېتىۋاتاتتى.

مىڭچۇ مۇشۇلارنى ئويلاپ، قانداق قىلىشنى بىلمەي، ئۇيقۇدىن بىدار بولۇپ، ئۆرە ئولتۇرۇپ چېقتى. ئۇ ئورنىدىن تۇرۇپ، يۈز - كۆزلىرىنى يۇيدى. ئېغىزىنى چايقاپ تۇرغىندا، مۇلازىم بايانداي قورغىننىڭ ئامبىلى چۈڭشى ۋە ئوكۇرتاي خارماڭانىڭ تاشقىرىدا كۈتۈپ تۇرۇۋاتقانلىقىنى خەۋەر قىلدى.

بايانداي قەلئەسىنىڭ خەۋىرىنى ئالالماي تىت - تىت بولۇپ تۇرغان مىڭچۇ مۇلازىمغا ئۇلارنى دەرھال قوبۇلخانىغا تەكلىپ قىلىشنى بۇيرۇدى - دە، ئۆزى رەسمىي كىيىنىپ، ئەتىگەنلىك ناشتىغىمۇ قارىماستىن قوبۇلخانىغا چىقتى...

× ×

— تەقسىر، جاڭجۇندىن ئەلچى كەلدى،— دەپ خەۋەر قىلدى ئەمىر ئابدۇرۇسۇل بەگ مەزەمزاتقا،— خارماڭا باشلاپ كەپتۇ.

— بىزدىن ساڭا سالام بولغاي، ھۇرمەتلىك تەيجى جانابلىرى،— دېدى چۈڭشى تىزىنى ئېگىپ، بىر قولىنى يەرگە تەگگۈزۈپ سالام بەرگەندىن كېيىن،— بىز ئىلى جاڭجۇنى مىڭ دارىننىڭ پەرمانىغا بىنائەن سىلەر بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈشكە كەلدۇق. مانا بۇ دارىن جانابلىرىنىڭ سەن تەيجى جانابقا ئەۋەتكەن گۈڭسىسى ①،— ئۇ بىر

① گۈڭسى — ئالاقە، ھۆججەت.

لىپاپىنى يېنىدىن چىقىرىپ مەزەمزاتقا سۇندى ۋە:— بۇ كىشى ئاغلاقچى ئامبال ئىلدىكا بولىدۇ، بۇ كىشى سەردار دۇلۇنبا بولىدۇ،— دەپ، ئەتراپتىكى ھەمراھلىرىنى تونۇشتۇردى.

مەزەمزات ئۇلارغا تۆۋەن تەرەپتىن جاي كۆرسىتىپ، ئولتۇرۇشقا ئىشارەت قىلدى.

— جاڭجۇن دارىنغا ئۇچۇر بەرگەنسىدۇق،— دېدى. مەزەمزات بىر پەس سۈكۈتتىن كېيىن،— جاڭجۇن دارىنىڭ جاۋابى قانداق بولىدىكىن؟

— سىلەر خاقانلىقىمىزغا پۇقرادارچىلىق قىلىپ كېلىۋاتقان خەقسىلەر— دېدى چۈڭشى،— ئارىلىقتا بەزى كۆڭۈلسىزلىكلەر، تۈپەيلىدىن كۆڭلۈڭلار ئازار يەپ قالدى. شۇڭا خاقانىمىز چاڭلىك① دارىنى بەنلەپ②، مەنسىپىدىن ئېلىپ تاشلىدى. «پۇقرالىرىم بولسا بۇيوجىك»③ دەپ سىلەرنى كەچۈردى، يېڭى جاڭجۇن دارىن: «يارىشىپ قالساق» دەپ بىزنى ھۇزۇرۇڭلارغا ئەۋەتتى.

— چۈڭ دارىن، بۇ «كۆڭۈلسىزلىكلەر» ھەرگىز سەن ئېيتقاندەك ئۇنداق ئاددىي ئىش بولمىسا كېرەك،— دېدى مولا ناسىر ئەلەم ئاخۇنۇم سۆز ئېلىپ،— بىز بىلىمىز، سىلەر ھەممە نەرسىنى كەچۈرسەڭلارمۇ، ئىسيانچىلارنىڭ كاللىسىنى زادى كەچۈرمەيسىلەر. ئۇلارنى مويتۇڭزىدا چاپمىغىچە كۆڭلۈڭلار ھەرگىز تىنمايدۇ. سىلەر بىزنى كۆپ قېتىم ئوقۇتۇپ مولا قىلىپ قويغان!

— بۇ ئىلگىرى شۇنداق بولغان، — دېدى چۈڭشى تەرىنى تۈرگىنىچە.

---

① چاڭلىك — (长苓) ئىلى جاڭجۇنى.

② بەنلەپ — (理办) بۇ يەردە «تىنىشۇنىى تارتتى» دېگەن مەنىدە.

③ بۇيوجىك — (不要紧) بۇ يەردە «كېرەك يوق» دېگەن مەنىدە.

— توغرا، بىزمۇ شۇنداق قاراپ كەلگەن،— دېدى مولا شاۋكەت قازى ئەسكەر،— بىراق، مۇشۇنداق بىپەرۋا قاراشنىڭ دەردىنى بىز ئاز تارتتۇقمۇ؟ ئىلگىرى يۇ-ۋاشلىق بىلەن پۇقرادارچىلىقىمىزنى داۋاملاشتۇرۇۋېدۇق، سىلەرمۇ بىزگە ئەمىنلىك بەردىڭلار. سەللە نارازى بولۇپ قارشىلىق كۆرسىتىۋېدۇق، ئۇزاق يىللاردىن بۇيان پۇقرادارچىلىق قىلىپ كېلىۋاتقانلىقىمىزنىڭ قىلىچىمۇ يۇز - خاتىرىسىنى قىلماي، ئەدەبسىزنى تازا بەردىڭلارغۇ؟

ئۇنىڭ سۆزىنى ئاڭلىغان چۇڭشى قىپقىزىل قىزىرىپ، لام - جىم دېمەي تۇرۇپ قالدى.

سۆھبەت كەچ كىرگىچە داۋام قىلدى. ئەمما، تۇزۇك كېلىشىم ھاسىل قىلغىلى بولمىدى. بۇنداق كېتىۋەرسە ھېچقانداق نەتىجە چىقماسلىقىغا كۆزى يەتكەن مەزەمزات ياگۇر ئاخۇن تۇڭگانىي بىلەن كۆز بېقىشۋالغاندىن كېيىن:

— ئاللاتائالا: «ۋەقەلەد زەنىگەن ۋەسسەر دۇنيا بىنا ساھىبىيە ۋە جەھەننامە...①» دېگەن،— دېدى ھەممەيلەنگە بىر قارىۋېتىپ،— بۇ زېمىنىدىكى مەزلۇملارنىڭ ئاھۇ - زارلىرى، كۆزلىرىدىن ئاققان قان - ياشلىرى ئوتلۇق مالامەت تاشلىرىغا ئايلىنىپ زۇلۇمنىڭ ئىگىسى بولغان سىلەرنىڭ بېشىڭلارغا تەگمەكتە. بىز زۇلمەتتىن كېيىن كۈن چىقىدىغانلىقىنى بىلىمىز. ئاينىڭ ئون بەشى قاراڭغۇ بولسا، ئون بەشى ئايدىڭ. نەچچە ۋاقىتتىن بۇيان، بىز بۇ قۇياشنى تاقەت بىلەن كۈتۈپ كەلدۇق. چۈنكى ئاتا - بوۋىلىرىمىز: «تاقەت قىلىش — قارشىلىق قىلىش بىلەن باراۋەردۇر» دەپ ئۆگىتىشكەن.

ئۇ سۆزىنى توختىتىۋېلىپ بىرئاز جىم تۇردى - دە:

— مۇبادا ئىلى جاڭجۇنى ئۆز خېتىدە ئېيتقىنىدەك سە-

① «بىز دۇنيا ئوستىدىكى ئاسماننى يۇلتۇز چىراغلىرى بىلەن بېزەدۇق ۋە ئۇلارنى شەيتانلارغا ئاتىدىغان تاش قىلىپ ياراتتۇق...».

مىمىيەتچىل بولىددىغان بولسا،ــ دېدى ئۇ قولىدىكى خەتنى ئىشارەت قىلىپ تۇرۇپ،ــ بايانداي ئاغلاقچى ئامبىلى ۋە ئۇنىڭدىن تۆۋەنكى مەنسەپلەرنى بىز ئۇيغۇرلارغا بەرسۇن ھەمدە غۇلجا، بايانداي، چىلپەكزە قاتارلىق ئۇچ كۆرەنى بىزگە بوشىتىپ بەرسۇن؛ ئىلى ئاغلاقچى ئامبىلى، سۈيدۇك باسقاقبېگى ۋە ئۇنىڭدىن تۆۋەنكى مەنسەپلەرگە تۇڭگانىيلاردىن قويىسۇن ھەمدە سۈيدۇك، چىڭسىخوزا، لوسىگۇك قاتارلىق ئۇچ كۆرەنى تۇڭگانىيلارغا بوشىتىپ بەرسۇن؛ ئىلى مانجۇ كۆرەسى، قورغاس كۆرەسى ۋە تەلكە كۆرەسى قاتارلىق ئۇچ كۆرە مانجۇلارغا قالغاندىن سىرت، ئۇ يەرلەردىكى بىر بۆلۈك يەرلەرنى ئۇيغۇرلار، تۇڭگانىيلار تۇرىددىغان قىلىپ ئاجرىتىپ بەرسۇن. بۇلار بىر ـ بىرىگە دەخلى ـ تەرۇز قىلمىسۇن. شۇنداق بولغاندىلا، ئاندىن بىز سىلەرگە زىممىيلىك بېرەلەيمىز. بىز ئۇيغۇر، تۇڭگان تائىپىلىرى چەككەن رىيازەتلەرنى ئىلى جاڭجۇنى مەسئۇل بولۇپ تىزىملاپ چىققاندىن كېيىن، نامە پۈتۈپ، مانجۇ، خەنزۇ، شىبە، سولۇن، چاخار، ئۇيرۇت قوشىلىرىدىن بىردىن ئادەم تەيىنلەپ بىز بىلەن بىللە كىنجاپقا① ـ خاقانىنىڭ ھۇزۇرىغا ئەۋەتسۇن. بۇ نامەگە خاقان ئۆزى بىر نېمە دېگەي! مۇبادا، خاقان: «پۇقرالىرىم كۆپ ئازاب چېكىپتۇ. مەن ئۇقماپتىمەن، ئەمدى ئۇقتۇم. ئۇلار ئىسيان كۆتۈرۈپ يۈرمىگەي، ئۆز تىرىكچىلىكى بىلەن مەشغۇل بولسۇن» دېسە، بىزمۇ بارىغا شۇكۇر ـ قانائەت قىلىپ ئۆتۈرمىز. مۇ ـ بادا بىزگە زۇلۇم ـ سىتەمنى راۋا كۆرۈپ، «گەدەنىكەش چەنتۈلار بىلەن پاراكەندە تۇڭگانىيلارنى قىرىڭلار!» دەپ يارلىق چۈشۈرسە، ئۇنىڭغىمۇ ئەلھۆكمىللا! بىز ئۇيغۇرلار ئەركىمىز ئۈچۈن كۆرەش قىلىپ ئۆلۈشنى ئاسارەت ئىچىدە خارۇ زار بولۇپ ياشاشتىن ئەلا كۆرىددىغان خەلقمىز!

① بىيجىڭ كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

× ×

1866 - يىلى ھەمەل ئېيىنىڭ 20 - كۈنى يېرىم كېچىدە، «گۈمباڭ!» قىلغان قاتتىق پارتلاش ساداسى ئىچىدە، بايانداينىڭ شىمالىي قوۋۇق ئۆپچۆرىسىدىكى سېپىلىنىڭ ئون غۇلاچتەك يېرى ئاسمانغا كۆتۈرۈلدى - دە، چاڭ - توزانلار ئىچىدە غۇلاپ چۈشتى. نەررە ساداسى ئىچىدە سەلدەك دەۋرەپ كەلگەن تارانچىلار ۋارقىراشقىنىچە قەلئە ئىچىگە ئېتىلىپ كىرىشتى. قارشىلىق كۆرسەتكەن مانجۇلارنىڭ ھەممىسى قىرىپ تاشلاندى. بىر كېچىدىلا قەلئە غەزەپلەنگەن ئالامان تەرىپىدىن تۈپتۈز قىلىپ تۈزلىۋېتىلدى.

ئەسلىدە، ئىلى جاڭجۈنى مىڭچۇ بىر تەرەپتىن چۈڭشى قاتارلىق ئەمەلدارلارنى تارانچىلار بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈشكە ئەۋەتسە، يەنە بىر تەرەپتىن باش دەپتەردار شىجىرخۇن بىلەن مەسلىھەتچى ئامبال رۇڭشۇەن ئىككىسىنى ئۇتتۇز چېرىك بىلەن يارىدەمگە ئەسكەر تەلەپ قىلىپ، چارروسىيىنىڭ تۈركىستان گوبىرناتۇرىنىڭ ئالدىغا ماڭغۇزغانىدى. بۇلار چوڭ كۈرەدىن چىقىپ، تۈن قاراڭغۇسىدىن پايدىلىنىپ، سۈيدۇڭ تەرەپكە ئۇغرىلىقچە قاچماقچى بولغىنىدا، ئەمىر ئابدۇرۇسۇل بەگنىڭ سۈيدۇڭ يولىنى قورۇقلاپ ياتقان ئايغاقچىلىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالدى. باش دەپتەردار شىجىرخۇنىنىڭ يېنىدىن مىڭچۇنىڭ تۈركىستان گوبىرناتۇرى ياساۋۇل گېنېرال فون. كائۇفمانغا يازغان خېتى چىقتى. خەتتە مۇنداق دېيىلگەنىدى: «گوبىرناتۇر جانابلىرىغا! ...گەدەنكەش چەنتۇلار شۇكۇر - قانائەتنى تەرك ئېتىپ، خاقانىمىزغا قارشى قوپۇشتى. بىر ئوچۇم ئىسيانچىلار تىنچ پۇقرالىرىمىزنى پاراكەندە، ئەل - يۇرتنى مالىمان قىلدى... بىزدىكى چەنتۇلار بىلەن تەۋەلىكىمىزلاردىكى ئەنجان

لىقلارنىڭ تىلى بىر، دىلى بىر، تومۇرداش خەلق. مۇبادا بۇ ئىسيان ئۇچقۇنلىرى ۋاقتىدا ئۆچۈرۈۋېتىلمىسا، ئايدالانى قاپلىغان يانغىن خەۋپىگە دۇچ كېلىشىمىز مۇمكىن... بىزدە: «قوشناڭنىڭ ئۆيىگە ئوت كەتسە، ساڭا تۇتاشماسمۇ؟» دەيدىغان بىر سۆز بار. بىزدىكى ئىسيان ئۇچقۇنلىرىنى ۋاقتىدا ئۆچۈرۈۋېتىلمىزغا يارىدەم قولىڭىزنى سۇنۇشىڭىزنى ئىلتىماس قىلىمەن. ئىناق قوشنىدارچىلىقىمىزنىڭ يۈزىنى قىلغايسىز. مۇبادا شۇنداق قىلىسىڭىز، بىزدىن زىيان كۆرمەيسىز... كونىكرېت ئىشلارنى ھۆزۈرىڭىزغا ئەۋەتكەن ۋەكىلىم بىلەن سۆزلىشەرسىز. بۇيۇك مانجۇ ئىمپېراتورلىقىنىڭ ئىلىنى جۇڭغارغۇچى باش جاڭجۈنى مىڭچۇ، تۇڭجى خانىنىڭ تۆتىنچى يىلى، دەلۋە ئېيىنىڭ يىگىرمە تۆتىنچى كۈنى.»

ئىلى جاڭجۈنى مىڭچۇنىڭ ساختىپەزلىكىدىن قاتتىق ئۇمىدسىزلەنگەن مەزەمزات بارلىق خام خىياللارنى تەرك ئېتىپ، قەلئەگە دەرھال تېگىش قىلىشنى قارار قىلدى.

ئەسلىدىكى پىلان بويىچە، سادىر پالۋان ئۆزىنىڭ ئۇچ ئوغلى بىلەن قەلئەنىڭ شىمالىي قوۋۇقىنى چەنلەپ قازغان لەخمىنى دەل شۇ كۈنى پۈتتۈرۈپ بولغان ھەمدە بەش يۈز جىڭدەك مىلتىق دورىسىنى بولاق قىلىپ پۇختا تاڭغاندىن كېيىن، لەخمە ئارقىلىق سېپىل ئاستىغا مازىلاپ① نىقتاپ تىزىپ قويغانىدى. ئۇ ئەمىر ئابدۇرۇسۇل بەگدىن سېپىلنى يېرىم كېچىدە پارتلىتىش ھەققىدىكى بۇيرۇقنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، تىزىلغان دورىلارنى بىر قۇر تەپسىلىي تەكشۈرۈپ چىقتى ـ دە، ئاندىن كالىنىڭ ئۇچىيىدىن ياسالغان پىلتە پىلىكنىڭ بىر ئۇچىنى بولاق دورىلار ئىچىدىكى بىر بولاق دورىنىڭ ئىچىگە كىرگۈزۈپ، ئوبدان جايلاشتۇرغاندىن كېيىن، مىيىقىدا كۈلۈپ قويدى ۋە لەخمىدىن يېنىپ چىقتى...

① مازىلاپ ـــ ئوستى ـ ئوستىگە قاتار تىزىش، دېگەن مەنىدە.

نەزمە:

تاغلاردىن ماكان تۇتتۇق،
باغلاردىن ئورۇن تەگمەي.
ئاتلاندۇق قورال ئېلىپ،
تەقدىرگە بويۇن ئەگمەي.

— ئۇيغۇر خەلق قوشقى

توققۇزىنچى باب

چۆچەك ئاسمىندا چاقنىغان قۇتۇپ نۇرى

ياخشى ئىش دېگەننى يولدىن تېرىـ
ۋالغىلى بولمايدۇ، ئۇنى بىر ئادەم
يەنە بىر ئادەمدىن ئۆگىنىدۇ.

مىلادى 1866 - يىلى ئەتىياز.

كۈننىڭ ئىللىقلىقى ھاۋادا بارغانسېرى بىلىنىشكە باشلىدى. ئادەمنىڭ يۈز - كۆزىنى ئاچچىق چېقىپ تۇرىدىغان ئىزغىرىن شامالارنىڭ ئورنىغا ئەمدى تەنگە ھۇزۇر بېغىشلايدىغان، روھنى تەۋرىتىدىغان ئىللىق، مەيىن شامالار سوقماقتا ئىدى. باھار بۇلۇتلىرى ھاۋادا گۈلدۈرلەپ، شارقىراپ يامغۇر قۇيۇپ ئۆتتى. ئاقىرىپ تۇرغان يالىڭاچ تاغ - ئېدىرلار، ئايدالالار يېشىللىق بىلەن قاپلاندى. ئوت - چۆپلەر كىشىنىڭ كۆز ئالدىدا گويا كۈن سانىپ ئۆسكەندەك ئۆسۈپ، شامالدا چايقىلىپ تۇرىدىغان چىمەنزار ئوتلاقلارغا ئايلىنىۋاتاتتى. باھار پۈتۈن چۆچەك ئىقلىمىغا باشقىچە رەڭ ۋە ئاھاڭ بېغىشلىماقتا ئىدى.

ئورمانلىقلاردىن تۈرلۈك قۇشلارنىڭ چۈرقۇراشلىرى كېلەتتى. تىنىمسىز، ئىشچان بال ھەرىلىرىنىڭ ۋىڭ ـ ۋىڭ قىلغان كۈيلىرى پۈتۈن چىمەنزارلىقلارنى قاپلاپ كەتكەندى. دالادا ئوتلاپ يۈرگەن ئاتلارنىڭ كىشنەشلىرى، قويلارنىڭ مەرەشلىرى، قوزىلارنىڭ قىيىغىشىپ يۈگۈرۈشلىرى، قىز ـ يىگىتلەرنىڭ ئىر ـ ئۇلەڭلىرى ئەمدى قۇلاققا باشقىچە ئاڭلانماقتا ئىدى. دالادا ياشلار چۇقان سېلىشىپ ئوينايتتى. قىز ـ كېلىنلەرنىڭ چېكىسىدە يېڭى ئېچىلغان لەيلىقازاق گۈللىرى يېنىپ تۇراتتى.

چارۋىچىلار تۆۋەن تەرەپتىكى تۈزلەڭلىكتە چاڭ ـ توزان كۆتۈرۈپ مېڭىشتى. ئۇلار بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى خۇددى تۈرنىلاردەك قاتار تىزىلىشىپ، يايلاققا، سالقىن ئېدىرلارغا ئالدىراپ كېتىشۋاتاتتى. ئۇيۇر ـ ئۇيۇرى بىلەن دۇپۇرلۇشۇپ كىشنەشكەن يىلقىلار زور ھەيۋەت ۋە دەبدەبە بىلەن چاڭ ـ توزان كۆتۈرۈپ كېلەتتى. كۆتۈرۈلگەن چاڭ ـ توزان بىر چاقىرىمچە يەرلەرگە سوزۇلغاندى. بالىلار يول ياقىسىدىكى كۆكاتلىقلار ئارىسىدىن سەكرەپ چىقىپ يىلقىلارنى ئۇركىتەتتى. يىلقا ئۇركۈپ يان تەرەپكە قاچقىلى تۇرغاندا، يىلقىچىلار:

ــ ھەي ئېزىتقۇلار، خەپ سىلەرنى!ــ دەپ، سويىلىلىرىنى شىلتىپ كېلىپ كەپسىز بالىلارنى قوغلايتتى. بالىلار چاتقاللىقنىڭ ئىچىگە مۆكۈنۈشەتتى ۋە قېچىپ كېتەتتى. سان ـ ساناقسىز قويلار قۇيرۇقلىرىنى چايقاپ، لەپەڭشىپ، تۇياقلىرى بىلەن خۇددى مۆلدۈر ياغقاندەك ئاۋاز چىقىرىشىپ يولدىن ئۆتۈشەتتى. ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن ئىۋنى پۈتكەن، چىرايلىرى كۆيۈپ قاريىغان مالچىلار مېڭىشاتتى. باي چارۋىچىلارنىڭ يۈك ـ تاقىلىرى ئارتىلغان تۆگە كارۋىنى چوملىرىغا قىمىز چاناشلىرىنى ئېسىۋالغان ھالدا، تۆگىچىلەرنىڭ يېتىلىشى بىلەن سالماق قەدەم تاشلاپ ئۆتەتتى. يورغا ئاتلىرىنى مىنىشىپ، قىزىل چوغلۇقتەك كىيىنىشكەن، ناخشا ئېيتىپ ماڭغان قىز ـ كېلىن

چەكلەر ئادەمنىڭ زوقىنى كەلتۈرەتتى.

× ×

چۆچەك خان ئامبىلى گۈاڭفېڭنىڭ يامۇلىدىكى داتاڭىدا كېڭەش بولۇۋاتقانىدى. تۆردىكى قارا سىر بىلەن سىرلانغان ئىككى شىرەنىڭ ئوڭ تەرەپتىكىسىدە خان ئامبال گۈاڭفېڭ ئولتۇرغانىدى، سول تەرەپتىكىسىدە چۆچەك جامە مېچىتىنىڭ ئىمامى ئولتۇراتتى. ئوڭ تەرەپتىكى بىر قاتار قويۇلغان يۆلەنچۈكلۈك ئورۇندۇقلاردا تارباغاتاي مەسلىھەتچى ئامبىلى شىلىن باشلىق مانجۇ ئەمەلدارلىرى ئولتۇرۇشقان، سول تەرەپتىكى بىر قاتار ئورۇندۇقلاردا چۆچەكتىكى تۈڭگانىيلارنىڭ چوڭلىرى ۋە قازاقلارنىڭ ئوكۇرتايلىرى ئولتۇرۇشقانىدى.

خان ئامبال گۈاڭفېڭ يىغىن ئەھۋالىگە بىر قۇر نەزەر سېلىپ چىققاندىن كېيىن، يېنىدىن بىر سىرىق لىپاپنى چىقاردى - دە، ئىچىدىكى قاتلاقلىق خەتنى ئېلىپ بىر سىلكىپلا ئۇنى ئاچتى. بۇ خەت ئىلى جاڭجۈنى مىڭچۈنىڭ جايلاردىكى پاراكەندە تۈڭگانىيلارنى تەخىرسىز قىرىپ تاشلاش توغرىسىدا چۆچەك خان ئامبىلى گۈاڭفېڭغا ئەۋەتكەن پەرمانى ئىدى. خان ئامبال پەرمانىنى يىغىن قاتناشچىلىرىغا ئوقۇپ چۈشەندۈرگەندىن كېيىن:

— ئەمدى بىز مەسلىھەتلىشىپ كۆرسەك،— دېدى خالار - خالىماس،— بىر - بىرىمىزگە ئىشىنىپ، يۈرتنى بۇزماي، ئەلنىڭ ئاسايىشلىقىنى ساقلاپ تۇرساق دەيمەن. ئىشىنىڭ ئاقىۋىتى زادى قانداق بولىدىغانلىقىنى بىر تەڭرىدىن باشقا ھېچكىم بىلمەيدۇ. مۇبادا سىز مۇسۇلمانلار يېڭىپ، ھۆكۈمەت ئىسلامغا ئۆتسە، ئۇ چاغدا بىز سىزلەرگە زىممىلىك بىلدۈرسەك. مۇبادا، يۈرتدارچىلىق تىزگىنى ئاۋۋالقىدەكلا

خاقانىمىزنىڭ ئىلكىدە قالسا، سىزلەرمۇ بۇرۇنقىدەكلا ئۇنىڭ ئەمىر ئىتائەتىدىن چىقماي ئۆتۈرسىلەر!

ئىمام دەرھال يېنىدىكىلەر بىلەن مەسلىھەتلەشتى. ئۇلار خان ئامبىلىنىڭ مەسلىھەتىنى لازىم تاپتى ۋە شۇنداق قىلىدىغان بولۇپ كېلىشتى. مۇشۇ مەسلىھەت بويىچە، چۆچەكتىكى تۆكگانىيلار غۇلجىدىكى تۆكگانىيلارغا بىر مەھەل قوشۇلماي تۇرىدىغان بولدى. كېيىن، بىر قىسىم كىشىلەر باشباشتاقلىق قىلىپ، پاراكەندىچىلىك چىقارغانىدى، ئۇلارنى تۇتۇپ باغلاپ، ئىمىل دەرياسى بويىغا سۈرگۈن قىلىپ، چۆچەكتىن قوغلاپ چىقىرىشتى. مۇشۇنداق تەدبىرلەر ئارقىسىدا، چۆچەك باشقا شەھەرلەردەك بۇزۇلماي، تىنچ تۇردى. ئەمەلىيەتتە بولسا، چۆچەك تىنچ ئەمەس ئىدى.

ئەتىسى، خان ئامبال چۆچەك مەسلىھەتچى ئامبىلى شىلىن بىلەن سۆزلىشىپ ئولتۇراتتى. يامۇلنىڭ ئالدىدا قىقاس - چۇقان كۆتۈرۈلدى. بىر پەستىن كېيىن، ئۇچىسىغا سەپەر كىيىمى كىيگەن، چىرايىنى چاڭ - توزان باسقان بىرەيلەن ئالدىراش كىرىپ كەلدى. ئۇ - غۇلجا خان ئامبىلى كۈيجاڭ ئىدى. گۇاڭغېڭ ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشتى. كۈيجاڭ غۇلجا بۇزۇلغانلىقىدىن كېيىن قېچىپ چىققانىدى. ئۇنىڭ دېيىشىچە، غۇلجىدىكى پاراكەندە تۆكگانىيلار بۇزۇلۇپ، گەردەنكەش چەنتۇلار بىلەن بىرلىشىۋاپتۇدەك. ئۇلار بايانداي قەلئەسىنى تارتىۋېلىپ، سابىق ئىلى جاڭجۈنى چاڭلىڭ بىلەن يېڭىدىن تەيىنلەنگەن ئىلى جاڭجۈنى مىڭچۈنى تىرىك تۇتۇۋېلىپ، چوڭ كۈرەگە قاماپ قويۇپتۇدەك. مانجۇلارنىڭ بىر قىسمى ئىمان ئېيتىپ، چاچ - ساقاللىرىنى ئېلىپ زىممىلىك بىلدۈرگەنلىكتىن، ئامان قاپتۇ. بۇزۇلغانلار زىممىلىك بىلدۈرۈشنى رەت قىلغانلىرىنىڭ هەممىسىنى ئاياپ ئولتۇرماي قىرىپ تاشلاپتۇ. ئاخىرىدا، ئۇ: «بۇ ئىشنىڭ ئاقىۋىتى قانداق بولاركىن؟» دەپ سورىۋېدى، خان ئامبىلى گۇاڭغېڭمۇ بىلمەيمەن، دېگەندەك قىلىپ مۇرىسىنى

قىسىپ قويۇپ، جاۋاب بەرمىدى. بىر پەس جىمجىتلىق ھۆكۈم سۈرگەندىن كېيىن، قاچقۇن ئامبال كۈيجاك چۆچەكنىڭ ئەھۋالىنى سوردى، گۇاڭفېڭ بۇ يەرنىڭ ھازىرچە تىنچ ئىكەنلىكىنى، ئۆزىنىڭ ئىلى جاڭجۇنىنىڭ تۈڭگانىيلارنى قىرىپ تاشلاش ھەققىدىكى پەرمانىنى ئىجرا قىلماي باستۇرۇپ قويغانلىقىنى سۆزلەپ بەردى. ئۇنىڭ ئۇنىدە، بىردەم غەزەپ، بىردەم مەسخىرە كۈلكىسى، بىردەم ۋەزىيەتكە بولغان ئەندىشە ھەم خاقانلىقنىڭ زەئىپلىكىگە بولغان ئېچىنىش سېزىلىپ تۇراتتى.

— پاراكەندە تۈڭگانىيلار،— دېدى گۇاڭفېڭ سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ،— شۇبھىسىزكى، سەلتەنەتىمىز ئۈچۈن زور بىر خەۋپ. بىراق، ئۇلارنى ئۆلتۈرۈپ تۈگىتىش مۇمكىن ئەمەس. بۇ خەقنىڭ يىلتىزى چوڭقۇر. ئۇلار شۇنداق بىر ھەرە ئۇۋۇسى ئىكەنكى، تېگىپلا قويدۇڭمۇ، چاتاقنىڭ چوڭى چىقىدۇ، ئولىشىپ كېلىپ، چېقىپ سىنى بىردەمدىلا كاردىن چىقىرىدۇ. ئەمما بىزدىكى بەزى دارىلارنىڭمۇ نەپسى ئالامەت يوغىناپ كەتكەن. ئۇلار سەلتەنەتىمىزنىڭ يۈزىگە چىققان سۆگەل. ئۇلار مۇسۇلمان پۇقرالارنى قارماق بىلەن بېلىق تۇتقاندەك تۇتۇپ، ئۇلارنى خۇددى بەد نەپسى ئەجدىھادەك پۈتۈن يۇتماقتا.

— ھە؟!— ھەيران بولدى كۆزلىرىنى يوغان ئېچىپ قاچقۇن ئامبال كۈيجاك.

گۇاڭفېڭ كۈلدى ھەم ئاندىن يەنە جىددىي سۆزلەشكە باشلىدى:

— شۇنداق، بىزنىڭ ئادەملىرىمىز بۇ يەرگە مەخسۇسلا پۇقرالارنىڭ ئىلىكىنى شوراپ، پۇل ۋە مال — مۈلۈك توپلاش مەقسىتىدە كەلگەن. ئۇلار كەلگەندە بىر تال قارا مىلتىقنى كۆتۈرۈپ يايىاق كېلىپ، كەتكەندە ھارۋا — ھارۋىغا ئالتۇن — كۆمۈش بېسىپ قايتىدۇ، خۇددى قاراقچىنىڭ ئۆزى.

چەنتۇلارنىڭ ھاكىمبەگلىرى بولسا ناھايىتى نادان، قاراقورساق ۋە ۋىجدانسىز ئادەملەر، تۆۋگىدەك بەستى بىلەن قۇلدەك پۇكۇلۇپ، خۇشامەتتىن تىترىشىپ، بۇ دارىنلار ئۈچۈن مالايىلىق قىلىشىدۇ. ئۇلار مالاي بولۇشنى ئۆزىنىڭ بۇرچى، ئۆز قوۋمىنى قاڭغىر قاقشىتىشنى بولسا ئابروي دەپ بىلىدۇ.

— بۇنداق زالىم سىياسەتنى ئىسلاھ قىلىش ئۈچۈن ئىلى جاڭجۇنىگە پىكىر سۇندۇم دېگەن ئىددىلىغۇ گۇۋاڭ دارىن؟

— بۇ ئەلدە «ئىسلاھات» دېگەن سۆزنى ئېغىزغا ئالغانلارنى ئەڭ يامان گۇناھكارلار قاتارىدا دار ياكى سۇرگۈن بىلەن مۇكاپاتلىشىدۇ،— دېدى گۇۋاڭفېڭ غەزەپ بىلەن.

خان ئامبال گۇۋاڭفېڭ ئەمەلدارلىق ئىمتىھانىدا خەتمەكەردە① بولۇپ، ياش نۇرۇپىلا گۇۋاڭدۇڭ تەرەپلەردە ئەمەل تۇتقانىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ يېڭى - يېڭى نۇقتىئىنەزەرلىرى بىلەن تېزلا چىڭ ئوردىسىنىڭ دىققىتىگە نائىل بولغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇزاققا قالماي جاھىللار تەرىپىدىن چەتكە قېقىلغانىدى. گۇۋاڭدۇڭ - گۇۋاڭشىنىڭ ۋالىيسى، خان مۇپەتتىش لىن زېشۇي گۇۋاڭجۇدا ئەپىيۇننى چەكلەپ، ئىنگلىز ئەتكەسچىلىرىنىڭ نەچچە مىڭ ساندۇق ئەپىيۇننى كۆيدۈرگەندە، ئۇمۇ بۇ ئىشنى قىزغىن قوللىغانلارنىڭ بىرى ئىدى. كېيىن، لىن زېشۇي ئىلىغا پالاندىغاندا، ئۇمۇ بىللە كەلگەنىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئادىللىقى، دىيانەتلىكلىكى بىلەن يەرلىك خەلق ئارىسىدا خېلى ئىناۋەت قازانغانىدى.

قاچقۇن ئامبال كۆيجاڭ شۇك بولدى. ئۇ چىرايىي خاپىلىققا تولغان گۇۋاڭفېڭنىڭ يۈزىگە كۆزىنىڭ قۇيرۇقىدا قاراپ قويدى ۋە ئۇنىڭ يۈزىدە دەرد - ئەلەم بەلگىسىنى كۆردى. ئۇ، چىقىپ كېتىش ياكى ئولتۇرۇپ يەنە پاراڭ قوزغاش توغرىلىق ئويلاپ تۇرغاندا، تارباغاتاي مەسلىھەتچى ئامبىلى شىلىن سۆز باشلاپ قالدى. ئۇنىڭ دېيىشىچە، ئۆتكەنكى كېڭەشتىن

① خەتمەكەردە — جۇيرىن(八卦)، چىڭ سۇلالىسىنىڭ تۇزۇمىدە ئەمەلدارلىق ئىمتىھانىدا خەتمەكەردە مەرتىۋىسىگە ئېرىشكەندىلا ئاندىن ئەمەل تۇتقىلى بولاتتى.

كېيىن، غۇلجىنىڭ تارانچىلار قولىغا چۈشۈپ كەتكەنلىكىنى ئاڭلىغان چۆچەك تۈڭگانىيلىرىمۇ قازاقلارنى قۇترىتىپ ئىسيان كۆتۈرۈش غەرىزىدە بولۇۋېتىپتۇدەك ھەم جايلاردىكى تارانچى چەنتۈلار بىلەن ئالاقە باغلاۋېتىپتۇ.

گۇاڭفېڭ بۇ سۆزلەرنى دىققەت بىلەن تىڭشىدى ۋە غاڭزىسىنىڭ سەيخانىسىنى خېيىنىڭ چەمىگە ئۇرۇپ كۈلىنى تۆكتى ۋە تاقەتسىزلىنىپ:

ــ بۇ ۋەقە ھەقىقەتكە يېقىن،ــ دېدى ئېچىنىپ تۇرۇپ،ــ يالغۇز بۇ يەردىكى تۈڭگانىيلاردىلا ئەمەس، بەلكى ھەممە تۈڭگانىيلارنىڭ كۆكرەكلىرىدە مۇنداق قارا نىيەت ئۇۋۇا تۇتقان. خوش، نېمىشقا ئەمدى چەنتۈلاردەك ئاق كۆڭۈل، يوۋاش، مۆمىن بىر خەلق تۈڭگانىيلارنىڭ پىتنىسىگە شېرىك بولماقچى؟ بۇنىڭ سەۋەبى نېمە؟ بىلەمسىلەر؟ مۇشۇكنىڭ ئاسلىنىنىمۇ ئۇرۇۋەتسە، ئۇمۇ ئاخىرى ئېتىلىپ كېلىدىغان يولۋاسقا ئايلىنىدۇ ئەمەسمۇ!

ــ دارىن، ئۆزلىرىنىڭ ئىلى جاڭجۈنىنىڭ پەرمانىنى ئىجرا قىلماي باستۇرۇپ قويغانلىقلىرىنى دۇرۇس دېمەكچىمۇسىلە؟

ــ يوغسۇ، بۇ پەرماننىڭ مەزمۇنىدىن بۇ يەردىكى تۈڭگانىيلار بىزدىن بۇرۇنراق خەۋەر تېپىپ بوپتۇ. خەۋەرلەردىن قارىغاندا، ئۇلارنىڭ تەييارلىقلىرى پۈختا ئىكەن. شۇڭا، ئىشنى سىلىقلىق بىلەن ھەل قىلغىلى بولسىلا، قاتتىقلىق قىلماسلىق لازىم، دەپ ئويلىدۇق. چۈنكى، ھازىر قاتتىقلىق قىلماق ــ تۈخۈمنى تاشقا ئۇرغان بىلەن باراۋەر بولىدۇ.

ــ سىلى قانداق تەدبىر قوللاندىلا؟

ــ مۇسۇلمانلارنىڭ ئىمامىنى ھۇزۇرىمىزغا تەكلىپ قىلىپ كېڭەش ئۆتكۈزدۇق. ئەھدۇ ــ پەيمانلار تۈزۈشتۇق. ئەمدى بۇ

يەردىكى تۇڭگانىيلار يەنە پاراكەندىچىلىك چىقارماس، دەپ ئويلايمىز.

— سىلى خام ئويلاپتىلا، بۇلارنىڭ ناپاك نەسلىنى قىرىپ تاشلاپ، ئۇرۇق ـ ئەۋلادلىرىنىڭ يىلتىزىنى قومۇرۇۋەتكەن ياخشىراق،— دەپ قۇتراتقۇلۇق قىلدى قاچقۇن ئامبال كۇيجاڭ،— چۈنكى، ئوتنى ئۆچۈرۈپ، چوغنى قالدۇرۇپ قويۇش، يىلاننى ئۆلتۈرۈپ، تۇخۇمىنى ساقلاپ قېلىش — ئاقىللارنىڭ قىلىدىغان ئىشى ئەمەس...

— چەنتۇلاردا: «سۆزنى يۇمشاق قىلساڭ، يىلان ئۇۋۇسىدىن چىقىدۇ. قاتتىق سۆزلىسەڭ، ئىنسان دىندىن چىقىدۇ» دېگەن بىر سۆز بار،— دېدى خان ئامبال. گۇاڭفېڭ ئۇنىڭ دېگەنلىرىگە قايىل بولماي،— بۇلارنى قىرىپ تۈگەتمەك مۇشەققەتلىك ئىش، ئانچە ئوڭايغا توختىمايدۇ. چۈنكى، بۇلارنىڭ قولىدا قورال بار، ئۆزلىرى ھوشيار تۇرماقتا. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بىز ئەھدۇ ـ پەيمان قىلىشقانىمىز. لەۋزىدە تۇرماسلىق ياخشى پەزىلەت ئەمەس!

— ئەگەر سىلى يۈز كېلەلمىگۈدەكمەن، دېسىلە، تامغا بىلەن ھوقۇقنى دەرھال پېقىرغا ئۆتكۈزۈپ بەرسىلە،— دېدى قاچقۇن ئامبال كۇيجاڭ ئېغىۋاگەرچىلىك قىلىپ،— مانا بىز ئۇلار بىلەن ۋەدىلەشمىگەن. بۇ ئىشقا بىز جاۋاب قىلايلۇق!

گۇاڭفېڭ قاچقۇن ئامبالنىڭ يەڭ ئۈچىدىن كۆرۈنۈپ تۇرغان ناگانىنىڭ ئاغزىغا مەنىستىمىگەندەك قىلىپ قاراپ قويدى، ئەمما ئۇندىمىدى. قارىغاندا، «يىقىلغان چېلىشقا تويماپتۇ» دېگەندەك، قاچقۇن ئامبال كۇيجاڭ غۇلجىدىكى پەشۋاغا چۆچەكتە جاۋاب بېرىش ئىرادىسىگە كەلگەندەك قىلاتتى.

خان ئامبال گۇاڭفېڭ مەسلىھەتچى ئامبال شىلىنگە قارىۋىدى، ئۇ دەرھال تەتۇر قاراپ، كۆرمىگەنگە سېلىپ تۇرۇۋالدى. گۇاڭفېڭ ئامالسىزلىقتىن، خان ئامبالىلىق تامغىسىنى قاچقۇن

ئامبال كۈيجاڭغا تۈتقۇزۇپ قويغاندىن كېيىن، پېشىنى قاققان پېتى داتاڭدىن چىقىپ كەتتى.

× ×

چۆچەك يامۇلى جاھانگىر خوجا يېغىلىقىدىن كېيىن سېلىنغانىدى. يامۇلنىڭ تاملىرى قېلىن، ئېگىز ۋە پۇختا سوقۇلغانىدى. مانجۇلار بۇ سېپىلنى سوقتۇرىدىغان چاغدا، ئالتە شەھەردىن ئىككى مىڭدەك ھاشارچى يۆتكىگەنىدى. سېپىل پۈتۈپ ئىككىنچى يىلى، مانجۇلار سېپىلنىڭ شەرقى ـ شىمالىي تەرىپىدىن تۆت ئەتراپى تەخمىنەن تۆت يۈز غۇلاچتىن كېلىدىغان بىر پارچە تۈز يەرنى ئالتە شەھەرلىك ۋە ئەنجانلىق سودىگەرلەرگە ئۆي ـ جاي سېلىشقا كېسىپ بەرگەنىدى. سودىگەرلەر بۇ جايغا بىر قورغان سوقتۇرۇپ، قورغاننىڭ ئىچىگە ئۆي ـ ئىمارەت سالدۇردى. بۇ قورغان كېيىنچە سارت قورغان دەپ ئاتالدى.

قاچقۇن ئامبال كۈيجاڭ چۆچەكتىكى مانجۇلارنى قۇتۇرىتىپ، مۇسۇلمانلار نامازغا يىغىلغان پەيتتىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنى تۇتاش قىرىپ تاشلىماقچى بولدى. بىراق، بۇ خىل جىنايى مەقسەتتىن تۇڭگانىيلار شۇ ۋاقىتتىنىڭ ئۆزىدىلا خەۋەر تېپىپ بولۇشتى. ئۇلار مانجۇلارنىڭ قول سېلىشىنى كۈتۈپ ئولتۇرماستىنلا، ئاۋۋال قول سېلىشتى. ئىمام ئاخۇننىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە، قوزغىلاڭچىلار ئۈچ بۆلەككە بۆلۈندى: بىر بۆلىكى مېچىت ئېچىگە پاناھلىنىپ كىرىۋالغان ئۇششاقلار بىلەن ئەھلى ئايالىلىرىنىڭ ئامانلىقىنى قوغدايدىغان، يەنە بىر بۆلىكى يامۇلغا ھۇجۇم قىلىدىغان بولدى، ئۈچىنچى بۆلىكى يامۇلنىڭ سىرتىدا تۇرۇپ ئۇرۇش قىلىدىغان بولدى. يەتتە ياشتىن يەتتىمىش ياشقىچە بولغان ئەرلەرنىڭ ھەممىسى قوراللاندۇرۇلدى. ھەتتا، ئۆسمۈر

بالىلارمۇ «ھېچ بولمىغاندا، يىقىلغان مانجۇلارنى سانجىپ ئۆلتۈرسەكمۇ بىرگە ھېساب» دېيىشىپ، قوللىرىغا بىردىن پىچاق ئېلىشتى.

تۈڭگانىيلار نامىز بامداتنى تاڭ يورۇشتىن بۇرۇنلا گۈگۈمدا ئوقۇپ، دۇئا ـ تىلاۋەت قىلىشىپ، ئامبال يامۇلنىڭ دەرۋازىسىنىڭ ئېچىلىشىنى كۈتۈپ ئولتۇرۇشتى. ھېچىت بىلەن دەرۋازىنىڭ ئارىلىقى يۈز قەدەمدەك كېلەتتى. مانجۇلار كۈندىكى ئادەتتى بويىچە زەمبىرەك ئېتىپ دەرۋازىنى ئاچتى. دەرۋازىنىڭ ئېچىلىشىغا، يامۇل ئېچىگە باستۇرۇپ كىرىشىگە مەخسۇس بەلگىلەنگەن تۈڭگانىيلار دەرھال چۇقان ـ سۈرەن كۆتۈرگىنىچە دەرۋازىدىن ئېتىلىپ كىرىپ كەتتى. قوزغىلاڭچىلار يامۇلدىكى مانجۇلار نېمە ئىش يۈز بەرگىنىنى ئۇقۇپ بولغۇچە، كۆزىگە كۆرۈنگەنلىكى مانجۇنى تۇتۇپ، بېشىنى سويمىنى پېلەكتىن ئۈزگەندەك ئۈزۈپ، قىلىچ بىلەن چېپىپ تاشلاۋەردى. بۇ چاغدا يامۇل سىرتىدىمۇ جەڭ قىزىپ كەتكەنىدى. قوزغىلاڭچىلار شەھەرنىڭ بىرقانچە يېرىگە ئۆت قويۇپ بېرىشتى. پۇتۇن شەھەر قوزغىلاڭچىلارنىڭ «ئالىلاھۇ ئاكبەر!» دېگەن ساداسى ۋە ئوت ـ تۈتۈن بىلەن قاپلاندى.

يامۇل ئېچىگە بېسىپ كىرگەنلەر قاچقۇن ئامبال كۈيجاڭنى ئاختۇرۇپ تاپالمىدى. ئۇ، مۆكۈپ ئۇلگۈرگەنىدى. ئاخىر سابىق خان ئامبال گۈاڭغېڭ باشلىق بىرنەچچە مانجۇ ئەمەلدارنى ئەسىر ئالدى ۋە ئۇلارنى ھەيدەپ بېرىپ ئىمام ئاخۇنغا تاپشۇرۇپ بەردى. قوزغىلاڭچىلار باشقا مانجۇلار كۆرۈنمىگەنلىكتىن، «ئۇلار ئۆلۈپ تۈگىگەن ئوخشايدۇ» دەپ ئويلاپ، سۈسلۇق قىلىپ، ھوشيارلىقنى بوشاشتۇرۇپ قويدى. ھىيلىگەر قاچقۇن ئامبال كۈيجاڭ قوزغىلاڭچىلارنىڭ غاپىللىقىدىن پايدىلىنىپ، دەرھال يوشۇرۇنۇۋالغان يېرىدىن چىقىپ، چېرىكلىرىگە يامۇلنىڭ قاپقىسىنى تاقاتقۇزدى، ئاندىن يامۇلنىڭ ئۈستىگە ئادەم چىقىرىپ،

ئۇمباق چالغۇزۇپ، ئۆلمەي قالغان مانجۇلارنى ئاياغقا تۇرغۇزدى. مانجۇلار يامۇلنىڭ ئىچىگە سولىنىپ قالغان يىگىرمە ـ يىگىرمە بەشتەك قوزغىلاڭچىنى پۇتۇنلەي قىرىپ تاشلىدى. شۇنىڭ بىلەن يامۇل يەنە مانجۇلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى. قوزغىلاڭچىلار يامۇلنى تارتىقۇزۇپ قويغانلىق ئەلىمىنى ئەسىرگە چۈشكەن سابىق خان ئامبال گۇاڭفىڭدىن ئالماقچى بولدى. ئىمام ئاخۇن نىڭ «چاپماڭلار!» دېگىنىگە ئۇنىماستىن، ئۇنى چېپىپ، قىيما ـ چىيما قىلىپ تاشلىدى. ئامبال يامۇلنىڭ مانجۇلارنىڭ قولىدا قالغىنىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، پۇتۇن شەھەر قوزغىلاڭچىلارنىڭ قولىغا ئۆتتى. ئۇلار ئىمام ئاخۇننى ھاكىم قىلىپ تىكلىدى.

شەھەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا سېلىنغان چېڭخۇاڭمىياۋ① بۇتخانىسىغا بىر بۆلۈك مانجۇلار بېكىنۋالغانىكەن. ئۇلار زىممىيلىك بىلدۈرۈشكە ئۇنىماي جاھىللىق قىلىپ تۇرۇۋالغانلىقتىن، قوزغىلاڭچىلار بۇتخانىغا ئوت قويۇپ بەردى. بۇتخانىدىكىلەر تاكى بۇتخانىنىڭ ئۆگزىسى كۆيۈپ ئۆرۈلۈپ چۈشكەنگە قەدەر، ئۇلارنى ئاغزى بېسىلماستىن تىللاپ تۇردى.

ئىككى تەرەپ تىركىشىپ تۇرۇشتى. «مالورلوخوچىن② دېگەن يەردە مىلتىق ۋە ئوقيالار بىلەن قوراللانغان تۆت ـ بەش مىڭ مانجۇ ـ قالماق چېرىكلىرى پەيدا بوپتۇ. ئۇلار ئەتە ئەتىگەندە شەھەرگە تېگىش قىلىدىكەن» دېگەن خەۋەر يېتىپ كەلدى. بۇ چاغدا ئەتراپتىكى قىرلاردىن ئىككى مىڭدەك قازاق ئىسيانچىلىرىمۇ چۈشكەن بولۇپ، ئۇلار شەھەردىكى قوزغىلاڭچىلارنىڭ سېپىگە قوشۇلغانىدى.

ئەتىسى قارا چېرىكلەر قارا كۆرسىتىپ، ھەملە قىلىپ تۇرۇشتى. ئاخىرى، مۇسۇلمانلار بىر تەرەپ، مانجۇلار بىر تەرەپ

① چېڭخۇاڭ ـ مياۋ ـــ شەھەر مۇئەككىلى بۇتخانىسى دېگەنلىك بولىدۇ.
② مالورلوخوچىن ـــ ھازىرقى چۆچەك شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى قىز بېيىت دېگەن جاي.

بولۇپ سەپ تۆزۈشتى. گاھ ئىككى تەرەپنىڭ ئەسكەرلىرى قاتتىق ئېتىشىپ كېتەتتى. گاھ بىر پايمۇ ئوق ئاتماي، بىر - بىرىنى پايلاپ يېتىشاتتى. قوزغىلاڭچىلار مانجۇلارنىڭ سېپىنى بۆسۈپ ئۆتمەكچى بولۇپ نەچچە رەت ئىنتىلىۋېدى، مانجۇلارنىڭ يامغۇردەك ياغدۇرغان ئوقىغا دۇچ كېلىپ، توسۇلۇپ قالدى. مانجۇلار بولسا، ئوق ياغدۇرۇپ، قەدەمىمۇ قەدەم، بېسىپ كەلمەكتە ئىدى!

— ئەدىل بەگ مىرزا،— دەپ توۋلىدى ئىمام ئاخۇن،— سىز بۇر باھادۇرغا بىر ئات، زېرىھلىق ئۇستى - باش تەييارلاپ، قولىڭىزدىكى قابانباينىڭ بايرىقىنى ئۇنىڭغا بېرىڭ! ئۇ غازىلىرىمىزنى باشلاپ، دۈشمەنلەرگە شىر كەبى ئېتىلغاي!

— لەببەي، ھەزرىتىم! — قىرىق ياشلاردىكى ئەدىل بەگ مىرزا سەپتىن ئالدىغا چىقتى. ئۇ — كىرەي قازاقلىرىنىڭ قابانباي دېگەن باھادىرىنىڭ ئەۋلادلىرىدىن بىرى ئىدى.

— جانابىي بۇر باھادۇر!— دېدى ئىمام ئاخۇن،— تۈگەگان غازىلىرى بىلەن قازاق غازىلىرىدىن مىڭ كىشىنى ئېلىڭ - دە، ئىلغار① سەپنى باشلاپ ئۇدۇلدىن ھۇجۇمغا ئۆتۈڭ! سىز ئەدىل بەگ مىرزا، چىرىنغارلارنى باشلاپ بۇر باھادۇرنى ئوڭ قاناتتىن قوغداشقا مەسئۇل بولۇڭ. مانجۇلار ھەرگىزمۇ ئايلىنىپ كېلىپ يامۇل تەرەپكە ئۆتۈۋالمىسۇن! بىز بېرىنغارلارنى باشلاپ، كەينىڭلاردىن ئىزمۇ ئىز بېسىپ بارىمىز!

— پەرمانىڭىزغا جېنىمىز پىدا!— دېدى بۇر باھادۇر.

— سىز بىزنىڭ ئىلغارىمىز. سىزگە ئاللا يار بولسۇن! يېڭىڭ، يېڭىلمەڭ!

— ئامىن!

مۇشۇنداق جەڭدە ئىلغارلار سېپىدە بولۇش بۇر باھادۇرنىڭ

① ئىلغار — ھەربىي سەپ نامى. ئادەتتە ئۇدۇلدىن ھۇجۇمغا ئۆتىدىغان سەپ شەكلىگە قاراپ ئېتىلىدۇ.

گۆڭلىنى كۆتۈردى، كۆزىگە ھېچ نەرسە كۆرۈنمەي قالدى. ئۇ، ئۆز نەۋكەرلىرىنى يېنىغا ئېلىپ، مانجۇلارنىڭ يامغۇردەك يېغىۋاتقان ئوقىغا قارىماستىن جەڭگە ئاتلاندى.

بۇر باھادۇر ماناستا تۇغۇلغان بولۇپ، كىچىك ۋاقتىدا ئاتا ـ ئانىسى بىلەن ئالتۇن قازغۇچىلارغا ئەگىشىپ چۆچەكىكە كېلىپ تۇرۇپ، قالغانىدى. ئۇ كىشىلەرنىڭ ئىشىكىدە خىزمەتتە بولۇپ يۈرۈپ، يىگىرمە بەش ـ يىگىرمە ئالتە ياشلارغا كەلگەندە، چۆچەك بۇزۇلغانىدى. ئۇ يوغانباش، گۈرەنلىك، ئورا كۆز، قويۇق ساقالىلىق، قۇش بۇرۇن، ئاۋازى يوغان، قارا چاچ، قوشۇما قاش، قارامتۇل، بەدىنى تولغان، ۋۇجۇدىدا كۈچ ـ قۇۋۋەت ئۇرغۇپ تۇرغان قامەتلىك، كېلىشكەن مۇلايىم بىر ئادەم ئىدى. چۆچەك تۈڭگانىلىرى ئادالەت تۈغىنى كۆتۈرۈپ چىققاندا، ئۇ كۈندۈزلىرى جەڭچى، كېچىلىرى ساقچى بولۇپ، قوزغىلاڭچىلار تەرىپىدە تۇرۇپ ئېلىشقانىدى. ئۇ جەڭدە، قەيەردە خەتەر بولسا، ئۆزىنى شۇ يەرگە ئۇراتتى.

كۈن تىك چۈش بولغان پەيىت ئىدى. چۆچەكنىڭ ھاۋاسى بۆلەكچىلا ئىسسىپ كەتكەنىدى. قابانباينىڭ بايرىقىنى كۆتۈرۈۋالغان بۇر باھادۇر ئىلغارلارنى باشلاپ، مانجۇلارنىڭ سىپىگە يېرىپ كىرىپ، ئۇلارنى بەش ـ ئالتە بۆلەككە پارچىلاپ تاشلىدى. بۇ بۆلەكلەرنىڭ بەزىلىرىنى ئەدىلبەگ مىرزىنىڭ قازاقلىرى، بەزىلىرىنى تۈڭگانىلار سۈرۈپ ـ توقاي قىلىپ قوغلىماقتا ئىدى. مانجۇلارنىڭ ئاتلىرى ئەتىگەندىن بۇيان ئۇياقتىن ـ بۇياققا چېپىپ يۈرۈپ، ھېرىپ قالغانىدى. بۇر باھادۇرلارنىڭ ياخشى دەم ئالدۇرۇلغان ئاتلىرى جەڭدە تېلىقىپ قالغان بۇ ئاتلاردىن ئۆتۈپ، قېچىپ كېتىۋاتقان مانجۇلارغا بىردەمدىلا يېتىشىۋالدى.

يېڭىلگەن مانجۇلار بۆلۈنۈپ ـ بۆلۈنۈپ قېچىۋاتقان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ كۈچىنىڭ خېلىلا چوڭ ئىكەنلىكىنى بۇر باھادۇر

يېقىن بارغاندىلا بىلدى، ھەربىر توپتا بەش ـ ئالتە يۈزدىن مانجۇ، قالماق بولۇپ، ئۇلارغا نىسبەتەن قوغلاپ كېلىۋاتقانلارنىڭ توپى ناھايىتى كىچىك ئىدى. بۇر باھادۇر يېنىدىكىلەر بىلەن مەسلىھەتلەشتى ـ دە، مانجۇلارنىڭ كىچىكرەك كۆرۈنگەن بىر توپىنى ئىككى يانىدىن ئايلىنىپ ئۆتۈپ ئالدىدىن چىقىپ توسۇۋالدى ۋە ئۇلارنى ئەسىر ئالدى.

بۇر باھادۇر يەنە ئوق بېسىپ ئېتىۋاتقاندا، ئوڭ يەلكىسى قاتتىق ئېچىشتى، ۋە كۆيۈشكەندەك بولدى. قارىسا، ئوڭ مۇرىسىگە مانجۇلار ئاتقان بىر تال يا ئوقى سانجىلىپ قالغانىكەن. ئۇ چىشنى چىشلەپ تۇرۇپ، ئۆزىنى چاپماقچى بولۇپ قىلىچنى كۆتۈرۈپ كېلىۋاتقان مانجۇنى چەنلەپ تۇرۇپ ئاتتى، ئۇنىڭ ئوقى مانجۇنىڭ كۆزىگە يېقىن يېرىگە تەگدى. ئوق يېگەن مانجۇ بىر قولى بىلەن يۈزىنى چاڭگاللىدى ۋە ئاتتىن يىقىلىپ چۈشتى. بۇ ئەسنادا، يەنە بىر قالماق ئۇنىڭغا يېقىن كېلىپ قالدى. بۇر باھادۇر قايتا ئوق بېسىپ ئۇلگۈرەلمەسلىكنى سەزدى ـ دە، يېنىدىن قىلىچنى سۇغۇردى. قالماق بۇرە چىشلىق پولات گۈرزىسىنى بۇر باھادۇرنىڭ بېشىغا ئۇرماق بولۇپ كۆتۈردى، بۇر باھادۇر ئۇنىڭ گۈرزە تۇتقان قولىنى مۆلچەرلەپ قىلىچ ئۇردى، لېكىن قىلىچ گۈرزىگە تەگدى، بۇر باھادۇرنىڭ ئوق تەگكەن يەلكىسىدىن بەدىنىگە شۇنداق بىر ئاغرىق تارقالدىكى. ئۇنىڭ پۈتۈن ۋۇجۇدى سىرقىراپ كەتتى. ئۇ، قولىدىكى قىلىچنىڭ يەرگە قانداق چۈشۈپ كەتكىنىنى تۇيمايلا قالدى. قالماقنىڭ ئالتە چىشلىق گۈرزىسى بۇر باھادۇرنىڭ بېشىنى يانجىپ تاشلار ئىدى، ئەمما ئەدىلبەگ مىرزا ئۇنى ۋاقتىدا كۆرۈپ قېلىپ، بىر ئوق بىلەنلا ئۇنى ئاتتىن تىك موللاق ئاتقۇزۇۋەتتى.

مانجۇلار تىرىپىرەن بولغاندىن كېيىن، ئۇۋۇسى چۈۋۈل

غان ئېتىز چاشقىنىدەك پېتىراپ قاچقىلى تۇردى. بۇر باھادۇر تەرتىپسىز قېچىۋاتقان قارا چىرىكلەرنى كۆزىتىپ بىر دۆڭنىڭ ئۈستىدە تۇراتتى. كىشىلەر ئۇنىڭ يېنىغا كېلىشتى. ئۇ مىنگەن ئاتنىڭ كاللىسىغا، بوينىغا، ساغرىسىغا ۋە پاقالچاقلىرىغا نۇرغۇن يا ئوقى تېگىپ قاددىپ قالغانىدى، ئېتى ۋە ئۆزى قىيقىزىل قانغا بويىلىپ، يولۇاس رەڭگىدە ئالاقان بولۇپ كەتكەنىدى.

ئۇلار نۇسرەت قازىنىپ قايتقاندا، ئىمام ئاخۇن باشلىق چۆچەك ئەھلى ئىستىقبال قىلىپ ئالدىغا چىقىشتى. ئۇلار بۇر باھادۇر بىلەن قۇچاقلىشىپ كۆرۈشتى. ئىمام ئاخۇن شۇ مەيدانىدىلا ئۇنى «باھادۇر» لۇق نامى بىلەن تارتۇقلىغانلىقىنى جاكارلىدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، بۇر باھادۇر پۈتۈن چۆچەك ئىقلىمىدا كىشىلەر ئاغزىدا رىۋايەت قىلىنىدىغان مەشھۇر شەخس بولۇپ قالدى.

× ×

شۇنداق قىلىپ، ئىككى قىش، ئىككى ياز ئۆتتى. قوزغىلاڭچىلار ئامبال يامۇلنى زادىلا ئالالمىدى. تۇڭگانىيلار ئارىسىدا ئۇرۇشتىن بىزار بولۇش كەيپىياتى بارغانسېرى كۆچىيىپ، ئۇلار بىردىن ـ ئىككىدىن بولۇپ، قازاقلار ئارىسىغا قاچقىلى تۇردى. ئىمام ئاخۇن قاچقۇن تۇڭگانىيلارنى قايتۇرۇپ كېلىش ئۈچۈن ئىككى ـ ئۈچ قېتىم ئادەم ئەۋەتكەن بولسىمۇ، ئۇلار زادىلا قايتقىلى ئۇنىمىدى. ئاخىرى بۇر باھادۇر: «ئۇلارنى ئۆزۈم بېرىپ يانداۋۇرۇپ كېلەي» دەپ، تۆت ـ بەش تۇڭگانىينى ئەگەشتۈرۈپ قىرغا كەتتى. باھادۇرنى كۆرۈپ، قاچقۇنلارنىڭ كۆپ قىسمى چۆچەككە قايتماقچى بولۇشتى. ئارىسىدىن بىر تۇڭگان: «زادى قايتمايمەن!» دەپ جاھىللىق قىلىپ

تۇرۇۋالدى. بۇر باھادۇر ئۇنىڭغا زادى گەپ يېگۈزەلمەي تېرىكىپ، ئۇنى تەستەك بىلەن بىرنى سالدى. ھېلىقى خۇمسىنىڭ يېڭى ئىچىدە خەنجىرى بار ئىكەن، ئۇ خەنجىرىنى چىقىرىپ، باھادۇرنىڭ قورسىقىنى يېرىپ تاشلىدى. قازاقلار قاتىلنى دەرھال تۇتۇپ، چەمبەرچەس باغلىدى، باھادۇرنىڭ جاراھەتىنى تىكىپ، ئۇلارنى چۆچەككە ئېلىپ كەلدى.

ئىمام ئاخۇن ھېلىقى قاتىلنى چېپىشقا بۇيرۇۋېدى، بۇر باھادۇر قوشۇلمىدى:

— قويۇڭلار! خۇدانىڭ ئىرادىسى بويىچە ئەجىلىم مۇشۇ جاراھەتتىن بولۇپ ئۆلۈپ كەتسەم،— دېدى ئۇ ھاسىراپ — ھۆمۈدەپ تۇرۇپ،— ھەر نېمە قىلساڭلار، شۇ چاغدا قىلىڭلار! ناۋادا ساقىيىپ قالسام، بۇ مۇسۇلماننىڭ قېنىنى تۆكمەڭلار.

ھېلىقى قاتىل بىر باي تۇڭگانىنىڭ ئوغلى ئىدى. قوزغىلاڭدىن ئىلگىرى بۇر باھادۇر ئۇنىڭ ئۆيىدە چاكارلىق قىلاتتى. شۇ ۋەجىدىن ھېلىقى جاھىل تۇڭگان: «سەن مېنىڭ چاكىرىم بولۇپ تۇرۇقلۇق، يەنە مېنى ئۇرامدىغان!» دەپ، ئۇنىڭغا پىچاق سالغانىدى.

يامۇلدىكى مانجۇلار «بۇر باھادۇر ئۆلۈپتۇ» دەپ ئاڭلاپ، «ھەر نېمە بولسا، يامان دۇشمەندىن بىرى ئازىيىپتۇ» دېيىشىپ، گۈلقەقەلىرى ئېچىلىپ خۇشال بولۇپ كېتىشتى. ئۇلار خاتىرجەم، بىغەم بولۇپ نۇرۇشقان بىر كۈنى كېچىسى، كۆزەتچىلىرىنى غەپلەت بېسىپ ئۇخلاپ قېلىشقاندا، تۇڭگانىيلار سېپىلغا يامىشىپ چىقىپ، بۇ كۆزەتچىلەرنى تۇيدۇرمايلا بوغۇپ ئۆلتۈرۈشتى — دە، يامۇلنىڭ دەرۋازىسىنى ئۇلۇق ئېچىۋەتتى. تالادىكى قوزغىلاڭچىلار يامۇلغا باستۇرۇپ كىرىپ، شۇنداق چاپ — چاپ قىلىشتىكى، مۇنداق قىرغىندا، ئادەم تۇرماق ئۇچار — قاناتىمۇ ساق قالماس ئىدى. قوزغىلاڭچىلار يامۇلدىكىلەرنى

قىرىپ، مالـلىرىنى ئولجا قىلىشتى.

قـاچقۇن ئامبال كۆيـجاك يـامۇلـنـىڭ تـاغ تـەرىپىدىكى بىر بۇتـخانىنى مـاكان قىلىپ ياتقانىدى. ئۇ هـەر ئېهتىمالغا قـارشى، سېپىلـىنىڭ ئاستىنى قـازدۇرۇپ، تـامـنى نېپىـزلىتىپ قويغانىدى. تۇڭگانىيلار يامۇلغا ئىككىنچى رەت باستۇرۇپ كىرگەندە، ئۇنـىـڭ قولىدىن ئۇسرەتنىڭ كـەتـكـەنلىكىگە كۆزى يېتىپ، ئالـتۇن ـ كۈمۈشلىرىنى ئېلىپ، ئوتـتۇز هـەمراهىنى بـاشـلاپ هېلىقى لەخمە ئارقىلىق سىرتـقا چىقىپ ئاتلىق قېچىپ كەتتى. ئۇ، قارا ئىمىـل بـويىغـا يېتىپ بارغاندا، قازاقلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قـالدى، مالـلىرى تالاڭغا كېتـىـپ، ئۆزى ئۆلتۈرۈلدى ۋە ئادەملىرىمۇ پۈتۈنلەي قىرىپ تـاشلاندى.

بۇر بـاهـادۇرنىڭ يـارىسى تېخـى پۈتۈنـلـەي ساقىيىپ كەتمىگـەنىدى. قوزغىلاڭچىلارنىڭ يـامۇلغا تېگىش قىلـغىنىنى ئاڭلاپ، باهادۇرنىڭ ئارسلانـدەك غەيرىتى يەنە ئۇرغـۇپ تاشتى. ئۇ ئۆزىنىڭ جاراهىتىگىمۇ قـارىماستىن، قولىغا قىلىچ ئېلىپ، نـەرە تارتقىنىچە ئامبال يـامۇلغـا قـاراپ يۈگۈردى. ئەمـما، يىگىرمـە قەدەم بارا ـ بارمايلا، جاراهـەت ئېغىزى سۆكـۈلۈپ كېتىپ، ئۈچەي ـ باغرى يەردە سۆرىلىپ قالدى. كىشىلەر ئۇنىڭ يېنىغا يـۈگـۈرۈشۈپ كەلگەندە، ئۇ ئاللىقاچان جان ئۈزگەنىدى. ئۇ ئوچۇق قـالغان كۆزلىرى بىلەن يامۇل تـەرەپـنى ئىملىغانـدەك قىلىپ ياتاتتى.

بۇر باهـادۇر قـازا قىلىپ كـەتـكـەن كۈنـى كېچىسى، چۆچـەك ئاسـمىنىنىڭ شىمـالىي تـەرىـپـىـدە يـەتـتـە خىـل رەڭلىك نـۇر ژال ـ ژۇل قىلىپ چاقناپ، ئۇزاققىچە تولغىنىپ جۇلا قىلىپ تۇردى ①. ئەتىسى پۈتۈن چۆچەك تەۋرەپ كەتتى. هەمـمە ئادەمـنىڭ ئاغزىدا: «بۇر باهادۇر شېهىت كەتكـەنـلىكـ

① قۇتۇپ نۇرى. شىمالىي قۇتۇپقا يېقىنراق جايلاردا كۆرۈنىدىغان هـادىسە.

تىن، ئۇنىڭ روھىي ئاسماندا يەتتە خىل رەڭدە تاۋلىنىپ كۆرۈنۈپتۇ» دېگەن سۆز تارقىلىپ يۈردى. چۆچەك خەلقى باھادۇرنىڭ نامىزىنى ئىمام ئاخۇننىڭ رىياسەتچىلىكىدە داغدۇغىلىق چۈشۈردى. كىشىلەر باھادۇرنىڭ مېيىتى سېلىنغان جىنازىنى قولىدا كۆتۈرۈشۈپ ئېلىپ مېڭىپ، چۆچەك قەبرىسى تاللىقىنىڭ قىبلە تەرىپىدىكى سۇ بويىغا ـ يولنىڭ ئېغىزىغا قويۇشتى. بۇر باھادۇرنىڭ ئاتىسىمۇ بىرنەچچە كۈندىن كېيىن، ئوغلىنىڭ دەردىدە يىغلاپ يۈرۈپ، ئۆلۈپ كەتتى. ئۇنىمۇ ئوغلىنىڭ يېنىغا قويۇشتى. ئاتا ـ بالىنىڭ قەبرىسى بىر يەردە بولدى. بۇ قەبرىستانلىق كېيىن كىشىلەرنىڭ زىيارەتگاھى بولۇپ، قالدى.

ھۇرمەتلىك كىتابخان. چۆچەك ۋەقەسى توغرىسىدىكى سەھىپىنى ئاياغلاشتۇرۇۋاتقان چېغىمىزدا، ئەرەب تارىخچىسى ئابدۇلھەسەن ھەرەكانىنىڭ مۇنۇ بىر جۈملە سۆزىنى دىققىتىڭىزگە سۇنۇشىمىزغا رۇخسەت قىلغايسىز:

«... ئاھ، يەر ئۈستىدە يۈرگەن بەزى ئادەملەرنى بىز تىرىك ھېسابلايمىز، ئەسلىدە ئۇلار ئۆلگەن. يەر ئاستىدا ياتقان بەزى ئادەملەرنى ئۆلۈك ھېسابلايمىز، ئەسلىدە ئۇلار تىرىك.»

شۇنداق! دەۋرلەر ئالمىشىدۇ. ئادەم قېرىيدۇ. ئىنسانلار ئۆلۈپ كېتىشىدۇ. شەھەرلەر بۇزۇلۇپ، قەلئەلەر خارابىگە ئايلىنىدۇ. ئېكىنزارلار، باغلارنىڭ ئورنىنى سەھرالار، چۆللەر ئىگىلەيدۇ. ئەمما، بىزنىڭ باھادۇر ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزنىڭ روھى قېرىمايدۇ، ئەبەدىي ياشايدۇ. ئۇلارنىڭ باتۇرلۇقلىرى ھەقىدە كېيىنكىلەر ھېكايە قىلىشىدۇ، كىتاب يازىدۇ. ئۇلارنىڭ ئالىيجانابلىقى ـ ئىزلىرى، ئۇلارنىڭ يۈكسەك روھى خاتىرىلەنگەن بۇ كىتابلار ئەۋلادتىن ئەۋلادقىچە مىراس بولۇپ قالىدۇ. چۈنكى، ئاتا ـ بوۋىلىرىمىز

ئوغرىسىدا يېزىلغان بۇ كىتابلار نەسىللەرنىڭ قەلبىدىن ئورۇن ئېلىپ، ئۇلارنى رىغبەتلەندۈرۈپ تۇرىدۇ. ئادەم بالىسى ھايات بولىدىكەن، ئۇلارنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ ئۆلىمەس روھىمۇ ھايات بولىدۇ. ئۇلارنى ئۇنتۇلدۇرۇش تارىخنىڭ قولىدىن كەلمەيدۇ. قەھرىمان ئاتا ـ بوۋىلىرىمىز كېيىنكىلەر ئۈچۈن ئەڭ ئەزىز سىما ۋە ئۇستاز بولۇپ قالىۋېرىدۇ.....

نەزمە:

شېشە كۈپتۈر ھەممە جايدا، شۇ سەۋەبتىن قەدىرسىز،
لەئىلنى① تاپماق قىيىن، شۇڭلاشقا قىممەت، بەك ئېزىز.

ـ شەيخ سەئىدى

① لەئىل ـ قىزىل ياقۇت.

ئونىنچى باب

گولباغ قەلئەسىنىڭ ئېلىنىشى

بىر قەدەم ئىلگىرىلىسەڭ، دوستۇڭ
يۈزگە يېتىدۇ؛ بىر قەدەم چېكىنسەڭ،
دۈشمىنىڭ ئىككى يۈزگە.....

ــ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىبرەتلىك سۆزلىرىدىن.

مىلادى 1865 ــ يىلى 11 ــ ئايىنىڭ 12 ــ كۈنى.

بۇزرۇك خان تۆرەم، سىدىقبەگ ۋە ياقۇب قوشبېگى قاتارلىقلار يەكەنگە قوشۇن تارتىپ بېرىپ، ئۇ يەرنى ئىگىلەپ ئالغان كۇچالىق خوجىلارنى جەڭدە يەڭدى. بىراق، يەكەندە يەنە كۇچالىق خوجىلار بىلەن بىللە كەلگەن ئون مىڭچە تۇڭگانىيلار بار ئىدى. بۇ تۇڭگانىيلار توپ ــ زەمبىرەك لىرىگە ئوت يېقىپ، جەڭ ئاياقلاشقان كۈنى نامازشامغىچە ئورنىدىن زادى يۆتكەلمەي تۇرۇۋالدى. ئاخىرى، ئىككى تەرەپ ئەپلىشىپ، ئەھدى ــ پەيمانلار قىلىشىپ، سالا ــ سۈلھىلەر بىلەن ياراشقان بولۇشتى. ئۇلار بۇزرۇك خان تۆرەم تەرىپىـ

دىن قەشقەر داروُ سەلتەنەتىگە تەكلىپ قىلىندى. مۇلايىم سۆز ۋە شېرىن تىللار بىلەن تۇڭگانىيلارغا نۇرغۇن ئىنئام - ئېھسانلار قىلىندى. ئاخىرى، ئۇلارنىڭ قولىدىكى توپ - زەمبىرەكلەر، قورال - ياراقلار، ئالتۇن - كۈمۈش، ئوق - دورا قاتارلىقلار جەڭگى - جېدەلسىز قولغا چۈشۈرۈلدى. تۇڭگانىيلارنىڭ چوڭلىرىغا مۇناسىپ تون - كېچەك، سەللە - كۈلاھ ۋە پۇل - تىللالار سوۋغا قىلىندى، ۋەدىلەر بېرىلدى. شۇنداق قىلىپ ئۇلارنىڭ كۆڭلى تىنچىپ، قورقۇنچ تىن خالاس بولدى.

لېكىن، بۇ چاغدا گۈلباغ قورغىنى تېخى ئېلىنمىغانىدى. قورغاندىكى مانجۇلارنىڭ ئاش - ئوزۇقلىرى تۈگەپ، ئاچلىق دەردىدىن، ياشلىرى قېرىلىرىنى، چوڭلىرى كىچىكلىرىنى يېيىشكە باشلىغانىدى، ھايات قالغانلىرى خۇددى قۇرۇق پانۇسقا ئوخشىشىپ، ئۆز ئۆلۈملىرىگە رازى بولۇشۇپ تۇرۇشقانىدى. قورشاۋ ساقمۇ ساق ئون ئوچ ئاي داۋام قىلغانىدى.

بۇزرۇك خان تۆرەمنىڭ قوشۇنلىرى يەكەندىن قايتىپ، سىدىقبەگ بىلەن ياقۇب قوشبېگىنىڭ قوماندانلىقىدا پۈتۈن ھۇجۇم تەييارلىقىنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن، قورغانغا ئومۇمىي ھۇجۇمنى باشلىدى

گۈلباغ قورغىنىغا ئىككى چاقىرىم كېلىدىغان يەردە كەڭ سازلىق باشلىناتتى. ياز ئايلىرىدا پورۇقلاپ قاينىاپ تۇرغان سازلىق پاسكىنا، سېسىق بولۇپ، ئادەم يېقىن يولىغىلى بولمايتتى. سازلىقتىن ساپلا چىرىگەن ئوت - چۆپ، دەرەخ، قومۇشلارنىڭ ۋە چىرىگەن تۈپراقنىڭ پۇرىقى كېلەتتى. قىشتا بولسا، بۇ يەر ئەكسىچە كۆپكۆك مۇزلۇققا ئايلىناتتى. سازلىق ياز پەسلىدە ئوت - چۆپ، قومۇش - يېكەنلەر بىلەن يېپىلىپ كەتكەچكە، سۇنىڭ يۈزىنى كۆرگىلى بولمايتتى.

قىشتا بولسا، قار بىلەن يېپىلغان كەڭ مۇزلۇق ئاپىئاق داستىخاندەك ئېچىلاتتى. سازلىقتىن ئۆتكەندىن كېيىن، قىزىل دەريا سىدىن باشلىنىدىغان بىر ئۆستەڭ سۇ قورغاننىڭ كۈنچىقىش تەرىپىنى بويلاپ باردى، ناچۇق تەرەپكە ئېقىپ تۇراتتى. ئۆستەڭنىڭ ئىككى قېشىدىكى دۆڭلۇكلەرنىڭ ئاستىدا كەڭ ئېتىزلىقلار يېيىلىپ ياتاتتى. بۇ تۇپراق ئادەملەرگە سېخىيلىق بىلەن بىرگە قىرىق، بىرگە ئەللىك ھوسۇل بېرىشكە تەييار ئىدى.

تۆرەمنىڭ قوشۇنلىرى قورغانغا ئىككى چاقىرىم كېلىدىغان ئۆستەڭنىڭ ئىككى ياقىسىدىكى دۆڭلۇكتىن پايدىلىنىپ ئۇرۇش قىلىۋاتاتتى. ئۇ ياقۇب قوشبېگىگە ئەنجانلىق يىگىتلەرنى ئوتتۇرا سەپكە تىزىشقا بۇيرۇق بېرىپ، سىدىقبەگنىڭ سەرۋازلىرىنى مانجۇلارغا يان تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىشقا بۇيرۇدى. مۇداپىئەدە ياتقان ئادەملەرگە شەبخۇن ۋە شاۋقۇن ـ سۈرەنىنىڭ ئېغىر تەسىر قىلىشىنى تۆرەم ئوبدان بىلەتتى. قورغان ئەتراپىدا چېپىشىپ يۈرگەن ئاتلىقلار «ئۇرە! ئۇرا!» دېيىشىپ، ھەممىنى لەرزىگە كەلتۈرۈشتى. قورغاننىڭ ئۇگەكلىرى ئۈستىدە دالدا قىلىنغان شاخ ـ پاخالارغا يېنىپ تۇرغان يا ئوقلىرىنى ئېتىشىپ، بىر ـ ئىككى ئورۇنغا ئوت قويۇۋەتتى. قورغاننىڭ ئىچكىرىسىدىنۇ ئوقلار ئېتىلدى. غەزەپلەنگەن مۇداپىئەچىلەرنىڭ ھاقارەتلىرى ئاڭلاندى. ئەمما، تۆرەمنىڭ قوشۇنى بىلەن ئېلىشىش ئۈچۈن ھېچكىم يۈرەك توختىتىپ قورغاندىن تاشقىرىغا چىقالمىدى.

بۇزرۇك خان تۆرەم مۇداپىئەدە ياتقانلارنىڭ كېچىسى تۈيۈقسىز مەيدانغا قوشۇن تارتىپ چىقالمايدىغانلىقىنى بىلەتتى. چۈنكى، ھەرقانداق ئەقىل ـ ھوشى بار سەركەردىنىڭ بۇنداق قاراڭغۇ كېچىدە كەلكۈندەك يامراپ كەلگەن لەشكەر ئالدىغا تەييارلىقسىز، تەرتىپسىز ئېتىلىپ چىقالمايدىغانلىقى ئۆز ـ ئۆزىدىن ئايدىڭ ئىدى. بۇ كېچىدىكى

شاۋقۇن - سۈرەن تۆرەمگە ئۆز لەشكەرلىرىنىڭ روھىنى كۆتۈرۈش ئۈچۈن كېرەك ئىدى. «جەڭنىڭ توققۇزى رەڭ، بىرى جەڭ» دەپ قەدىمكى كىتابلاردا بىكارغا ئېيتمىغان - دە! ئۇ، مۇشۇنداق شاۋقۇن - سۈرەن ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ھېچ ئەرسىدىن قورقمايدىغانلىقىنى، مانجۇلارنىڭ بولسا قورقۇپ قەلئەدىن بېرىسىگە چىقالمايۋاتقانلىقىنى نامايىش قىلماقچى، شۇنىڭ بىلەن مانجۇلارنىڭ روھىنى چۈشۈرمەكچىدى.

بۇزرۇك خان تۆرەم مانجۇلار بىلەن بولىدىغان بۇ ھايات - ماماتلىق جەڭدە ئۆز تەقدىرىنىڭ قانداق بولۇشىدىن ئەنسىرەپ جايناماز ئۈستىدە كېچىچە بىدار ئولتۇرۇپ چىقتى. گەرچە يېنىدا كۆپ جەڭلەرنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ، تەجرىبىلىك بولۇپ قالغان سەركەردىلىرى بار بولسىمۇ، ئەمما ھەقىقىي جەڭنى كۆرۈپمۇ باقمىغان تۆرەمنىڭ كۆڭلىدە ئەتە يۈز بېرىدىغان جەڭ ھەققىدە ئېنىق بىر سان يوق ئىدى. قايسى كۈنى، ياقۇپ قوشىبىگى پۈتۈن جەڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى ھەققىدە ئۆز مۇددىئاسىنى مۇپەسسەل سۆزلىگەندە، ئۇنىڭ كۆڭلى پاللىدە يورۇپ كەتكەنىدى. «جەڭ دېگەن مۇشۇنچىلىك گەپ ئىكەنغۇ» دەپ ئويلىغانىدى ئۇ. ئەمما، «ئېيتماققا ئوڭاي، قىلماق تەس» دېگەندەك، ۋاقىت قىستاپ كەلگەنسېرى بۇ قېتىمقى جەڭدە يېڭىلىپ قالىدىغاندەكلا بىلىنىپ كېتىۋاتاتتى.

ئۇ جايناماز ئۈستىدە خۇدادىن ئۆزىگە نۇسرەت ئاتا قىلىشنى تىلەپ، سەجدىگە باش قويىاتتى. «غالىب قىل، پەرۋەردىگار!» دەپ پىچىرلايتتى ئۇ ئىچىدە.

چارلىغۇچىلار قورغان ئىچىدىكى مانجۇ چېرىكلىرىنىڭ ئالدىراش سەپلىنىۋاتقانلىقىنى، تەيپاۋ (توپ - زەمبىرەك) لىرىنى سۆرىتىپ، بايراقلىرىنى تىكلەۋاتقانلىقىنى ئېيتىپ كەلگەن ھامان، بۇزرۇك خان تۆرەممۇ ياقۇپ قوشىبىگىگە پۈتۈن

لەشكەرلەرنى سەپراس - چەپراس قىلىپ تۇرغۇزۇپ چىقىشنى بۇيرۇدى. ئۆزى ئاتلىق سەپ ئالدىغا كېلىپ:

— ئوغلانلىرىم! — دەپ مۇراجىئەت قىلدى ئۇ پۈتۈن قوشۇنىغا، — جانپىدالىق كۆرسىتىڭلار. چۈنكى، يەڭسەڭلار مەڭگۈ غالىب بولۇپ ئاتىلىسىلەر؛ يېڭىلسەڭلار، دۈشمەن بېشىمىزنى خوختىغا ئاسىدۇ! سىلەرگە خۇدايىتائالا مەدەت قىلۋر، مەن سىلەرگە دۇئا قىلاي. خۇدايىم بۇيرۇسا، چوقۇم نۇسرەت بىزنىڭكى!

— ئىنشائالا! — دەپ جاۋاب قايتۇرۇشتى قوشۇندىكىلەر. تۆرەم قىسقا بىر ئايەتنى جاراڭلىق ئاۋاز بىلەن تەسىرلىك قىرائەت قىلدى - دە، خوجىلارغا خاس سىرلىق ۋە سالاپەتلىك تەرىزدە پەتىۋا بەردى:

— ئامىن، ئاللاھۇ ئەكبەر!

مىڭلىغان ئادەملەر تەڭلا:

— ئاللاھۇ ئەكبەر! — دەپ تەگبىر ئېيتقاندا، ئاسمان - زېمىن لەرزىگە كېلىپ تىترەپ كەتكەندەك بولۇپ كەتتى. بۇزرۇك خان تۆرەمنىڭ ئەۋلىيالىقىغا ئىشىنىدىغان بۇ كىشىلەر ئۇنىڭ پەتىۋاسىدىن روھلانغانىدى.

ئاپپاق خوجا دەۋرىدە، قالماقلارنىڭ پادىشاھى غالدان سىرىن بىلەن تۇزۇلگەن فارامىن① بويىچە، ئالتە شەھەر ئاھالىسى قالماقلارغا باج - سېلىق تۆلەيدىغان بولغان، شۇنىڭ بىلەن ئۇلار بىر مەھەل ئارام ئېلىپ خاتىرجەم تۇرمۇش كەچۈرگەن، ھەركىشى ئۆز كەسپى بىلەن مەشغۇل بولغانىدى. كاڭشىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا، مانجۇ خاقانلىقى جۇڭغارلارنىڭ

① فارامىن — كېلىشىم، بېتىم دېگەن مەنىدە.

خانى ئامۇر سانانى ئۆرۈشتا مەغلۇپ قىلغاندا، ئالتە شەھەر يەنە قالماقلارنىڭ ئىزىنى قوغلىشىپ كەلگەن مانجۇلارنىڭ قولىغا ئۆتتى. يەتمىش يىل چامىسىدا بۇ يۇرتلاردا يەنە ئەمىنلىك ئورنىدى. ئەمما، داۋگۇاڭ يىللىرىدا يۇز بەرگەن جاھانگىر خوجا يېغىلىقىدىن بۇيان، بۇ يۇرتلار زادى تىنچىپ باقمىدى. ھەر ئۇچ يىلدا بىر يېغا، ھەر بەش يىلدا بىر غەلىيان بولۇپلا تۇردى. ھالسىزلانغان بىچارە پۇقرالار «پىر دېمەك — پەيغەمبەر دېمەك» دېگەن ساددا ئېتىقاد بويىچە، ھەزرىتى ئاپپاقىنى بەكمۇ ئۇلۇغلىغاچقىمۇ، ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىغا ئىتائەت قىلىشنى ئۆزلىرىنىڭ بۇرچى دەپ بىلەتتى. ئۇلار «ئەگەر خىلاپلىق قىلساق، ئاسىي بولىمىز. مەھشەرگاھ كۈنى دوزاخ ئازابىغا قالىمىز» دەپ، خوجىلارنىڭ خىزمىتىدە بولۇشنى ئۆزىگە ئۇدۇم بىلدى. ئۇلار مۇشۇنداق ئېتىقاد بىلەن، جەڭگى — جېدەللەرگە ئۆزلىرىنى ئېتىشاتتى، شەھەرلەرنى خوجىلارغا ئېلىپ بېرىشەتتى. بۇ نەپسانىيەتچى خوجىلار ئۆزلىرىنىڭ تويماس نەپسى ۋە ھاۋايى — ھەۋەسلىرىگە بېرىلىپ، پۇقرالارنىڭ ئۆلۈپ — تىرىلىشى بىلەن ھېسابلاشمايتتى، ئالتە شەھەر خەلقىنى ئۆزلىرىنىڭ ئاتا مىراس قۇللىرى ھېسابلاپ، ئۇلارنىڭ باشلىرىغا كۆرمىگەن كۈننى سالاتتى.

بىر كۈنى، خوجىلاردىن بىرى بەزمە تۈزۈپ، يۇرت كاتتىلىرىنى كۈتۈۋالىدۇ. بۇ بەزمىگە دۇتار، تەمبۇر، ساتار چالىدىغان ئەلنەغمىچىلەرمۇ ھازىر قىلىنىدۇ. بەزمە داۋام قىلىپ يېرىم كېچە بولغاندا، ھېلىقى خوجا: «جاللات!» دەپ توۋلايدۇ، قىلىچلىرىنى يالتىڭلاتقان، چىرايىدىن ئاۋۇزلۇقى چىقىپ تۇرغان بەتبەشىرە ئىككى كىشى ھازىر بولىدۇ. سورۇندىكى تامام كىشىنىڭ رەڭگىرويىدا قان قالمايدۇ. ئۇلار: «قايسىمىزدىن گۇناھ ئۆتكەندۇ؟» دەپ تۇرۇشقاندا، خوجا ئەلنەغمىچىلەردىن بىرىنى ئىشارەت قىلىدۇ. جاللاتلار

هىلىقى بىچارىنى سۆرىگەن پېتى تالاغا ئېلىپ چىقىپ سويۇپ تاشلايدۇ. بۇ بىچارىنىڭ گۇناھىنىڭ نېمىلىكىنى ھېچكىمۇ بىلمەيتتى. نەچچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، ۋەزىرلىردىن بىرى:

— بۇ نەغمىچىنىڭ سەۋەنلىكى نېمە بولۇپ، ئۆزى ئۆلۈمگە لايىق بولۇپ قالدى؟— دەپ سورىغاندا، ھىلىقى خوجا:

— ئۇ ماڭا تىكىلىپ قاردى،— دەپ جاۋاب بېرىدۇ.

ھىلىقى بىچارە نەغمىچى تەمبۇرىنىڭ تارىلىرىنى تولا چېكىۋېرىپ قوللىرى ئاغرىپ، تىرناقلىرى يېرىلىپ، بارماقلىرى كۆيۈشۈپ كەتكەنمىدىكىن ياكى ھاجىتى قىستاپ، ئەدەبىكە چىقىپ كېلىشكە ئىجازەت سوراپ خوجامغا قارىغانىكەن، ئىشقىلىپ، بۇ بىچارىنىڭ ئەجىلى شۇنىڭ بىلەن توشقان.

ۋەلىخان تۆرەمنىڭ زامانىسىدا، بىر كۈنى تۆرەم بىرزىمە ئۇيۇشتۇرۇۋېتىپ، ھېچنېمىدىن ھېچنېمە يوق، «جاللات!» دەپ توۋلاپتۇ. چاقلانغان قىلىچىنى يالىڭاچلىغان بىر بەھەيۋەت كىشى دەرھال سورۇن ئەھلىنىڭ ئالدىدا پەيدا بوپتۇ. ۋەلىخان تۆرە سورۇن ئەھلىدىن بىرەيلەننى ئىشارەت قىلىپ قويۇپتۇ. جاللات ھىلىقى شور پېشانە بايقۇشنى سۆرىگەن پېتى تالاغا ئېلىپ چىقىپ بوغۇزلاپ تاشلاپتۇ. خېلى كۈنلەردىن كېيىن، بىرەيلەن: «ئۇنىڭ گۇناھى نېمىكىن؟» دەپ سورىغاندا، ۋەلىخان تۆرە:

— كۆزۈمگە بېشى يوق كۆرۈندى،— دېگەنىكەن. بۇ گەپنى ئاڭلىغان ھىلىقى ئادەم: «مەنمۇ تۆرەمنىڭ كۆزىگە باشسىز كۆرۈنۈپ قالماي» دەپ قورقۇپ كېتىپ:

— ئى ئىبارا خۇدايا، مېنى مۇشۇنداق كارامەتلىك خوجامنىڭ زامانىسىدا يارىتىپ قويغانلىقىڭغا مىڭ قەتىرە شۈكرى،— دەپ، ۋەلىخان تۆرەمنىڭ ئايىقىغا يىقىلىپ،

ئۇنىڭغا سەجدە قىلغانىكەن.

بىر كۈنى، ۋەلىخان تۆرە قەشقەردىكى بىر داڭلىق تۆمۈرچى ئۇستىنى چاقىرتىپ كېلىپ:

— ماڭا شۇنداق بىر قىلىچ سوقۇپ بەرگىنىكى، ئۇ قىلىچنى ھەرقانداق بىرنەرسىگە شىلتىسا كېسىپ تاشلايدىغان بولسۇن!— دەپتۇ. ھېلىقى ئۇستىمۇ «ياخشى بولىدۇ» دەپ، ئۇستىردىن ئۆتكۈر قىلىپ بىر قىلىچ سوقۇپ چىقىپتۇ. «تۆرەمدىن ئوغلۇمغا دۇئا ئالىمەن. ئىنئام - ئىلتىپات لىرى بولسا كۆرىمەن. ئۇلۇغلارنىڭ بالىلارغا مەرھەمىتى كاتتا بولىدۇ» دېگەن ئۇمىدتە، بىر ئوغلىنى ئەگەشتۈرۈپ، ھېلىقى قىلىچنى تۆرەمگە كۆرسەتكىلى كەپتۇ.

ۋەلىخان تۆرە قىلىچنى قولىغا ئېلىپ:

— قىلىچ مېنىڭ دېگىنىمدەك بولدىمۇ؟— دەپ سوراپ تىكەن، ھېلىقى تۆمۈرچى ئۇستا:

— ۋاي تەقسىر، دېگەنلىرىدەك بولمامدىغان!— دەپ، قول قوشتۇرۇپ تۇرۇپتۇ. ۋەلىخان تۆرە تۆمۈرچى ئۇستىنىڭ بالىسىنى ئالدىغا چاقىرىپتۇ. ھېلىقى نارەسىدە ئوغۇل تۆرىنىڭ ئالدىغا كېلىشىگە، تۆرە ھېلىقى قىلىچ بىلەن ئۇنىڭ بېشىغا بىرنى چاپقانىكەن، بىچارە ئوغۇل چىرقىراشقىمۇ ئۈلگۈرمەستىن، ئىككى نىمتا بولۇپ يەرگە چۈشۈپتۇ. ۋەلىخان تۆرە:

— بارىكالا! ناھايىتى ئۆتكۈر قىلىچ سوقۇپسەن. ئەگەر، سەن سوققان قىلىچ بالاڭنى ئىككى پارچە قىلىۋېتەلمىگەن بولسا، ئۆزۈڭنى چاپار ئىدىم،— دەپتۇ. بىچارە تۆمۈرچى ئۇستا ئۆزىنىڭ ئامان قالغانلىقىغا مىڭ قەتىرە شۈكرى قىلىپ، ئوغلىنىڭ ئۆلۈكىنى كۆتۈرۈپ، «قۇللۇق، تەقسىر!» دەپ چىقىپ كەتكەنىكەن.

بۇ يۇرتلارنىڭ گاھىدا قالماقلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كېتىشى، گاھىدا مانجۇلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ قېلىشى، ھالا

بۇگۈنكى كۈنگە كەلگەندە بولسا، ئەنجانىلىقلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ قېلىشى تامامەن سىياسىي مەقسەتلىرىنى كۆلاھۇ-جەندىلىرى بىلەن يوشۇرۇپ كەلگەن نەمەنگانلىق مۇشۇ خوجىلارنىڭ ئاباپىلىقىدىن، شۇملۇقلىرىدىن بولغان. يەنە شۇنداق تۇرۇقلۇق، ئالتە شەھەر خەلقىنىڭ خوجىلارغا مۇنداق ھەددىدىن زىيادە ئىخلاس قىلغانلىقىغا قاراپ، كىشى يا يىغلاشنى، يا كۈلۈشنى بىلمەي قالاتتى...

بىرقانچە قېتىملىق جەڭلەردىكى مەشقلەر بىكارغا كەتمىگەندى. بۇزرۇك خان تۆرەمنىڭ قوشۇنى بىر تەن، بىر جان بولۇپ ھەربىكەت قىلاتتى. سەپ خۇددى چىڭ تارتىلغان ئوقيا كىرىچىگە ئوخشايتتى، ئوتتۇرىسى سەل ئالدىغا چىقىپ تۇراتتى.

سول تەرەپ دەريا. تۆرەم پۈتۈن قوشۇننى ئوڭ تەرەپتىكى كەڭلىكلەردىن دەريا تەرەپكە يانداشتۇرۇپ چىقىشقا بۇيرۇدى. چۈنكى، دەريا تەرەپ سەل يانتۇراق ئىدى. بۇگۈن شامالمۇ تۆۋەنكى تەرەپتىن چىقماقتا ئىدى. يول يانتۇ بولسا، شامال كەيىندىن چىقىپ تۇرسا، ئۇچقۇر ئاتلار تېخىمۇ چاپسانراق چېپىشى مۇمكىن. ياقۇب قوشبېگى تۆرەمگە تەكلىپ قىلغان تولغىما ئۇسۇل چاقماق تېزلىكىدە ھەربىكەتلىنىشنى تەلەپ قىلاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ، ئۇ ياقۇب قوشبېگىگە ئاتلارنىڭ ئۇچقۇرلىرىنى تەييارلاپ قويۇشنى بۇرۇنلا بۇيرۇغان، يەر شارائىتىنىڭ يانتۇلۇقىنىمۇ تولۇق ھىسابقا ئالغاندى.

تۆرەمنىڭ قوشۇننىڭ جەنۇبتىن يانچە يېقىنلىشىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن مانجۇلار، دۇشمەن بىلەن يۈزمۇ يۈز ئۇچرىشىش ئۈچۈن قورغان ئالدىغا چىقارغان قوشۇننىڭ ئوڭ قانىتىنى ئالدىغىراق چىقىرىپ، دەريا ئىغا كەيىنىنى قىلدى ـ دە، جەنۇبقا قاراپ بۇرۇلۇشقا باشلىدى.

ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا ئىككى - ئۈچ چاقىرىمچە ئاردىلىق قالغاندا، بۇزرۇك خان تۆرەم، سىدىقبەگ ۋە ياقۇب قوشبېگىلەر خاس نەۋكەرلىرى، خىزمەتچىلىرى ۋە بايراقدارى بىلەن بىللە ئېگىز بىر دۆڭدە توختىدى. مانجۇ-لارنىڭ سەردارىمۇ سېپىلىدىن ئانچە يىراق بولمىغان بىر دۆڭلۈكتە ئاتلىق تۇراتتى. ئۇنىڭ كەينىدىكى قورغاننى ئايلىنىپ ئاققان دەريا سۈيى ئەتىگەنكى قۇياش نۇرىدا تېخىمۇ قىزىرىپ كەتكەنىدى.

مانجۇلارنىڭ قوشۇنى ئارىسىدا، بەشئاتار مىلتىق تۇتقانلار، يولۋاس سۈرەتلىك سىفەر كۆتۈرگەن، دەستىسى ئۇزۇن نەيزىلەر ۋە ئۇزۇن قىلىچلار بىلەن قورالانغان پىيادىلەرمۇ كۆپ ئىدى. ئەگەر، ئاتلىقلار ئۇلارغا توغرىدىن توغرا دۇچ كېلىدىغان بولسا، زالىپ ئېتىلغان مىلتىق ئوقلىرى، تىكەندەك تىك تۇرغان نەيزىلەر ئاتقا ياكى ئاتلىققا تېگەتتى ۋە سانجىلاتتى. ياقۇب قوشبېگى دۇشمەن پىيادىلىرىنىڭ ئوتتۇرىدا ھۇجۇم قىلىپ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، دەرھال تۆرەمگە مەركەزنى ئوچۇق قالدۇرۇپ، دۇشمەننىڭ ئىككى قانىتىنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، دۇشمەنگە ئىككى بېقىندىن ۋە كەينىدىن زەربە بېرىشنى تەكلىپ قىلدى.

ئۇنۇڭ قانىتىكى مىربابا ياساۋۇلبېشى، ئابدۇللا پەنساد ۋە غازى پەنسادلار تۆرەمنىڭ بۇيرۇقىغا ئەمەل قىلىپ، دۇشمەنگە ئالاھەزەل بىر چاقىرىم يول قالغاندا، ئاتلىرى-نى توساتتىن ئوڭ تەرەپكە بۇراشتى ۋە مانجۇلارنىڭ قوشۇننىڭ سول قانىتىنى ئايلىنىپ ئۆتۈشكە باشلىدى. تۆرەمنىڭ قوشۇنلىرىنىڭ سول قانىتىدىكى مەشھۇر سەر-دارلاردىن ئالدىراج دادخاھ ۋە ئەزىزبېك پەنسادلارمۇ بۇيرۇق بويىچە مەركەزگە تەگمەي، مانجۇلارنىڭ ئوڭ قانىتىنى ئايلىنىپ ئۆتۈشكە باشلىدى.

ئالدىنقى كۈنى كېچىسى، بۇزرۇك خان تۆرىنىڭ قارار-گاھىدا بولغان ھەربىي كېڭەشتە، تۆرەم بۇ قېتىمقى جەڭدە قانداق تاكتىكا قوللىنىشنى سورىغاندا، ياقۇب قوشبېگى ئويلىغانلىرىنى مۇنداق بايان قىلغانىدى:

— بىزدە قەدىمدىن تارتىپ ئىشلىتىلىپ كېلىنۋاتقان «بۆرە ئويۇنى» دەيدىغان بىر جەڭ ھىيلىسى بار،— دەپ سۆزىنى باشلىدى ئۇ،— مۇشۇ ھىيلە قوللىنىلغانلىكى جەڭلەرنىڭ كۆپىنچىسىدە غەلىبە قازىنىلغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بۇنداق ئۇسۇل كۆپ قوشۇن قاتناشقان جەڭلەرگە باب كېلىدۇ. بۇ ئۇسۇل بويىچە بولغاندا، قوشۇن «مەيىمەنە» (ئوڭ قانات)، «قەلب» (مەركەز)، «مەيسەرە» (سول قانات) شەكلىدە تىزىلىدۇ. قوشۇننىڭ ئالدىغا ۋە ئارقىسىغا يەنە ئىشەنچلىك يىگىتلەرنى قويۇپ، بىر قىسمىنى ئوڭغا ۋە سولغا ئورۇنلاشتۇرۇش لازىم. ئارقىدىن پىيادە ئوقچىلارنى ئىشقا سېلىپ، سەركەردە قوشۇننىڭ ئالدىدا يا ئۆلۈم، يا كۆرۈم دەپ يۈگۈرسۇن. ئالدى بىلەن ئوقچىلار يىراقتىن ئوق ئېتىپ ئورۇشسۇن. ئىككى سەپ يېقىنلاشقاندا، ھەممە ئۆزىنىڭ قارشىسىدىكى بىلەن ئورۇش قىلىشى ۋە نەيزىلىشىشى لازىم. سەپ تارقىلىپ كەتكەندە، قىلىچ، ئايپالتا بىلەن جەڭ قىلىشى كېرەك. يىگىتلەر ھەتتا چىش - تىرناقلىرىنى ئىشقا سالسۇن، ياقىسىدىن ئالسۇن، يېچىشسۇن، ئاخىرىغىچە تىركەشسۇن. شۇنداق قىلىپ، دۈشمەنگە قاچىمۇ ئارامىلىق بەرمىسۇن. دۈشمەن سېپى قالايىمىقانلىشىشقا باشلىغاندا، قوشۇن بۇيرۇق بويىچە ساختا چېكىنىپ، قوغلاپ كەلگەن دۈشمەننى پىستىرما چەمبىرىكىگە ئالغاندىن كېيىن، دەرھال قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتۈپ يوقىتىش ئۇسۇلىنى قوللىنىش لازىم. بۇنداق ئۇسۇل تارىخلاردا يەنە «توران تاكتىكىسى» دەپمۇ ئاتالغان.

ياقۇب قوشىبىگىنىڭ بۇگۇنكى جەڭ توغرىسىدىكى قىسقا، ئەمما مېغىزلىق چۈشەندۈرۈشى بۇزرۇك خان تۆرىنىمۇ ۋە باشقا كېڭەش ئەھلىنىمۇ قايىل قىلدى. بۇنىڭدىن ئۇنىڭ ھەربىي ئىشلاردا پىشقان قوماندان، ئۇستا تاكتىكچى ئىكەنلىكى چىقىپ تۇراتتى. شۇڭا، قوشۇنىنىڭ ھەرقايسى بىرلىكلىرىدىكى قوماندانلار جەڭدە زادى قانداق قىلىش كېرەكلىكىنى چۈشىنىۋالغان بولغاچقا، بۇگۇن قورغان ئىچىدىن دەۋرەپ چىققان مانجۇلار ئالدىدا ئانچە مەڭدەپ قېلىشمىدى، ئۇرۇشتىكى ئۆزگىرىش ئەھۋالىغا ئاساسەن، بۇيرۇق بويىچە تەمكىنلىك بىلەن ئىش كۆرۈپ، مانجۇلارنى خېلى ھودۇقتۇرۇپ قويدى.

ئەڭ زور كۈچنى مەركەزگە قويغان مانجۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئاۋۋال تۈزگەن پىلانىنى ئالدىراشلىق بىلەن ئۆزگەرتىشكە باشلىدى. مەركەزگە قويۇلغان قوشۇنىنىڭ بىر قىسمى ئوڭ قاناتقا قوشۇلۇپ، تۆرەمنىڭ قوشۇنىنىڭ سول قانىتىغا ھۇجۇم قىلىشقا باشلىدى.

تولغىمىنىڭ بىر نازۇك يېرى شۇكى، مەركەزگە تەگمەي ئۆتكەن ئىككى قانات بىر - بىرىدىن ئاجرىلىپ قېلىشى مۇمكىن ئىدى. دۈشمەن ئۇلارنى ئىككى بۆلەككە بۆلۈپ تاشلىشى، كېيىن كەينىدىن ھۇجۇم قىلىپ، تولغىما ئىشلەتمەكچى بولغانلارنىڭ ئۆزىنى تولغاپ قورشۇۋېلىشى مۇمكىن ئىدى. ھازىر بۇزرۇك خان تۆرىنىڭ قوشۇنىنىڭ سول قانىتى خۇددى مانا مۇشۇ ئەھۋالغا چۈشۈشكە باشلىدى.

ئەمما، مانا مۇشۇ يەردە ئەڭ يۇگۇرۇك ئاتلارنىڭ تاللانغىنى ئەسقاتتى. مانجۇ پىيادىلىرى ئالدىن كېسىپ چىقىشقا ئۇلگۈرەلمىدى. ئابدۇلا پەنساد باشچىلىقىدىكى ئۈچ - تۆت يۈز چەۋەندەز دۈشمەن قوشۇنىنىڭ كەينىگە

ئۆتۈۋىلىشقا مۇۋەپپەق بولدى. ئوك قاناتتىن سىربايا ياساۋۇلىبىشىنىڭ ئىككى يۈز ئاتلىقىمۇ ئوچقۇر ئاتلاردا دۇشمەننى ئايلىنىپ ئۆتۈپ كېلىپ، ئالدىراج دادخاھىنىڭ يىگىتلىرىگە قوشۇلدى. مانجۇلارنىڭ قوشۇنى كۈتۈلمىگەن يەردىن، ھەم ئىككى ياندىن، ھەم كەينىدىن زەربە يەپ ھودۇقۇپ قالدى. جان ئاچچىقىدا ۋارقىراۋاتقان، نەيزە يەپ، قىلىچ ۋە ئوق تېگىپ يىقىلىۋاتقان، ئاياغ ئاستىدا مىجىقلىنىپ چىرقىراۋاتقان ۋەھىملىك ئاۋازلار، تىغ، نەيزە زەربىلىرى، «ئۇر! چاپ! ھە، ئۇر!» دېگەن ۋارقىراشلار ئاتلارنىمۇ قۇترىتىۋەتكەندى. مانجۇلارنىڭ قوشۇنىنىڭ دەسلەپكى ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى بۇزۇلۇپ كەتتى. ئىككى تەرەپنىڭ ئاتلىقلىرى بىر - بىرىگە قوشۇلۇپ پىيادىلەرنىڭ ئۈستىگە باستۇرۇپ كەلدى.

مانجۇ پىيادىلىرىنى ئەمدى ئۆز قوشۇنىنىڭ ئاتلىقلىرىمۇ بېسىپ، يانجىپ كېتىشكە باشلىدى.

ئوچۇق قالغان مە كەزدىن مانجۇلارنىڭ قوشۇنىدىكى بىر قىسىم چېرىكلەر ئوتنىڭ يالقۇنىدەك ئېتىلىپ چىقىشتى - دە، تۆرەملەر تۇرغان دۆڭلۈكىگە ھۇجۇم قىلىپ كېلىشكە باشلىدى. ئوك قاناتتىكى ئابدۇللا پەنساد بىلەن غازى پەنسادنىڭ يىگىتلىرى تېخىچە مانجۇلارنىڭ قورشاۋىدا ئىدى. تۆرەملەر تەرىپىگە باستۇرۇپ كېلىۋاتقان ئىككى يۈزدەك مانجۇ چېرىكىنىڭ ئۈزايى ئىنتايىن قورقۇنچلۇق ئىدى. ئابدۇللا پەنسادنىڭ ئۇچ - تۆت يۈزدەك يىگىتى قىزغىن ئۇرۇش بولۇۋاتقان جايدىن چىقىپ، مانجۇ ئاتلىقلىرىنىڭ كەينىگە چۈشتى. ئەمما، ئۇتتۇرىدىكى مۇساپە خېلى يىراق ئىدى. ئابدۇللا پەنساد يېتىپ كەلگۈچە، مانجۇ ئاۋانگارتلىرى تۆرەمنى پۈتۈن خىزمەتچىلىرى بىلەن قوشۇپ يانجىپ تاشلىشى مۇمكىن ئىدى. بۇنى سەزگەن تۆرەمنىڭ خىزمەتـ

چىلىرى هودۇقۇپ قېلىشتى. يۇاشراق ئات مىنىپ چىققان مولا مۇھەممەت شىرىپ خەلىپىتىم:

— ھەزرىتى تۆرەم، بىزدىن نۇسرەت قاچقان ئوخشايدۇ، بىخەتەر جايغا چېكىنەيلى، — دېدى.

قورقۇپ رەڭگى تاتىرىپ كەتكەن تۆرەم بىخەتەر جايغا كېتىشكە تەمشىلىۋىدى، بايا تىن ئۇنىڭدىكى ئۆزگىرىشلەرگە دىققەت قىلىپ تۇرغان ياقۇب قوشبېگى غەزەپ بىلەن ئاچچىق قىلدى:

— نەگە؟ جانابىي تۆرەم! سىز تۇغ ئاستىدا تۇرغانلىقىڭىزنى ئۇنتۇپ قالمىڭىز؟ مۇبادا، تۆۋەنگە چۈشۈپلا كېتىدىغان بولسىڭىز، لەشكەرلىرىمىز سىزنى ۋە تۇغنى كۆرمەي، «يېڭىلىشىپتىمىز!» دەپ ئويلىشىدۇ. سىزنىڭ چېكىنىشىڭىز تولىمۇ زەھەرلىكتۇر! ئۇ — پۈتۈن قوشۇننىڭ يېڭىلىشىدىن دېرەك بېرىدۇ!

— يا ئۆلۈم، يا كۆرۈم! — دەپ ۋارقىرىدى بۇزرۇك خان تۆرە نائىلاج تىترەپ — قاقشاپ تۇرۇپ.

بۇ چاغدا ياقۇپ قوشبېگى تۆرەمنىڭ كەينىدە تۇرۇشقان خاس نۆكەرلىرگە بۇيرۇدى:

— ئاتلان ھەممىڭ! ئاۋۇ كېلىۋاتقان قارا چېرىكنىڭ ئالدىنى توس!

بۇ نۆكەرلەر قارارگاھتا قالغان ئەڭ ئاخىرقى بىر بۆلۈك لەشكەر ئىدى. ئۇلار مەخسۇسلا قارارگاھنى قوغداشقا تەيىن قىلىنغانىدى. ياقۇب قوشبېگى بۇيرۇق بەرگەندىن كېيىن، ئۇلار دۇشمەننىڭ ئۇدۇلىدىن چىقىپ، ئوق ئاتا — ئاتا، ئۇلارغا يېقىنلاپ كېلىشتى. خاس نۆكەرلەر مانجۇلاردىن ئىككى ھەسسە ئاز بولسىمۇ، دادىل ئۇرۇشۇشقا باشلىدى. دەل مۇشۇ چاغدا، نېرىقى تەرەپتىن ئابدۇللا پەنسادىمۇ ئۆزىنىڭ ئۇچ — تۆت يۈز يىگىتىنى ئېلىپ يېتىپ كەلدى. ئەمدى مانجۇ ئاۋانگارتلىرى قورشاۋدا قالدى. بىر چاغدا شۇ قورشاۋنى ئونچە ئاتلىق

مانجۇ يېرىپ چىقتى. خۇددى ئوغلاق تارتقاندا، ئوغلاق تالىشىپ تۇساتتىن تاماشىبىنلار ئۈستىگە باستۇرۇپ كېلىدىغان ئوغلاقچىلارغا ئوخشاش، ئۇلار بۇرزۇك خان تۆرە تۇرغان دۆڭلۇككە چىقىپ كەلدى. مۇلازىملاردىن بىرنەچچىسى «گۇر» قىلىپ كەينىگە قاچتى. ئەمما، تۆرەم ئۆز نۆكەرلىرىنىڭ قولى ئۈستۈن كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ تۇراتتى. ئۇ قولىدىكى دومىلە مىلتىقىدىن دۆڭنى ياقلاپ ئۆتۈۋاتقان دۈشمەن ئاتلىقلىرىغا قاراپ توختىماستىن ئوق ئۇزۇۋشكە باشلىدى. ئۇ ھېچقايسىسىغا تەگكۈزەلمىگەن بولسىمۇ، تۆرەمنىڭ شەخسەن ئۆزى جەڭگە قول سالغىنىنى كۆرگەن نۆكەرلەر ئاۋۋالقىدىنمۇ قاتتىقراق ۋارقىرىشىپ، دۈشمەن ئاۋانگارتىلىرىنى پۈتۈنلەي قىرىپ تاشلىدى.

ئېرى تەرەپتە، دۈشمەن قوشۇنىنى ئوراپ، يۆگەپ، تولىغىما ئۇسسۇلىنى ياقۇب قوشىبىگى ئېيتقاندەك ئەمەلگە ئاشۇرۇۋاتقان پەنسادلار مىڭغا يېقىن يىگىتلىرى بىلەن مانجۇ سەردارى تۇرغان دۆڭلۇككە يېتىپ باردى. پىيادىلەر ئەمدى ھېچ ئىشقا ئەسقاتمىدى. مانجۇلار سېپىدە پاتىپاراقچىلىق باشلاندى. بەزىلىرى ئاتلىرىنى دېۋىتكىنىچە دەريا تەرەپكە قېچىشقا باشلىدى. جەڭ مەيدانىدا ئېگىسىز قالغان ئاتلار ئۇياق ـ بۇياققا دوقۇرۇپ چېپىشىپ يۇرۇشەتتى. بۇ قالايمىقانچىلىقتا گاڭگىراپ قالغان پىيادە چېرىكلەر ئوتتۇرىدا قالايمىقان پىترىشىپ يۇرۇشەتتى.

ئابدۇللا پەنسادنىڭ يىگىتلىرى بۇ چېرىكلەرنى سۇر ـ توقاي قىلىپ چېپىپ تاشلاۋەردى. بىر يەردە ئۇزۇلگەن قوللار چېچىلىپ ياتاتتى، بىر يەردە بولسا باشسىز تەن ئوڭغۇل ـ سوڭغۇل تاشلىنىپ ياتاتتى، يەنە بىر يەردە ئادەم كاللىسى ساپىقىدىن ئۈزۈلگەن تاۋۇزلاردەك دومىلاپ يۇرەتتى.

دۆڭده تۇرغان مانجۇ سەرداری ئۆزلىرىدىن نۇسرەت كەتكەنلىكىنى بىلدى بولغاي، نۆكەرلىرىنى ئېلىپ دەريا تەرەپكە ئالدىراپ چېكىندى ۋە ئۇدۇل كەلگەن پېتى تولۇپ - تېشىپ ئېقىۋاتقان قىزىل دەريانىڭ ئىچىنى سالغانچە كىرىپ كەتتى. ئۇنىڭ نۆكەرلىرى دەريانىڭ قىرغىقىدا تۇرۇۋېلىپ قوغلاپ كېلىۋاتقانلارغا ئوق ئېتىپ، ئۇلارنى زادىلا يېقىن يولاتمىدى.

مانجۇلارنىڭ راستىنلا گۇلباغ قەلئەسىگە قاراپ چېكىنىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن بۇزرۇك خان تۆرىنىڭ كۆڭلى تەسكىن تاپتى. غەم - ئەندىشىلىرىمۇ تۇگىدى، قورقۇپ قېپىدىن چىقىپ كېتەيلا دەپ قالغان يۈرىكىمۇ ئورنىغا چۈشتى.

— شۇكرى! ئىگەم ئۆزۈڭگە مىڭ قەترە شۇكرى! — دەپ دۇئاغا قول كۆتۈردى بۇزرۇك خان تۆرە چەكسىز هاياجان ئىچىدە، «دۇشمەن قاچسا باتۇر كۆپىيەر» دېگەندەك، تۆرەمنىڭ مۇشۇ تاپتا جانبازلىق قىلغۇسى كېلىپ كەتتى. ئۇمۇ يىگىتلەردەك قاچقانلارنىڭ كەينىدىن قوغلىماق بولۇپ تەمشىلىۋىدى، يا قۇب قوشبېگى يەنە ئاچچىق قىلدى:

— تۆرەم، سىز نېمە قىلاي دەيسىز؟ ئۇرۇشتا قاچقانلارنى قوغلاش ئەمرۇل - ئۇمرانىڭ ئىشى ئەمەس، تۇغىنىڭ ئاستىدا شۇك تۇرىڭىز، ئۇلارنى يىگىتلىرىمىز قوغلىسۇن!

— ئېيتقىنىڭىزدەك بولسۇن، جانابىي قوشبېگى! — دېدى بۇزرۇك خان تۆرە. ئۇنىڭ مۇشۇ تاپتا تېخىمۇ زور نۇسرەت قازانغۇسى كېلىپ تاقەتسىزلىنىپ كەتكەنىدى، ئۇ كەينىدىكى بىر چاپارمىنىگە، — بېرىپ بۇيرۇقۇمنى يەتكۈز، مانجۇ سەردارلىرىنى تىرىك تۇتقانلارغا مۇكاپات بېرىمەن! — دەپ بۇيرۇق قىلدى.

ئۇ خۇددى پۇتۇن جەڭنىڭ غەلىبىسىنى ئۆزى تەنها قولغا كەلتۈرگەندەك بولۇپ، كېرىلىپ كېتىۋاتقانىدى. ئەتراپىدا تۇرغانلارنىڭ هېچقايىسىسىغا قاراپمۇ قويمايۋاتاتتى.

چاپارمەن دۆڭدىن ئات سېلىپ چۈشۈپ كېتىۋاتقاندا، تۆرەم كۆزلىرىنىڭ نەم ئىكەنلىكىنى سەزدى. غەلىبە زوقىدىن

كۆزىگە ياش كەلگەنلىكىنى ئەمدى بايقىدى - دە،
كۆلۈمسىرەپ، ئالىقىنى بىلەن كۆز يېشىنى ئاستا ئېرتىپ قويدى.
مانجۇلار قەلئەنىڭ قوۋۇق - دەرۋازىلىرىنى
مەھكەم تاقاپ، تاختا كۆۋرۈكنى تارتىۋەتتى. قەلئەنىڭ سېپىلى
ئېگىز، پۇختا ۋە قېلىن بولغانلىقتىن، ئۇنىڭ ئۈستىگە مانجۇلار
توپ - زەمبىرەك ئېتىپ ھۇجۇم قىلىپ كېلىۋاتقانلارنى
سېپىل يېنىغا زادىلا يانداشتۇرمىغانلىقتىن، بۇزرۇك خان
قۇرىنىڭ قوشۇنلىرى گۇلباغ قەلئەسىنى ئېلىشقا كۆپ
ئۇرۇنۇپ كۆرگەن بولسىمۇ، مۇشەققەتتى بىكارغا كەتتى،
ھېچقانداق نەتىجە چىقىرالمىدى، ئىككى تەرەپ تىركىشىپ
قالدى.

بىرنەچچە ئاي ئۆتكەندىن كېيىن، مانجۇلارنىڭ
خې دالويە دېگەن چوڭى: «بىزلەرنى ئۆز ھالىمىز بىلەن قويۇ
ساڭلار. بىز سىلەرگە زىممىي① لىك بىلدۇرسەك.
ھاياتىمىزغا كېپىللىك قىلساڭلار، دەرھال قەلئەنى ئېچىۋېتىپ،
سىلەرگە تەۋەلىك بىلدۇرسەك!» دەپ ئەلچى چىقاردى. بۇزرۇك
خان ئۆزە مانجۇلارنىڭ ئەلچىلىرىگە: «بولىدۇ. ئەمما شەرت شۇكى،
مانجۇلار ساقال - بۇرۇتلىرىنى چۈشۈرۈپ تاشلاپ، غۇسۇل -
تەرەت ئېلىپ، ئىسلام ئەھكاملىرىنى، مۇسۇلمانچىلىقنىڭ پەرھىز -
سۈننەتلىرىنى ئادا قىلسۇن. شۇ چاغدا، ئامانلىقىڭلار
ئاندىن تولۇق كاپالەتكە ئىگە بولالايدۇ» دەپ كەسكىن
جاۋاب بەردى.

مانجۇلارنىڭ ئەلچىلىرى بۇ جاۋابنى قەلئە قوماندانىغا
يەتكۈزگەندە، قەلئەدىكى مانجۇلار ئارىسىدا تالاش -
تارتىش يۈز بەردى. قەلئە قوماندانى خې بويۇن تەسلىم
بولۇشنى قۇۋۇۋەتلىدى:

— ھازىر قەلئە ئىچىدىكى ئۇچ مىڭدىن ئارتۇق

① زىممىي — ئۆز ئېتىقادىنى ساقلاپ قېلىپ، تەسلىم بولۇش دېگەن مەنىدە.

چېرىك ۋە ئائىلە ـ تاۋابىئاتلارنىڭ ھايانى بىلەن ئويناشماسلىق كېرەك،ـ دېدى ئۇ كەكە ساقلىنىي سىلاپ تۇرۇپ،ـ مۇشۇلارنىڭ ئامانلىقى ئۈچۈن بولسىمۇ چەنتۈلار قويغان شەرتكە كۆنۈش كېرەك. چۈنكى، «جان بولسا جاھان، ئاش بولسا قازان» دېگەن ماقال بار. جېنىمىزنى ساقلاپ قالالىساقلا، قالغىنىنى كېيىن كۆرمەيمىزمۇ! خاقانىمىز ئۆز پۇقرالىرىنى ھەرگىز تاشلىۋەتمەيدۇ.

قەشقەر خان ئامبىلى جاڭ تەي: «بىز بولساق قورغان بولىدۇ، بىز ئۆلسەك قورغانمۇ ئامان قالمايدۇ» دەپ، تەسلىم بولۇشنى رەت قىلدى ھەمدە خې دالويەنىڭ بۇزرۇك خان تۆرە بىلەن تەسلىم بولۇش ھەقىدىكى سۈلە سۆھبىتىگە قاتىنىشىشتىن قەتئىي باش تارتتى.

شۇنداق قىلىپ، ئىككى ئوتتۇرىدىكى سۆھبەت ئۇزاققا سوزۇلۇپ كەتتى. بۇزۇرۇك خان تۆرە ئەمدى تاقەتسىزلىنىشكە باشلىدى. ئۇ سىدىقبەگ ۋە ياقۇب قوشبېگى قاتارلىقلار بىلەن ئۇزۇن سۆھبەتلەشكەندىن كېيىن، قورغانغا شەبخۇن قىلىش قارارىغا كەلدى ۋە ئىچكىرىسىدىن ماسلىشىش ئۈچۈن، قېچىرچىلىق قاسىم قۇلۇپساز دېگەن بىرىنى قەلئە ئىچىگە خۇپىيانە كىرگۈزۈۋەتتى.

ئەتىسى تۈن نىسپى بولغاندا، ئۇلار قورغان ئەتراپىغا شىپقاپ كېلىشتى. قورغان ئەتراپىدا سۇ تولدۇرۇپ قويۇلغان تىرەن خەندەك بار ئىدى. خەندەكتىن دەرۋازىغا ئۆتىدىغان كۆۋرۈكمۇ مەخسۇس زەنجىر بىلەن قووۇق تەرەپكە كۆتۈرۈپ قويۇلغانىدى. ھۇقۇشنىڭ ھۇۋلىشىغا ئوخشاش ئاۋازنىڭ ئاڭلىنىشى بىلەن تەڭ، ھېلىقى قاسىم قۇلۇپساز دېگەن كىشى ئاللىقاچان قەلئەنىڭ قېچىرچى دەرۋازىسىنى ئېچىپ قويغانىدى. شۇ ئەسنادا، يىگىتلەردىن بىرى سىپىل خەندىكىدىكى سۇنى شالاپلاتماي سىپىل تەرەپكە ئۆتۈۋالدى ـ دە، كۆۋرۈكنىڭ زەنجىرىنى

بوشتىپ، كۆۋرۈكنى چۈشۈرۈپ بولدى.

ئابدۇللا پەنساد بىلەن مىربابا ياساۋۇل بېشى خەندەك لىۋىگە كېلىپ تۇرۇشقانىدى. قووۇق ئېچىلىپ كۆۋرۈك چۈشۈشى بىلەن تەڭ، ئۇلار قووۇق ئىچىگە ئات سېلىپ، قىلىچ يالىڭاچلاپ بېسىپ كىردى.

قاراڭغۇدا مانجۇلار دۈشمەن قايسى، ئۆزىنىڭ ئادەملىرى قايسى، ئاجرىتالماي قالدى. ئۇلارنىڭ كۆزىگە يۇگۇرۈپ كېلىۋاتقانلارنىڭ ھەممىسىلا دۈشمەن كۆرۈندى. گۇلباغقا بىرنەچچە مىڭ كىشىلىك دۈشمەن باستۇرۇپ كىرگەن ئوخشايدۇ، دەپ قېلىشتى مانجۇلار.

سەھەردىكى غەرق ئۇيقۇسىدىن قورقۇپ ئويغانغان يېڭىشەھەرلىكلەر تۆرەمنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ مانجۇلارنى قوغلاپ يۇرگەنلىكىنى تاڭ يورۇغاندا ئاندىن بايقىدى. مانجۇلاردىن نارازى كىشىلەر ناھايىتى كۆپ ئىدى. ھۇنەرۋەنلەر بۇلانغان، دېھقانلارنىڭ ئېتىزلىرىنى مانجۇلارنىڭ بىمېسىاب ئات ـ ئۇلاغلىرى چەيلىۋەتكەن، مانجۇلار تەرىپىدىن ۋەھشىيلەرچە ئۆلتۈرۈلگەن جاھانگىر خوجىنىڭ تەرەپدارلىرى قاتىللاردىن قىساس ئېلىش ئۈچۈن، كاسىپلارنى ۋە دېھقانلارنى قۇتراتقانىدى. ھاكىمىيەت ئۆزگىرىپ، مانجۇلارغا نۇسرەت يۈزىنى تەتۈر قىلىۋالغاندىن كېيىن، مەنسىپىدىن ئاجراپ قالغان ئىلگىرىكى بەگلەر: «مانجۇلار خوجىلارنىڭ قاتىلى!» دەپ خۇن دەۋاسى قىلىپ چىقىشتى. بۇزرۇك خان تۆرىنىڭ قوشۇنىنىڭ ئەتراپىغا بەش ـ ئالتە مىڭ كىشىلىك قۇترىغان قىساسكار خالايىق قوشۇلدى. ئۇلار خان ئامبالنىڭ ئادەملىرىنى يوشۇرۇنغان يەرلىرىدىن تېپىپ چىقىشاتتى. كوچىدا قېچىپ يۇرگەنلەرنىڭ ئالدىنى توسۇپ قورشىۋالاتتى. پىچاقمۇ، پالتىمۇ، تاياقمۇ، تاشمۇ، خىشمۇ، ئىشقىلىپ، قوللىرىغا نېمىلا چىقسا شۇنىڭ بىلەن زالىملارنى ئۇرە ـ ئۇر قىلىپ، ئۆلتۈرۈپ، يانچىپ تاشلىشاتتى. قۇترىغان خالايىق ئارىسىدا

يەرلىك ھاكىمبەگلەر ۋە نېقىپ بەگلەردىن جەبىر - زۇلۇم كۆر-
گەن ئادەملەرمۇ كۆپ ئىدى. ئۇلار بەش - ئون يىل بۇرۇنقى
قىساسلىرىنىمۇ ئەمدى مانا بۇ مانجۇلاردىن ئالماقتا ئىدى.

قەلئە ئىچىدىكى خان ئامبال تۇرىدىغان يامۇلنىڭ ئەترا-
پىغا تۆرەمنىڭ يىگىتلىرىدىن قاراۋۇل قويۇلغان بولۇپ، ھېچ-
كىمنى بۇ تەرەپكە ئۆتكۈزمەيۋاتاتتى. خې دالويە باشچىلىقىدىكى
تەسلىمنى قوبۇل قىلغان بىر توپ مانجۇلار ۋە ئۇلارنىڭ ئائە-
لە - تاۋابىئاتلىرى ياقۇب قوشبېگى تەرىپىدىن يالاپ ئېلىپ
چىقىپ كېتىلدى.

يامۇلنىڭ ئىچىدىكى ھويلىدىن «گۇمباڭ!» قىلغان قاتتىق
پارتلاش ساداسى چىقىپ، قاپقارا ئىس - تۈتەك ئاسمانغا تۇ-
رۇلۇپ - تۇرۇلۇپ كۆتۈرۈلدى.

ئەسلىدە خان ئامبال جاڭ تەي سەپدىشى خې بويۇننىڭ
بۇزرۇك خان تۆرە بىلەن سۇلھ قىلىش ئىشىغا قاتنىشىشتىن باش
تارتقاندىن كېيىن، تۆرەمنىڭ قوشۇنلىرى قورغانغا باستۇرۇپ
كىرگەن كۈنى، ئۆزىنىڭ قورۇسىغا كىرىۋېلىپ، ئائىلە - تاۋا-
بىئاتلىرى ۋە چاكار - دېدەكلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئۆز ئەترا-
پىغا يىغىپ، شۇ يەرگە ئالدىنئالا كۆمۈپ قويۇلغان بىر ئىدىش
پورۇخنىڭ پىلتىسىگە چېكىۋاتقان ئۇزۇن غاڭزىسىدىكى ئوتنى
يېقىپ، ئۆزلىرىنى پارتلىتىپ ئۆلتۈرۈۋالغانىدى. بايامقى
پارتلاش ئاۋازى مۇشۇنىڭدىن چىققانىدى.

كۈن چىقىۋاتقاندا، سېپىل سىرتىدا مانجۇلارنىڭ گۈلباغ
قەلئەسىگە يارىدەمگە كەلگەن كىچىك بىر قوشۇنى پەيدا بولدى.
ئەمما، ئۇلار سۇ بىلەن تولدۇرۇلغان خەندەكتىن بېرىسىگە
زادىلا ئۆتەلمىدى. سېپىلنىڭ قېچىرچى دەرۋازىسى، تازغۇن
دەرۋازىسى، بارىن ۋە ناچۇق دەرۋازىلىرىنىڭ ھەممىسى بۇز-
رۇك خان تۆرىنىڭ ئادەملىرى تەرىپىدىن مەھكەم ئېتىۋېتىلگەن،
خەندەكلەرنىڭ كۆۋرۈكلىرى تارتىۋېتىلگەنىدى. شەھەر ئىچىدە،

ئىنتىقام ئېلىش داۋاملاشماقتا ئىدى.

نەزمە:

يىللار چەكسىز، پايانى يوق، هايات ئۇزۇن!
جاهاندا خەلق بېشىمىزدىن ئۆتمەك ئىستەر.
قولدىن - قولغا ئۆتۈپ شاهلىق بىزگە يەتتى،
بىزدىن يەنە باشقا قولغا شۇنداق ئۆتەر.

— شەيخ سەئىدى

ئون بىرىنچى باب

هەفتەئىي مۇھەممەدان ①

مىلادى 1865 - يىل 12 - ئاي.

بازار كۈنى. قەشقەردىكى ئەنجان رەستىسىدە ئادەم ناھايىتى كۆپ ئىدى. بىر توپ ئەنجانلىق نەۋكەرلەر كۈن نۇرىدا يەتتە خىل رەڭ بىلەن تاۋلىنىپ جۇلالىنىۋاتقان قەشقەر خان ئەتلىسىگە خېرىدار بولۇپ قېلىشتى. ئۇلار ئىچىگە تىك ياقىلمىق كۆڭلەك، تېشىغا سەقەرلات تون كىيگەن سېمىز سودىگەرگە تۆت كىيىملىك خان ئەتلەس ئۆلچەپ بېرىشنى بۇيرۇشتى.

سودىگەر ياغاچ گەزنى قولىغا ئالدى - دە، ئەنجانلىق نەۋكەرلەرگە مەسخىرە بىلەن كۆز يۈگۈرتۈپ:

— ئاۋۋال پۇلۇڭنى كۆرسەت،— دېدى،— ئاقچاڭ قانداق تەڭگە؟

چوڭ قالپاق كىيگەن بىر يىگىت كۆن قاپچۇقىدىن ئۇچ - تۆتچە كۈمۈش تەڭگە ئېلىپ سودىگەرگە بەردى.

---

① هەفتەئىي مۇھەممەدان — يەتتە مۇھەممەتنىڭ مازىرى، دېگەن مەنىدە. بۇ جاي يەكەن ناھىيە بازىرىنىڭ ئەتراپىدا بولۇپ، ھازىر «پىرىمنىڭ مازىرى» دەپ ئاتىلىدۇ.

سودىگەر قولىدىكى بىر مىسقاللىق شەرئىي ئاق تەڭگىنى كۆرۈپ، خۇددى ئۇششۇك تەگكەن پىلەكتەك سالپايدى ـ دە، پۇلنى دەرھال ئىگىسىگە قايتۇردى.

بىلىگە خەنجەر ۋە قىلىچ ئاسقان بەستلىك ئەنجانلىق باش نەۋكەر ئاۋۋال ئالىقىندىكى كۆمۈش تەڭگىلەرگە، كېيىن سودىگەرگە تەئەججۈپ نەزەرى بىلەن تىكىلدى:

ــ نېمە بولدى ئاخۇن؟ مۇنۇ پۇلدا نېمە ئىللەت بار؟

ــ بۇ ئىككى يېرىم مىسقال ھېسابىدا خەجلىنىدىغان تەڭگە، مەن ئالمايمەن!

ــ نېمە ئۈچۈن ئالمايسىز، ئاخۇن؟ نېمە ئۈچۈن؟ ــ تىت ــ تىت بولۇپ سورىدى ئەنجانلىق باش نەۋكەر.

ــ پۇلۇڭنىڭ سالمىقى توشمايدۇ، ئالسام زىيان تارتىمەن.

ــ بۇ شەرئىي ئاق كۆمۈش تەڭگە ئىدىغۇ؟ نېمىشقا ئالمايسىز ئاخۇن؟

ئۇنىڭ بۇ سوئالىغا بىر چەتتە تۇرۇپ تاماشا كۆرۈۋاتقان قەشقەرلىق ئۆكتەم بىر يىگىت جاۋاب بەردى:

ــ ئەنجانلىقلارنىڭ پۇلى جا!

ــ جا؟ــ دەپ ئەنجانلىق باش نەۋكەر ھېلىقى ئۆكتەم يىگىتكە ئېتىلدى. ئەمما، ئۇ يىگىت ئۆزىنى بازارغا لىق تولغان خالايىقنىڭ ئارىسىغا ئاتتى. شۇ چاغدا دۇكانلار ئارىسىدىن كىم-دۇر بىرى ئەنجانلىق باش نەۋكەرگە تاش ئاتتى ۋە:

ــ ئەنجانلىق، كەت يۇرتۇڭغا!ــ دېگەن ئاۋاز ئاڭلاندى.

كۆزلىرىدىن ئوت چاقناۋاتقان ئىككىنچى ئەنجانلىق نەۋكەر ھېلىقى سودىگەردىن تەھدىت بىلەن سوزۇپ سورىدى:

ــ ئاخۇن! بىزنىڭ پۇلنى ئالمايسىز ـ ھە؟

سودىگەر ئەمدى ئۇنىڭ غەزىپىدىن قورقىنىدى. شۇڭا، مۇلايىملىشىپ سۆزلەشكە باشلىدى:

ــ مېھمان، بىز كونا پۇلدا سودا قىلىپ كېلىۋاتىمىز.

— گونا پۇل؟ ئاخۇن! سىزگە مانجۇلارنىڭ پۇلى كېرەكمۇ؟

قەشقەر بازىرىدا ھەقىقەتەن مانجۇلار چىقارغان بىر مىسقاللىق تەڭگىلەر ياخشى ئۆتەتتى. چۈنكى، بۇ تەڭگىلەرنىڭ سالمىقى ئېغىرراق، دېمەك، قىممىتىمۇ يۇقىرىراق ئىدى. ياقۇبەبەگ كۈندىن ـ كۈنگە ئېشىپ بېرىۋاتقان مالىيە چىقىمىنى قامداش ئۈچۈن، بىر مىسقاللىق كونا كۈمۈش تەڭگىگە ئوخشاش بىر مىسقاللىق تەڭگە سوقتۇرۇپ، ئىككى يېرىم مىسقال ھېسابىدا خەجلەشنى جاكارلىغانىدى. ئەمما، كىشىلەر يەنىلا مانجۇلارنىڭ بىر مىسقاللىق تەڭگىسىنى خەجلىشەتتى. شۇڭا، ئالتە شەھەر ئەتراپلىرىدا شۇ چاغلاردا مانجۇلار چىقارغان بىر مىسقاللىق تەڭگىلەرنىڭ خېرىداری ياقۇبەبەگ چىقارغان ئىككى يېرىم مىسقاللىق تەڭگىلەرگە قارىغاندا كۆپرەك ئىدى. ئەمما، غەزەپلىنىپ تۇرغان ئەنجانلىق باش نەۋكەرگە سودىگەر بۇنى ئۇچۇق ئېيتمىدى.

— مانجۇلار يوق بولدى! بىز سىز ئاخۇنلار ئۈچۈن ئۇلارنى يوقىتىپ بەردۇق! — دېدى ئەنجانلىق باش نەۋكەر.

شۇ چاغدا كىمدۇر بىرى:

— مانجۇلارنى بىز ئۆزىمىز يوقاتتۇق، سەن تەييارغا ھەييار بولدۇڭ! بازارنى بىكار قىل، ئەنجانلىق! — دېدى ـ دە، دۇكان ئالدىدا تۇرغان ئەنجانلىق نەۋكەرلەرگە چالما ئاتتى. چالما ئۇلارنىڭ باشلىرىغا تېگىپ، ئۇۋۇلىپ چۈشۈپ، توزانلىرى يۈزلىرىگە چېچىلدى. خالايىق ئارىسىدىن ئاللىكىملەرنىڭ كۈلگىنى ئاڭلاندى. ئەنجانلىق باش نەۋكەر قىلىچىنى قىنىدىن شارتتىدە سۇغۇرۇۋالدى ـ دە، چالما ئاتقان ھېلىقى ئادەمنى قاراشتۇردى، ئەمما تاپالمىدى. كېيىن يەنە سېمىز سودىگەرگە يۈزلەندى. سۆزىنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىنى سوزۇپ سوردى:

— ياقۇبەبەگنىڭ پۇلىنى ئالمايسىز ئاخۇن!؟

سودىگەر ئۇنىڭ قولىدىكى قىلىچىدىن قورقۇپ تىترەپ كېتىۋاتاتتى:

— مەن ئالسام، زىيان تارتىمەن...

ئەنجانلىق باش نەۋكەر يەنە بىر قېتىم:

— ئالمايسىزمۇ؟ — دەپ سوزۇپ سوردى — دە، كېيىن ئەتراپتىن ھەدەپ ئېتىلىۋاتقان، باش — كۆزلىرىگە تېگىپ يېرىپ تاشلىغان تاش ۋە چالمىلارنىڭ ئەلىمىنىمۇ بىراقلا ھېلىقى سودىگەردىن ئېلىپ، ئۇنىڭ كەڭ يەلكىسىگە بارلىق كۈچى بىلەن قىلىچ ئۇردى. ئۆتكۈر قىلىچ سودىگەرنىڭ گۆشلۈك يەلكىسىنى بوينىنىڭ ئالدىدىن تاكى كىندىكىگىچە توغراپ كېسىپ چۈشتى. شۇ چاغدا، يەنە بىر ئەنجانلىق نەۋكەرمۇ قىلىچىنى يالىڭاچلىدى — دە، بىر زەربە بىلەن زوڭزىيىپ قالغان سودىگەرنىڭ بېشىنى تېنىدىن جۇدا قىلدى. سېمىز سودىگەرنىڭ باشسىز بوينىدىن شارىلداپ ئېقىۋاتقان قان پۈتۈن دۈكاندىكى ئەتلەسلەر ۋە يىپەك رەختلەرگە چاچرىدى.

بۇنى كۆرگەن ئادەملەر قىيا — چىيا قىلىشىپ، ۋەھىمە ئىچىدە قېچىشقا باشلىدى.....

× ×

كېيىنكى چاغلاردا، ياقۇببەگنىڭ ئەڭ زور ئارزۇسى — كۈچادىكى راشىدىن خان بىلەن خوتەندىكى ھاجى پادىشاھ ئۈستىدىن ئۇزۇل — كېسىل غەلىبە قىلىپ، يەتتە شەھەر تەۋەسىدە، ھەتتا پۈتۈن پەرغانە، ياق، پۈتۈن تۇركىستان تەۋەسىدە «بىر دۆلەت» بولۇپ، يېگانە يۇرت سوراش بولۇپ قالغانىدى. «بىر غىلاپقا ئىككى قىلىچ سىغمايدۇ. پۈتۈن يەتتە شەھەرگە ياكى مەن بەدۆلەت بولۇشۇم كېرەك. ياكى تۆرەم!» ياقۇببەگ شۇ پىكىر ئاساسىدا، بۇزرۇك خان تۆرىنى ئوتتۇرىدىن ئىرغىتىپ تاشلاشنىڭ كويىدا ئۇزۇندىن بۇيان مەشغۇل ئىدى. بۇنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن، ئاستىرتتىن بىر — بىرلەپ ھەربىكەت قىلماقتا ئىدى. ئۇ ئىشنى ھەممىدىن ئاۋۋال تۆرەم بىلەن سىدىقبەگنىڭ

ئارىسىغا سوغۇقچىلىق سېلىشتىن باشلىدى. «تۆرەم سىدىقبەگنى قوغلىۋېتىش ئۈچۈن، بەدەخشاندىن قوشۇن كەلتۈردى. بۇ تېخى ئەسكەرلەرنىڭ بېشى. ئارقىدىن نەچچە مىڭ لەشكەر كېلىدۇ...» دەپ سۆز تارقاتتى ئۇ.

ئەسلىدە، كۈچالىق خوجىلار بىرىنچى قېتىم ياقۇببەگ بىلەن سوقۇشۇپ يەكەننى ئۇنىڭغا تارتقۇزۇپ قويۇپ قاچقاندىن كېيىن، شۇ چاغلاردا ئاقسۇ ھاكىمى بولۇپ تۇرۇۋاتقان جامالىدىن خوجىنىڭ ھىممەت ۋە قەھرىمانلىقى قايناپ ـ تېشىپ، غەيرىتى جۇش ئۇرۇپ، ئولتۇرالماي قالغانىدى: «ئۆزۈم بېرىپ، يەكەن بىلەن قەشقەرنى پەتھ قىلمىسام ھېساب ئەمەس. ياقۇببەگ دېگەن ئەنجانلىقنى تىرىك تۇتۇپ، بېشىغا ئىنسان كۆرمىگەن خارلىقلارنى سېلىپ، ئۇنى ئېتىمنى يېتىلەيدىغان مىراخور قىلمىسام، قارى بالا بولماي كېتەي!» دەپ قەسەم ئىچىپ، ئاسمانغا تېپىپ، جاھانغا پاتماي كەتكەنىدى ئۇ. ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى بىر توپ خۇشامەتچىلىرى: «ۋاي شۇنداق بولىمىدىغان! يۇرتىدىن تانغان ئاشۇ يالاڭتۆش ئەنجانلىقنىڭ قولىدىن نېمە كەلسۇن!» دەپ، ئۇنىڭغا ھەددىدىن زىيادە خۇشامەت قىلىشىپ، ئۇنىڭ دىققىتىگە مەمەنلىك تۇتۇنىنى تېخىمۇ ئۇلغايتىۋەتكەنىدى. ئۇ ئۆزىنى چاغلىماي، قوشۇنىنى باشلاپ، ھەيۋەت ـ ھەشەمەت بىلەن قەشقەر تەرەپكە ئاتلاندى. شۇ چاغدا، بەدەخشان تەرەپتىكى گۇلابىنىڭ ھاكىمى ھەمراخان دېگەن بىر باھادىر ئۇچ يۈزدەك بەدەخشانلىق زەبەردەست پالۋان ئەسكەرلەرنى قورال ـ ياراقلىرى بىلەن ئېلىپ، ئۇنىڭغا ياردەمگە كەلگەنىدى. جامالىدىن خوجا: «بىزگە ياقا يۇرتنىڭ ئادەملىرى كېرەك ئەمەس» دەپ، ئۇلارنى قوبۇل قىلماي قويدى. نائىلاج، بۇ بەدەخشانلىق نا ئۈمىد بولۇپ قايتىپ بېرىپ، بۇزرۇك خان تۆرەمگە قوشۇلۇپ كەتتى. ياقۇببەگ مۇشۇ بەدەخشانلىقلاردىن تۆرەم بىلەن سىدىقبەگنىڭ ئارىسىنى بۇزۇش ئۈچۈن

پایدىلاندى. تۆرەم بىلەن سىدىقبەگنىڭ ئارىسىدىكى سوغۇقچىلىق ياقۇببەگنىڭ ھىيلىسى بىلەن مانا مۇشۇنداق ۋۇجۇدقا كەلگەنىدى. «سىدىقبەگنى تۆرەمنىڭ يېنىدىن نېرى قىلغاندىلا، تۆرەمنىڭ كارى ئاسان بولىدۇ» دەپ ئويلايتتى ئۇ. شۇڭا، بۇ ئىشنىڭ ئاستىغا پىلىتە قويۇپ، ئۇنى خۇسۇمەت ئوتىدا ياندۇرۇپ، نىزاھ پىلىكىنى ئوت ئالدۇرماقچى بولدى. مۇبادا بۇ پىلىتە ئوت ئېلىپ كەتسىلا، ئۇ كۆتكەن مەقسىتىگە يېتەلەيتتى. ئەمەلىيەتتىمۇ شۇنداق بولدى.

بۇزرۇك خان تۆرىنى ياقلايدىغان گىشىلەر بۇ سىردىن ۋاقىپ بولۇپ، تۆرەمگە كۆيۈنۈپ:

— تۆرەم، ئەنجانلىققا ئىشەنمەك! بۇ ئەنجانلىقلار سىزنى ئوڭدا قويىدۇ،— دېيىشكەنىدى،— ئەنجانلىقلار ئۆزىڭىزگە سادىق بولسۇن دېسىڭىز، سىدىقبەگنى يېنىڭىزدىن نېرى قىلىماڭ. سىدىقبەگنى يېنىڭىزدا تۇتقانلىقىڭىز، قىلىچنىڭ دەستىسىنى قولىڭىزدا تۇتقانلىڭىز بولىدۇ! چۈنكى، ئەركەكنىڭ كەمىرىدىكى شەمشەر قىنىدا تۇرۇپمۇ كۆچ بېغىشلايدۇ!

ئەمما، تۆرەم بۇ نەسىھەتلەرنى زادىلا ئاڭلىمىدى. قەشقەرلىقلەرنىڭ نەمەنگانلىق خوجىلارغا ئىخلاسى ئەزەلدىن كۆچلۈك بولغاچقا، سىدىقبەگ شۇنچىۋالا كەڭ قەشقەرگە سىغمىدى. ئاخىرى، «تۆرەملەر كەلدى، ئەمدى قىپچاقلارنى شەھەردىن قوغلاپ چىقىرايلى!» دېگەن چۇقان ـ سادالار ئىچىدە، بىرمۇنچە باشباشتاق ئالامان شەھەردىكى قىرغىز ـ قىپچاق قېرىنداشلىرىنى تاياق ـ توقماق بىلەن ئۇرۇپ قوغلىغىلى تۇردى. قىرغىز ـ قىپچاقلار قېچىشقا باشلىدى. تۆرەمنىڭ بۇ ئىشلار بىلەن كارى بولمىدى. ياقۇببەگ بولسا، ئوت ئۈستىگە ياغ چېچىپ، نىزاھ ئوتىنى تېخىمۇ ئۇلغايتىۋەتتى. ئاخىرى، سىدىقبەگمۇ قەشقەردە تۇرالماي، ئۆز ئادەملىرىنى ئېلىپ، سەھراغا چېكىنىپ، يۇرتى بارىنغا بېرىۋالدى.

یاقۇببەگ ئۇنى بارىندىمۇ تىنچ ياتقىلى قويمىدى. چۈنكى ئۇ: «ناۋادا بىر كۈنلىرى تۆرەم بىلەن ئارىمىزغا سوغۇقچىلىق چۈشۈپ قالسا، بۇ ئىككىسى ئىتتىپاقلىشىپ يەنە بىرلىشىۋالىدۇ. ئۇ چاغدا مەن ھەم ئىچىدىن، ھەم تېشىدىن بولۇپ، ئىككى تاشنىڭ ئارىسىدا قالىمەن» دەپ ئەندىشە قىلاتتى. شۇڭا، بۇنداق ئاقىۋەتنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، ئالدامچىلىق قىلىپ، سىدىقبەگنى يەنە تۇزاققا دەسسەتمەكچى بولدى.

سىدىقبەگ ئۆزىمۇ قارا تۇرك ئادەم ئىدى. شۇڭا، یاقۇببەگنىڭ قۇرئان تۇتۇپ تۇتۇپ: «كۆڭلىمىزدىكى ئاداۋەتنى چىقىرىپ تاشلايلى! دوستلۇق كەمىرىنى مەھكەم باغلاپ، بىر - بىرىمىزگە زىيان - زەخمەت قىلمىشايلى!» دەپ ئىچكەن قەسىمىگە ئىشىنىپ قالدى. يېڭىسار ئېلىنغاندىن كېيىن، ئۇ یاقۇببەگكە ئىشىنىپ يەنە قايتىپ كەلگەنلىكىگە پۇشايمان قىلدى. ئەمما، ئىش كېچىككەنىدى! ئۇ دەرھال ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ يېڭىساردىن قەشقەرگە قايتىپ كەلدى - دە، قورغاننى مەھكەم تاقاپ بېكىنىۋالدى. یاقۇببەگمۇ ئۇنى تىرىك قولغا چۈشۈرۈش ئۈچۈن، قورغانغا دەرھال ھۇجۇم قىلماي مۇھاسىرىگە ئېلىپ، پۇرسەت كۈتۈپ یاتتى. ئاخىر، سىدىقبەگنىڭ سەۋر قىلىشقا مەجبۇرى قالماي، بىر كېچىدىلا قورغاننى تاشلاپ قاچتى. یاقۇببەگنىڭ ئادەملىرى ئۇنىڭ كەينىدىن قوغلاپ بېرىپ، سېرىققولنىڭ ئايىقىدىكى قوتاز قۇيىرۇق دېگەن يەردە ئۇنىڭغا يېتىشىۋالدى. سىدىقبەگ قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، ئەمما، ئېتىغا ئوق تېگىپ يىقىلدى - دە، ئۆزى ئەسىرگە چۈشۈپ قالدى. یاقۇببەگ ئۇنى بۇزرۇك خان تۆرىنىڭ ئالدىدىلا سوراق قىلىپ، پۈتۈن توقا - لەنەتنى ئۇنىڭ گەدىنىگە ئارتتى - دە، ئاندىن ئۇنى بوغۇپ ئۆلتۈرۈشكە بۇيرۇق چۈشۈردى. بۇ ئىش مىلادى 1865 - يىلى 11 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى يۈز بەرگەنىدى. كېيىنكى چاغلاردا، قەشقەر ئۆلىمالىرىنىڭ بىر يىغىندا، مولا مۇھەم-

مەتیار خەلپىتىم سىددىقبەگ پاجىئەسىنى ئەسلەپ، سورۇن ئەھـ
لىگە مۇنداق ھېكايەتنى سۆزلەپ بەرگەنىدى:

بىر ئورمانلىقتا ئېگىزلىكتە ھەممە دەرەخلەردىن بېشى ئۈستۈن، چوڭلۇقتا بارلىق دەرەخلەردىن كاتتا، سايىسى ھەمـ مىدىن ياخشى بىر چىنار بار ئىكەن. بۇ چىنارنىڭ تۈۋىدە بىر چاشقان ئۇۋا تۇتقانىكەن. ئۇ ھىيلىگەر، پەملىك ۋە ھوشيار بولۇپ، بىر پىكىر يۈرگۈزۈش بىلەن مۇشكۈل چىگىشلەرنى قىيىپ يېشىۋېتەلەيدىغان چاشقان ئىكەن. ئۇنىڭغا يېقىن بىرجايدا بىر مۇشۇكمۇ ئۇۋا تۇتقان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئۇۋىسى بار جايغا ئوۋـ چىلار ناھايىتى كۆپ كېلىدىكەن ۋە تۈزاق قويىدىكەن. بىر كۈنى، بىر ئوۋچى نەق ئاشۇ دەرەخ تۈۋىگە تۈزاق بېسىپتۇ ۋە بىر پارچە گۆشنى بۇ تۈزاققا بېكىتىپ قويۇپتۇ. ھېلىقى مۇشۇك نەپسىنىڭ كەينىگە كىرىپ، تۈزاقتىن غاپىل بولۇپ قېلىپ، گۆشنى چىشلەپ تارتىشى بىلەن تەڭلا، تۈزاققا چۈشۈپ قاپتۇ. دەل شۇ چاغدا، چاشقان ئۈزۈق ئىزدەپ تۆشۈكتىن چىققانىكەن. ئۇ، تۈيۇقسىز تۈزاقتىكى مۇشۇكنى كۆرۈپ قاپتۇ. ئۇ خاتىرجەم بولۇپ ماڭاي دېيىشىگە، بىر تەرەپتە ماراپ ياتقان بىر مولۇنـ نى كۆرۈپ قاپتۇ. بىسەرەمجان بولۇپ ئۈستىگە قارىسا، بىر قاغا دەرەخنىڭ شېخىدا ئولتۇرۇپ، ئۇنى ئالماقچى بولۇپ تىكىـ لىپ قاراپ تۇرغانىكەن، چاشقان ئىزتىراپقا چۈشۈپ قاپتۇ. «ئەگەر ئالدىمغا ماڭسام،— دەپ ئويلاپتۇ ئۇ، — مېنى مۇشۇك تۈتۈـ ۋالىدۇ. كەينىمگە يانسام، مولۇننىڭ چاڭگىلىغا چۈشىمەن، ئۆز ئورنۇمدا تۇرۇۋەرسەم، قاغا كېلىپ ئالىدۇ. بۇ بالالاردىن ئۆزۈمنى قانداق ھىيلە بىلەن قۇتۇلدۇراي؟ ھازىر ماڭا ھەممە بالالارنىڭ ئىشكى ئوچۇق ۋە ھەممە قۇتۇلۇش ئىشىكـ لىرى تاقاقلىق تۇرۇپتۇ. بۇنداق چاغدا، ماڭا ئەقىلنىڭ سايىسـ دىن ياخشىراق پاناھ، دانىشمەنلىكتىن شەپقەتلىكرەك يارەمـ چى يوق. ھازىر ماڭا لايىق تەدبىر شۇكى، مۇشۇك بىلەن

سۇلـه قـىلىـشـىم زۆرۇر، چـۈنكى ئۇ تۇزاقتا، هازىر ئۇ ماڭا موهتاج. ئۇنىڭ بىلەن ئىتتىپاق بـولسام، باشـقا دۇشمەنلىرىـم تەمەدىن ئۈمىد ئۈزىدۇ.»

ــ ئەي مـۇشۇك،ــ دەپتۇ چاشـقان،ــ مـەن هەمـىشـە ساڭا غەم يەتكىنىنى كۆرسەم خۇشال بولار ئىدىـم هەمدە هەمىشە ساڭا زەرەر يەتسە ئىكەن دېگەن ئارزۇدا يۈرەتتىم، لېـكىن بۇ-گۈن مەنمۇ خۇددى سەندەكلا بالاغا مۇپتـىلا بـولـۇپ قالدىـم. شۇڭا، ساڭا دوستلۇق قولىنى سۇنماقچى بولـدۇم. شۇنداق قىلـ ساق، ئىككىلىمىزلا بۇ بالالاردىن قۇتۇلۇپ كېتەلـەيمىز. سۆزۈمـ نىڭ راستلىقى ئۈچۈن ئاۋۇ ماراپ تۇرغان مولۇن بىلەن دەرەخ ئۈستىدە مېنى قەستلەپ ئولتۇرغان قاغا گۇۋاه بولىدۇ. مۇبـادا سەن مېنى پاناهىڭغا ئالساڭ، ئۇ ئىككى دۇشـمـەن نـائۈمـىد بولىدۇ، مەنمۇ سېنىڭ بەندلىرىڭنى قىيىمەن.

ــ قارىغاندا، مەندىـن ۋەهىمە قىلىدىغان ئۇخشايسەن،ــ دەپتۇ مۇشۇك،ــ مـەن ساڭا زەرەر يەتكۈزمەسلىككە ۋەدە بېرىـ مەن. ئارىمىزدا گەرچە كونا ئاداۋەت ۋە خۇسۇمـەت بار بـولغان بولسىمۇ، ئەمدى يېڭى ئىخلاس پەيدا بولۇشى بىلـەن، ئۇلارمـۇ پۈتۈنلەي يۇيۇلۇپ كېتىدۇ. سەن تۇزاقنىڭ يېپىنى خاتىرجـەم قىيـۋەر.

ــ دوستلار ئىككى خىل بـولىـدۇ،ــ دەپتـۇ چاشقان بەند يىپلىرىنى ئالدىرىماي قىيىۋېتىپ،ــ بـىـر خىلـى بىر كىمگـە مۇهەببەت قويسا پۈتۈن ئىخلاسى بىلەن قويىدىغانـلار. بۇنداق-لاردا قىلچىمۇ غەرەز، ريا ۋە تـەمـە بولمايـدۇ؛ دوستلارنىـڭ ئىككىنچى خىلى زۆرۈرىيەتتىن ياكى تەمە، ياكى غەرەز بىلەن دوستلۇق قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، زېرەك كىشىلەر ئىختىيار تىز-گىنىنى ئۇلارنىڭ قولىغا بىر يولىلا بېرىۋەتمەسلىكـى كېـرەك. ۋاقتى كەلىگۈچە، ئۇلارنىڭ ئىشىنى تامامىغـا يەتكۈزمەسلىـك كېرەك. مۇشۇنداق قىلغاندىلا هەم ۋاپادارلىـق سۈپىتى بىـلـەن

نامی چىقىدۇ، ھەم ئەقىللىقلىقى بىلەن مەشھۇر بولىدۇ. مەنمۇ شۇنداق قىلاي دەيمەن. ھەم سېنى قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن بەرگەن ۋەدەمنى ئورۇندىماي قويمايمەن، ھەم ئۆزۈمنى سەندىن ئېھتىيات بىلەن ساقلىمىساممۇ بولمايدۇ. سېنىڭ پاناھىڭدا ئۇ ئىككى دۈشمەندىن قۇتۇلىمەن. لېكىن، ئۇلارغا قارىغاندىمۇ يەنە سەندىن بەكرەك خەۋپسىرەيمەن.

چاشقان بۇ سۆزلەرنى دەپ تۇرۇپتىكەن، ئوۋچى پەيدا بولۇپتۇ. ئۇنى كۆرگەن مۇشۇك ھوشىدىن كېتىپتۇ.

— ماڭا ئۆز ئەھدىمدىن چىقىدىغان پەيت ئەمدى كەلدى،— دەپتۇ چاشقان ۋە دەرھال قىلتاقنىڭ قالغان يېپىلىرىنىمۇ قىرقىپتۇ. قىلتاقتىن قۇتۇلغان مۇشۇك چاشقانغا قارىغۇدەكمۇ بولماي، قېچىپلا چىنارنىڭ ئۇستىگە چىقىۋاپتۇ. چاشقان ھەممە بالالاردىن خالاسلىق تېپىپ، ئۇۋىسىغا كىرىپ كېتىپتۇ.

— ئەقىللىق ۋە تەدبىرلىك بىر ئادەمگە بۇ ھېكايىنىڭ پايدىسى شۇكى،— دېگەنىدى مولا مۇھەممەتيار خەلپىتىم،— سۈلھ قىلىدىغان چاغدا، دۈشمەن بىلەنمۇ دوست بولۇپ، ھاجەتنى راۋا قىلماق كېرەك. كۆزلەنگەن مەقسەتكە ئېرىشكەن ھامان، ئېھتىياتنىمۇ ئۇنتۇپ قالماسلىق لازىم. قايسىدۇر بىر دانا: «دۈشمەنلىرىمنى ئۆزۈم ئەپلەيمەن، مېنى دوستلىرىمدىن ئاسرىغايسەن خۇدايىم...» دېگەنىكەن. يۇقىرىقى چاشقان بىلەن مۇشۇك نىڭ ھېكايىسىدە بىر ئىبرەت بار. بۇ ئىبرەتنى نەزەردە تۇتمىغان ئادەم سىدىقبەگدەك غاپىللىقنىڭ قۇربانى بولۇپ كېتىدۇ...

× ×

ياقۇببەگ سىدىقبەگنى يىغىشتۇرۇپ بولۇشىغا، ئىسھاق خوجىنىڭ كۈچادىن لەشكەر تارتىپ كېلىپ يەكەن شەھىرىنى بېسىۋالغانلىق خەۋىرى ئاڭلاندى يەكەن قولدىن كەتسە، جەنۇبتا

خوتەننی تارتىۋېلىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شەرقتە بولسا، مارالبېشىنى تۇتۇپ تۇرماق تېخىمۇ قىيىنلىشاتتى. بۇ ئىش ياقۇببەگ ئۈچۈن كانىيغا قىلتىرىق تۇرۇپ قالغاندەك بىر ئىش بولدى. ئۇ دەرھال يىگىت ۋە سەرۋازلىرىنىڭ سانىنى خەتلەپ تىزىمغا ئولتۇرغۇزدى. ئون ئىككى مىڭ ئاتلىق يىگىت ۋە ئۈچ مىڭ پىيادە سەرۋاز دەپتەرگە چۈشتى.

ياقۇببەگ جامەدار دادخاھنى ئۈچ مىڭ سەرۋازغا ئەمىر لەشكەر قىلىپ، ئۇنىڭغا توپ - زەمبىرەك، تۇغ - ئەلەم، سو-تۇق - بايراق، دەھۇل - دۇمباق بېرىپ، قول ئاستىغا سەككىز پەنسادنى تەيىنلەپ بەردى؛ يەنە مىرزا ئەھمەت قوشبېگنى ئەمىر لەشكەر قىلىپ، سەككىز پەنسادنى يارەمچى قىلىپ، ئۇنىڭغا ئۈچ مىڭ يىگىتنى تەقسىم قىلدى ۋە تۇغ - ئەلەم، دەھۇل - دۇمباق قاتارلىقلارنى ئىلتىپات قىلدى؛ ئۆمەرقۇل باتۇر بېشىنى ئەمىر لەشكەر قىلىپ، سەككىز پەنسادنى تەيىنلەپ، ئۈچ مىڭ يىگىت، تۇغ - ئەلەم، دەھۇل - دۇمباق بىلەن مېھرىبانلىق كۆرسە-تىپ، ئۇنىڭغا مۇبارەك يارلىق بىلەن ئالاھىدە ئورۇن بەردى؛ غازى پەنسادنى ئەمىر لەشكەر قىلىپ، ئۇنىڭغا سەككىز پەنساد بىلەن ئۈچ مىڭ يىگىتنى ئايرىپ بەردى؛ ياقۇببەگ ئۆزىگە ئابدۇللا پەنساد باشلىق سەككىز پەنساد، ياساۋۇل، مەھرەم ۋە ئۈچ مىڭ يىگىت-نى خاس قالدۇرۇپ، ئۇلارغا كاتتا تۇغ تاپشۇردى. مىرزا ئەھ-مەت قوشبېگنى چاپاۋۇل قىلىپ، ئۇنى يىگىتلىرى بىلەن يەكەننى قورشاشقا ماڭغۇزدى. قالغان ئەمىر لەشكەرلەرنى قىل قۇيرۇق قىلىپ كەينى - كەيندىن ماڭدۇرۇپ، ئەڭ ئاخىردا، بارگاھ قو-شۇننى باشلاپ ئۆزى يولغا چىقتى.

× ×

شۇبرغان چىقىپ، قار ئۇچقۇنلاپ تۇرغان تۇتۇق بىر كۈندە، ياقۇببەگنىڭ بارگاھ قوشۇنى كورۇاتتا① چۈشكۈن قىلدى.

بۇنىڭدىن سەل ئىلگىرىلا، ئىسھاق خوجا يەكەنگە كەلگەندە، ياقۇببەگ ئۆزىنىڭ يەنە بىر زور غەلىبىگە ئېرىشىدىغانلىقىغا مۇتلەق ئىشەنگەنىدى. چۈنكى، ئۇ تاپشۇرۇۋالغان ئېنىق مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئىسھاق خوجا يەكەنگە ئاران ئۈچ مىڭدەك كىلا قوشۇن باشلاپ كەلگەنىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، راشىدىن خوجا قۇمۇل، تۇرپان، كورلا ئەتراپلىرىدىن ئىسھاق خوجىغا ئەگىشىپ كەلگەن لەشكەرلەرنى كۈچادا قالدۇرۇپ، ئۇنى ئازراقلا ئادەم بىلەن يەكەنگە يولغا سالغانىدى، ئۇنىڭغا ھەتتا ئاقسۇدىنمۇ چېرىك قوشۇپ بەرمىگەنىدى. گەرچە، ھامىدىن خوجىنى ئەسكەر باشلاپ ئىسھاق خوجا بىللەن بىللە بارىدۇ دەپ يارلىق چۈشۈرگەن بولسىمۇ، ھامىدىن خوجا نېمىشقىدۇر كەلمىگەنىدى. دېمەك، راشىدىن خوجىنىڭ نىيەت ـ ئىقبالىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدا ئەسلىدىنلا بار بولغان ھەسەتخورلۇق سەۋەبچى بولغانىدى. چۈنكى، ئۇلۇغ ـ ئۇششاقلارنىڭ ئاغزىدا، ھەتتا ھەممە شەھەرلەردە ئىسھاق خوجىنىڭ نامى شۆھرەت تېپىپ، ھەممە لەشكەر ۋە پۇقرالار ئىسھاق خوجا تەرەپكە مايىل بولۇشقانىدى. ئىسھاق خوجا قانداق شەھەرگە قەدەم قويسا، شۇ جايدا زەپەر ئىشكى ئېچىلىپ غەلىبىگە ئېرىشىپ تۇرغاچقا، راشىدىن خوجا يەكەن بىلەن قەشقەرنى باھانە قىلىپ، ئۇنى لەشكەرلىرى، قورال ـ ياراقلىرى ۋە سۈلەت ـ شەۋكەتلىرىدىن ئايرىماقچى بولغانىدى. «پازىل ۋەلىيلەر

① كورۇات ـــ يەكەن بىلەن يېڭىسارنىڭ ئارىلىقىدىكى بىر يۇرتنىڭ نامى.

ئۆز لىززىتىنى بىلىپ، ئىسللىكنى پەزىلەت قىلىشى كېرەك،— دېگەندى ياقۇببەگ راشىدىن خوجىنىڭ بۇ قىلىقىنى ئاڭلاپ،— بەدئىسىل ۋە جاھىل بولماسلىقى كېرەك. ھاكىمىيەت تىزگىنىنى ئۆز قولىدا تۇتقانلار بۇنداق مىجەزگە گىرىپتار بولۇپ قالسا، دىيانەت بابىدىن چەتلەپ قالىدۇ - دە، ھەرقانداق ئەيىب ۋە ھەرقانداق يامان قىلىقلارنى سادىر قىلىۋېرىدۇ. دەرۋەقە، بەدئىسىل كىشىلەر كۆپىنچە ھاللاردا دەسلەپتە ياخشى سۈپەتلەر بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. لېكىن، ئاخىرىدا ئۇ ياخشى خۇيلىرىدىن يېنىۋېلىپ، يامان خىسلەتكە يۈزلىنىدۇ، كىشىلەرنىڭ ئىقتىدارىنى بەربات قىلىۋېتىدۇ!»

سوغۇقتا، يىراق يوللارنى بېسىپ، ھېرىپ - ئېچىپ ئاران كەلگەن لەشكەرلەرگە ئىسسىققىنا جايدا كۆچ توپلاپ، پۇرسەت كۈتۈپ ياتقان لەشكەرلەر ھۇجۇم قىلسا، غالىب چىقىدىغانلىقى ياقۇببەگگە ئېنىق ئىدى.

× ×

ئىسھاق خوجا توختى مۇھەممەت باتۇر، ئىبراھىم باتۇرلارنى باش قىلىپ، جەمئىي ئىككى مىڭدەك لەشكەرنى يەكەن تەرەپكە چاپاۋۇل قىلىپ يولغا سالغاندىن كېيىن، ئەتىسى ئۆزگە قاراشلىق بىرەر مىڭدەك مەھرەم، دادخاھ ۋە باتۇرلارنى باشلاپ قىل قۇيرۇق بولۇپ، يەكەنگە قاراپ يولغا چىققانىدى. سەپىنىڭ ئالدىدا، ئىككى ئاتلىق لەشكەر لەئۇل - جەۋھەر، ئالماس، ياقۇت قاتارلىق قىممەت باھا تاشلاردىن كۆز قويىدۇرۇپ ياسالغان قالماقچە كانايىنى چېلىپ ماڭغانىدى. ئۇنىڭ كەينىدىن ئىككى ئاتلىق سۈنايچى ۋە ئىككى ئاتلىق ناغرىچى ماڭغانىدى. ئۇلارنىڭ كەينىدىن يەنە ئىككى ئاتلىق كانايچى ۋە تۆت ئاتلىق دۇمباقچى كېتىۋاتاتتى. بۇ ئون ئىككى ئادەم مىنگەن ئات

لارنی یەنە ئون ئىككى پىيادە ئادەم پەشلىرىنى بەلباغلىرىغا قىستۇرغان ھالدا مەنزىلمۇ مەنزىل پايپاسلاپ يېتىلەپ ماڭاتتى. ئالدىدىكى بىر جۈپ كانايىنىڭ ئاۋازى پەس، ئەمما بوم چىقسا، ئۇنىڭ كەينىدىكى بىر جۈپ سۇنايىنىڭ ئاۋازى زىل، ياڭراق چىقاتتى. «ھۇزۇرۇم①» نەغمىسىنىڭ دىلنى ئاچقۇچى ساداسى ئاسمان گۈمبىزى بويلاپ تاراپ باراتتى.

ئىسھاق خوجا ئەنە شۇنداق دەبدەبە ـ ئەسئەس بىلەن، يىگىرمە كۈن دېگەندە يەكەن شەھىرىگە كىرىپ كەلدى ـ دە، ياسداق، كەڭ بىر ھويلىغا چۈشتى، ئۇ، قەشقەر تەرەپتىكى يول ئېغىزلىرىغا بۆكتۈرمە قويۇپ، قاراۋۇل چىقارغاندىن كېيىن، خاتىرجەم ياتتى. يەكەندىكى ئەسلىدە ياقۇببەگكە بەيئەت قىلغان تۇڭگانىيلار ئىسھاق خوجىنى كۆرۈپلا يەنە بۇزۇلۇشتى. ئۇلار ياقۇببەگنىڭ يەكەنگە تەيىنلىگەن ھاكىمى كىچىك خان تۆرىنى يېڭىشەھەرگە ئەكىرىۋېلىپ، زادى چىقارماي قويدى. شۇنداق قىلىپ يەكەننىڭ بىر قىسمىغا كۇچالىقلار، بىر قىسمىغا تۇڭگانىيلار ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا باشلىدى.

× ×

ياقۇببەگنىڭ بارگاھى كورۋات چۆلىدە ئىسھاق خوجىنىڭ قەشقەر يولىنى چارلاشقا ئەۋەتكەن بىر گۇرۇپپا ئەسكەرلىرىنىڭ باسۇرۇقىغا ئۇچرىدى. ئەمما، ياقۇببەگنىڭ لەشكەرلىرى كۇچالىقلارنىڭ باسۇرۇقىنى تېزلا تىرىپىرەن قىلىپ، ئۇلارنى يەكەن تەرەپكە چېكىنىشكە مەجبۇر قىلدى.

بىراق، ياقۇببەگنىڭ ئادەملىرى كۇچالىقلار بىلەن بولغان دەسلەپكى جەڭدە قولغا كەلتۈرگەن غەلىبىدىن مەغرۇرلىنىپ،

① «ھۇزۇرۇم» ـــ بۇرۇنقى ئۇيغۇر ھەربىي مۇزىكىسىنىڭ نامى. ئادەتتە يۇرۇشلەردە چېلىناتتى.

بىپەرۋالىق قىلىشتى. ئۇلار چارەك① يېنىدىكى خانىپىرىق② بو-
يىدا چۈشكۈن قىلغاندا، قاراۋۇل قويماي ئۇخلاپ قېلىشتى. تاڭ
ئاتقاندا، كىمدۇر بىرى: «دۈشمەن باستى!» دەپ ۋارقىرىدى،
ئۇيقۇلۇق ئادەملەر ۋەھىمە ئىچىدە پاتىپاراق بولۇشۇپ كەتتى.
ياقۇببەگ ئۇيان ـ بۇيىنىغا قارىسا، ئونچە نەۋكىرى قاپتۇ.
نېرىراقتا، كۈچالىقلارنىڭ بەش ـ ئونچە چارلىغۇچىسى قاچقانلار-
نىڭ كەينىدىن ئوق ئېتىۋېتىپتۇ. ياقۇببەگكە دۈشمەن ئازلا كۆ-
رۈندى. ئۇ چاپسان ئاتلىنىپ، قالغان نەۋكەرلىرى بىلەن دۈش-
مەن چارلىغۇچىلىرىغا ھۇجۇم قىلدى. كۈچالىقلار ئارقىغا بۇرۇ-
لۇپ قاچتى. ياقۇببەگ ئۇلارنى قوغلاش بىلەن بولۇپ كېتىپ،
بۇۋاق تېرەكلىكنىڭ دالدىسىدىن چىقىپ كېلىۋاتقان يۈزچە ئات-
لىقنى كۆرمەي قالدى، ئۇ ئۇلارنى كېيىنرەك كۆردى.

تاڭ يورۇپ قالغاندى. ھەممىنىڭ ئالدىدا باشتىن ـ ئاياغ
زېرىھلىق قۇياق كىيىم③ كىيىپ، قولىدا قالقان تۇتقان ئىس-
ھاق خوجا كېلىۋاتاتتى. ياقۇببەگ ئۇنى كۆرۈپ، ئېتىنىڭ تىز-
گىنىنى تارتىپ ئارقىسىغا قارىدى. يىگىتلىرىدىن پەقەت ئۇچى
قاپتۇ، باشقىلىرى قېچىپ بولۇپتۇ. ئەگەر ياقۇببەگمۇ مۇشۇ
تاپتا ئارقىسىغا قاراپ قاچقان بولسا، بەلكى ساق قالالماس ئىدى.

ياقۇببەگ ئىسھاق خوجىنىڭ داڭقىنى كۆپ ئاڭلىغان، بو-
لۇپمۇ، چۇقۇدىكى مەيدان جېڭىدە مانجۇلارنىڭ نۇرغۇن قارا
چېرىكلىرىنى تىرىپىرەن قىلغانلىقىنى ئاڭلاپ، ئۇنىڭغا غايىبانە
ئاپىرىن ئوقۇغانىدى. ئۇ، ئۇزاقتىن بۇيان ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈ-

---

① چارەك ـــ يەكەندىكى بىر يېزىنىڭ نامى. كورۋات بىلەن يەكەنـ
نىڭ ئارىلىقىدا.

② خانىپىرىق ـــ چارەكنىڭ بىر مەھەللىسىنىڭ نامى.

③ زېرىھلىق قۇياق كىيىم ـــ پولات زەنجىر بىلەن توقۇپ ياسالغان
ساۋۇت. پولات زەنجىرلەرنىڭ ئارىلىقى زىچ بولغاچقا، قىلىچ، نەيزە ۋە ئوقيا
ئوقى ئۆتىمەيدۇ.

شۇپ مۇلاقەتتە بولۇش ئارزۇسىنى يەپ كېلىۋاتاتتى. مانا ئەمدى بۇگۈن، مانجۇلارنى دىر ـ دىر تىترەتكەن ئاشۇ باھادۇرغا جەڭ مەيدانىدا بىرىنچى قېتىم يۈزمۇ يۈز دۇچ كەلدى. ئېمە دېيىش مۇمكىن؟ ياقۇببەگنىڭ نەزەردە بۇنداق باھادۇر بىلەن يەكمۇ يەك ئېلىشىپ بېقىشنىڭ ئۆزى شۆھرەت سانىلاتتى. شۇڭا، بۇنداق پۇرسەتنى قولدىن بىرىپ قويۇش مۇمكىنمۇ؟ ئۇ دەرھال ئېتىنىڭ تىزگىنىنى قويۇۋېتىپ، ئوقياغا ئوق باستى. ئىسھاق خوجا قىلىچىنى سۇغۇرۇۋاتقاندا، ياقۇببەگ ئۇنىڭ ياڭىقى دومىسىپ چىققان يۈزىنى ۋە ئوتلۇق قارا كۆزلىرىنى قارىغا ئېلىپ ئوق ئۇزدى. ئوق ئىسھاق خوجىنىڭ دۇبۇلغىسىنىڭ پېشانىسىگە تېگىپ سۇرۇپ ئۆتۈپ كەتتى. ياقۇببەگ ئىككىنچى ئوقنى ئۇنىڭ بوينىغا توغرىلاپ ئاتتى. دۇبۇلغا ۋە قۇياق كىيگەن ئادەمنىڭ يۈزى بىلەن بوينىلا سەل ئوچۇق قالاتتى. لېكىن، ئىسھاق خوجا قالقىنى بىلەن بوينىنى توسۇپ ئۈلگۈردى. ياقۇببەگ ئاتقان ئىككىنچى ئوق قالقانغا ئۇرۇلۇپ قاڭقىپ كەتتى. بۇ ئاردا، ئىسھاق خوجىنىڭ يېنىدىكى كىشىلەرمۇ ياقۇببەگكە قارىتىپ ئوق ياغدۇردى. بىر ئوق ئۇنىڭ پۇتىنىڭ تىزىدىن پەسرەك جايىغا تېگىپ، پاقالچىقىغا كىرىپ كەتتى. ئىسھاق خوجىنىڭ ئۆزى ئېتىنى دۇئىتكىنىچە، قولىدىكى قىلىچىنى ئوينىتىپ، ياقۇببەگكە ئۇدۇلمۇ ئۇدۇل كەلدى. ياقۇببەگ ياردار پۇتىنىڭ زىڭىلداپ كۆيۈپ ئاغرىقىنىنى ھېس قىلدى. ئۇ ئىسھاق خوجىغا قايىل بولدى. ئەمدىلا ئېغىز ئېچىپ گەپ قىلاي، دەپ تۇرۇۋىدى، زەرەبە بىلەن ئۇرۇلغان قىلىچ ئۇنىڭ بېشىدىكى دۇبۇلغىسىغا كېلىپ تەگدى، ياقۇببەگنىڭ كۆزلىرىدىن ئوت ئۇچقۇنلىرى چاقناپ كەتتى، بېشى باشقا ئادەمنىڭ بېشىدەك سەزمەس بولۇپ قالدى. قىلىچنىڭ بىسى دۇبۇلغىنى كېسىپ ئۆتۈپ، دۇبۇلغىنىڭ ئىچىـ

دىكى پولات زېرىھلىق باشناققا① تېگىپ، پولاتنى كېسەلمەي توختاپ قالدى. زېرىھلىق باشناقنىڭ ئاستىدا كىگىز ئىچمەك② بولغاچقىمۇ، قاتتىق ئۇرۇلغان قىلىچنىڭ زەربىسىدىن ئۇ ئانچە مەڭدەپمۇ كەتمىدى. پاقالچىقىدىكى يارىدىن ئۇنىڭ ئۆتۈكى ئىسسىق قانغا تولماقتا ئىدى.

ئىسھاق خوجا غالىبانە ھۆركىرەپ، قىلىچنى يەنە كۆتۈردى. ئۇ ئەمدى ئۆتكۈر قىلىچنى ياقۇببەگنىڭ زېرىھلىق كىيىملىرى ئارىسىدىن سەل ـ پەل كۆرۈنۈپ تۇرغان بوينىغا ئۇرماقچى ۋە بېشىنى كېسىپ چۈشۈرمەكچى ئىدى. ياقۇببەگنىڭ خىيالىغا «مېنىڭمۇ پەيمانەم توشقانمىدۇر؟» دېگەن قورقۇنچلۇق ئوي كەلدى. بۇ ئوي ئۇنىڭ خىيالىغا بېشىغا قاراپ كۆتۈرۈلگەن قىلىچقا دۇچ كەلگەن پەيتتە كەلگەنىدى.

دەل شۇ چاغدا ئابدۇللا پەنساد يېتىپ كەلدى ـ دە، ياقۇببەگ مىنگەن قۇلا ئايغىرنىڭ تىزگىنىنى سىلكىپ تارتتى. ئۇچقۇر ئات سەكرەپ چاپچىدى. بۇ ئۆزگىرىشتە، ئىسھاق خوجا ياقۇببەگنىڭ بوينىنى مۆلچەرلەپ ئۇرغان قىلىچ ئۇنىڭ ئوقياسى سىلىنغان سادىقىغا③ تېگىپ، ئۇنى شارتتىدە كېسىپ چۈشتى.

ـ قوشىبىگى! تىزگىننى تۇتۇڭ!ـ دەپ ۋارقىرىدى ئابدۇللا پەنساد ۋە ئۆزى ياقۇببەگنىڭ ئېتىغا قامچا ئۇردى. ياقۇببەگنىڭ ئېتى ئىنتايىن چاپقۇر، شاش ئات ئىدى، قامچا يەپ ئۆگەنمىگەن بۇ ئات ئالدىغا ئوقتەك ئېتىلدى ـ دە، سۇ چېقىپ چوڭقۇر ھاڭ بولۇپ قالغان توققۇز غۇلاچ كەڭلىكتىكى يارىدىن بىر سەكرەپلا ئۆتۈپ كەتتى ۋە مىنگەن ئىگىسىنى بالا ـ قازادىن قۇتۇلدۇردى.

---

① زېرىھلىق باشناق ـــ پولات زەنجىرىدىن قىلىنغان توقۇلغان باش كىيىم.

② كىگىز ئىچمەك ـــ زېرىھلىق باشناقنىڭ ئىچىگە كىيىۋالىدىغان كىگىز بۆك.

③ ساداق ـــ ئوقيا سىلىنىدىغان كۆن قاپ.

ئىسھاق خوجىنىڭ لەشكەرلىرى دەۋرەپ كەلگىلى تۇردى. ياقۇببەگنىڭ لەشكەرلىرىمۇ دەرھال ئۆزلىرىنى ئوڭشاپ، قايتۇرما زەربىگە ئۆتتى. ئىككى تەرەپنىڭ لەشكەرلىرى جەڭگە كىرىشتى. نۇرغۇن ئادەملەر نابۇت بولدى. كۆچا لەشكەرلىرى بىرقانچە قېتىم غەلىبە قىلىپ، ياقۇببەگنىڭ لەشكەرلىرىنى ئارقىغا يانداۋۇردى. ئاخىرى، ئابدۇللا پەنساد، ئالدىراچ دادخاھلار باتۇرلۇق بىلەن ئېلىشىپ يۈرۈپ، ئىسھاق خوجىنىڭ چىرىنغار قىسمىنى بۆسۈپ ئۆتۈشكە مۇۋەپپەق بولدى.

ياقۇببەگ قان كۆپ چىقىپ كەتكەچكىمۇ، ھالسىزلىنىپ كېتىۋاتاتتى. ئۇ:

— ماڭا ئوق تەگدى. ئاتقا ئولتۇرالمايۋاتىمەن!— دېۋىدى، بۇ گەپنى ئاڭلاپ غەزەپلەنگەنلىكىدىن يېرىلغۇدەك بولغان ئابدۇللا پەنساد:

— ھەي نامەرد! مۇشۇنداق چاغدىمۇ بۇنداق گەپنى قىلامسەن؟ بىزلەر يۇرتىمىزنى تاشلاپ،بۇ يەردە كىم ئۈچۈن جان بېرىپ ۋە جان ئېلىپ يۈرۈپتىمىز؟ ھەر نېمە بولساڭىمۇ، ئات ئۈستىدىن چۈشىمەن دېگۈچى بولما!— دەپ ئاچچىق قىلدى. ئۇ بىر تەرەپتىن قوشىبىگىگە ئىچ ئاغرىتسا، يەنە بىر تەرەپتىن دۆلەتخاھلىق يولىنى قىلىپ، قاتتىق سۆزلەر بىلەن دەشنەم بېرىپ، ياقۇببەگنى جەڭگە ئۇنددىدى — دە، ئۆزى يەنە ھېلىقى قاينامغا كىرىپ كەتتى.

دالىنى قورال — ياراقلارنىڭ تاراق — تۇرۇق قىلىغان ئاۋازلىرى قاپلىدى. ئىككىلا تەرەپتە ئۆلۈكلەر توپ — توپ بولۇپ قېلىۋەردى. ھەركىم تۇشمۇ — تۇشتىن كېلىپ، ئاتماق، چاپماق، سانجىماق، قوغلىماق، سوقماق، يىقىتماق، نەيزىلىمەك، قىلىچلىماق... لارغا كىرىشىپ كەتكەندى. ئۇلار قورال — ياراقلىرىنى شاراقلىتىپ — تاراقلىتىپ دۇشمىنىگە ئۇرار ئىدى. ئىسھاق خوجىنىڭ لەشكەرلىرى بىلەن ياقۇببەگنىڭ ئەسكەرلىرى

ئارىلىشىپ كېتىشكەنىدى. ھىراۋۇل، چىرىنغار، بېرىنغار، چىنداۋۇل...① لار بىر - بىرىگە ئارىلىشىپ، سەپلىرى بۇزۇلۇپ كېتىشكەنىدى. بەزىلىرىنىڭ ئاتلىرى قېچىلىپ، ئۆزلىرى يىقىلىپ، كۆزلىرى تالىيىپ، تىللىرىنى چاينىشىپ ياتاتتى. بەزىلىرىنى ئاتلىرى ئېلىپ قاچقانىدى، ئۇلارنىڭ تۇغ - ئەلەملىرى يىقىلماقتا ئىدى.

ياقۇببەگ ئىسھاق خوجىنى ئاخىرى يەكەن تەرەپكە چېكىنىشكە مەجبۇر قىلدى. خانئېرىقتىكى جەڭدە، كۇچالىقلارنىڭ ئاساسلىق كۈچى زەربە يېگەندىن كېيىن، ئۇلار چېكىنىپ، يەكەن كونىشەھەر قەلئەسىگە يېكىنىۋالدى.

ياقۇببەگ قوشۇنىنى باشلاپ، مەنزىلمۇ مەنزىل يۇرۇپ يەكەنگە باردى ۋە كونىشەھەر بىلەن يېڭىشەھەرنىڭ ئارىلىقىدىن قورقماي ئۆتتى - دە، شەھەر سىرتىدىكى ھەفتەئىي مۇھەممەدان دېگەن مەشھۇر مازارنىڭ ئالدىدىكى تۇپتۇز كەتكەن بىر پارچە كەڭ ۋە ئېگىز مەيدانغا چېدىر - بارگاھلىرىنى تىكىپ ئورۇنلاشتى.

قوشۇنلار ئورۇنلىشىپ بولغاندىن كېيىن، ياقۇببەگ خانئېرىقتىكى ساۋاقنى ئېسىدە مەھكەم ساقلاپ، ھىراۋۇل، چىرىنغار، بېرىنغار، چىنداۋۇل قاتارلىق قىسىم تۇرلىرىنى تۇرلەپ، ۋەزىپىلىرىنى ئېنىق بەلگىلەپ بەردى. ئەمىرلەشكەرلەر ئۆز رېتى بويىچە قوشۇنلىرىنى جاي - جايلىرىغا ئورۇنلاشتۇردى. باقاۋۇل، ئايراۋۇل، ياساۋۇل، چاپاۋۇل ۋە قاراۋۇللار② يەكەننى تۆت ئەتراپىدىن مۇھاسىرىگە ئېلىپ ياتتى. بۇ ئىككى تەرەپ بىرنەچچە كۈنگىچە ئۇرۇش قىلماستىن پۇرسەت كۈتتۈپ، بىر -

① ھىراۋۇل، چىرىنغار، بېرىنغار، چىنداۋۇل — بۇرۇنقى ئۇيغۇرلاردا ئەسكىرىي سەپ بىرلىكلىرىنىڭ نامى.

② باقاۋۇل، ئايراۋۇل، ياساۋۇل، چاپاۋۇل، قاراۋۇل — بۇرۇنقى ئۇيغۇرلاردا ئەسكىرىي تۇرلەرنىڭ نامى.

بىرىنى ماراپ يېتىشتى. ئاقىۋەت، تۈڭگانىيلار ئىسھاق خوجا بىـ لەن مەسلىھەتلىشىپ، كېچىدە ياقۇببەگنىڭ بارگاھىغا باسـۇرۇق قىلىشماقچى بولۇپ پۈتۈشتى.

ئىسھاق خوجىنىڭ قارارگاھىدا بولۇنغان بۇمەسلىھەتتە نىياز بەگـمۇ بار ئىدى. ئۇ يىغىندىن چىقىپلا ياقۇببەگگە: «تۈڭگانىيـ لار بىلەن كۈچالىقلار بۇگۈن كېچە بىر تۇمـەن لەشكـەر بىلەن سىلەرنى شەبخۇن ئۇرماقچى. ئامالىنى قىلىشىپ قويۇشارلا! .....» دەپ خەۋەر بېرىۋەتتى.

× ×

توپ ـ زەمبىرەك، جەزايىل① خودەن②، قـەللاپ قاتار- لىق قورال ـ ياراقلار بىلەن قوراللانغان بـىر تۇمەندەك باسـۇ- رۇقـچـىلار تـۇن قـاراڭغۇسىدىـن پايدىلىنىـپ، شـەھـەردىـن تىۋىش چىقارماي چىققىنىچە، ئۇدۇل ھەفتەئـي مـۇھەممەدان ما- زىرىدىكى ياقۇببەگنىڭ قارارگاھىغا شەبخۇن ئۇرۇشقـا ماڭـدى. ئۇلار كـېلىـپ قـارىـسـا، چـېدىـر ـ بارگاھلاردا ئادەمزاتتىن ئەسەر يوق ئىدى. كەڭ مەيداندا غۇرقىراپ شامـال ئۇچۇپ تۇ- راتتى. ئۇلار ھەيران بولۇپ تۇرۇشقىنىدا، خـۇددى ئاسمـانىدىـن بالا ـ قازا ياغقاندەك، ئۇشتۇمتۇت:«ئۇرا! چاپ! قىـرا!» دېگەن قى- قاس چۇقانلار ئىچىدە، ياقۇببەگنىڭ قوشۇنلىرى يوپۇرۇلۇپ كې- لىشىپ، شەبخۇن ئۇرغۇچىلارنىڭ ئۆزىنى باسـۇرۇق قىلىشتـى. تۈڭگانىيلارنىڭ ئۇلۇكلىرى خۇددى خاڭدى③ ئېتىزىدىكى قوغۇن- لاردەك، تـوپ ـ توپ، دۆۋە ـ دۆۋە بولـۇپ يېتىشـىپ قالدى.

① جەزايىل ـــ ئوت چاچار مىلتىق.

② خودەن ـــ ئىچىگە كۆيدۈرگۈچ ماتېريال قاچىلانغان بومبا.

③ خاڭدى ـــ پەكەننىڭ بىر يېزىسىنىڭ نامى. قوغۇننىڭ تاتلىقلىقى بىلەن داڭلىق.

ئۇرۇش قىرغىنچىلىقىنىڭ ئوتى ئەتىسى چاشكا ۋاقتىغىچە كۆيۈپ تۇردى .....

× ×

شەھەردىكى تۇڭگانىيلارنىڭ ئاساسلىق كۈچى شەھەر سىرتىدىكى ھەفتەئىي مۇھەممەدانىدا يوقىتىلغاندىن كېيىن، ياقۇببەگ ئەمرۇل - ئۇمرالىرىنىڭ مەسلىھەتى بويىچە، ئابدۇخالىق ئىشاننى ئەلچى قىلىپ شەھەرگە كىرگۈزدى. بۇ كۈن جۇمە ئىدى.

ئابدۇخالىق ئىشان ياقۇببەگنىڭ شەھەردىكىلەرنى تەسلىم بولۇشقا ئۈندەپ يازغان خېتىنى ئىسھاق خوجامغا تاپشۇردى. خەتتە: «ئىسھاق غازى خوجا باشلىق ھەممە ئۇلۇغ - ئۇششاقلارغا مەلۇم بولغايكى، بىزنىڭ نۇسرەت بېشارەتلىك قوشۇنلىرىمىزنىڭ مۇبارەك بارگاھلىرى سىزلەرگە دەرۋازىسىنى كەڭ ئېچىپ قويدى. بۇگۈن جۇمە نامىزىغىچە سۈلھ شەرتلىرىنى ئۆزۈڭلەرگە لازىم تۇتىمىقىڭلارنى بۇيرۇيمىز. شۇنداق بولغاندىلا بىز سىلەرنىڭ مال - جانلىرىڭلارغا، تەئەللۇقات - تاۋابىئاتلىرىڭلارنىڭ ئامانلىقىغا كېپىللىك بېرىمىز. مۇبادا، قارشىلىق قىلىپ، شەرتكە كۆنمىسەڭلار، چوڭ - كىچىك ۋە ئارەسىدىلەرنىڭ ئات ئاياغلىرى ئاستىدا قېلىپ، بىگۇناھ ئاققۇزغان قانلىرىنىڭ ئۇۋالى ئۆزۈڭلەرگە بولىدۇ. نامە تامام، گەپ ۋەسسالام» دەپ يېزىلغانىدى.

ئىسھاق خوجا ۋە تۇڭگانىيلار بۇ شەرتكە كۆنمەسلىككە چارە تاپالمىدى. ئاخىرى ياقۇببەگنىڭ ئالدىغا باش ئېگىپ كېلىشكە مەجبۇر بولۇشتى. ئۇلار شاھانە مەرھەمەت ۋە ئىلتىپاتلارغا ئېرىشتى. ئۇلار، توپ - زەمبىرەك، قو-

رال ـ یاراقلارنی ئالىي دۆلەتخانىغا ۋە خەزىنە ئىمارەتكە① تاپشۇردى.

ئىسھاق خوجا یاقۇبەگنىڭ خابگاھىغا② بېرىپ، ئۆزىنىڭ بىر تەرەپ قىلىنىشىنى كۈتۈپ تۇردى. یاقۇبەگ ئۇنىڭ ئالدىغا چىقىپ، ئۇنى قۇچاقلىغىنىچە ئۆزىنىڭ چېدىرىغا ئېلىپ كىردى. ئاندىن مول نازۇ نېمەتلەر بىلەن كاتتا داستىخان راسلىتىپ، زىیاپەت بېرىپ، ئۇنىڭ غەمكىن كۆڭلىنى كۆتۈردى.

ـ غازى، مۇبادا- بىز ئۆزلىرىنىڭ قولىغا مۇشۇنداق یول بىلەن چۈشۈپ قالغان بولساق، نېمە قىلار ئىدىلەـ؟ـ دەپ سوردى داستىخان ئۈستىدە یاقۇبەگ چاقچاق قىلغان بولۇپ.

ـ مۇبادا سىز جانابلىرى مېنىڭ قولۇمغا چۈشكەن بول سىڭىز ئىدى،ـ دېدى جاۋابەن ئىسھاق خوجا،ـ سىزنى ئاتقا تېڭىپ، مەھكەم باغلاپ، كۈچا تامان یولغا سالغان بولاتتىم. ئېھتىمال بۇ كەمگىچە مارالبېشى ئەتراپىغا یەتكەن بولار ئىدىڭىزـ!

بۇ سۆز یاقۇبەگكە ناھایىتى یاقتى:

ـ باریكاللا، تۆرەم، ئوغۇل بالا ئىكەنسىز، یارایسىزـ! راست سەئىد ئىكەنسىزـ! مەن قایىل، تامامەن قایىل بولدۇم،ـ دەپ كۆپ ئاپىرىنلار ئوقۇدى ئۇ،ـ ئۆزىڭىز مانجۇلار بىلەن كۆپ غازات قىلىپ، غازىلىق دەرىجىسىگە مۇیەسسەر بولدىڭىزـ. ئەمدى بىز ئىتتىپاقلىشایلى. ئارىمىزدا ئەھدۇ ـ پەیمان تىكلەنگەي. مۇبادا بىرىمىزگە بىر تەرەپتىن دۈشمەن كەلسە، بىر ـ بىرىمىزگە یار ـ مەددەت بولایلى. راشىدىن خوجا ئاقسۇنى سىزگە بەرسۇن. مۇبادا، ئۇ بەرمىسە، مەن ئۈستىگە لەشكەر تارتىپ بارىمەنـ!

یاقۇبەگنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ، ئىسھاق خوجىنىڭ كۆڭلى تەسكىن تاپتى ۋە خاتىرجەم بولدى. بىرنەچچە كۈندىن كېيىن،

---

① دۆلەتخانا، خەزىنە ئىمارەت ـــ یاقۇبەگنىڭ مالىيە مەمۇرىيىتىنىڭ نامى.

② خابگاھ ـــ یاقۇبەگنىڭ مەخسۇس چېدىرى.

ئۇ: «كۇچاغا قايتسام» دەپ ئىلتماس قىلىۋىدى، ياقۇببەگمۇ ئۇنىڭ بۇ ئىلتماسىنى ماقۇل كۆردى. ئۇ، ئۆز لايىقىدا تون - كېچەك، سەللە - كۇلاھ ۋە بارلىق ئىگىر - جابدۇقلىرى بىلەن ئارغىماق ئات تەييارلاتقۇزدى - دە، ئىسھاق خوجىنىڭ قولتۇقىدىن يۆلەپ ئاتقا مىندۇردى. ئۇنىڭ مۇلازىم - خىزمەتچىلىرىگمۇ لايىقىدا ئىلتىپاتلارنى قىلىپ، يول خىراجىتى ۋە ئوزۇق - تۇلۇك، ئات - ئۇلاغلارنى بېرىپ، بىللە يولغا سېلىپ قويدى.

ياقۇببەگ تۇڭگانىيلارغىمۇ كۆپ شەپقەتلەرنى كۆرسىتىپ، ھەممىسىنى ئۆزىگە ئىتائەت قىلدۇردى. يەكەنگە مۇھەممەت يۇنۇسجان شىغاۋۇلنى ھاكىمبەگ قىلىپ تەينىلەپ، ئۇنىڭغا يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىنى مۇستەقىل بىر تەرەپ قىلىدىغان ئالىي ھوقۇق بەردى، نىياز بەگنى شىغاۋۇل قىلىپ تەينىلىدى، كېپەك لاۋۇرنى باتۇر بېشى، قازى زىيائىددىن دامۇللامنى قازىكالان قىلىپ تەينىلەپ، ئۇلارنىڭ قوللىرىغا ئالاھىدە يارلىق ۋە مەنسۇرنامە بەردى.

نەزمە:

دان قېشىغا بارمىغاي قۇش زادىلا،
باشقا قۇش ياتسا تۇزاقتا بىر كۆرۈپ،
باشقىلار كۆرگەن بالادىن ئال ساۋاق،
بولما ئىبرەت باشقىغا قىڭغىر يۇرۇپ.

— شەيخ سەئىدى

ئون ئىككىنچى باب

هاجى پادىشاه

«توۋا قىلغان دۇشمەن توۋا قىلمىغىنىدىنمۇ خەۋپلىكرەك.»

— ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىبرەتلىك سۆزلىرىدىن.

مىلادى 1866 - يىلى، ئەتىياز.

باهار قۇياشىنىڭ دەسلەپكى تەپتى چۈشتىن كېيىن خېلى يانغان بولسىمۇ، لېكىن، ئاپتاپ گەدەننى يەنە ئوبدانلا قىزدۇرۇپ تۇراتتى. رەستىلەردىكى دۇكانلارنىڭ سايىۋەنلىرىدىن تارتىپ تاكى يەرگىچە كەينى ئوچۇق، تۇمشۇقى ئۇستۇن قايرىلغان، هەر خىل بېزەلگەن، سىرىق، قىزىل، يېشىل ۋە كۆك رەڭلەردىكى يازلىق ئاياغلار مارجاندەك تىزىلغانىدى. قەنىت - ناۋات ساتقۇچىلار بالىلارنى تىنىمسىز ۋارقىراپ چاقىراتتى. بازارنىڭ ئوتتۇرىسىدا، لىق شىرمان نان قاچىلانغان تەۋەكنى بېشىدا كۆتۈرۈپ ماڭغان بىرى كېتىۋاتاتتى، ئۇنىڭ ئارقىسىدىن بىر هاممال بىر دۆۋە پاخالنى يۈدۈپ، ئىككى پۇكلەنگەن پېتى مېڭىپ ئۆتۈپ كەتتى. يىراقتىن قارىغاندا ئۇ خۇددى ئۆمىلەپ كېتىۋاتقان يوغان

كىرپىگە ئوخشاپ كېتەتتى. كوچا ـ كوينى تولدۇرغان توپ ـ توپ ئادەملەرنى ئارىلاپ، ئوتۇن ـ سامان، سېۋەت ـ سۇكەن، بۇلاق سۇيى تولدۇرۇلغان سوغا ـ تۇلۇملار ئارتىلغان ئېشەكلەر غۇرقىرىشىپ ئۆتۈشمەكتە ئىدى. باققالار، شىرنىچىلەر، دوغچىلار، ئاش ـ لەڭمۇڭچىلار، سۇچىلار، ھۇپىگەرلەر خېرىدارلارنى توۋلاپ چاقىرىشاتتى. ئومۇمەن، تىرىكچىلىك ئۆز قىنىدا بىر خىل ئاقماقتا ئىدى. سودىگەرلەر ئانچىكى پەس ئاۋازدا توۋلاپ قويۇشاتتى. سەرراپلار ئادەت بويىچە ئالىقانلىرىنى بىر ـ بىرىگە سۈركەپ قويۇشاتتى. ئايرىم ئوتۇنچىلارنىڭ چىرايىدا، قايغۇ ـ ھەسرەت ئالامەتلىرى بار ئىدى.

خوتەن دىيارىنى باھار قاپلىغان، خوتەن چۆللىرىنىمۇ ئوت ـ چۆپلەر قاپلىغانىدى. تېرەكلەر يوپۇرماق چىقارغانىدى. ئەتىرگۈللەر دەسلەپكى غۇنچىلىرى بىلەن ئۆزلىرىنى ياشىنىتىپ تۇراتتى.

ئەئىيانلار ھەبىبۇللا ھاجى پادىشاھقا: «بۇزرۇك خان تۆرىدىن ئەلچى كەلدى» دەپ خەۋەر قىلىشتى. ھاجى پادىشاھ دەرھال: كوچا ـ كويلارنى تازىلاپ، گۈلباغنى زىننەتلەڭلار، ئەلچىلەرگە ياخشى مۇساپىرخانىدىن جاي تەييارلاڭلارا ـ دەپ بۇيرۇدى. ئاندىن، ئەئىيانلىرىنى دەرھال ھۇزۇرى مۇبارەككە كېڭەشكە چاقىرتتى. كېڭەشتە، ھاجى پادىشاھنىڭ ئەمرۇل ـ ئۇمرالىرىدىن ئابدۇراھمان سۇدۇرخان، جىيەنى ئەمىرلەشكەر نىمتۇللا خوجا، مۇشاۋىرلاردىن مولا ئىبراھىم قازىكالان قاراقاشى ۋە قارى ھەمىد بۇخارىلار بار ئىدى.

شۇ كۈنى، شەھەردىكى چاھارسۇ، گۈزەر قاتارلىق جايلاردىكى رەستىلەردە زىننەت دەرۋازىلىرى ئورنىتىلدى. شەھەر ئىچى پاك ـ پاكىزە تازىلاندى، كۆركەملەشتۈرۈلدى. خەزىنىدىن پۇللار سەرپ قىلىنىپ، بۇزرۇك خان تۆرىنىڭ شەنىگە ئاتاپ ئۆرۈلۈپ، غېرىب ـ غۇرۋالارغا سەدىقە قىلىندى.

هەببۇللا مۇپتى هاجى پادىشاھ ئۇچتەك ئاقارغان ساقىلى كۆكسىگە چۈشكەن، بېشىدىكى قىيىقچە قالپاق ئۇستىدىن بىر ئەن قىلىپ ئورالغان دەستارىنىڭ ئۇچى ئوڭ مۇرىسىگە ساڭگىلىغان، ئۇچىسىغا ئۇزۇن يەڭلىك خىرقە كىيگەن، قولىدا ئاللانىڭ ئىسمى يېزىلغان ئەلەم باغلانغان ھاسا تۇتۇۋالغان، بۇغداي ئۆڭلۈك، ۋىجىككىنە كىشى ئىدى.

ھۇزۇرى مۇبارەكتە، ھاجى پادىشاھ بۇزرۇك خانىنىڭ ئالدىدىن كەلگەن ئەلچى ــ ئەمىر لەشكەر ئابدۇللا پەنساد بىلەن كۆرۈشتى ۋە ئۇنىڭغا ئۆزىنىڭ ئوڭ تەرىپىدىن ئورۇن ئىلتىپات قىلدى. ئابدۇللا پەنساد ئورۇنلىشىۋالغاندىن كېيىن، بۇزرۇك خانىنىڭ نامىدا يېزىلغان نامىنى سۈندى. بۇ نامىدە مۇنداق دېيىلگەنىدى:

«ھەمدۇ سانالار ئاللاغىلا خاستۇر. چۈنكى، ئاللا يەرنى ئاساسسىز، ئاسمانىنى تۈۋرۈكسىز ۋە تۈۋتقۇسىز ياراتتى. ئاي، كۈن ۋە يۇلتۇزلار بىلەن ئاسماننى زىننەتلىدى. كۆڭۈل سۆزلىرىمىز شەپقەتچىمىز رەسۇل ئەكرەم سەللاھۇ ۋەسسەلەمگە خاستۇر. دۇئايىمىز خوتەن ۋىلايىتىنىڭ سۇلتانى ھاجى پادىشاھ ئاتىمىزغا مەنسۇپتۇر. ئالەمنىڭ خۇرشىدى، ھەقىقەت مەشئىلى، جاھاننىڭ جېنى بولغان ھاجى پادىشاھ ئاتىمىزغا سالامدىن سۈكۈرە مەلۇم بولسۇنكى، بىز كاشغەر زېمىنىغا كەلگىلى ئۇزۇن بولدى. بۇ يەردىكى مازارى ماشايىخلارنىڭ زىيارەتگاھلىرىنى ئىمكانىيەتنىڭ يېتىشىچە زىيارەت قىلىپ، بۇرچىمىزنى ئادا قىلدۇق. ئەمما، ئارزۇ ــ ھەۋىسىمىز شۇكى، بابامىز ئىمامى جەئفىرى سادىق① ھەزرەتلىرىنىڭ مازارلىرىنى بىر زىيارەت قىلىپ يانساق دېگەن مۇددىئايىمىز ۋە خەرىزىمىز بار ئىدى. ئەگەر ھاجى پادىشاھ ئاتىمىز يول بېرىپ، ئىزەن ــ ئىجازەت قىلسا، بۇ

① ئىمامى جەئفىرى سادىق ــ ئىسلام دىنىدىكى شىئەلەرنىڭ ئەممە ئىمامىيە مەزھىپىنىڭ ئالتىنچى ئەۋلاد ئىمامىنىڭ نامى.

مازاری ماشاینخنی زیارەت قىلىپ، تۇغلىرىنى قېقىپ، ئۇل مۇبا-
رەكخانىنىڭ توپىلىرىنى كۆزىمىزگە سۈرتكەچ، سىز ھاجى پا-
دىشاھ ئاتىمىز بىلەنمۇ كۆرۈشۈپ يانساق دېگەن تەلىپىمىزنى
ئىزھار، ئەرز - ئىخلاسىمىزنى مەلۇم قىلىپ، شۇل مەكتۇپنى
پۈتتۈق، نامە تامام، گەپ ۋەسسالام. كاشغەر دارۇ سەلتەنەت-
نىڭ خانى بۇزرۇك بىننى جاھانگىر خان تۆرە (مۆھۈر). تار-
خىي ھىجرىيىنىڭ بىرمىڭ ئىككى يۈز سەكسەن ئۈچىنچى يىلى،
ماھى باراتنىڭ سەككىزىنچى كۈنى.»

— ئى، ئەمرۇل - ئۇمرالار، جانابىي بۇزرۇك خان
تۆرەمدىن بۇ نامە بىزلەرگە مەلۇم بولدى،— دېدى ھاجى
پادىشاھ ھەممەيلەنگە قارىۋەتكەندىن كېيىن،— قېنى، جانابىي قارى
ھەمىد بۇخارى، سىز دەپ بېقىڭچۇ، بۇ ئىشتىن بىزگە نېمە
دېرەك بولۇر؟

ئەنجانلىق قارى ھەمىد بۇخارى ئادەتتە ھەببۇللا مۇپتى
ھاجى پادىشاھ بىلەن ھەمسۆھبەت - مۇلاقەتتە بولۇپ يۈر-
گەچ، ھاجى پادىشاھ ئۇنىڭغىمۇ ئۆز ئەئىيانلىرى قاتارىدىن
ئورۇن - مەرتىۋە بەرگەندى، ئالدىنقى قېتىم، ئاتالىق غازى يا-
قۇببەگنىڭ ھاجى پادىشاھقا يەكەندىن يازغان خېتىنىمۇ شۇ
كىشى ئېلىپ كەلگەندى.

— ھەزرىتى پادىشاھىمغا شۇل مەلۇم بولغايىكى،—
دېدى ئۇ كېكىردىكىنى قىرىپ قويغاندىن كېيىن،— بۇ خا-
سىيەتلىك ئىش بولۇر. ئاتالىق غازى ماڭا: «ھاجى پادىشاھ
ئاتامغا دەپ يەتكۈزۈپ قويىسىز، ئۇل زاتنى بىر كۆرۈپ،
ئېشىكلىرىنى كۆزىمىزگە سۈرتۈش ئارزۇسىنى يېگىلى نەۋاخ،
ئەگەر ئۇل زاتى ئالىيلىرى رۇخسەت قىلسا، بىزلەر بىرىپ،
ئاقسۇ، كۇچا شەھەرلىرىنى ئېلىپ، ھاجى پادىشاھ ئاتىمىزغا
تۆھپە قىلىپ تۇتۇش نىيىتىمىزمۇ يوق ئەمەس ئىدى»،
دېگەندى.

باشقىلار تازا بىرنىمە دىيەلمەي ئولتۇرغاندىن كېيىن، مولا ئىبراھىم قازىكالان بۇ ئىشقا ئالدىراپ كەتمەسلىك لازىملىقىنى سۆزلەپ كېلىپ:

— ھەزرىتىم، ئەلچى جانابلىرىغا ئۇزاق يول يۈرۈپ ھاردۇق يەتكەندەك قىلىدۇ. شۇڭا، ئاخشاملىققا كېڭەش قىلساق مىكىن،— دەپ مەسلىھەت بەردى.

كېڭەش ئەھلى تارقاشتى. شۇ كۈنى نامازبامداتتىن كېيىن، ھاجى پادىشاھنىڭ خۇپىيەخانىسىدا، مەسۇم سۇدۇرخان، ئەمىر لەشكەر نىمىتۇللاخان ۋە مۇللا ئىبراھىم قازىكالانلارنىڭ ئىشتىراكچىلىقىدا مەخپىي كېڭەش ئۆتكۈزۈلدى.

— سىلەرچە بۇزرۇك خان تۆرەم بىلەن ئاتالىق غازى ياقۇببەگنى چىللاپ كەلسەك، قانداق بولار؟— دېدى ھاجى پادىشاھ پىيالىسىدىكى ئانار شەربىتىنى ئىچىپ بولغاندىن كېيىن.

— مۇشۇ ياقۇب قوشبېگى دېگەن ئەنجانلىقتىن ھەزەر ئەيلىمەك لازىمدۇر،— دېدى مولا ئىبراھىم قازىكالان سۇدۇرخان بىلەن نىمىتۇللاخانىنىڭ جىم ئولتۇرغىنىدىن ئىچى پۇشۇپ،— ئاڭلىشىمىزچە، خانىبىرىق سوقۇشىدىن كېيىن، ياقۇببەگ بۇزرۇك خان تۆرىنى تەقىپ ئاستىدا تۇتۇۋېتىپتىمىش، مولا سىدىقبەگ ۋەزىر ئەزەمنى بىر كېچىددىلا تۇتۇپ يوق قىلىپتۇمىش. شۇڭا، ئۇل بەدبەختىن ياخشىلىق كەلمەس، دەپ ئويلايمەن. ئۇنى چىللاپ كەلمەك ئوڭاي بولغىنى بىلەن، كەتكۈزمەك قىيىن بولۇپ قالسا، ئۆزىمىزگە دىشۋارچىلىق تېپىۋالارمىزمىكىن؟

مولا ئىبراھىم قازىكالانىنىڭ بۇ ئەندىشىسى ئاساسسىز ئەمەس ئىدى. ئۇ ئىككى ئوتتۇرىدا ۋاستىچى بولۇپ يۈرگەن قارى ھەمىد بۇخارىدىن شۇبھىلىنىپ قالغانىدى. چۈنكى، ھاجى پادىشاھقا ئاتالىق غازىنى خوتەنگە چىللاپ كېلىش مەسلىھەتىنى

هەممىدىن ئاۋۋال بەرگەنمۇ شۇ ئىدى. ئۇنىڭ بىلەن ئاتالىق غازىنىڭ ئوتتۇرىسىدا زادى نېمە مۇناسىۋەت بار؟ بۇ سىر ئۇلارنىڭ ئۆزىگە ئايان ئىدى.

— ئۇنداق بولسا، شاھزادە مەسۇم سۇدۇرخاننى تارتۇق — پىشكەشلەر بىلەن ئىستىقبالىغا ئەۋەتسەك، مۇبادا قوشىنىڭ يامان نىيەتلەر بىلەن كەلگەن بولسا، شاھزادە سۇدۇرخان دەرھال خەۋەر بەرسۇن، ئەگەر تىنچ كېلىپ، ئىمامى جەئفەرى سادىقنىڭ مازارگاھىنى زىيارەت قىلىپ يانىدىغان بولسا، بىزمۇ تارتۇق-پىشكەشلەرنى تەييارلاپ، چىرايلىق يولغا سېلىپ قويارمىز.— دېدى ھاجى پادىشاھ ئىككىلىنىپ.

— ھەرنە پەرمايىش ئۆزلىرىدىن چىقىدۇ،— دېيىشتى ئەمرۇل — ئۇمرالار گۇرۇلدىشىپ.

ماھى رامزاننىڭ ئونىنچى، سۇدۇرخان تارتۇق — پىشكەشلەرنى ئېلىپ، قارى ھەمىد بۇخارى بىلەن ئەمىر لەشكەر ئابدۇللا پەنسادىنىڭ ھەمراھلىقىدا، گۇمىغا يۇرۇپ كەتتى.

× ×

خوتەن ددىارىدا، مانجۇلارنىڭ زۇلۇم — سېتىەملىرى ھەددىدىن ئېشىپ، ئالۋان — ياساقلارنىڭ كۆپلۈكىدىن پۇقرالارنىڭ قەددى پۈكۈلۈپ كېتىشكەنىدى. گۇرۇخانىلار جازانىگە پۇل چاچاتتى. ئۇلارنىڭ ئون تەڭگىسىنى جازانىگە ئالغان كىشى يەر — سۇيى، مال — مۈلكى، ئۆي — ۋەجلىرىدىن بىراقلا ئايرىلىپ قالاتتى. بەگ — بىگاتلار خۇدانىڭ قۇتلۇق كۈنى دېگۈدەك، يۇرت — يۇرتتىن ئەللىك — يۈز ئادەمنى گەدەنكەشلىك قىلىپ مانجۇ دارىنلىرىغا يانىدى دېگەن گۇناھ بىلەن، ئامبالنىڭ ئالدىغا تۇتۇپ كەلتۈرەتتى. ئامبال بۇ ئادەملەرنى تۈزۈك سوراق قىلمايلا، پۇت — قوللىرىنى چۈشەپ، كېچىلىرى دەريا غا

تاشلاپ ئۆلتۈرگۈزەتتى، بەزىلىرىنىڭ پېيىنى كېسىپ كاردىن چىقىراتتى، بەزىلىرى تاياق زەربىسىدىن قان قۇسۇپ ئۆلۈپ كېتەتتى.

نىهايەت، زۇلۇم ـ سىتەم چېكىدىن ئاشقاندىن كېيىن، خوتەن دىيارىدا پۇقرالار كوچىلاردا ئاشكارا يۇرەلمەيدىغان بولۇپ قېلىشتى. مانجۇ مەمۇرلىرى سودىگەرلەردىن بىر تۆگىلىك مال ئۈچۈن قىرىق پۇل، بىر ئاتلىق يۈكى ئۈچۈن يېرىم تەڭگە، بىر ئېشەكلىك يۈكى ئۈچۈن ئون بەش پۇل تامغا بېجى ئېلىشتى. پۇقرالار ئات ـ ئۇلاغ ئالسا، بىر ئات ئۈچۈن يېرىم تەڭگە، بىر ئېشەك ئۈچۈن ئونبەش پۇل، بىر كالا ئۈچۈن ئون بەش پۇل، بىر قوي ئالسا ئەككى پۇل، بىر خام ئۈچۈن بىر پۇل باج دەپ ئالدى. ئامبال ھېچكىمنىڭ ئەرز ـ دادىغا قۇلاق سالمىدى.

بىر كۈنى يەتتە كىشى بىر شوپاڭدا ھاراق ئىچىپ مەست بولۇشقاندىن كېيىن، يۇرىكى يوغىناپ تالاغا چىقىشقانىكەن. ئۇلارنىڭ ئالدىغا خوتەن ئامبىلى خۇ دالويەنىڭ مەپىسىنى ھەيدەيدىغان خالىق مەپىچى دېگەن ئۇچراپ قاپتۇ. ھېلىقى نوچىلار: «ھەي خالىق، چېچىكنى چۈشۈرۈپ، ماۋۇ چاشقان بۇرۇتلىرىڭنى ئالغۇز! بولمىسا، ئەتە يا ئۆگۈن مانجۇلىرىڭنى كۆزۈڭگە كۆرسىتىمىز!» دەپ تەھدىت ساپتۇ. خالىق مەپىچى ھېلىقى يەتتە مەستنىڭ سۆزىنى ئامبال خۇ دالويەگە چېقىپتۇ. ئامبال چېرىك ئەۋەتىپ ھېلىقى يەتتە كىشىنى تۇتتۇرۇپ كېلىپ، مىس تاۋاقتا ئوت يېقىپ باشلىرىغا قويۇپ، ئۆزلىرىنى تۇۋرۇككە تېڭىپ قويۇپ، قىيناپ ئۆلتۈرگۈزۈۋەتتى. بۇ پاجىئەنى كۆرگەن خوتەنلىكلەر قاتتىق چۆچۈپ كېتىشىپ، «ۋاي گادىيەي، ھەممىمىزنى ئۆلتۈرۈپ تۈگىتىدىغان ئوخشايدۇ»، دېيىشىپ، ئاتا جۇيا① كەنتىدە ئىستىقامەت قىلىدىغان مۇفتى ھەببۇللا ھاجى دەيدىغان بىر زاتنىڭ ئالدىغا بېرىشتى. بۇ زاتنىڭ ئابدۇراھمان خوجا، ئىبراھىم ھاجى، مەسۇمخان خوجا دېگەن ئۈچ ئوغلى

① ئاتاجۇيا ـــ يەر نامى. ھازىرقى نامى ئاتچۇي. بۇ «غول ئېقىن» دېگەن مەنىدە.

بار ئىدى. يەنە سەيپۇللا خوجا دېگەن ئىنسىنىڭ نېمىتۇللا خوجا دېگەن بىر ئوغلىمۇ بار ئىدى. ئۇلار تولىمۇ شىجائەتلىك، پالۋان كىشىلەر ئىدى. ئۇلار ناھەق ئىشنى كۆرسە چىداپ تۇرالمايدىغان ھەققانىيەتچىل كىشىلەر بولغاچقا، يۇرت ئىچىدە ئابروي ـ ئاتىقى يۇقىرى ئىدى.

خوتەنلىكلەر: «بىز زۇلۇم ـ سىتەم دەستىدىن ئۆلۈپ تۈگىشىدىغان ئوخشايمىز، سىلەر بىزگە ئۇلۇغ بولۇپ چىقىپ بەرسەڭلار، بىزنىڭ جېنىمىز خۇدا يولىدا پىدا!» دېيىشىپ، ئۇلارغا ئۆز ھالىنى ئەرز قىلىشتى.

مۇشۇ مەزگىللەردە، كۇچا خەلقىنىڭ راشىدىن غازى خان خوجا باشچىلىقىدا قوزغىلىپ، مانجۇلارنى يۇرت ـ يۇرتتىن قوغلاپ چىقارغانلىق خەۋىرى بۇياقلارغىمۇ يېتىپ كەلگەنىدى.

مۇپتى ھەبىبۇللا ھاجى خەلقنىڭ داددىغا ھەمدەرد بولۇپ، دەرھال ئابدۇراھمان خوجىنى ئون ئاتلىق كىشى بىلەن چىرا چاقاغا: «مۇرشىد ـ مۇخلىسلىرىمىزدىن ياخشى ئېتى بار، بەقۇۋۋەت يىگىتلەردىن يىغىپ كېلىڭ!» دەپ يولغا سالدى. ئاندىن، تار بوغۇز لەنگىردە، ئۇچ يۈز كىشىنى مانجۇچە ئىگىنلەر بىلەن كىيىندۇرۇپ، مانجۇ چېرىكلىرى سىياقىدا ياساپ ـ جابدۇپ تەييار قىلدى ـ دە، ئۇلارنىڭ قولىغا نەيزە بېرىپ، توختى خوجا ئابدال دېگەننى چېرىك بېشى قىلىپ تەينىلەپ، ئۇلارنى قەشقەر يولىدىن ھېزى بولۇش ئۈچۈن قاراۋۇل قىلىپ ئەۋەتتى، قولىغا يامان ئادەملەرنى ئۆتكۈزمەڭلەر، دەپ پەرمان بەردى. مانجۇلارغا ئىشلىگەنلەرنى تۇتقۇزۇپ كېلىپ، توۋا قىلغۇزۇپ، ئىمان ئېيىتقۇزدى. ئاندىن ئابدۇراھمان خوجامغا: «ئادەملىرىڭىزنى باشلاپ، قاراقاش ئوردىسىدىكى ناغرا ـ دۇمباقلارنى ئېلىپ، تۇغ ـ ئەلەملەرنى كۆتۈرۈپ، خوتەن تامانىغا

قاراپ مېڭدك. مەن خوتەن شەھىرىدىكى جامە مېچىتىدە ئادەم-لىرىمىزنى توپلاپ، پۇرسەت كۆتۈپ ياتاي. پۇرسەت كەلگەن هامان، كونا شەھەردىكى ئەسكەرخانىغا بىراقلا تېگىش قىلايلى!» دەپ تاپىلىدى.

مىلادى 1864 - يىلى ماهىي رەبىئەل ئاۋۋالىنىڭ يىگىرمە ئىككىسى، دۈشەنبە كۈنى ئىدى. هەببۇللا هاجى ئىنايىتۇللا خوجامغا قىزىل تون كىيدۈرۈپ، بېشىغا قىزىل دەستار ئورىتىپ، تۆت يۈز كىشىنى باشلاپ گۈلباغقا تېگىش قىلغۇزدى. بۇتخانا، شوپاڭخانا، گۆرۈخانىلارنى چېقىپ تاشلىدى ۋە ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈ-گۈزۈۋەتتى. ئالامان قوللىرىغا چوماق، قىلىچ - نەيزىلەرنى ئېلىشىپ، دەھۈل - دۈمباقلارنى زارلىتىپ، مۇفتى هەببۇللا هاجى-نىڭ ئاياغلىرىغا يىقىلىشتى، ئاللاھ! ... ئاللاھ! ... دەپ قىچقىرىشتى.

خوتەندە ئىبىن يەمىن ئاقساقال دەيدىغان بىر مەرغىلان-لىق بار ئىدى. ئۇ ۋە شەربەتتار باھادۇر بېشى، ئابدۇجېلىل باھادۇر، مولالابابا غاپپار، مولا تىمىن قۇرچى باشلىق ئوتتۇز كىشى قىزىل تونلارنى كىيىپ، بېشىغا قىزىل دەستار ئوراپ، چارئاينالالارنى باغلىشىپ، يېشىل ئەلەملەرنى كۆتۈرۈشۈپ، كا-ناي جەمشىد تارتىپ، كۈسا ئىسكەندەر (ناغرا) سوقۇپ، هەزرىتى مۇفتى هاجىغا تەزىم بەجا كەلتۈرۈشتى ۋە «بىجانىدىل خىز-مەتلىرىدە بولىمىز!» دېيىشىپ ساداقەت كۆرسىتىشتى. ما چۇ-شىن تۇڭگانىي باشچىلىقىدىكى قىرىق تۇڭگانىي باشلىرىنى سې-رىق لاتا ياغلىق بىلەن چىگىپ، تەخمۇ تەخ بولۇپ تۇردى. ئاقساقال پاشا خوجا، توختى مۇھەممەت بەدەخشى قاتارلىق ئون بەش كىشى ئاق لىباس كىيىپ، ئاق دەستار ئوراپ، ئاق تۇغنى سەپىنىڭ ئالدىدا تۇرغۇزدى. شۇ كۈنى كەچ بولدى. يىغىلغان ئالامانلار تارقاشماي، تەرەپ - تەرەپلەرگە گۈلخانىلار يېقىپ، دۈشمەننى كۆزىتىپ، كېچىچە ئۇخلىماي تاڭنى ئاتقۇزدى.

ئەتىسى، قاراقاشتىن يىگىرمە تۆغنىڭ ئاستىدا يىگىرمە مىڭ ئادەم ئابدۇراھمان خوجامنىڭ باشچىلىقىدا ئاتقا، كالىغا ۋە ئېشەكلەرگە مىنىشىپ، پىچاقلىرىنى خادىنىڭ ئۇچىغا شوينا بىلەن چىڭ باغلاپ، تۆگىمەنچىنىڭ بۇرغىسىنى تارتىپ، دەبدەبە ـ ئەسئەسە بىلەن يېتىپ كەلدى. خوتەن كونىشەھەر-دىكى ئەسكەرخانا قوزغىلاڭچى ئالامان تەرىپىدىن ئۇچار قۇشمۇ ئۇچۇپ ئۆتەلمىگۈدەك دەرىجىدە مەھكەم قورشىۋېلىندى. قوزغىلاڭچىلارنىڭ قولىدا جەمئىي بەش تال مىلتىق، بىر چا-رەك مىلتىق دورىسى، بىر چارەك ئوق بار ئىدى.

قوزغىلاڭچىلار ئۆيلەرنىڭ تېمىنى تېشىپ تۆشۈك ئېچىپ، سىپىلنىڭ ئۈگىكىدىن كۆرۈنگەنلىكى چېرىكنى ئېتىپ جېنىنى ئالدى. مۇھەممەت رەھىم بەدەخشى قولىدا مىلتىقىنى تۇتۇپ، ئات ئوينىتىپ، ئۈگەكتىن باش چىقارسا باشنى، قول چىقارسا قولنى چەنلەپ ئېتىپ، مانجۇلارغا ھېچ ئارام بەرمەيۋاتاتتى. تۇ-يۇقسىز ئېتىلغان ئوق ئۇنىڭ بېشىغا تېگىپ، ئاتتىن تىك مول-لاق ئېتىپ چۈشتى. شۇ كۈنى ساناپ باقسا، قوزغىلاڭچىلاردىن جەمئىي ئون سەككىز كىشى قازا قىلىپتۇ.

ماھىي رەبئەل ئاۋۋالنىڭ يىگىرمە تۆتى، چارشەنبە ئىدى. ئەمىر لەشكەر ئابدۇراھمان خوجامنىڭ پەرمانى بويىچە، قوزغى-لاڭچىلاردىن بىر بۆلەك كىشىلەر سىپىل دەرۋازىسىغا ئوت قويماقچى بولدى. يەنە بىر بۆلەك ئادەملەر سىپىلنى كەتمەن بىلەن يونۇپ، قورغان تېمىدىن تۆشۈك ئاچماقچى بول-دى. ئەللىك كىشى ئېشەكنىڭ توقۇمىنى سۇغا چىلاپ ھۆل قىلىپ، يامغۇردەك يېغىۋاتقان ئوقتىن ئۆزىنى دالدا قىلىپ، قولتۇقلىرىغا بورىيا، ئوتۇن قىستۇرۇپ بېرىپ دەرۋازىغا دۆۋىلىدى ـ دە، ئۇرۇس گۈگۈتى بىلەن ئوتنى تۇتاشتۇردى. بىردەمىنىڭ ئىچىدە دەرۋازا گۈرۈلدەپ كۆيگىلى تۇردى. يەنە بىر بۆلەك كىشىلەر دەرۋازىنىڭ ئوڭ يېقىدىن سىپىلنى كەتمەن بىلەن

چېپىپ يۈرۈپ، بىر غۇلاچ كەڭلىكتە يوچۇق ئېچىۋالدى. شۇ ئەسنادا، دەرۋازا غاراسلاپ كۆيۈپ ئۆرۈلۈپ چۈشتى. مانجۇلار بۇغداي ئۈنى قاچىلانغان تاغارلارنى قورغاننىڭ ئىچى تەرىپىدىن سىپىل بويى تىزىپ چىقىپ، دەرۋازىنى ئېچىدىن يەنە ھىم قىلىپ ئېتىپ تاشلىدى ۋە قورغان تېمىنى تېشىۋاتقانلارنى ئوققا تۇتتى. نەق مەيداندا، ئون ئالتە قوزغىلاڭچى ئېتىپ تاشلاندى. شەربەتتار، ئابدۇجەلىل، راھمان بابا، ئابدۇلئەزىز كابۇلى دېگەن تۆت شىرمەت باھادۇر ئاتلىرىنى چاپتۇرغان پېتى ھېلىقى يوچۇق بىلەن بۆسۈپ كىرىپ سىپىل ئۈستىگە چىقىپ، ئۇچرىغانىنى قىلىچ بىلەن چېپىپ ئىككى نىمتا قىلىپ تاشلاۋەردى، چېرىكلەرنى گويا كى قوينى بۆرە قوغلىغاندەك سۈرۈپ توقاي قىلدى. قارىسا، بىر يۈز سەكسەن چېرىكنى چېپىپ تاشلاپتۇ. يەتمىش بەش مانجۇ سىپىلدىن چۈشۈپ ئىمان ئېيتىپ تەسلىم بولدى. قوزغىلاڭچىلار ئۇلارنىڭ بېشىنى چۈشۈرۈپ، بۇرۇتلىرىنى ئېلىپ تون كىيدۈردى، سەللە ئوراتتى ـ دە، بىر ئۆيگە ۋاقىتلىق قاماپ قويۇپ تۇردى. كېچىسى، مانجۇلار قورغان ئېچىدىن بىردىن، ئىككىدىن، ئوندىن بولۇپ قېچىپ چىقىۋەردى، باشلىرىغا بىر ـ ئىككى خامنى سەللە قىلىپ ئوراپ، كەلىمە تەيىبىنى ئېيتىپ، مۇسۇلمان بولغاننى دوردى. ئالدىغا كۆپرەك مۇسۇلمان ئۇچرىسا، «بىز مۇسۇلمان بولغان» دېيىشتى. بىر ـ ئىككى سالپى ـ سایاق يۈرگەن مۇسۇلمانلار ئۇچراپ قالسا، گەپ قىلمايلا بارغان پېتى قارىلىرىغا پىچاق تىقىپ، جىقلىرىنىڭ بېشىغا چىقىشتى. كېيىن، قوزغىلاڭچىلار ئۇلارنىڭ ھىيلىسىنى بىلىۋېلىپ، ئۆزلىرىگە پۇختا بولۇشتى، ئۇچرىغانلىكى مانجۇنى تىغدىن ئۆتكۈزۈشتى. شۇ كېچىسى، جەمئىي يەتتە يۈز سەكسەن بەش مانجۇ ئۆلتۈرۈلدى. كونىشەھەردىكى پوتەيدە، زەمبىرەكچى چېرىكلەر بىر زەمبىرەككە ئوقنى سېلىپ، پىلىكىگە ئوت يېقىۋېدى، زەمبىرەك ئارقا تەرىپىدىن يېرىلىپ، ئىككى زەمبىرەكچىنى ئاسمانغا كۆ-

تۇرۇپ ئېلىپ چىقىپ كەتتى. بۇنى كۆرگەن ئامبال خۇ دالو-
يە: «ئەمدى بىزدىن نۇسرەت كەتتى...» دەپ يىغلاپ، بالا-چا-
قىلىرى بىلەن جەبخانىنىڭ ئۆگزىسىگە چىقىۋالدى.
ئاددىن، غاگزىسىدىكى ئوتنى پىلىككە يېقىۋېدى، پارتلاش زەر-
بىسىدىن ئاسمان - زېمىن لەرزىگە كېلىپ، بىر سىلكىنىپ
توختىدى - دە، مانجۇلارنىڭ كۇلىنى كۆككە سورۇۋەتتى. قوز-
غىلاڭچىلار ئەسكەرخانىغا باستۇرۇپ كىرىپ، پۇل - پېچەك،
مال - دۇنيا بۇلاشقا كىرىشتى. ئۇلۇغلارنىڭ «توختاڭلار!» دېگىنىگە
زادى ئۇنىماشمىدى. ۋەج كويىدا، كۆيۈۋاتقان ئۆيلەرگە بېسىپ
كىرىپ، تامنىڭ ئاستىدا قېلىپ ئۆلگەنلەرمۇ بولدى.

ماهىي رەبئەل ئاۋۋالنىڭ يىگىرمە ئالتىسى، جۇمە نامى-
زىدىن كېيىن، ئالامانلار مۇفتى هەبىبۇللا هاجىنى ئاق كىگىزگە
ئولتۇرغۇزۇپ، «پادىشاهىمىز!» دەپ قىقاس - چۇقان كۆتۈرۈشۈپ،
ئۇنى خەلىپىلىك هويلىدىن شەهەر ئوردىسىغا كۆچۈرۈپ چىقتى.

× ×

هەبىبۇللا هاجى پادىشاه قوقان دارۇ سەلتەنەتىدىن مەدەت
ۋە يارىدەم تىلەپ، ئوغلى ئابدۇراهمان خوجىنى خۇداريارخانىنىڭ
ئالدىغا ئەۋەتكەنىدى. خان ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشۈپ، يېنىدا
بىرنەچچە كۇن تۇرغۇزدى. زىياپەتلەر بېرىپ، مېهمان قىلدى.
ئاخىرىدا ئۇنىڭغا سۇدۇرلۇق① مەنسىپىنى بېرىپ، ئات، ياراق،
تون - كېچەكلەر بىلەن ئۇلۇغلىدى. هاجى پادىشاهىغىمۇ ئۆز
لايىقىدا تون - كېچەك، كۇلاهۇ - تەلىپەك، قورال - ياراق قاتار-
لىق سوۋغات - تەۋەررۇكلەرنى ئەۋەتتى. نارمۇهەممەت پەرۋانىچىنى
ئەمىر لەشكەر قىلىپ ئىككى يۈز يىگىتنى قوشتى، قارى هەمىد
بۇخارى بىلەن مىرزا باباىبىك هىسارىنى مىرزا باشى قىلىپ،

① سۇدۇر — ۋەزىر.

ئۇلارنى ئەللىك يىگىت مۇكەممەللەر بىلەن سۇدۇرخانغا مۇلازىم قىلدى. سۇدۇرخانلار قەشقەرگە كەلسە، ياقۇب قوشبېگى هامىدىن خوجام بىلەن يەكەندە سوقۇشۇۋاتقانىكەن. ياقۇببەگ قارى هەمىد بۇخارى بىلەن بۇرۇندىن تونۇش بولغاچقا، كېيىنكى چاغلاردا ئەسقېتىپ قالار دېگەن تەمە بىلەن، ئۇنى سۇدۇرخانغا قوشۇپ خوتەنگە يولغا سېلىپ قويدى. نارمۇھەممەت پەرۋانىچى باشلىق يىگىتلەرنى بولسا ئۆز يېنىدا ئېلىپ قالدى.

قارى هەمىد بۇخارى سۇدۇرخان بىلەن خوتەنگە بارغاندىن كېيىن، هاجى پادىشاه بىلەن تېزلا چىقىشىۋالدى. هاجى پادىشاه ئۇنىڭغا مۇناسىپ جاي، ئۇرارغا ماكان تەيىنلەپ، هەر كۈنلۈكىگە تەمىنات توختاتتى، ئىززەت - ئىكراملىرىنى بەجا كەلتۈرۈپ، ئوبدان يەردىن ئۆيلەندۈرۈپ، ئۇنى ئۆزىگە ئىلىپەتداش ۋە سۆھبەتداش قىلدى. قارى هەمىد بۇخارى بۇرۇن كېلىشكىنى بويىچە، ياقۇببەگگە ۋاقتى - ۋاقتىدا مەلۇمات يوللاپ تۇرۇشنى ئېسىدىن چىقارمىدى. يېقىندا ئۇ ياقۇببەگگە: «هاجى پادىشاه قېرىپ قالدى. سىز جانابىي بۇزرۇك خان تۆرەمىنىڭ نامىدا ئىمامى جەئفەرى سادىقنىڭ مازىرىنى زىيارەت قىلىمەن» دەپ نامە پۈتۈپ ئەۋەتكەيسىز. مەن هاجى پادىشاهنى چوقۇم ماقۇل كەلتۈرىمەن، شۇنداق قىلىسىڭىز، خوتەننى ئوڭايلا ئالالايسىز» دەپ خەت ماڭغۇزغانىدى. بۇ قېتىم ئۇنىڭ سۇدۇرخانغا هەمراه بولۇپ گۇمىغا بېرىشتىكى مەقسىتىمۇ ئەنە شۇ ئىدى.

× ×

رامىزاننىڭ ئون ئۇچى، مەسۇم سۇدۇرخان ئەمىر لەشكەر ۋە قارى هەمىد بۇخارىنىڭ هەمراهلىقىدا گۇمىنىڭ زاۋا دېگەن يېرىگە يېتىپ كەلدى. ئاتالىق غازىمۇ بۇلارنىڭ كېلىۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، ئالدىغا كىشى چىقارتىپ، ئۇلارنى ئىز-

زەت ـ ئىكراملار بىلەن باشلاپ كېلىپ، ياخشى كۈتۈۋالدى.

ـ ئەلھەمدۇلىللا، بۇ يەرگە كەلدۇق،ـ دېدى ئاتالىق غازى سۈدۈرخاننى قۇچاقلاپ تۇرۇپ،ـ شاھزادەمنىڭ جاھان ئارا جامالىنى كۆرۈپ، كۆزىمىز روشەن بولدى ۋە نۇرغا تولدى، مۇراد ـ مەقسەتلىرىمىزگە يەتتۇق. ئەمدى ھاجى پادىشاھ ئاتىمىزنى بىر كۆرمەككە نىسىپ بولۇرمىكىن دېگەن ئارزۇ-ھەۋەستىمىز. كەمىنە چاكارلىرى پادىشاھ ئاتىمىزنىڭ مۇبارەك ئوردا ھۇزۇرىغا بېرىشقا مۇيەسسەر بولالىغان بولساق ئىدۇق، پادىشاھ ئاتىمىزنىڭ ئاياغلىرىنى، تۇغلىرىنى ساقلىمىز بىلەن سۈپۈرگەن بولاتتۇق. ئەگەر ھاجى پادىشاھ ئاتىمىز بۇ نادان غۇلامنى ئۆزىنىڭ غۇلام ـ چاكارلىرى قاتاردا كۆرسە، مۇبارەك نەزەرلىرىنى بىزدەك غېرىب ـ غۇرۇالارغا سالسا، ئەجەب ئەمەسكى، بۇ قارا تۇپراق ئۈستىدىكى خار ۋە ئېتىبارسىز بېشىمىز ئاسمانى قۇتۇپتىكى فەرقەردان① يۇلتۇزلىرى بىلەن تەڭ بولغاندەك بولاتتى. ھاجى پادىشاھ ئاتىمىزنىڭ مۇبارەك جامالىنى بىر كۆرمەكتىن باشقىغا تاقەت ـ ئىلاجىمىز قالمىدى!

ياقۇببەگ ھىيلە ـ مىكىرده ئوت بىلەن سۇنى بىر ـ بىرىگە قوشالايدىغان، تىل ياغلىمىچىلىقتا تاشنى مومدەك ئېرىتىۋېتەلەيدىغان ئادەم بولغاچقا، نادان مەسۇم سۈدۈرخان تەسىرلىنىپ، يىغلاپ تاشلاشتىن ئۆزىنى ئاران ـ ئاران تۇتۇپ تۇراتتى.

ئاتالىق غازى دەرھال سۈدۈرخانغا ئالتۇن كالۇاتۇنلۇق سەللە، كىمخاب تون، ئالتۇندىن نەقىش ئىشلەنگەن قورال ـ جابدۇق، ئېگەر ـ توقۇم ۋە باشقا جابدۇقلىرى تامامەن ئالتۇن ـ كۆمۈش بىلەن بېزەلگەن يۇلتۇز ئارغىمىقى قاتارلىقلارنى ئىنئام ـ ئېھسان قىلىپ، ئۇنى مول تارتۇقلىدى.

① فەرقەردان ـ شىمالىي قۇتۇپ يۇلتۇزىنىڭ يېنىدىكى ئىككى يورۇق يۇلتۇزنىڭ ئورتاق نامى.

سۇدۇرخان ئاتالىق غازىنىڭ بارگاھىدا ئۈچ كۈن تۇرغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ھۆرمىتىنى ھاجى پادىشاھقا يەتكۈزۈشكە ئالدىراپ، خوتەن دىيارىغا قايتماقچى بولدى. مەكىكار ئاتالىق غازىنىڭ كۈتكىنىمۇ دەل مۇشۇ ئىدى. شۇڭا، دەرھال ئەمىر لەشكەر ئابدۇللا پەنسادنى ئۇنىڭغا قوشتى، ئۇنىڭ قۇلىغا پىتنە - ئەپسۇنلارنى سۆكە - مونچاقتەك بىر - بىرلەپ تىزىپ چىقتى. بىر پارچە خىشنى ئەچچە قەۋەت تەللاغا ئوراپ «قۇرئانىي كەرىم» قىلىپ، ئۇنى سۇدۇرخاننىڭ ئالدىدا، ئابدۇللا پەنسادقا ئىززەت - ئىكرام بىلەن سۇندى ۋە:

— بىز ئۇچۇن ھاجى پادىشاھ ئاتىمىزنىڭ خىزمىتىگە بېرىپ، ئەقىدە - ئىخلاسىمىزنى ئۇل زاتى مۇبارەكنىڭ ئۇلۇغ قۇلاقلىرىغا بىر - بىرلەپ مەلۇم قىلغايسىز. مۇبادا ئۇل زاتى مۇبارەك ئىشەنمىسە، ئۇشبۇ قۇرئانى كەرىمنى بىزنىڭ ئورنىمىزدا بېشىڭىزدىن ئېگىز كۆتۈرۈپ تۇرۇپ قەسەم ئىچىپ، ئەھدى - پەيمان قىلۇرسىز. قالغىنىنى بۇ شاھزادەم بىز كەمىنە قۇللىرىغا ۋەكالىتەن بايان ئەيلىسە ئەجەب ئەمەس،— دەپ ئۇلارنى يولغا سالدى.

سۇدۇرخان شاھزادە بىلەن ئەمىر لەشكەر ئابدۇللا پەنساد دەل ۋاقىت - سائىتىدە خوتەن دىيارىغا يېتىپ كەلدى. ھاجى پادىشاھنىڭ ھۇزۇرىدا، ئابدۇللاپەنساد ئۇنى ئاتالىق غازىنىڭ ئالدىغا ئىستىقبال قىلىپ چىقىشقا تەۋسىيە قىلدى. بۇ مەككار پەلەكنىڭ ھىيلىگەرلىكىنى كۆرمىگەن، زامانە تەجرىبە - ساۋاقلىرىنى تېتىمىغان ۋە توشقان ئۇيقۇسى غەپلىتىدىن تېخىچە ئويغانمىغان نادان شاھزادە بولسا بۇ ئىشنىڭ زۆرۇرلۇكىنى ھەر خىل تەرىپ ۋە سۈپەتلەر بىلەن تەكىتلىدى. نەتىجىدە، ئىبراھىم قازىكالاننىڭ «ھەزرىتى مۇبارەك، سىلە چىقمىسىلا، بۇ ياخشىلىقتىن دېرەك بەرمەيدۇ» دەپ توسۇغىنىغا

قارىماي، هاجى پادىشاھنىڭ نۇرلۇق پىكرى كاززاپ ياقۇببەگ-نىڭ ھىيلە ـ مىكىرى ۋە تىل ياغلىمىچىلىقى ئالدىدا خىرەلىشىپ، ئۇنىڭ ئالدىغا بارىدىغانغا تايىن تاپتى. ئابدۇللا پەنسادىنىڭ قولىدىكى «قۇرئانىي كەرىم» نى قولىغا ئېلىپ، ئۇنىڭ كۆزلىرى ئەڭ ئېسىل ئويۇنچۇقلارنىڭ ئالدىغا دۆۋىلەپ قويۇلغانلىقىنى كۆرۈپ، خۇشاللىقىدىن قىن ـ قىنىغا پاتماي كەتكەن بالىنىڭ كۆزلىرىدەك تېخىمۇ پارقىراپ كەتتى.....

× ×

هاجى پادىشاھ كېلىۋاتىدۇ، دېگەن خەۋەرنى ئاڭلاپ، ياقۇببەگ ئەتىگەندىلا زاۋانىڭ يول ئېغىزىغا چاچاق قۇردۇرۇپ، ئاتنىڭ تىزگىنىنى بوينىغا تاشلاپ تەييار بولۇپ تۇرغاندى. هاجى پادىشاھ ياقۇببەگنىمۇ ئاتقا مىنىشكە تەكلىپ قىلىۋېدى، ئۇ تۇزۇت قىلىپ تۇرۇۋېلىپ زادى ئۇنىمىدى:

ــ بۇ قانداق بولىدۇ؟ سىزدەك مۇبارەك زات، ئالىيجاناب ئادەم ئالدىدا مەندەك ناتىۋان ئادەمنىڭ ئورنى يەردە بولمىسا، يەنە نەدە بولىدۇ؟ مەن سىز ئاتام ئۈچۈن تۆت پۇتلاپ ماڭ-سامۇ، يەنە تېخى كەملىك قىلىدۇ!...

ئۇ هاجى پادىشاھ مىنگەن ئاتنىڭ چۇلۇۋۇرىنى بوينىغا تاشلىغىنىچە، ئاتنى يېتىلەپ بارگاھنىڭ ئالدىغا كەلدى ـ دە، ئاتنى توختىتىپ، ئۇنى ئاتتىن كۆتۈرۈپ يەرگە چۈشۈردى.

ــ هاجى پادىشاھ ئاتا!ــ دېدى ئۇ يۈزىنى ئۇنىڭ يۈزىگە يېقىپ تۇرۇپ،ــ ھەددىس شىرىفتە: «بىر جەڭچى بىلەن قۇچاقلىشىپ كۆرۈشكەن كىشى مىڭ پەيغەمبەر بىلەن كۆرۈشكەندەك بولىدۇ»، دېيىلگەن. شۇڭا، رۇخسەت قىلغان بولسىلا، مەن ئۆزلىرىنىڭ بويۇنلىرىغا قول سېلىپ كۆرۈشكەن بولاسام!

هاجى پادىشاھمۇ ئورنىدىن تۇرۇپ ئۇنى قۇچاقلىدى. كىشىلەر ياقۇببەگنىڭ قولىنى هاجى پادىشاھنىڭ بوينىغا گىرە-

لەشتۇرۇپ سالغىنىچە ئۇنى يەنە بىر ئۆيگە ئەكىرىپ كەتكىنىنى كۆردى ـ يۇ، ئەمما ھاجى پادىشاھنىڭ ئۇ ئۆيدىن قايتىپ چىققانلىقىنى ئىككىنچىلەپ كۆرمىدى.

ئىسىت! ئىسىت! ئادەم جىنسى ۋە ئىنسان گۇرۇھىنىڭ ھىيلە ـ مىكىرلىك تەدبىرلىرىنى ئەنە شۇنىڭدىن كۆرۈپ تاماشا قىلىش كېرەك. تېخى بۇگۈن ئەتىگەندىلا، ھاجى پادىشاھ نامازىمداتتا ئۆزىنىڭ ھازىرقىدەك بولۇشىنى سەزگەندەك:

ـ بۇ دۇنيا ھېچكىمگە ۋاپا قىلغان ئەمەس،ـ دېگەنىدى ئۇ ۋەز ئېيتىۋېتىپ،ـ ئۇ خۇددى سەييياھلار دەم ئېلىپ ئۆتىدىغان سالقىن بۇلاق بويىغا ئوخشايدۇ. بابۇر چەشمەئىي جەمشىد دېگەن بۇلاق يېنىدا دەم ئالغاندا، تاشقا: «بۇ بۇلاق يېنىدا بىزگە ئوخشايدىغان نۇرغۇن كىشىلەر دەم ئېلىپ ئۆتۈكەن. بىز مەردلىكىمىز ۋە كۈچىمىزگە تايىنىپ، دۇنيانى ئالدۇق. ئەمما، دۇنيانى ئۆزىمىز بىلەن بىللە گۆرگە ئېلىپ كېتەلمىدۇق» دەپ خەت چەكتۈرگەنىكەن. شۇنداق، دۇنيانى ئۆزىمىز بىلەن ئېلىپ كېتەلمەيمىز. ئەمما، بىزنىڭ نەسلىمىز قۇرۇمايدۇ. ئەزىم دەريادەك مەڭگۈ داۋام ئېتىدۇ. بىز ئاشۇ ئەزىم دەريادا ئەبەدىل ـ ئەبەد ياشايمىز! «ۋاماتەردرى نەفسۇن مازا تەكسىبۇغەدەن ۋاماتەدرىن نەفسۇن بىئاييى ئەرزىن تەمۇتۇ، ئىننەللاھە ئەلىمۇن خەبىر...»①.

بۇ قۇرئاننىڭ ئوتتۇز بىرىنچى سۈرىسىدىكى ئاخىرقى ئايەت ئىدى. ھەببۇللا ھاجى پادىشاھنىڭ ھەربىر ۋەزى قۇرئانىي كەرىمنىڭ سۆزى بىلەن باشلىناتتى. بۇگۈن ھاجى پادىشاھ ئۇنى شۇنچىلىك بېرىلىپ ئېيتقان ئىدىكى، ئۇنىڭ ۋەزى ئاڭلىغۇچىلارنىڭ يۈرەك ـ باغرىنى جىغىلدىتىۋەتكەنىدى.

بۇ چاغدا، ھاجى پادىشاھنىڭ مىڭدەك مەھرەم يىگىتلىرى ئىتائەت بىلەن ئاتلىرىدىن چۈشمەي ھاجى پادىشاھنى ساقلاپ، ئەمىر كۈتۈپ تۇرۇشقانىدى. ياقۇبىبەگ

① «جان ئەتە نېمە بولۇشنى بىلمىگەي ۋە قەيەردە ئۆلۈشنىمۇ بىلمىگەي...»

دەرهال هاجی پادىشاه نامىدىن: «مەن ئۇكام ياقزب قوشىبگى بىلەن بىر كېچە هال ـ مۇڭ قىلىشىپ، ئەتىلىككە يول باشلاپ شەھەرگە كىرىمەن. سىلەر هەرقايسىڭلار خاتىرجەم بولۇپ شەھەرگە قايتىپ، ئۆز ئىشىڭلار بىلەن مەشغۇل بولۇڭلار. ئەتىگەنلىككە سۇدۇرخان بىلەن ئەمىر لەشكەر نېمىتۇللاخان قالغان ئەمرۇل ـ ئۇمرا ئەكابىر ـ ئەشرەبلەرنى ئېلىپ ئىستىقبالغا چىقىشىڭ. نامە تامام، گەپ ۋەسسالام. هەبىبۇللا هاجى پادىشاه. هۇۋالىهەبىبۇللەزى تۇر جاشىغائەتىهۇ ①. تارىخىي هىجرىيە 1283 ـ يىلى رامىزاننىڭ يىگىرمە ئالتىسى» دەپ نامە چىقارتتى.

× ×

ئەتىسى ئەتىگەندە، ياقۇببەگ شەھەرگە قاراپ ئاتلاندى. شەھەرگە ئىككى پوتەي مىقدارى يەرگە بارغاندا، مەسۇم خوجا سۇ دۇرخان، ئەمىر لەشكەر نېمىتۇللاخان باشلىق يىگىرمە ـ ئوتتۇز ئەمرۇل ـ ئۇمرا، ئەكابىر ـ ئەشرەبلەر ئىستىقبالغا چىقىشقانىكەن، ئاتالىق غازى ئۇلار بىلەن قىلچە چاندۇرماي ناهايىتى ياخشى كۆرۈشۈپ: «هاجى پادىشاه ئاتىمىز كەينىمىزدىن كېلىۋاتىدۇ. هەرقايسىلىرى ئالدىغا بېرىپ بىللە ئەكىلىشىلە!» دەپ ئۇلارنى يولغا سالدى. بىۋىنىڭ بىلەن ئۇلارنى ئادەملىرىدىن ئايرىۋېتىپ، بىر ـ بىرلەپ تۇتۇپ يوق قىلدى، ئاندىن ئېزىز بەگ جاللاتنى يىگىتلىرى بىلەن چاپاۋۇل قىلىپ شەھەرگە ماڭغۇزدى. ئېزىز بەگ جاللات شەھەرگە كىرىپ هاجى پادىشاهنىڭ بالىۋا قىلىرىنى ئوردىدىن هەيدەپ چىقىرىپ، ئوردا ئىچىگە ۋە خەزىنىگە ئىگە بولۇۋالدى. ئاتالىق غازى قارى هەمىد بۇخارىنىڭ يول باشلىشى بىلەن، ئىقبالى دۆلەت،

① «پەيغەمبەر بولسا ئاللانىڭ دوستي. ئۇنىڭدىن شاپائەت ئۈمىد قىلىنىدۇ»

دەبدەبە ـ سەلتەنەت بىلەن ئۇنىڭ كەينىدىن يېتىپ بېرىپ، چېدىر ـ بارگاھلىرىنى شەھەرنىڭ ئالدىغا تىكتى. ئاندىن ئەمىر لەشكەر، سەرجاك لاۋۇر، ياساۋۇللىرىنى بىر ـ بىرىنىڭ كەينىدىن قىل قۇيرۇق قىلىپ،ئۇلارنى شەھەرگە بېسىپ كىرىشكە بۇيرۇپ، ھاجى پادىشاھنىڭ مۇلازىملىرىنى ھەيدەپ كەلدى. ئۇلارنىڭ بويسۇنغانلىرى ئامان قالدى. جاھىللىق قىلغانلىرى تىغ سىياسەتتىن ئۆتكۈزۈلدى، بەزىلىرى نەزەربەند قىلىندى. شۇنداق قىلىپ، ياقۇببەگ خوتەن دىيارىنى ھاجى پادىشاھنىڭ قولىدىن بىرپاي ئوقمۇ ئاتماي ئۆز قولىغا ئۆتكۈزۈۋالدى. بۇ ھەقتە كېيىنكىلەر مۇنداق قوشاق قاتقاندى:

سۇدۇرخان ئۆزى ئاخماق،
بېلىدە تۆمۈر توقماق.
بۇ جاھاندا بارمىدۇ،
كىمخاب تونغا شە ساتماق؟

خوتەنلىكلەر مۇشۇ ئۇلۇغ رامىزان كۈنلىرىدە كۆز ئالدىدا يۈز بەرگەن بۇ ئىشلارغا قاراپ ھەيران بولۇشۇپ، تېگىرقاپلا قالغانىدى. ئۇلار بىر ـ بىرىگە قاراپ:

ـ غۇلى نېمە دەيتۇ بۇ؟ـ دېيىشەتتى. بۇنىڭغىچە بىر ـ ئىككى كۈن ئۆتۈپ كەتتى. ئۇلار ئاندىن نېمە ئەھۋال يۈز بەرگەنلىكىنى چۈشىنىپ يېتىشتى. ئون ـ ئونبەش مىڭ ئادەم بىراقلا قوزغىلىپ، قورال ـ ياراق، چوماق ـ كالتەكلىرىنى كۆتۈرۈشۈپ، شەھەرنىڭ تەرەپ ـ تەرەپلىرىدىن كېلىشىپ: «ھاجىپادىشاھىمىز قېنى!»، «سۇدۇرخان، نېمىتۇللا ئەمىر لەشكىرىمىز قېنى؟» دېيىشىپ، ئەنجانلىقلارنى كۆرگەنلا يېرىدە ئۇرۇپ يىقىتىشىپ، سۈرۈپ ـ توقاي قىلدى. ئاتالىق غازى قارى ھەمىد بۇخارىنىڭ تەكلىپى بويىچە، ھاجى پادىشاھنىڭ

هىيىتىنى قايتۇرۇپ بېرىپ، ئۇنىڭ ناماز جىنازىسىنى ئوقۇش ئارقىلىق. غەزەپلەنگەن ئالامانىنى باسماقچى بولدى.

هاجى پادىشاھنىڭ جىنازىسى هازىدارلارنىڭ يىغا ـ زار ئىچىدە داغدۇغىلىق بىلەن ئۇزىتىلدى.

ـ سەلاتى جىنازا!...

كىشىلەر خۇددى مۇشۇ ئاۋازنى كۈتۈپ تۇرۇشقانىدەكلا، تۇشمۇ تۇشتىن چىقىپ هىيىت نامىزى ئوقۇلىدىغان ئالتۇنلۇقۇمغا قاراپ ئاقار قۇمدەك ئاقتى. ئۇلۇغ ـ ئۇششاق، چوڭ ـ كىچىكنىڭ هەممىسى ئۆزلىرىنىڭ سۆيۈملۈك هاجى پادىشاهى بىلەن ئەڭ ئاخىرقى قېتىم دىدارلىشىۋېلىش ئۈچۈن جىنازا ئەتراپىنى زىچ ئورىۋېلىشقانىدى. هاجى پادىشاهنىڭ مۇرشىد ـ مۇخلىس لىرى جىنازىنى ئۆز مۇرىلىرىدە ئەمەس بەلكى، ئېغىر مېهنەتتە قاتقان كۈچلۈك ئالىقىندا كۆتۈرۈشكەنىدى. جىنازىغا يېقىن بارالمىغانلار بولسا، جىنازىنىڭ سېپىغا باغلانغان ئۇزۇن ئارغامچىنى مۇرىلىرىگە سېلىشىپ مېڭىشتى، جىنازىنىڭ كەينىدىن ئەگىشىپ دۇئا ـ تىلاۋەت قىلىشىپ، يىغلاپ، قوشاق قوشۇپ ماڭغانلارنىڭ ئاخىرى خېلى يىراقلارغىچە سوزۇلغانىدى.

هازىدارلار قوشۇنى ئالتۇنلۇقۇمغا قايرىلىدىغان باش ئاچالغا كەلگەندە، مۇسىبەت خەۋىرىنى ئاڭلاپ يىراق ياقا يۇرتلاردىن ۋە يېزا ـ قىشلاقلاردىن يېتىپ كېلىشكەن خالايىق جىنازىنى ئورىۋېلىشتى. هازىدارلار ئالغا ماڭالماي توختاپ قېلىشتىبۇ ئۇلارنىڭ تۆتىنچى قېتىم توختاپ قېلىشى ئىدى. پاتىپاراقچىلىقباشلاندى...

هاجى پادىشاه هايات ۋاقتىدا ئۆزىنىڭ ئوردىسىدىن ئالتۇنلۇقۇمغا بارىدىغان مۇساپىنى بىر چۆگۈن سۇ قاينىغىچە

لىك بولغان ۋاقىت ئىچىدە بىسىپ ئۆتىدىغان بولغىيتتى.
هاجى پادىشاھنىڭ مىيىتى سىلىنىغان جىنازا مۇشۇنداق گاھ توختاپ، گاھ مېڭىپ، ئالتۇنلۇقۇم مەسچىتىگە ناھايىتى ئۇزاقتا يېتىپ بارالىدى.

بۇ كۈنى ئاسمانمۇ مۇسىبەت بىلدۈرۈۋاتقاندەك ناھايىتى تۇتۇلۇپ كەتكەنىدى. كۆكنى قاپلىغان قارا بۇلۇتلار خۇددى كۆز يېشىنى تۆككەندەك، ھازىدارلار ئۇستىگە يامغۇر تامچىلىرىنى تەكشى سىپىپ ئۆتتى. بۇ پاجىئەگە غەزەپلەنگەندەك قىلىپ بىر - ئىككى قېتىم چاقماق چېقىپ، ھاۋا گۈلدۈرلەپمۇ قويدى.

مىيىت نامىزىغا خوتەنلىك مولا ئىبراھىم قازىكالان ئىماملىق قىلدى.

— خالايىق، مەرھۇم ھاجى پادىشاھىمىزنىڭ قانداق ئىكەنلىكىنى بىلەمسىلەر؟ — دەپ سوردى ئۇ نامازچۇشۇرۇپ بولغاندىن كېيىن.

— بىلىمىز! — مىيىت نامىزىغا قاتناشقۇچىلارنىڭ ھەممىسى گۈررىدە قىلىپ جاۋاب بەردى.

— مەرھۇم قانداق ئادەم ئىدى؟

— ھۆددەس بەلەن ئادەم ئىدى!... ياتقان توپىسى جەننەتتە بولسۇن!...

— مەرھۇم ھاجى پادىشاھىمىزنىڭ قانداق قازا قىلغانلىقىنى بىلەمسىلەر؟

— .....

— بىلىمىز! مەلئۇنلار تەرىپىدىن قەتىل قىلىندى!

— سۇدۇرخان شاھزادىمىز، نىمىتۇللا ئەمىر لەشكىرىمىزنىڭ ياش جېنىغىمۇ ئاشۇ ناكەسلەر زامىن بولىدى! — دەپ چۇرقىراشتى بۇ ئىشتىن ئاز — تولا خەۋىرى بارلار.

بۇ ئىشتىن خەۋىرى يوق نۇرغۇن كىشىلەر بولسا بۇ گەپنى ئاڭلاپ ھەيران قېلىشتى.

ھاجى پادىشاھنىڭ ھەمسۆھبەتلىرىدىن بىرى بولغان قارى ھەمىد بۇخارى قولىدىكى تەسبىھنى تۇتقىنىچە تۇرۇپ قالدى. ئۇ پۇتۇن خوتەن خەلقى ئالدىدا ئۆزىنىڭ ياقۇببەگنى خوتەنگە باشلاپ كىرگەن رىياكارلىقى تەلتۆكۈس پاش بولغانلىقىنى چۈشەندى. ئۇ ئۆز تەقدىرىنىڭ قانداق بولۇشىنى ئويلاپ تۇراتتى، بېشى پىرىدە بىر قايدى — دە، گۈۋىپىدە قىلىپ يەرگە يىقىلدى...

مولا ئىبراھىم قازىكالان قاراقاشى سۈرەپاتىھەگە قول كۆتۈرۈپ دۇئا قىلدى ۋە جامائەتكە ھاجى پادىشاھنىڭ پەزىلۇ — سۈپەتلىرىنى بىر — بىرلەپ بايان قىلغاندىن كېيىن،

— ئاللا مەرھۇمنى مەغپىرەت قىلغاي، — دېدى ئۇ، — ھاجى پادىشاھىمىز ھۆددەس رايىش، بەكمۇ خۇداگۇي، ئىنتايىن دىيانەتلىك، ئادىل پادىشاھ ئىدى. ئاللا ئۇنىڭغا رەھمەتلىرىنىڭ ۋە ياخشىلىقلىرىنىڭ دەرۋازىلىرىنى كەڭ ئاچقاي ۋە جەننەتۇل فىردىۋاننى ئاتا قىلغاي!

مولا ئىبراھىم قازىكالان سۆزىنىڭ ئاخىرىدا:

— رەھمەتلىك ھاجى پادىشاھىمىزنى كازىزاپ مەلئۇنلار تۇزاققا دەسسىتىپ يوقلۇق دەرگاھىغا يولغا سالدى. ئۇلارنى

رەھمەتلىكنىڭ قىساس ئوتى چوقۇم تۇتىدۇ! مەھشەرگاھتا ئۇلارنى دوزاخ كۆتىمەكتە. چۈنكى، ھەركىم قىلسا ئۆزىگە قىلىدۇ! ــ دەپ خىتاب قىلدى.

خوتەنلىكلەر مەرھۇمنى يەرلىكىدە قويغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ھىيلىگەر ياقۇببەگ تەرىپىدىن سۈيىقەست بىلەن ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى، مەسۇم سۈدۈرخان بىلەن ئەمىر لەشكەر نېمتۇللا خانىنىڭمۇ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى بىلىپ قېلىشىپ، دەرھال ئىسيان كۆتۈردى، ياقۇببەگنىڭ يىگىت ــ سەرۋازلىرىنى ئۇرۇپ ــ چەيلەپ ئۆلتۈردى، قوغلاپ سۈرۈپ ــ توقاي قىلىشتى. دەل مۇشۇ چاغدا، ھاجى پادىشاھنىڭ بىرمۇنچە مۇلازىملىرى كالىتەك ــ چوماقلىرىنى كۆتۈرۈشۈپ بارگاھقا ھۇجۇم قىلدى. شۇ ئەسنادا، ياقۇببەگدىن: «قەتلىئام!» دېگەن ئالىي يارلىق كەلدى. ئۇنىڭ لەشكەرلىرى ئومۇمىي قىرغىنغا چىقتى. ئۇلار خوتەنلىكلەرنىڭ بىرىنى ئۆلتۈرسە ئونى ۋە ئونىنى ئۆلتۈرسە يەنە ئوتتۇزى تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ كېلىپ تېگىش قىلغىلى تۇردى. ئەتىسى، قارا قاشتىن ئون مىڭدىن ئارتۇق چوماقچى ئالامان چوماق ــ كالتەكلىرىنى كۆتۈرۈپ، ئوچاق ــ داڭقان، ئوزۇق ــ تالقانلىرىنى ئېلىپ، قارا كالتەك بولۇپ كەلدى؛ ئاندىن كېيىن، چىرا ــ چاقادىن بىر توپ ئالامان قىل قۇيرۇق بولۇپ، چوماق ــ كالتەكلىرىنى، ئوزۇق ــ تالقانلىرىنى ئېلىپ كېلىپ، كۆيۈۋاتقان ئوتقا خۇددى پەرۋانىدەك ئۆزىنى ئاتتى. ئاتالىق غازىنىڭ يىگىتلىرى ئۇلارنى قىرغىن قىلىپ، ئۇلاردىن ئىلگىرى ئۆلۈمگە ماڭغانلارغا قوشتى. كوچا ــ كوچىلاردا، قەتلىئام قىلىنغانلارنىڭ

ئىسىق قانلىرى شارقىراپ ئاقتى، پۈتۈن خوتەن شەھىرى پانىي ئالەمدىكى قۇشخانىغا ئايلاندى. رىۋايەت قىلىنىشىچە، ھەربىر تۇمەن ئادەم ھالاك بولسا، بىر ئۆلۈكنىڭ قولى كۆتۈرۈلىدىكەن. دېمەك، شۇ قېتىمقى قەتلىئامدا خوتەن شەھىرىدە بەش ئۆلۈك قولىنى كۆتۈرگەن بولىدۇ.

قەتلىئام توختىتىلغاندىن كېيىن، ياقۇپبەگ ھاجى پادىشاھنىڭ خەزىنىسىنى ئېنىقلاتقۇزدى. ئون ئالتە دانە قاپتەك چوڭلۇقتىكى ۋازىلارغا ساپ ئالتۇن قاچىلانغانىكەن. كۆمۈش تەڭگە، تىللا ۋە داچەن پۇللارنىڭ سانىنى ئېلىپ بولغىلى بولمىدى. مەرھۇم ھەبىبۇللا ھاجى پادىشاھ ئۆزىمۇ يېمىگەن - ئىچمىگەن، باشقىلارغىمۇ يېگۈزمىگەنىكەن. ھەتتا، ئەھلى ئايالىرىغىمۇ «ئىسراپ قىلماڭلار، گۇناھ بولىدۇ» دەپ، ئالتۇندىن سۆكە - مۇنچاق، ئۈزۈك - جابدۇق دېگەنلەرنى قىلدۇرۇپ بەرمىگەنىكەن. مەرھۇم ئۆزىنىڭ ئاشخانىسىغىمۇ ئاباۋىي - ئەجدادىدىن مىراس قالغان زېمىنلىرىدىن چىققان مەھسۇلاتلارنى ئىشلىتەتتىكەن. مانجۇلاردىن ئولجا ئېلىنغان تىللا - تەڭگە، داچەن - پۇللارنى، يامبۇلارنى تىزىملىغان پېتى پېچىتىنى بۇزماي ساقلاپ قويغانىكەن. ئاتالىق غازى مەرھۇم ھاجى پادىشاھنىڭ خەزىنىسىدىكى ھېسابسىز دەپىنى دۇنياغا قاراپ، ئەقلى لال بولۇپ، قولىنى چىشلەپ قالدى:

— مەن مەرھۇمنى بۇرۇن ئاتام دەپ يۈرگەنىدىم. بۇ زاتى مۇبارەكنىڭ ھەقىقەتەن ماڭا ئاتا بولغىچىلىكى بار ئىكەن ئەمەسمۇ؟— دەپ مىيىقىدا كۈلۈپ قويدى ئۇ.

ھاجى پادىشاھنىڭ جازا يەلپۈشلىرى چوڭ مۇۋۇتتىن، نۇقتا ۋە بويۇنباغلىرى مەشۇت - يىپەكتىن ئىشلەنگەن، بۇيۇنباغلىرىغا قاتار - قاتار جەرىس - قوڭغۇراقلارنى ئېسىپ بېزىگەن تۆت چوڭ نار تۆگىسى بار ئىدى. بۇ تۆگىلەرنى تاماشا قىلغان كىشىلەرنىڭ ئەقلى لال، كۆزلىرى خىرە

بولۇشتى. ياقۇپبەگ ھاجى پادىشاھنىڭ خەزىنىسىنى مۇشۇ تۆگىلەرگە يۈكلەپ، قەشقەر دارۇ سەلتەنەتىگە ئېلىپ ماڭدى.

ياقۇبەگ ئۆزىنىڭ ھەممە ئەمىر لەشكەر، پەنساد، ئەمرۇل - ئۇمرالىرىغا ۋە ھەممە يىگىت - سەرۋازلىرىغا ئىنئام - ئېھسانلارنى يەتكۈچە بېرىپ، ھەممىنى مەمنۇن قىلىپ، ھاجەتتىن چىقاردى. ئۇنىڭدىن كېيىن، خوتەن دىيارىدىكى شەھىدان ئىماملىرىنىڭ مازارلىرىغا، خانىقا - مېچىتلەرگە قوي - كالا، ئۇن - گۈرۈچ، پۇل - پېچەك، تون - سەرىپاي دېگەننى ئايىماي ئىنئام قىلدى. دۇئاگۇيلارغا سەدىقىلەرنى تولا بېرىپ، ئۇلارنىڭ دۇئاسىنى ئېلىپ خاتىرجەم بولغاندىن كېيىن، خوتەنگە يەكەنلىك نىياز ئىشىكئاغا بەگنى ھاكىمبەگ قىلىپ بەلگىلەپ، خوتەن دىيارىدىكى ئالتە شەھەرنى ئۇنىڭ ئوڭچە سورىشىغا تاپشۇردى.

ياقۇببەگنىڭ ئۇنىڭغا مۇنداق ئالاھىدە مەرھەمەت ۋە مېھرىبانلىق كۆرسىتىشىدە مۇنداق بىرقانچە سەۋەبلەر بار ئىدى: نىياز ھېكىمبەگنىڭ ياقۇببەگنىڭ قەشقەر سەلتەنەتىدە ئۆز ئورنىنى پەيدىنپەي مۇستەھكەملەپ، بۇزرۇك خاننى قەشقەر تەختىدىن چەتلىتىشىدە كۆرسەتكەن تۆھپىسى بار ئىدى؛ كۇچالىق ھامىدىن خوجا يەكەننى بېسىۋالغاندا، ياقۇب قوشبېگنى يەكەنگە چىللاپ كەلگەن كىشىمۇ دەل شۇ نىياز ھېكىمبەگ ئىدى؛ ئىككىنچى قېتىملىق يەكەن سوقۇشىدا، ئىسھاق خوجا تۇڭگانىيلار بىلەن بىللە ئۇنىڭغا شەبخۇن ئۇرماقچى بولغاندا، قوشبېگنى ئاگاھلاندۇرغان كىشىمۇ يەنىلا ئاشۇ نىياز ھېكىمبەگ ئىدى. ھەممىدىن مۇھىمى، نىياز ھېكىمبەگ بىلەن ئاتالىق غازى ھىيلە - پەندە، ئۇسۇل - تەدبىردە، ئىش - كەسپتە ۋە مىكرى - خۇپسەنلىكتە ھەمساۋاق ئىدى. ھىيلە - مىكىردە ئاتالىق غازى نىياز ھېكىمبەگكە پىر بولالىسا، تىل -

یاغلىمىچىلىقتا ئىياز ھېكىمبەگ ئاتالىق غازىغا ئۇستاز بولالايتتى.
ئاتالىق غازى بىر قېتىم مۇھەممەت يۇنۇسجان شىغاۋۇلغا:
«بۇ ناھايىتى ھۇشيار، تۇيغۇن ئادەم ئىكەن. بىزنىمۇ خاپا
قىلمايدىكەن، باشقىلارنىڭمۇ كۆڭلىنى ئۈتۈشنى بىلىدىكەن.
قارىغاندا، قولىدىن ھەر بالا كېلىدۇ» دېگەنىدى.
يۇنۇسجان شىغاۋۇل: «ئۇنداق بولسا، بۇنداق ئادەمنى نېمىشقا
كۆزدىن يوقاتمايدىلا؟» دەپ سورىغىنىدا، ئاتالىق غازى:
«بۇنداق ئادەملەرنىڭ قولىدىن ئىش كېلىدۇ. شۇڭا ئۇنداق
ئادەمنى يىراقتا تۇتۇپ ئىشقا سېلىش كېرەك. شۇ چاغدىلا
خاتىرجەم بولغىلى بولىدۇ» دەپ جاۋاب بەرگەنىدى. دېمەك،
ياقۇپبەگمۇ ئۇنىڭ نىيىەت ـ ئىقبالىنىڭ زادىلا دۇرۇس
ئەمەسلىكىنى تۇيغانىدى.

شۇ يىلنىڭ ماھىي شەۋۋال ئېيىنىڭ يىگىرمە سەككىزىنچىسى،
ياقۇپبەگ ئەمرۇل ـ ئۇمرالىرى بىلەن قەشقەرگە
يېتىپ كەلدى. ئۇ، قەشقەرگە تۆت مەنزىل قالغاندا، ئېزىز
بەگ جاللاتنى خىيانەتچىلىكتە ئەيىبلەپ، ئۇنى تۇتۇپ يوق قىلدى.
مۇقەررەب بەگ بۇزرۇك خانغا ياقۇببەگنى چاقىرىدا، ئېزىز
بەگ جاللاتمۇ ھە ـ ھۇ دېيىشىپ بەرگەنىدى. ئاتالىق غازى
ئۇنى بىر ئامال قىلىپ يوق قىلىشنى پەملەپ يۈرەتتى. بۇ قېتىم،
ئۇ خوتەندە ئىككى يۈز يامبۇنى سۇۋۇالغانىكەن. ئۇنىڭ بۇ
ئىشى پاش بولۇپ قېلىپ، ئاخىرى ئاتالىق غازىنىڭ قولىدا
ئۆلدى.

ياقۇببەگ خوتەن دىيارىنى ھاجى پادىشاھتىن
تارتىۋالدى. مۇپتى ھەببىۋۇللا ھاجى ۋە ئۇنىڭ خاندانى
ھىيلىگەر ياقۇببەگنىڭ قولىدا مانا مۇشۇنداق بەربات بولدى.

نەزمە:

بۇ بېگىم ئەسلىدە بىر مۆمىن ئىدى،
تەس ئىدى خۇيىدىن تاپماق بىر ئېۋەن.
ئۇنىڭ مىڭ جاپادا يىغقىنى قالدى،
يار بولدى گۆرىگە يېگانە كېپەن.

ئون ئۈچىنچى باب

ياقۇببەگ ھاكىمىيەت ئۆزگىرىشىدە...

نادانلارغا ئەقىل ئۆگىتىش — قورام تاشنى تاتىلىغانغا ئوخشاش.

مىلادى 1866 - يىلى 9 - ئاي.

يېڭىسار قورغىنى ئېلىنغاندىن كېيىن، بۇزرۇك خان تۆرە قەشقەر بىلەن يېڭىسارغا ئۆزى مۇناسىپ تاپقان ئادەملەرنى ھاكىمبەگ قىلىپ تەيىنلىدى. خىزمەت كۆرسەتكەنلەرگە تۆھپىسىگە قاراپ، لايىقىدا پۇل - پېچەك، تون - سەرپاي، قورال - ياراق، تۇغ - ئەلەم ۋە مەرتىۋە - دەرىجە ئىنئام قىلدى. سېخىيلارچە مەرھەمەت ۋە ئىنايەتلەرنى كۆرسىتىپ، ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى خۇش قىلدى. پاراكەندە زامان بىر مەھەل تىنچلىنىپ، تەرتىپ - ئىنتىزام جارى بولدى.

مارالبېشى قورغىنى تېخىچىلا مانجۇلارنىڭ قولىدا بولۇپ، ئۇلار جاھىللارچە قارشىلىق كۆرسىتىپ، تەسلىم بولۇشقا ئۇنىمايۋاتاتتى. يېڭىسار غەلىبىسىدىن كېيىن، ياقۇب قوشبېگى: «تۆۋەنرەك قىزىقىدا سوقۇپ، مارالبېشى قورغىنىنى پەتىھ قىلساق،

بۇنىڭ ئۇچۇن لەشكەر تەيىارلاشنىڭ تەرەددۇتىنى قىلماق زۆرۈر» دەپ، نەچچە رەت ئىلتىماس قىلدى. تۆرەم: «پۇقرالارغا جەبرى ـ زۇلۇم بولۇرمىكىن» دەپ، ئىجازەت بەرمىدى.

بۇگۇن كۈندىكى ئادەت بويىچە، بۇزرۇك خان شاھىنشىنگە چىقىپ، ئەئىيانلارنىڭ سالىمىنى قوبۇل قىلدى. ياقۇب قوشبېگىنىڭ سالامغا كەلمىگەنلىكى مەلۇم بولدى. تۆرەم: «قوشبېگى بىتاپ بولۇپ كېلەلمىگەن بولسا كېرەك» دەپ، مەۋلانە مولا مۇھەممەتيار خەلپەتنى قوشبېگىنىڭ ھۇزۇرىغا ئەۋەتىۋېدى، ياقۇببەگنىڭ «خان جانابىي ئالىيلىرى پېقىرنىڭ پىكىر ـ تەلەپلىرىنى ئىلىك ئالمىدى» دەپ خاپا بولۇپ، قوقانغا كېتىمەن دەپ، سەمەنگە بېرىپ بولغانلىقى مەلۇم بولدى، ياقۇببەگ نۇرغۇن نەسىھەت ۋە ئىلتىجالار بىلەن ئاران قايتىپ كەلدى. بۇ ئىش سارايدا قەشقەرلىق بەگلەرنىڭ ئۇنىڭغا نىسبەتەن نارازىلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

بۇزرۇك خان تۆرە قەشقەر سەلتەنەتىدە تەختكە ئولتۇرغاندىن تارتىپ، خۇتبىنى ئۆز نامىغا ئوقۇتۇپ كەلمەكتە ئىدى. ھاكىمىيەتنىمۇ ھەرھالدا ئۆز نامىدا يۈرگۈزۈپ كېلىۋاتقانىدى. ھاكىمىيەتنىمۇ ئۆز نۆۋىتىدە تۆرەمنى ئىشقا سالماقتا ئىدى. يۇرتدارچىلىق تۆرەمنىڭ نامىدا يۈرگۈزۈلەتتى، سېلىقمۇ تۆرەمنىڭ نامىدا سېلىناتتى، لەشكەركەشلىك ئىشلىرىمۇ تۆرەمنىڭ نامىدا ئېلىپ بېرىلاتتى، دېمەك، تۆرەمنىڭ ھاكىمىيىتى قانچىلىك قۇدرەتلىك بولسا، تۆرەم ئۇستىدىكى ھاكىمىيەت قۇدرىتىمۇ شۇنچىلىك قورقۇنچلۇق ئىدى. ھاكىمىيەت ھەممىدىن ئاۋۋال پۇل تەلەپ قىلاتتى. بۇنىڭ ئۇچۇن جاپاكەش پۇقرالارغا تۈگىمەس ـ پۈتمەس ئالۋان ـ سېلىق سېلىشقا توغرا كېلەتتى. تۆرەم ئادىل پادىشاھ دەپ نام قازىنىشنى ئۈيلىسا، ئۇ ھالدا ئۇنىڭ مەنسەپدارلارنى، بولۇپمۇ ئەنجانلىق بەگ ـ بىگاتلارنى، ئەمرۇل ـ ئۇمرالارنى قىسىشىغا توغرا كېلەتتى، بۇ تولىمۇ

خەتەرلىك ئىدى. سىدىقبەگ مۇشۇنداق قىلغاچقا، ئەنجانلىقلار تەرىپىدىن قىستاپ قىرغا چىقىرىلدى. ئەمدىلىكتە بولسا، تەقىپ قىلىنىۋاتاتتى. ئەنجانلىق بەگلەر، ئەنجانلىق ئەمىرلەر پەقەت دۆلەتمەنلا ئەمەس، بەلكى ئۇلاردا كۈچ ـ قۇدرەتمۇ بار ئىدى. تۆرەم ساراينى ئەنجانلىق بىلەن تولدۇرۇۋەتكەنىدى. قوشبېگى ئەنجانلىق، ئەمىرلەر ئەنجانلىق، ھاكىمبەگلەرمۇ ئەنجانلىق ئىدى. كىشىلەر تۆرەمگە: «قەشقەرلىقلەرنى كۆپرەك يۆلەش كېرەك ئىدى، ئۇلار ئەسقاتىدۇ» دېگەنده، تۆرەم: «ئەنجانلىقلارنىڭ قۇلىقى يۇمشاق، بەك گەپ ئاڭلايدۇ» دېگەنىدى. مۇشۇ ئەنجانلىقلار تۆرەمنى قوللىرىدا كۆتۈرۈپ، قەشقەر سەلتەنەتىنىڭ تەختىگە يۆلەپ چىقاردى. بىراق، ئۇنى تەختتىن تارتىپ چۈشۈرۈشمۇ ئۇلارنىڭ قولىدىن كېلەتتى.

بىر كۈنى شاھنىشىن خالى قېلىۋېدى، مۇقەررەب شاھبەگ ۋە مەۋلانە مولا مۇھەممەتيار خەلىپەت قاتارلىق قەشقەرلىق بەگلەر بۇزرۇك خانىنىڭ ئالدىغا ـ ھۇزۇرى مۇبارەككە كىردى. ئۇلار سالام بەجا كەلتۈرگەندىن كېيىن، موغال تىرىملىق مۇقەررەب شاھبەگ:

ـ ئانىمەزرىتىم، مۇشۇ ياقۇب قوشبېگىنىڭ نىيىتى باشقىچە تۇرىدۇ. ئۇ دۆلىتى ئالىلىرىنى كۆزىگە ئىلماي يۈرىدۇ. ھاكىمىيەت تۈتۈنى ئۇنىڭ دىمىقىدىن ئىس چىقىرىپ تۇرۇپتۇ. «كېيىنكى پۇشايمان، ئۆزۈڭگە دۈشمەن» دېگەن تەمسىل بار. بۇ ئەنجانلىقتىن بىزگە زادىلا ۋاپا كەلمەيدۇ. مانا بۇگۈن سالامغىمۇ كەلمىدى. شۇڭا، جانابىي ئالىلىرى، قولىمىزغا جاھانشۇمۇل ھۆكۈم يارلىقلىرىنى بەرسىلە! بىز بۇ شۇم ئەنجانلىقنىڭ تەلۋە بېشىنى كېسىپ، دىمىقىدىكى ھاكىمىيەت تۈتۈنىنى ئۆچۈرەيلى. كېچىكسەك، «خىش قېلىپىدىن كۆچىدۇ»، ـ دېۋېدى، تۆرەم كۈلۈپ كېتىپ:

ـ سەۋر قىلماق لازىم. قوشبېگى بىلەن بىزنىڭ ئوتتۇرىـ

مىزدا ئەھدۇ ـ پەيمان ۋە ئانت ـ قەسەملەر بار،ـ دەپ ئۇنىڭغا بۆلەكچىلا يان بىسىپ، يۇقىرىقى تەلەپكە جاۋاب بەرمەي تۇرۇۋالدى.

مەۋلانە موللا مۇھەممەتيار خەلىپەت تۆرەمنىڭ بىقارارلىقىنى كۆرۈپ، ئاچچىق ئىستىھزا ئىچىدە بېشىنى چايقاپ قويدى. ئۇ مۇشۇ تاپتا، غاپىللىق ئىچىدە دوست بىلەن دۇشمەننى ئايرىۋالالماي قېلىۋاتقان بۇزرۇك خانغا نېمە دېيىشنى بىلمەي قالغاندى. تۇيۇقسىزدىن ئۇنىڭ ئېسىگە شەيخ سەئىدىنىڭ مۇنۇ سۆزى كېلىپ قالدى: «بىراۋنىڭ خائىنلىقىنى پادىشاھقا (دەرھال) يەتكۈزمە. پەقەت بۇ خەۋىرىڭنى پادىشاھنىڭ قوبۇل قىلىشىغا ئىشەنچىڭ كامىل بولغان چاغدىلا يەتكۈز. ئۇنداق بولمىغاندا، ئۆزۈڭنى ھالاك قىلىشقا تىرىشقان بولىسەن.» ئۇ شۇركىنىپ كەتتى. ئۇ ئوقۇغان بىر كىتابتا مۇنداق دېيىلگەندى: «ھۆكۈمدار بىلەن ئۇچرىشىش خەۋپلىك ۋە ھالاكەتلىك. بۇنىڭ سەۋەبى، ھە دېمەيلا بېشىڭدىن ئاجراپ قېلىشىڭدا ئەمەس ـ ئاخىر بىر كۈن ئۆلىدىغانلىقىڭنىڭ مۇقەررەرلىكىدە. ئاساسىي سەۋەب شۇكى، ھۆكۈمدارنىڭ دۆتلۈكى ئەجدىھاغا ئوخشايدۇ، ئۇ ئادەم يەيدۇ. ئۇنىڭ تەرىپىدە تۇرۇپ، ئۇنىڭ ئۈچۈن نېمىلا ياخشى بولسا شۇنى ياخشى دەپ قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولىسەن. ئېھتىرام يۈزىسىدىن، ئۇنىڭ بولمىغۇر گەپلىرىنىمۇ قارشىلىقسىز قوبۇل قىلىۋېرىسەن: شۇنداق قىلىپ، ئاستا ـ ئاستا ئۆز ۋىجدانىڭدىن ئايرىلىسەن. ھۆكۈمدارغا قانچىكى يېقىنلاشساڭ، ھەقىقەتتىن شۇنچىكى يىراقلىشىسەن. ئەڭ ئادىل پادىشاھنىڭ كۆز ـ قۇلىقى بولۇشتىن كۆرە، ئازاد قەلبىڭنىڭ قۇلى بولغىنىڭ مىڭ مەرتىۋە ئەۋزەل...»

مەۋلانەمنىڭ ئەندىشىسى ئورۇنسىز ئەمەس ئىدى. ياقۇببەگ پۇتۇن سارايىنى ئۆزىنىڭ كۆز ـ قۇلاقلىرى بىلەن تولدۇرۇۋەتكەنىدى. بۇزرۇك خاننىڭ ھەربىر ئېغىز سۆزى، ھەربىر

هەربكىتى ياقۇپبەگنىڭ تەقىپىدىن قېچىپ قۇتۇلالمايتتى. ياقۇببەگ تۆرەمنىڭ ھۇزۇرىدا بولغان بۇ سۆھبەتنىڭ مەزمۇنىنى ئۆزىنىڭ سارايدا ئىشلەيدىغان بىر ئادىمىدىن ئاڭلاپ، ئۇلارنى تۇتماقچى بولغاندا، مەۋلانە موللا مۇھەممەتيار خەلپەت ئۇستۇن ئاتۇشقا قېچىپ بېرىپ يوشۇرۇنۇۋالدى. مۇقەررەب شاھبەگ راشىدىن غازى خاندىن پاناھ ئىزدەپ كۇچاغا قاچتى.

قوقان خانلىقىدىكى موللا ئالىمقۇل تاشكەنتتىكى مىڭئۆرۈك دېگەن يەردە رۇسلار بىلەن بولغان بىر قېتىملىق سوقۇشتا شېھىت بولدى. ئۇنىڭ قوشۇنى تىرە - پىرەن بولۇپ پىتىراپ كەتتى. كاتتا خان تۆرە، ھېكىم خان تۆرە (كېيىنكى چاغلاردا ھېكىمبەگ تۆرە دەپ ئاتالدى) ۋە مىرزا مۇھەممەت قوشبېگىلەر موللا ئالىمقۇلنىڭ تىرە - پىرەن بولۇپ كەتكەن پەنساد، يىگىت ۋە سەرۋازلىرىدىن بولۇپ يەتتە مىڭدەك ئادەمنى باشلاپ، قەشقەرگە قاراپ يولغا چىقىپتۇ، دېگەن خەۋەر يېتىپ كەلدى. بۇزرۇك خان بىلەن ياقۇببەگ خاتىرجەم بولالماي، ئۇلارنىڭ مەقسەت - مۇرادلىرىنى ئۇقۇپ كېلىشكە ئىككى پەنسادنى باش قىلىپ بىر بۆلۈك قوشۇننى ئەۋەتتى. ئۇلار: «يۇرتىمىزنى ئۇرۇسلار بېسىۋالدى. بىز جېنىمىزنى مۇھاپىزەت قىلىش ۋە ئىسلام ئېچىشقا يارىدىم بېرىش ئۈچۈن كېلىۋاتىمىز. خىزمەتكە سالساڭلار، تۆھپىمىزنى تەقدىم قىلىمىز، بولمىسا بىزنىڭمۇ ريىقىمىزنى خۇدايىم بېرەر!» دەپ، ئۆزلىرىنىڭ قەشقەرگە پاناھلىق تىلەپ كەلگەنلىكىنى بىلدۈردى. قوشۇن تەييارلاش تەرەددۇتىدا يۇرگەن ياقۇببەگ ئۈچۈن بۇ يەتتە مىڭ كىشى ناھايىتى چوڭ مەدەت ئىدى. بۇزرۇك خان ئۇلارنىڭ ھەممىسىگە لايىقىدا تون - تەلپەك، كىيىم - كېچەك، ئىنئام - ئېھسان بېرىپ، بۇ ئەنجانلىق مۇساپىرلارنى ھەرقايسى پەنسادلارنىڭ ئىلكىگە ئۆتكۈزۈپ بەردى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا، ئىلگىرى قەشقەردە نەچچە مىڭ ئادەمنىڭ كاللىسىدىن مۇنار ياسىغان ۋەلىخان تۆرىمۇ بار ئىدى. ئۇ قەشقەرگە كېلىپلا،

قىلچىمۇ تەپتارتماستىن «زامان - زامانى، ۋەلىخان تۆرەمنىڭ زامانى!» دەپ جار سالدى. بۇ چاغدا، بۇزرۇك خان ياقۇب قوشبېگى بىلەن خانئېرىق دېگەن يەردە كۆچالىق خوجىلاردىن جامالىددىن خوجىنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن سوقۇش قىلىۋاتقانىدى. تۆرىلەرنىڭ قەشقەرنى پاراكەندە قىلىپ يۇرگەنلىك خەۋىرى ئالدىنقى سەپكە يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، ياقۇببەگ ئەسكەر ئەۋەتىپ ۋەلىخان تۆرىنى تۇتتۇرۇپ كەلدى. گۇناھلىرىنى ئارتىپ توۋا قىلغۇزغاندىن كېيىن، ئۇنى يېڭىسارغا ئەۋەتىپ نەزەربەند قىلدى. ئۇزاققا قالماي، ئۇنىمۇ تامغا باستۇرۇپ ئۆلتۈردى.

خانئېرىقتىكى سوقۇشتا، جامالىددىن خوجىنىڭ قوشۇنى ياقۇببەگنىڭ قوشۇنىدىن كۆپ ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، يەكەندىن ئۇلارغا يارىدەمگە ئون ئىككى مىڭ تۇۋۇغان ئەسكىرى كېلىپ قوشۇلغانىدى.

ياقۇببەگ جىرەن ئارغىماق ئۈستىدە خىيال سۈرگەن پېتى قوشۇننىڭ ئالدىدا كېتىپ باراتتى. ئۇ كۆچالىق خوجامىلاردىن ئانچە ئەنسىرەپ كەتمەيتتى. چۈنكى ئۇلار ھەربىي كىيىم كىيگەن بىر توپ دەرۋىش - سوپىلار ئىدى. دەرۋىشلەرنىڭ جەڭگىۋارلىقى قانچىلىك بولاتتى دەيسىز؟ بۇلارغا يارىدەمگە كەلگەن ئون ئىككى مىڭ تۇۋۇغانىلار ياقۇببەگ ئۈچۈن زور تەھدىت ئىدى. ئۇلار ياخشى مەشىق قىلىنغان، قورال - ياراقلىرى خىل، توپ - زەمبىرەكلىرى كۆپ ئىدى. ئەگەر بۇ تۇۋۇغانىلار بولمىغىنىدا ئىدى...

پۈتۈن قوشۇن بىر - ئىككى تۈمەندىن ئاشمىسىمۇ، ئەمما، دەشت لەشكەر بىلەن تولۇپ كەتكەندەك، سىپاھلار سان - ساناقسىزدەك كۆرۈنەتتى. ئەسكەرلەرنىڭ كۆپلۈكىدىن پوش - پوش دېگەن ئاۋازلار ئاڭلىنىپ تۇراتتى. كوچا - بازارلاردا، ئۇرۇشقا ماڭغۇ-

چىلارنىڭ ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىنىڭ «يول بولسۇن!» دېگەن پاتىمە ئاۋازلىرى، كاناي ـ سۇناي، داقا ـ دۇمباقلارنىڭ ئاۋازى، مەددادلارنىڭ ئايرىلىش ئالدىدا ئوقۇغان قەسىدىلىرىنىڭ ئاھ ـ ۋايلىرى، ناله ـ پەريادلىرى پەلەكنى قاپلىغانىدى. لەشكەرلەر-نىڭ ئات ئاياغلىرىدىن چىققان چاڭ ـ توزانلار ئاسمان ـ پەلەككە ئۆرلىگەنىدى، بۇ هالەت كۆرگۈچىلەرنىڭ كۆزىنى كور، ئاڭلىغۇچىلارنىڭ قۇلىقىنى پاڭ، ئەقلىنى لال قىلىۋېتەتتى.

يول ـ يوللاردا كېلىۋاتقانلار قوشىبىگىنىڭ قوشۇنىغا يول بېرىش ئۈچۈن توختىشاتتى. قوشۇننىڭ ئالدىدا نەيزىدۋازلار كېلىۋاتاتتى. ئۇلاردىن كېيىن پالۋانلار، باتۇرلار كېلىشىۋاتاتتى. بۇلار مەيداندا يەكمۇ ـ يەك ئېلىشىدىغان، خىللانغان پالۋانلار بولۇپ، كۆپىنچە جەڭنىڭ ئاقىۋىتى شۇلارغا باغلىق بولاتتى. ئۇلار مىنگەن چىلان تورۇق، غاز بويۇن، يايلىلىرى قويۇپ بېرىلگەن، كەڭ كۆكرەكلىك، يەلكىسى تار، ئەمما ساغرىسى كەڭ يۇلتۇز ئايغىرلىرى ئويناقشىپ، چاپچىپ تۇراتتى. ئايرىم ئاتلارنىڭ بوينىغا كۈمۈش بىلەن زىننەتلەنگەن بويۇنباغلار باغلانغان بولۇپ، ئۇ، بىرەر قورغاننىڭ ئېلىنىشى ياكى دۈشمەن ئۈستىدىن قازىنىلغان بىرەر غەلىبە شەرىپىگە خان تەرىپىدىن بېرىلگەن مۇكاپاتنىڭ بەلگىسى ئىدى. شۇ پالۋانلار ئىچىدە ئېزىز بەگ جاللاتمۇ كېتىپ باراتتى. ئۇ مىنگەن ئاتتىمۇ مۇشۇنداق بەلگىدىن ئىككىسى بار ئىدى. بۇ ئۇنىڭ قەشقەر بىلەن يېڭىسار قورغىنىنى ئېلىشتا كۆرسەتكەن باتۇرلۇقى ئۈچۈن بېرىلگەن مۇكاپاتتىن نىشانە ئىدى. ئۇنىڭ هەيۋەتلىك چومىقىنى ئۇنىڭ كەينىدىن ياراقدارى كۆتۈرۈپ كېلىۋاتاتتى. قالغان هەربىر پالۋاننىڭ كەينىدىمۇ ئۇچىتىن ـ تۆتتىن ياراقدار ـ چاۋۇشلار① مېڭىشاتتى.

پالۋانلار سېپىدىن كېيىن، قىلىچ ۋە يەڭگىل سىغەر

① چاۋۇش ـــ قوشۇندا تەرتىپ ساقلىغۇچى پاترول.

كۆتۈرگەن يىگىتلەرنىڭ ھىمايىسىدە، يېشىل تۇغ كۆتۈرگەن باش تۇغچى كۆرۈندى.

داقا ـ دۇمباقلارنىڭ ساداسى ئىچىدە، دۇمباقچىلارنىڭ كەينىدىن سەرۋازلار كۆرۈندى. ھەربىر قۇر ئۆز بايرىقى ئاستىدا ئۆزلىرىنىڭ سۆتىنە باشى① بىلەن ماڭاتتى. ئېگەر ـ جابدۇق، يۇگەنلىرىدىكى ۋە تۆش باغلىرىدىكى بېزەكلەر، رەڭدار قەشقەر پالىزىدىن تىكىلگەن يوپۇقلار، ئولجا سالىدىغان خۇرجۇنلار، ئېگەر قاشلىرىدىكى ھەر خىل زىننەتلىرىدىن بۇ سۆتنە باشلىرىنى تونۇۋېلىش تەس ئەمەس ئىدى. سەرۋازلارنىڭ ئاتلىرى ھەر خىل ئىدى، تولاراقى قۇلا، قاشقا، تورۇق، تاغىل، پۇتلىرى قىسقا، قۇيرۇقى قىڭغىر قىپچاق ئاتلىرى ئىدى.

قوشۇننىڭ كەينىدىن كىيىم ـ كېچەك، قورال ـ ياراق، ئوزۇق ـ تۇلۇك ئارتىلغان تۆگە، قېچىر، ئېشەكلەر قاتارلىشىپ ئۆتۈشۈۋاتاتتى.

ياقۇببەگ قەدىمكى زاماندا ئۆتكەن سالجۇق تۈركلىرىنىڭ شەۋكەتلىك ۋەزىرى نىزامۇلمۇلۇكنىڭ «سىياسەتنامە» سىنى كۆپ ئوقۇغانىدى. ئۇنىڭدا، ئۇرۇش ۋاقتىدا ھەر قېتىم ئالۋان ـ سىلىقلار بىلەن دېھقانلارنى خانىۋەيران قىلماسلىق ئۈچۈن، بىر يىل بۇرۇن تەرەددۇت قىلىپ، قوشۇنغا زۆرۈر بولغان ھەممە نەرسىنى غەملەپ قويۇش كېرەك، دېيىلگەنىدى. بۇ قېتىمقى سوقۇش ـ ياقۇببەگ ئۈچۈن قاتتىق بىر سىناق ئىدى. يېڭىلمەي نۇسرەت قۇچىسا، پۇتۇن ئالتە شەھەر، ياق، پۇتۇن يەتتە شەھەر تەۋەسىدە ئۇ داۋاملىق پۈت تىرەپ تۇرالايتتى. بۇزرۇك خان ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىنى ئورىۋالغان بىر توپ لىڭتاسما مەنسەپدارلارنىڭ ئاغزى شۇنىڭ بىلەن مەھكەم ئېتىلەتتى، ياقۇببەگ ئۈچۈن تېخىمۇ چوڭ ئىشلارنى قىلىشقا شارائىت تۇغۇلاتتى. مۇبادا، نۇسرەت ئۇنىڭغا جامالنى ئېچىپ

① سۆتنە باشى ـــ ئەللىكبېشى.

باقمىسا، ئۇ ھالدا، ئۇنىڭ ئۆزۈن يىللاردىن بۇيان كۆرسىتىپ كېلىۋاتقان تىرىشچانلىقلىرىنىڭ ھەممە مۇشەققىتى شامالغا سورۇلۇپ كېتەتتى. ئېھتىمال، ئۇنىڭغا قارشى كۆتۈرۈلگەن قىلىچلاردىن بېشىنىمۇ ساقلاپ قالالمايتتى.

ئالدىنقى كۈنى، ئۇ ۋەلىخان تۆرىگە گۈناھىنى ئارتىپ، ئۇنى بارسا ـ كەلمەسكە يولغا سېلىۋەتكەندىن كېيىن، كېچىسى ئۇيقۇسى قېچىپ، تاڭ ئاتارغا يېقىن ئۇخلاپ قالغانىدى. ئۇ قارا بېسىپ، چىلىق ـ چىلىق تەر ئىچىدە تېزلا ئويغىنىپ كەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن زادىلا ئۇخلىيالمىدى. ئۇ مۇنداق چۈش كۆرگەنىدى: «ئۇ ئوۋغا چىقىپتۇدەك. ئۆزى ياخشى كۆرگەن قارچىغىسىنى مۇرىسىگە قوندۇرۇۋېلىپ، دەريا بويىلاپ ئات چاپتۇرۇپ كېتىۋاتقۇدەك. ياقۇببەگنىڭ توختىماي چېپىپ، يىراقلىشىپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن نەۋكەرلىرىدىن بىرى: «قوشبېگى توختاق! بۇ يەر خەتەرلىك، قومۇشلۇقتا يولۋاس بارا!» دەپ ۋارقىراۋاتقۇدەك. لېكىن، ياقۇببەگ ئۇنىڭ گېپىگە قۇلاق سالماي، ئېتىنى راسا قامچىلاپ، قومۇشلۇققا قاراپ چېپىپ كېتىۋەرگۈدەك. بىر چاغدا ئالدىدىن بىر ئوشقان چىقىپ قېچىپتۇدەك، بىر قارىسا ھېلىقى توشقان تۈلكىگە ئايلىنىپ قېلىۋاتقۇدەك. ھېلىقى تۈلكە خۇددى ئۇنى مازاق قىلغاندەك، بىر توختاپ، بىر قېچىپ كېتىۋاتقۇدەك. بۇنى كۆرۈپ ياقۇببەگنىڭ قاتتىق غەزىپى كېلىپ، مۇرىسىدىكى قارچىغىسىنى ھېلىقى تۈلكىگە ساپتىكەن، قارچىغا تۈلكىگە چاڭگال سالماستىن، ياقۇببەگنىڭ ئۆزىگە چاڭگال سالىمەن دەپ ئېتىلىپ تۇرغۇدەك. ئۇ ئۆزىنى ھىمايە قىلىمەن دەپ، قولىدىكى قىلىچنى ھەدەپ شىلتىغۇدەك....»

ئەتىسى، ياقۇببەگ ئۆزى كۆرگەن بۇ قاباھەتلىك چۈشنى ئالدىراج دادىخاھقا سۆزلەپ بېرىۋېدى، ئۇ قوشبېگنىڭ

كۆڭلىنى ياساپ:

ــ ئاللا تائالا ئىگەم سىلىگە نۇسرەت ئاتا قىلسا، زەپەر قۇچۇپ قايتساق ئەجەب ئەمەس،ــ دېدى.

ــ ئىنشائاللا، دېگىنىڭىزدەك بولغاي، بىراق، مەن ئاشۇ پاراكەندە تۇتۇگانىيلاردىن ئەنسىرەيمەن،ــ دېدى ياقۇببەگ جاۋابەن.

ياقۇببەگ قوشۇن بىلەن كېتىۋېتىپ، بۇ قېتىمقى ئۇرۇشنى قانداق قىلىش ئۈستىدە خىيال سۈرەتتى. «تۆرەمنىڭ بۇ ئىشلار بىلەن ھەپسىلىسى يوق،ــ دەپ ئويلىدى ئۇ،ــ بىر ھېسابتا، ئۇنىڭ لەشكەركەشلىككە ئارىلاشمىغىنىمۇ تۈزۈك، بولمىسا، خۇددى ئالىقانغا چىققان سۆگەلدەك، ئادەمگە كاشىلا بولىدۇ. بىر ئامال قىلىپ، كۈچالىقلار بىلەن تۇتۇگانىيلارنىڭ ئارىسىغا سوغۇقچىلىق سېلىش-كېرەك. پەقەت تۇتۇگانىيلار مىدىرلىمىسلا، كۈچالىقلارنى ئەپلىمەك ئاسان.»

قوشۇن ھەتتا ئۇيقۇسىدىمۇ ياقۇببەگ بېكىتكەن لەشكەركەشلىك قائىدە ــ يوسۇنلىرىغا قاتتىق رىئايە قىلغان ھالدا ياتاتتى. ياقۇببەگنىڭ چېدىرىنىڭ ئوڭ قول تەرىپىدە قوشۇننىڭ ئوڭ قانىتى ــ چىرىنغار قىسىم، سول تەرىپىدە قوشۇننىڭ سول قانىتى ــ بېرىنغار قىسىم جايلاشقانىدى. قوشۇنلار بىر ــ بىرىدىن ئاتلىقلار ئۆتىدىغان يوللار بىلەن ئاجرىلىپ تۇراتتى. يۇزلۈك لەرنى بىر ــ بىرىدىن ئايرىپ تۇرىدىغان يوللار بولسا تاررىق ئىدى. سۆتىنلەرنى ئايرىپ تۇرىدىغان يوللار بولسا تېخىمۇ تار بولۇپ ئاران پەرق ئەتكىلى بولاتتى.

ئۇرۇش جامادىيەل ئاۋۋال ئېيىنىڭ ئىككىنچى كۈنى خانئېرىقنىڭ پايناپ دېگەن يېرىدە باشلاندى. جامالىددىن خوجا «قوشىبېگنىڭ يىگىتى ئاز، بىز بولساق كۆپ» دەپ ئۆزىگە تەمەننا قويۇپ، لەشكەرلىرىنى ئوڭ ۋە سولغا بۆلۈپ، تۇتۇگانىيلارنى توپ ــ زەمبىرەكلىرى بىلەن ئارقىغىراق تىزدى. بۇ كۈنى،

گۈن ئاجايىپ ئىسسىپ كەتكەنىدى. ئاسماندا بىر پارچە بۇلۇت-
مۇ كۆرۈنمەيتتى. ئىككى تەرەپنىڭ قوشۇنلىرى ئارىلىق قالدۇ-
رۇپ، قارىمۇ قارشى تىزىلدى. كۈن چاشكا بولغاندا،
كاناي چېلىنىپ، ناغرا - دۇمباقلارنىڭ ئاۋازى ئەۋجىگە چىقتى.
بۇ ھۇجۇمنى باشلاش ئۈچۈن بېرىلگەن سىگنال ئىدى. ياقۇب-
بەگنىڭ قوشۇنلىرىنىڭ چىرىنغارىدىن ئابدۇللا پەنساد باتۇرلىرىنى
باشلاپ، كۈچالىقلارنىڭ سىپىنىڭ قەلبىگە ئېتىلىپ بېرىپ،
توپ - زەمبىرەكلىرى بىلەن توپلىشىپ تۇرغان تۈۋگانىيلارنىڭ
يېنىغا كېلىپ، يەنە ئارقىغا قايتىپ، ئۆز سىپىنىڭ ئىچىگە
كىرىپ كەتتى؛ قوشۇننىڭ بىرىنغارىدىن ئېزىز بەگ جاللات،
غازىبەگ پەنساد قاتارلىق باتۇرلار ئات ئويىنىتىپ كېلىپ،
ئۇرۇش مەيدانىدىكى جەڭ ۋە قىرغىنچىلىق مەرىكىسىنى ئەۋ-
جىگە يەتكۈزدى. ئابدۇللا پەنساد ئىككى - ئۈچ نۆۋەت
كەينى - كەينىدىن جەۋلانبازلىق قىلىپ، بىر چېكىنىپ، ئارقىدىنلا
يەنە ئۆزىنى كەپتەرگە ئۇرغان لاچىندەك ھەملە قىلىپ تۇردى.
كۈچالىقلارنىڭ لەشكەرلىرى سول قول تەرەپتىن زەربىگە ئۇچراپ
ئەمدى چېكىنىپ تۇراتتى، «ھازىر قاچىساڭلار، قاچان قاچ-
سىلەر!» دېگەن ئاۋازنىڭ ساداسى كەلدى. جامالىددىن خوجىنىڭ
سىپى بىردەمنىڭ ئىچىدە پاتىپاراقچىلىق ئىچىدە قېلىپ،
قالايمىقانلىشىپ كەتتى. «كۈچى يەتمىگەندە قاچماقلىق —
پەيغەمبەرنىڭ يولىدۇر» دېگەن ھەدىسكە بىنائەن، كۈچالىقلار
قورال - ياراق، چېدىر - بارگاھ، يېمەك - ئىچمەك، مال -
دۇنيالىرىنىڭ قېلىپ قالغانلىقىغا قارىماي، ئات قامچىسىنى
مەغلۇبىيەتكە ئۇرۇپ بەدەر قاچتى. شۇنداق قىلىپ، راشىدىن
غازى خاننىڭ كۈچا، ئاقسۇ، يەكەن، ئۈچتۇرپان ۋە كورلىغىچە
بولغان يۇرت - يۇرتلاردىن ئىككى يىلدىن بۇيان يىغقان
خىراجەتلىرىگە ۋە پۇقرالارنىڭ پۇل - مېلى ھەتتا جېنى
ھېسابىغا تەييارلانغان ھەربىي لازىمەتلىكلەر بىلەن

خەل قوراڵ ـ یاراقلارغا تایانغان یەتمش مىڭ كۇچالىق جەڭدە ئىككى سائەتكىمۇ بەرداشلىق بېرەلمەي توزۇپ كەتتى.

ئەسلىدە، ئالدىنقى ئاخشىمى یاقۇبېگ جىن لاۋسەن بىلەن ما تۆرىنى تۇڭگانىيلارنىڭ بارگاھىغا سۈلھ قىلىشقا ئەۋەتكەنىدى. كېلىشىم بويىچە، بۇ تۇڭگانىيلار جەڭدە بىر پايمۇ ئوق ئاتماي جىم تۇرۇۋالدى. ئۇرۇش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، یاقۇبېگ ئۇلارنى توپ ـ زەمبىرەكلىرى بىلەن بىللە قەشقەرگە ئېلىپ كېلىپ ئۆزگەرتىپ، ئۇلاردىن قوشۇن تەييارلىدى ۋە ھەر بىرىگە ئۆز دەرىجە ـ مەرتىۋىسى بويىچە، مۇۋاپىق ئىنئام ـ ئېھسانلارنى بەردى، ھەرخىل ۋەدە ـ قەسەملەر بىلەن ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى ئېلىپ، خاتىرجەم قىلدى.

× ×

ئاتالىق غازى ① یاقۇبېگ ۋەلىخان تۆرىنى يېڭىساردا تامغا باستۇرۇپ ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، قورقۇش، تەھلىكە قەشقەرنى خۇددى زەھەرلىك تۇماندەك ئورىۋالغانىدى. خانىبىرىق سوقۇشىدا كۇچالىقلارنى قاچۇرغاندىن كېيىن، ئۇ بۇزرۇك خاننى قورچاق قىلىۋالدى. ئۇنىڭ يېقىن ـ يورۇقلىرىنى ۋە ئىشقىلىپ ئۆزى ئۈچۈن خەۋپلىك دەپ سانىغان ئادەملەرنى تەقىپ قىلىشقا باشلىدى. ئۇ، بەزىلەرنى چىرايلىق نام بىلەن مەككىگە يولغا سالسا، بەزىلىرىنى جىم ـ جىملا يوق قىلىۋېتەتتى. ئادەملەرنى كوچا ـ بازارلاردا بىرىنچى قېتىملىق چېقىمچىلىق تۈپەيلىدىلا تۇتۇۋېرىشەتتى، ئۆيلەردىن سۆرەپ ئېلىپ چىقىشاتتى. ئاتالىق غازىنىڭ بۇ قاباھەتلىك قىلمىشلىرىغا پەتىۋا بېرىدىغان

① گولباغ قەلئەسى تەسلىم بولغاندىن كېيىن، بۇزرۇك خان یاقۇبېگگە «ئاتالىق غازى» دەپ نام بەرگەنىدى.

ئۆلىمالارمۇ تېپىلىپ قالاتتى. بۇ زاتلارنى ئاتالىق غازى ئەلۋەتتە قۇرۇق قول قايتۇرمايتتى.

ياقۇببەگ ئاز قوشۇن بىلەن راشىدىن غازى خاننىڭ ئۆزىنىڭىدىن ئون ھەسسە جىق بولغان قوشۇننى يەڭگەندىن كېيىن، غەلىبىسىرى ئىلگىرىلەپ، يەكەننى تۇتۇۋالغانلارنىڭ قولىدىن تارتىۋېلىش ئۈچۈن، بۇزرۇك خان تۆرەم باشلىق كاتتىلارنى ھەمراھ قىلىپ يولغا چىقتى.

كۇچالىقلار خانىئېرىقتىكى جەڭدە شىكەست يەپ ئاقسۇ تەرەپكە چېكىنگەندىن كېيىن، يەكەن قۇرۇغدىلىنىپ قالدى. بىر بۆلۈك ئىتائەتسىز تۇتقۇنلار يېڭىشەھەرگە يېكىنۋالغانىدى.

ياقۇببەگ خانىئېرىقتىكى سوقۇشتا، قارشى تەرەپنىڭ ئاتقان ئوقىدا يارىلىنىپ ئاتتىن يىقىلىپ چۈشكەنىدى. بىر پاي ئوق ئۇنىڭ بەدىنىدە تۇرۇپ قالغاچقا، ئۇنىڭ يارىسى ئەدەپ، قىزىتمىسى چۈشمەي بىرنەچچە كۈن يېتىپ قالدى. يەنە مۇشۇ ھالەتتە يېتىپمۇ، يەكەن يېڭىشەھىرىنى مۇھاسىرىگە ئېلىش ئۇرۇشىغا قوماندانلىق قىلدى.

بۇزرۇك خان تۆرەم ئاتالىق غازىنىڭ ھوقۇقىنىڭ بەزىدە ئۆزىدىن ئېشىپ كېتىۋاتقانلىقىنى سېزەتتى. شۇڭا، ئۇ مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلانماقچى بولدى. ئۇ ئالدىنقى كۈنلەردە، بەگ مۇھەممەت قۇرچى دېگەننى ھۇزۇرىغا چاقىرتىپ، بۇ ئىش ھەققىدە ئۇنىڭ مەسلىھەتىنى ئالغاندا، ئۇ: «قوشبېگى بۇ قېتىم ساقىيالمايدۇ، ‹يېتىپ قالغۇچە، ئېتىپ قال› دېگەن سۆز بار. تۆرەم، نېمىشقا مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، بۇ ئەنجانلىقنى ئوتتۇرىدىن كۆتۈرۈپ تاشلىمايلا؟» دېگەنىدى. تۆرەم ئۇنىڭ گېپىنى لازىم تېپىپ، ئۆزىگە يېقىن كاتتىلارنى ئېلىپ، قەشقەر يېڭىشەھەرگە قېچىپ كەلدى ۋە ياقۇببەگنىڭ قارا نىيىتى بار ئىكەنلىكىنى ئېلان قىلىپ، «قەشقەرنى قەشقەرلىق

لار سورىسۇن!» دەپ جاكارلىدى.

ئاتالىق غازى ياقۇببەگ بۇ پىتنىنى ئاڭلاپ، ئەمدى يېتىۋەرسە بولمايدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ، ئالدىراج دادخاھقا ئۇستا جەرراھتىن ① بىرنى دەرھال تېپىپ كېلىشنى بۇيرۇدى. جەرراھ يارىنىڭ ئېغىزىنى تازىلاپ، تۇز سۈيىدە يۇيغاندىن كېيىن، ئۇستىرا بىلەن يارىنىڭ ئاغزىنى شىلدى. ياقۇببەگ ئاغرىق كىرىپ مېڭىسىدىن تۇتۇن چىقىپ كەتكەن بولسىمۇ، تاكى جەرراھ بەدەندە توختاپ قالغان ئوقنى جۇپتەك بىلەن قىسىپ ئېلىۋەتكەنگە قەدەر بەرداشلىق بېرىپ ياتتى. ئوق ئېلىپ تاشلانغاندا، ياقۇببەگنىڭ بەدىنىدىن ئاققان تەر ئورۇن - كۆرپىسىنى چىلىق - چىلىق ھۆل قىلىۋەتكەنىدى.

ياقۇببەگ كاتتا خان تۆرەم بىلەن جامەدار دادخاھنى بىرقانچە يىگىت بىلەن قەشقەرگە ئەۋەتتى. مۇمكىن بولسا بۇزرۇك خاننى نەسىھەت بىلەن يانداۋۇپ كېلىشكە ئەۋەتتى. ئەمما، بەگ مۇھەممەت قۇرچى يېڭىشەرنىڭ دەرۋازىلىرىنى مەھكەم تاقاپ، ئۇرۇش قىلىشقا تەييارلىنىپ ياتقانىكەن. شۇڭا سۇلھىدىن نەتىجە چىقماي، كاتتاخان تۆرەملەر يەكەنگە قۇرۇق قول قايتىشقا مەجبۇر بولدى. ئارىلىقتا ئون كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، ئاتالىق غازى ئاتتا ئولتۇرالايدىغان بولدى. ئۇ كاتتا خان تۆرەمنى يەكەندە قالدۇرۇپ، قەشقەرگە ئۆزى كەلدى.

قىش كىرىپ قالدى، قىش - زىمىستاننىڭ سوغۇقى بىلەن قار - شۇىرغانلىرى دوست بىلەن دۇشمەنگە باراۋەر تەسىر قىلاتتى. ئىككى ئوتتۇرىدا تىركىشىش بولۇپ، ئاتمىش كۈندەك ۋاقىت ئۆتۈپ كەتتى. تەدبىرگە پىشىقان ياقۇببەگ كاتتىلاردىن ئەلچى تۇزۇپ، بۇ دىشۋارچىلىقتىن

① جەرراھ — خىرورگىيە دوختۇرى.

سۈله سولى بىلەن قۇتۇلۇشنى ئويلاپ، يېڭىشىدىغان ئادەم كىرگۈزدى.

بەگ مۇھەممەت قۇرچى ئەلچىنىڭ مەقسەت ـ مۇددىئاسىنى ئۇققاندىن كېيىن:

ـ ئەمدى قوشبېگى بىلەن بىزنىڭ ئارىمىزدىن ئىتتىپاقلىق كۆتۈرۈلدى. مۇرەسسە قىلىپ ئىككىنچىلەپ يالغان دوست بولۇشنىڭ ئورنى قالمىدى،ـ دەپ كۆڭلىدىكى گەپنى ئوتتۇرىغا قويدى، ـ بۇ ئىشنى ھەل قىلىشنىڭ ئەڭ ياخشى ئۇسۇلى شۇكى، قوشبېگى ئەھد ـ پەيمان تۇرغۇزۇپ، بارلىق قىپچاقلارـ نىڭ ھاياتىي بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىشى كېرەك. بىز بالاـ ۋاقىلىرىمىزنى ئېلىپ يۇرتىمىزغا چىقىپ كەتسەك بولىدۇ.

ئەلچى ئۇنىڭ جاۋابىنى ئاتالىق غازى ياقۇببەگكە يەتكۈزۈۋېدى، ياقۇببەگمۇ دەرھال ماقۇللۇق بىلدۈردى. كېلىشىم بويىچە، قىپچاقلارنىڭ ئىككى يۈزدەك كاتتىلىرى دەرۋازىدىن چىقىشى بىلەن تەڭلا، ئاتالىق غازى دەرۋازىنى مەھكەم تاقاپ، قالغانلىرىنى قولغا چۈشۈردى. شۇنىڭ بىلەن قەشقەر پىتنىسى سىلىق يول بىلەن ھەل بولدى.

بۈزرۈك خان تۆرەم نۇسرەت قاچقانلىقىنى چۈشەندى. ياقۇببەگ تۆرەمنىڭ ئالتە يۈزدەك خاس يىگىتلىرىگە ئىنئام ئىشكىلىرىنى ئېچىپ، ئۇلارغا تون ـ سەرۇپايلارنى ياپتى، تىللا ـ تەڭگىلەرنى چاچتى. خۇددى «ئىنسان ئېھسانىنىڭ قۇلىدۇر» دېگەندەك، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ياقۇببەگ تەرەپكە ئۆتتى. ئاخىرىدا، تۆرەمنى شۇبھىلەندۈرۈپ قويماسلىق ئۈچۈن، ئۇنى بەش مەھرىمى بىلەن يېڭىسارغا ئەۋەتكەندىن كېيىن، يېڭىساردا، ئۇنى بۇ بەش يىگىتىنىمۇ ئايرىپ، تەنھا تۇتۇپ نەزەربەند قىلدى. ئۇزاق ئۆتمەي، تۆرەمنى ئۇ يەردىن مەخپىي

يوسۇندا قەشقەرگە ياندۇرۇپ كېلىپ، ئاقسارايغا قامىدى.

ياقۇببەگ پەرغانىدە ئۆزىنىڭ بېشىنى كېسىشكە كۆتۈرۈلگەن قىلىچتىن ئاران قۇتۇلۇپ قالغاندا، ئۇنىڭغا نۇسرەت يەنە بىر قېتىم چىراي ئاچقانىدى. ئاتىسى رەھمەتلىك ئۇنىڭغا: «يىگىتنىڭ ئۆمرىدە ئامەت يەتتە قېتىم يولۇقىدۇ» دېگەنلىكى ئۇنىڭ ئېسىدە. تەقدىر ئاخىر ئۇنى بۇزرۇك خان بىلەن ئۇچراشتۇردى. ئۇ ئامەت قۇياشىنىڭ قەشقەر زېمىنىدا يەنە بىر قېتىم كۆتۈرۈلگەنلىكىنى ھېس قىلىۋاتاتتى. شۇڭا، مەيلى قەشقەرگە كېلىشتە يول ئۈستىدە بولسۇن ياكى قەشقەرگە كەلگەندىن كېيىن بولسۇن، ئۇ تۆرەمنىڭ خىزمىتىنى پەرمانبەردارلىق بىلەن بەجا كەلتۈرۈپ، ئۇنى پۈتۈنلەي ئۆزىگە رام قىلىۋالغانىدى. بۇزرۇك خان ھەرقانداق بىر ئىشنى ئۇنىڭ پىكرىنى ئالماي تۇرۇپ قىلمايدىغان دەرىجىگە يەتكەن، «قوي بىلەن بۆرە بىر بۇلاقتىن سۇ ئىچكەندى.» شۇڭا، تۆرەم تەرىپىدىن ئۇنىڭغا كۆرسىتىلىۋاتقان ئىززەت ـ ھۆرمەتلەر ئالدىدا، بەگ ـ بىگاتلار ۋە سەرۋازلارنىڭ ھەممىسى تۆرەمنى خاتىرىلىرىدىن چىقىرىشىپ قويۇپ، ئۇنىڭغا خۇشامەت قىلىدىغان ۋە ئۇنىڭ دىلىدىكى مەتلۇبىنى ئىستەيدىغان ھالەت شەكىللەندى. ياقۇببەگ مۇ تۆرەمنى غاپىل قويۇپ، قاپاق قىلىپ كولدۇرلىتىشنى ناھايىتى ئوبدان بىلەتتى:

ــ ۋاي، بىزگە ئوخشاش قۇللىرى تۇرغان يەردە، نېمىدىن غەم يەيدىلا؟ــ دېگەندى ئۇ تۆرەمگە،ــ يوللىرىدىكى دۇشمەنگە قارشى بېشىمىزنى ئوتقا، كۆكرىكىمىزنى ئوققا تۇتىمىز. ھەممە ئىشلىرىمىزنىڭ ئوڭغا تارتىشى سىلى ئىززەتلىك مېھرىبانىمىزنىڭ دۇئاسى ۋە ئىقبالى ئامىتىنىڭ بەركاتىدىن بولغان. مىجەزلىرىنى ئېگىز ـ پەس قىلماي، راھەتنىڭ پەيزىنى سۈرۈپ بەھۇزۇر يېتىۋەرسىلە!

ياقۇببەگ شۇنداق دەيتتى ۋە شۇنداق قىلاتتى. ئاپتاپ

ئەرەپتە ئۆزى تۇرۇپ، تۆرەمنى سايە مەسەللىك راھەتگە چىقىرىپ قويياتتى.

ئەممىا ئاستىرتىن بولما، ئۆزىنىڭ يېقىنلىرىغا:

ــ قۇياش گەرچە ئۆزىدىكى ھارارەت بىلەن كىشىلەرنى گۆيدۇرەلىسىمۇ، ئەممىا ئۇنىڭمۇ تاغ ئارقىغا پاتىدىغان چاغلىرى بولىدۇ، ئاينىڭ نۇرى خىرە بولىسىمۇ، ئەممىا ئۇنىڭمۇ يەر يۈزىنى تەنھا يورۇتالايدىغان چاغلىرى بولىدۇ،ــ دەپ بەل بېرەتتى.

ــ دۆلەت ئەگەر ماڭا مەنسۇپ بولۇپ قالسا،ــ دەپ ۋەدە بېرەتتى ئۇ،ــ سېنى مۇھىم ئىشقا قويۇپ، يۇقىرى مەرتىۋە، يۇقىرى ماۋاش بېرىمەن.

ئۇ بەزىلەرگە ئەمەل ۋەدە قىلسا، يەنە بەزىلەرگە مەرتىۋە ۋەدە قىلىپ، ئەترابىغا ئادەم توپلاشقا كىرىشتى. مولا ئالىمقۇلنىڭ ئۆلۈشى بىلەن تىرىپىرەن بولۇپ قېچىپ كەلگەن قوقانلىق بەگ ــ بىگات، ئەمرۇل ــ ئۇمرالار قەشقەرگە كېلىپلا ئۇنىڭ ئۇلىقىنىڭ چۈلۋۇرى بولۇشتى. ئۇنىڭ ئابرويى مۇشۇنداق كۈندىن ــ كۈنگە ئۆسۈپ باردى. ھەربىيلەرنىڭ ھەممىسى: «ۋاي قوشىبىگى» دەپ تۇرىدىغان بولدى. ئەممىا، بۇزرۇك خان تۆرىگە ئىقتىدا قىلىدىغان پۇقرالار ۋە شەھەر ئاھالىسىنىڭ كۈچىگىمۇ سەل قارىغىلى بولمايتتى. ئۇلار، يېكىشەھەردىكى گۈلباغ ئۇرۇشى، خانىئېرىق ئۇرۇشى ۋە خوتەندىكى مۇۋەپپەقىيەتلەرنى «تۆرەمنىڭ كارامىتىدىن بولغان» دېيىشىپ، ياقۇب قوشبېگىگە ئانچە ئىلتىپات قىلىپ كېتىشمىدى. بۇ ھالەت ئۇنىڭ ئۈچۈن ئانچە ياخشىلىقتىن دېرەك بەرمەيتتى. شۇڭا، ياقۇببەگ پۇرسەت كۈتمەكتە ئىدى.

پۇرسەت ئاخىرى يېتىپ كەلدى. بەگ مۇھەممەت قۇرچى باشچىلىقىدىكى قىپچاق پىتنىسى تىنچلىق بىلەن بىسىقتۇرۇلۇغاندىن كېيىن، ياقۇببەگ ھاكىمىيەتنى تەنھا ئىگىلەشتىكى

قەدىمىنى تېزلەتتى. «بۇگۈن ئامنىڭ (كۆپچىلىكنىڭ) ئەھۋالى مۇنداق بولسا، ئەتىگەنلىككە خاسلارنىڭ نەزەرىدىن چۈشۈپ قېلىشىم يىراق ئەمەس. پۇقرادىكى بۇ كېسەللىك ھەربىيلەرگىمۇ يۇقۇپ قېلىشى مۇمكىن. ھەر نېمە بولسا، تەلىيىمنى بىر سىناپ، دىتلىرىمنى بىر ئىزھار قىلىپ باقمامدىمەن!»

ئەڭ دەسلەپتە ئۇ بۇ ئۇيىنى ئۆزىنىڭ سىردىشى ئالدىراج دادخاھقا ئاشكارىلىدى. ئۇ، قوشىبىگىنىڭ بۇ ئىشلىرىدىن خەۋەردار بىردىنبىر كىشى ئىدى. ئەتىسى ناماز خۇپتەندىن كېيىن، ئۇ ئەنجانلىق بەگ ـ بېگات، ئەمرۇل ـ ئۇمرا ھەربىيلەرنى «ياقۇببەگنىڭ ھۇزۇرىدا كېڭەش بار» دەپ چىللاپ كەلدى.

ـ ھازىرغا قەدەر ھىممىتىمىز پەس، تىرىشچانلىقىمىز بىكار بولماي كەلدى،ـ دېدى ياقۇببەگ ھەممەيلەنگە بىر قارىۋەتكەندىن كېيىن،ـ مەيلى مانجۇلارغا تېگىش قىلمايلۇق، مەيلى ھەرقانداق بىر شەھەرنى پەتھ قىلمايلۇق، خۇدانىڭ يارىدىمى بىلەن قولىمىز ئۈستۈن بولۇپ، نۇسرەت يۈز بېرىپ تۇردى. بۇنىڭدىكى ئاساسىي سەۋەب بازار ئاھالىسى بىلەن ھەربىيلەرنىڭ ئىتتىپاقى ۋە بىرلىكىنىڭ كۈچلۈك بولغانلىقىدا. لېكىن، مەن قورقۇمەنكى، مۇشۇ بىرلىك كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئىختىلاپقا، ئىتتىپاقىمىز قارىمۇ قارشىلىققا ئۆگىرىپ كەتمىسە دەپ. چۈنكى ھەربىيلەر مېنى ياخشى كۆرۈشسىمۇ، ئەمما، پۇقرالارنىڭ ئىخلاسىنىڭ تۆرەمدە ئىكەنلىكى كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ. بىر شەھەرنىڭ ئىككى شەخسكە مەنسۇپ بولۇشى ئاخىرى زور نەپرىتىگە سەۋەبچى بولىدۇ. يەنى دېمەكچىمەنكى، بىر بەدەندە ئىككى جان، بىر ئاسماندا ئىككى ئاي بولمايدۇ.

ئۇ ئاخىر ئۆزىنىڭ مەقسەت ـ مۇددىئاسىنى ھەربىيلەرگە ئاشكارىلىدى. ھەربىيلەرمۇ ئۇنىڭ سۆزىنى ھەقىقەت، سىناقتىن ئۆتكەن، دېيىشتى.

ـ ئەلۋەتتە بىر شەھەردە ئىككى خان بولمايدۇ، دەپ ئۇنىڭ سۆزىنى ماقۇل كۆرۈشتى ئۇلار. ھەممىسى بۇزرۇك خاندىن ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىشنى مۇناسىپ كۆرۈپ، ياقۇببەگ نىڭ پىكرىگە يەكدىللىك بىلەن قوشۇلۇشتى ھەمدە: «بىزلەر سىزگىلا خىزمەت قىلىمىز. خوجىلارنى تونۇمايمىز. بۇ ئىشنىڭ ئىلاج تىزگىنىنى جانابىڭىزغا تاپشۇردۇق!» دەپ، ئەھد ـ پەيمانلار ئېچىشتى.

ھەممەيلەن مۇشۇنداق كېلىشكەندىن كېيىن، ياقۇببەگ قەشقەر سەلتەنەتىنىڭ چوڭلىرىدىن مەھمۇت بەگ شىغاۋۇل، مەرغۇپ شاھ ھۆدەيچى ۋە ئىسلام بەگ قاتارلىق كىشىلەرنىڭ ھەر بىرىگە بىردىن شەھەرنىڭ ھاكىملىقىنى بېرىشنى ۋەدە قىلدى ھەمدە دەرھال خەت پۈتۈپ، مۆھۈر بېسىپ قوللىرىغا تۈتۈقۇزدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارمۇ خاتىرجەم بولدى. بۇزرۇك خانىنى كېڭەش بار، دەپ ئۇخلاۋاتقان يېرىدىن ئويغىتىپ چىقتى ـ دە، ئىشىك ئالدىغا كېلىشىگىلا ئىچكىرىگە كىرگۈزمەستىن تۇتۇپ، يېڭىسارغا يولغا سالدى.

ئەسكەرلەر كېچىچە بىدار بولۇپ، ئويغاق تۇرۇشتى. كېڭەشكە قاتناشقانلاردىن باشقا ھېچقانداق كىشى نېمە ئىش بولغانلىقىنى تۇيمايلا قالدى.

ئەتىسى جۈمە ئىدى. ھېيتگاھ جامەسىدە خۇتبە ئاتالمىق غازى ياقۇببەگنىڭ نامىغا ئوقۇلدى. ئۇ «بىر دۆلەت» (بەدۆلەت) دەپ ئېلان قىلىندى. ئۇنىڭ مۇستەقىل ھاكىمىيەت يۈرگۈزىدىغان ھاكىممۇتلەق بولغانلىقى جاكارلاندى. بارلىق ھەربىي ئەمەلدارلارغا تون ـ سەرۇپاي تارتۇق قىلىندى. ئەسكەرلەرنىڭ ھەربىرىگە بەش تەڭگىدىن مۇكاپات ئىنئام قىلىپ بېرىلدى. ھەربىيلەر ئىتتىپاق بولغانلىقتىن، بازار ئاھالىسى غىدىڭ ـ پىدىڭ قىلىشالمىدى. ئىختىيارىي بولسۇن ۋە ياكى مەجبۇرى بولسۇن، بەدۆلەت ـ ئاتالمىق غازى ياقۇب

خاننىڭ ئىتائەتتىگە كىرىشكە مەجبۇر بولۇشتى. بۇزرۇك خاننىڭ كەشمىر تارقىلىق مەككىگە بەيتۇلھەرەمنى تاۋاپ قىلىشقىا ماڭىدىغانلىقى ئېلان قىلىندى.

× ×

مانا ئونبەش كۈن بولدى. تۆرەم ئاقساراينىڭ تېگىدىكى بىر ئۆيدە ئۆزىنىڭ يېغىدا ئۆزى قورۇلۇپ ياتاتتى. ئىشىكتىكى ياساۋۇل ئۇنى ھەتتا تەرەتكىمۇ چىقارماي قويدى. تەرەت سۈيىنى ياساۋۇل ئۆزى ئەكىرىپ بېرىۋاتاتتى. بۇزرۇك خان قەشقەر سەلتەنەتىدە بىر يىلدىن كۆپرەك تۇرغان بولسىمۇ، بۇ ئاقسارايغا تاج كىيگەندە بىر قېتىم كىرگەنچە، باشقا كىرىپ باقمىغانىدى. بەر ئاستى ناھايىتى سوغۇق ۋە قاراڭغۇ بولۇپ، پەقەت ئېگىزدىكى تۆمۇر پەنجىرىدىن ئالمقانچىلىك يورۇق چۈشۈپ تۇراتتى. يەرگە بىر يىرتىق گىلەم ۋە ئىككى ماتا كۆرپە سېلىنغان بولۇپ، ئوتتۇرىدىكى شىرەدە سوۋۇپ قالغان تاماق تۇراتتى. ياقۇببەگدىن گۇمانلانغان بۇزرۇك خان تېخىچە تاماقتا ئېغىز تەگكۈزمەي، پەقەت چۆگۈندىكى سۇدىن بىر ـ ئىككى ئوتلىغانىدى، خالاس. مانا ئەمدى ئاچلىق ۋە ئۇيقۇسىزلىقتىن، ئۇنىڭ خىيالى چىگىشلىشىپ، يۇقىرىدىكى پەنجىرىگە قاراپ ياتاتتى.

مۇشۇ بىر نەچچە كۈندىن بۇيان، ئۇنىڭ ئويلىمىغان ئويى، خىيالىن كىرمىگەن كوچىسى قالمىدى. پۈتۈن ئۆمرى، قوقاندىكى مۇساپىرچىلىق ئىچىدە ئۆتكەن بالىلىق چاغلىرىدىن تارتىپ تاكى ھازىرقى بەختسىز مىنۇتلىرىغىچە، كۆرگەن ـ بىلگەنلىرىنى، قىلغان ـ ئەتكەنلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئويلاپ بولدى. سۈكۈنات ئىچىدىكى شەھەرنىڭ زۇلمەت باسقان كوچىلىرى، شەھەردىن تاشقىرىغا چىقىش مەنئىي قىلىنغان پۇقرالار، يۇلتۇزلارنىڭ جىمىرلاشلىرى، گۈلدۇرمامىنىڭ گۈلدۇرلەشلىرى، باغ-

لارنىڭ ياشناپ، مۇشكى ـ ئەنبەر تارقىتىشلىرى، كۆككە تاقىـ
شىپ تۇرغان تاغلارنىڭ كۆز يەتمەس چوققىلىرى، قاينـاق ـ
ئاۋات بازارلار، ئادەملەرنىڭ توپـلىرى ئىچىدە تىمىسقىلاپ يۈرـ
گەن يانچۇقچىلار، زەرگەرلەرنىڭ تىنىمسىز بولـقـا ئاۋازلىرى،
قورغان سىپىللىرى ئۈستىدىكى قارىيىپ كۆرۈنۈپ تۇرغـان كېـ
سىكلىك باشلار، ئىنئام تەلەپ قىلىۋاتقـان بـەگـلـەر، بېسىۋېـ
لىنغان شەھەر ـ يېزىلارنىڭ كۆيۈشلىرى، پەنجىرىلەر ئىچىدىن
مارىشىپ تۇرغان كېنىزەكلەر، پېشانىسىگە تامغا بېسىلغان قۇل
لار. دىۋانئامىدىكى مىرزىلارنىڭ قومۇش قەلەملىرىنىڭ قـەغـەز
ئۈستىدە شىرتىلداشلىرى، ئولجىسىغا قاراپ ئېتىلغان قـارچىغـ
لار، گۈلەخنىڭ تاملىرىدىكى رەڭـمـۇ رەڭ رەسىملەر، مەينـەتـ
چىلىك ئىچىگە پاتقان دەرۋىشلـەرنىڭ بـالىلارنـى خانىقالارغـا
دەۋەت قىلىشلىرى، شەيخ ـ مولىلارنىڭ رىياكارلىقلىرى، ئۆلـ
مالارنىڭ مال ـ بازىرىدىكى بېدىكلەرگە ئوخشاش ئېغىزلىرىدىن
كۆپۈك چاچرىتىپ، بىر ـ بىرىنى سۆكۈپ ئەيىپلەشلىرى، بازار ـ
دا ھەركىمنىڭ ئۆزى بىلگەنچە ۋارقىراپ ـ جـارقىراپ چۇقـان
كۆتۈرۈشلىرى، لېكىن ئۇلارنىڭ مەقسـەتلىرىنىڭ پـەقـەت بىرلا
بولۇپ، ئۇ بولسىمۇ ھەممىسىنىڭلا ئۆز مالىلىرىنـى قىممـەتـرەك
سېتىۋالماقچى بولۇۋاتقانلىقى، سوپىلارنىڭ ئاپتاپ سۈندۈپ، خـ
يال دېگىزىغا پېتىپ ئولتۇرۇشلىرى، لۈكچەكلەرنىڭ كـوچىلاردا
بىر ـ بىرى بىلەن ياقا سىقىشىشلىرى، بەزىلەردىكى داقـا ـ
دۇمباق، ناغرا ـ سۇنايلارنىڭ نالىلىرى، سودىگەرلەرنىڭ شاھـ
مات ئوينـاپ ئولتـۇرۇشـلـىرى، ئەتتـارلارنـىڭ چەت يۇرتـلار ـ
دىن كەلتۈرۈلگەن مۇشكى ـ ئەنبەرلەرنى ماختاپ تـوۋلاشلىرى،
يالىڭاياق مالايلارنىڭ جەزخورلارغا ئىشىك ئېچىپ كـۈتۈۋېلىشـ
لىرى، تۈگمەنلەرنىڭ گۈرۈلدەپ ئايلىنىشلىرى ، چەۋەندازلارنىڭ
چەۋگان توپى ئوينىشلىرى، دېھقانلارنىڭ تۈگمەس ـ پۈتمەس
ئالۋان ـ سىلىقلار دەستىدىن خانىۋەيران بولۇشلىرى، بـالىلار ـ

نىڭ تال چۈنقىنى ئات قىلىپ مىنىپ كوچىلاردا يۈگۈرۈپ يۈرۈشلىرى، كەپتەرلەرنىڭ قانات قېقىپ ئۇچۇشلىرى، قوشىبىگىلەرنىڭ چىدىرلىرى ئۈستىدىكى بايراقلارنىڭ لەپىلدەشلىرى، ساراڭلارنىڭ بازارلار-دا تىنتقۇشلاپ يۈرۈشلىرى، گادايلارنىڭ نانىنى لاي سۈغا چىلاپ يەپ ئولتۇرۇشلىرى، تىلەمچىلەرنىڭ كىچىك رومالچىلار ئۈستىگە چۈشكەن نان ئۈۋاقلىرىنى لەۋلىرى بىلەن تېرىپ يېيىشلىرى، خەلىپەتلەرنىڭ بىپەرۋا شاگىرتلىرىنىڭ تاپىنىغا پالاق بىلەن ئۇرۇشلىرى، مەستلەرنىڭ ئالىجوقىلىقلىرى، جاھىللارنىڭ ئەزۋەيلەشلىرى، ئەللامەلەرنىڭ تىنچ دېگىزغا ئوخشاش سۈكۈتتە تۇرۇشلىرى، بەزىلەرنىڭ ئەقىلدىن، بەزىلەرنىڭ تەلۋىلىكتىن مەست ئىكەنلىكى ۋە ھاكازالار ئۈنىڭ كۆز ئالدىدىن بىر - بىرلەپ ئۆتتى. ئۈنىڭ دۆلىتىنى ياقلايدىغانلار كۆيۈنۈپ: «مولا سىدىق بەگنى قولدىن بەرمىسلە ھەزرىتى تۆرەم. ئەنجانلىق ياقۇب سىلىگە ھەرگىزمۇ ۋاپا قىلمايدۇ» دېيىشكەنىدى. تۆرەم ئەمدى «ئەجەبمۇ ئاڭلىماپتىكەنمەن» دەپ ئۆزىنىڭ گۆشىنى ئۆزى يېگۈدەك بولۇۋاتاتتى. مولا ئالىمقۇل ئۆزىنىڭ خېتىدە ئۇنى «ياقۇب قوشىبىگىدىن ئاگاھ بولۇڭ» دېمىگەنىدى! مانا ئۈنىڭ يېشى قىرانلىق قىرغىقىغا ئۇلاشتى. بىر يىلدىن كۆپرەكلا تاج ساھىپى بولدىيۇ، لېكىن «بەخت دېگەن نېمە؟ سەلتەنەت سۈرۈپ نېمە راھەت كۆردۇڭ؟» دېسە تىلى گاللىشىدۇ. سەلتەنەت سۈرەي دەپ ئەمدى تەمشىلۈېدى، لەنىتى ئەنجانلىق شۇم تىكەن بولۇپ ئۈندىغۇ؟ شاھلارنىڭ ھاياتى مۇشۇ ئاقسارايغا ئوخشىسا كېرەك. يىراقتىن قارىسا، ۋالىلداپ، كۆزنى قاماشتۇرىدۇ. لېكىن ئىچىگە كىرسە، ئۈنىڭ زەي، سوغۇق ھەم قاراڭغۇلۇقىدىن تەن سىرقىرايدۇ.

تۈيۈقسىزدىن ھاجى پادىشاھنىڭ نۇرانە سىماسى پەيدا بولۇپ ئۈنىڭ كۆز ئالدىدا تۇرۇۋېلىپ، ئۇزاققىچە كەتمىدى. بۇ لەنىتى ئەنجانلىق ھاجى پادىشاھنى ئۆزىنى بايراق قىلىپ تۇرۇپ يوقاتـ

قانىدى. ئېھتىمال، شۇ رەھمەتلىكنىڭ قانلىق قىساسى تۇتقان بولسا كېرەك... ئەگەر شۇنداق بولغان بولسا، ئەل قىساسى مىنەلەيمىز!

بۇزرۇك خان ئۆز تەقدىرى ئۈستىدە، قەشقەردە بولۇۋاتقان بۇ ئۇرۇش - جېدەل ھەققىدە ئويلىنىۋېتىپ، نېمە ئۈچۈندۇر بۇزرۇكۋار بوۋىسى ئاپپاق خوجىنى ئەسلەپ قالدى. ئۆزىنىڭ مۇشۇ زەيۋ زىندان ئىچىدە مەھبۇس بولۇپ يېتىشى، تاجۇ تەخت ئۈچۈن ئاق تاغلىق، قارا تاغلىق بولۇپ كېتىشكەن ئاشۇ ئەجدادلىرىدىن مىراس قالغان يېغا - بالالار ئۈچۈن بولغان بولسا، ئەجەب ئەمەس. تەخت تەمەسىنى كۆلاھۇ جەنىدىلىرى ئىچىگە يوشۇرۇپ كەلگەن ئاشۇ نەمەنگانلىق بوۋىلىرى مۇشۇ زېمىنغا تەپرىقىچىلىك ئۇرۇقىنى تېرىۋەتكەنلىكى ئۈچۈن بولغان بولسا، ئۇمۇ ئەجەب ئەمەس. چۈنكى ئەل قىساسى مىنەلەيمىز!

ياكى ئۇنى بۇزرۇكۋار بوۋىسى ئاپپاق خوجا تەرىپىدىن مۇشۇ سارايغا بەند قىلىنغان، سەئىدىيە خانلىرىنىڭ ئاخىر قىلىرىدىن بولغان ئىسمايىل خانىنىڭ قىساسى تۇتتىمىكىن؟ شۇنداق بولغان بولسا، ئۇمۇ ئەجەب ئەمەس، چۈنكى ئەل قىساسى مىنەلەيمىز!

بۇزرۇك خان تۆرەمنىڭ ئاپپاق خوجا دەپ مەشھۇر بولغان ئو بۇزرۇكۋار بوۋىسى ھىدايىتۇللا ئىشان خوجا بۇ ئەلنى قارا تاغلىقلار قولىدىن زادىلا تارتىۋالالمىدى. ئاخىر، ئۇ تىبەتكە بېرىپ، لىخاسادىكى بۇتپەرەسلەرنىڭ چوڭى دالاي لامانىڭ ئايىقىنى سۆيدى، دالاي لاما ئۇنى ئىلى بالىقتىكى قالماقلارنىڭ خانى غالدانغا تونۇشتۇرۇپ، قولىغا خەت يېزىپبەردى. ئاپپاق خوجا ئاتمىش مىڭ خام① تۆلەش بەدىلىگە، ئاتمىش مىڭ قالماق لەشكىرىنى باشلاپ كېلىپ، ئاران دېگەندە قەشقەرنى قارا تاغلىقلاردىن تارتىۋالدى. شۇندىن باشلاپ، بۇ ئەلنىڭ ئەرلىرى قۇل، خوتۇن - قىزلىرى دېدەك بولۇپ، مەزلۇم خەلقنىڭ

① خام — ماتا. پاختىدىن توقۇلغان يىرىك رەخت.

كۆز يېشى قۇرۇماي كەلدى. ئاخىرى بىرىپ ئۇلارنىڭ تەقدىرى كىملەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالدى ـ ھە! شۇ خەلقنىڭ قىساسى تۈتۈۋاتامدۇ؟ نۇرغۇن ساھىبجامال قەشقەر قىزلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئىپەت ـ نومۇسىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن،«يانـ تاقنىڭ كۈلى بولۇشقا رازىمىزكى، قالماقنىڭ گۈلى بولمايمىز» دەپ، ئۆزلىرىنى ئوتقا ئېتىپ كۆيۈپ ئۆلۈشتى. شۇ ئاجىزەلەرنىڭ قىساسى تۈتتىمىكىن؟..... ئەگەر شۇنداق بولغان بولسا، ئەل قىساسى مىنەلھەق!

بۇ تۆرەمنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرى بۇ ئەلنىڭ قېنىنى دەريا ـ دەريالاپ تۆكۈشمىگەنمىدى؟ بۇ ئۇلار يېتىم قىلغان نارەسىدىـ لەرنىڭ كۆز ياشلىرى، پەرزەنتلىرىدىن ئايرىلغان ئانىلارنىڭ ئاھۇ ـ پەريادلىرى ئۈچۈن ھەقتائالا تەرىپىدىن ئۆزىگە يانداۋۇلغان جاۋاب ئەمەسمۇ؟ شۇنداق بولغان بولسا، ئەل قىساسى مىنەلھەق!...

تۇنۇگۈن ئۇ ياساۋۇل ئارقىلىق ئاتالىق غازىغا ئىككى پارچە خەت يوللاپ، ئۆزىنىڭ ئۇنىڭ بىلەن سۆھبەتلىشىش ئارزۇسىدا ئىكەنلىكىنى بىلدۈردى. ئۇ قەشقەر سەلتەنەتىنىڭ تاج ـ تەختىدىن ئۆز مەيلى ۋە ئۆز ئىختىيارى بىلەن ۋاز كېچىش قارارىغا كەلگەنلىكىنى ئۇنىڭغا ئېيتماقچى ۋە ئۇنىڭدىن بەيتۇلھەرەمگە بېرىپ ئاللانىڭ مۇبارەك ئۆيىنى تاۋاپ قىلىپ كېلىپ، قالغان ئۆمرىدە ئىستىقامەت قىلىپ ئۆتۈشىگە رۇخسەت بېرىشىنى سورىماقچى ئىدى.

ئىشىك غىچىرلاپ، يەر ئاستى ئۆيىگە بىرى كىردى بولـ غاي، بۇزرۇك خان تۆرە كۆزىنى ئاچتى. پەلەمپەيدە پەيدا بولغان ياساۋۇل كەينىگە يېنىپ، سىمىز، تونۇش بىر باكاۋۇلغا① يول بەردى. باكاۋۇلنىڭ قولىدىكى يوغان پەتنۇستا قىزىرىپ پىشقان

① باكاۋۇل ـــ پادىشاھ، سۇلتانلارنىڭ تامىقىنى باشقۇرغۇچى ئەمەلدار.

ئىككى شىرمان نان، بىر تاۋاق ئاش ۋە بىر چەينەك چاي بار ئىدى. باكاۋۇل باش ئېگىپ تۆرەمگە تەزىم قىلدى - دە، پەت-نۇسنى شىرەگە قويىدى ۋە ئالدىرىماي - تېنىمەي، سوۋۇپ قالغان تاماقنى يىغىشتۇردى، كېيىن ئۇنىدىمەي ئارقىسىغا يانغاچ نانغا قاراپ قويىدى - دە، گەپ قىلماستىن چىقىپ كەتتى.

تۆرەم ھېچنېمىنى چۈشىنەلمەستىن بىر نانغا، بىر چىقىپ كېتىۋاتقان باكاۋۇلغا قاراپ تۇرۇپ قالدى.

يېڭى پىشقان ناننىڭ مەززىلىك پۇرىقى يەر ئاستى ئۆيىنى بىر ئالدى. شۇنىڭدىلا تۆرەم ئۆزىنىڭ تېخى ناشتا قىلمىغانلىقىنى ئەسكە ئالدى - دە، «نېمە بولسام بولارمەن» دەپ ئويلاپ ناننى ئۈشتۈدى - دە، بىر بۇردا ئاغزىغا سالدى. تۇيۇقسىز تىلىغا غەلىتە بىر نەرسىنىڭ چاپلاشقانلىقىنى سەزدى. ئۇ ئاغزىدىكى ياخشى چاينالمىغان ناننى قولىغا تۈكۈ-رۈپ قارىۋىدى، نان پارچىلىرى ئىچىدە تۇرغان ھىمىرىپ كىچىك نوقۇتتەك ھالەتكە كەلتۈرۈلگەن بىر پارچە قەغەزنى كۆردى. ئۇنى دەرھال تۈزلەپ قارىسا خەت يېزىلغان بىر باغاقچە ئىكەن.

خەتتە يېزىلىشىچە، ئوردا ئىچىدە قىيامەت قايىم باشلا-غان. تۇنۇگۈن ھېيتگاھ جامەسىدە ئوقۇلغان جۇمە خۇتبىسى ئاتالمىق غازىنىڭ نامىغا ئوقۇلغان. ئۇ «بەدۋەلەت» دەپ جاكار-لانغان ۋە ئۇنىڭ نامىدا پۇل چىقىرىلىدىغانلىقى ئېلان قىلىن-غان. بۇزرۇك خان تۆرىنىڭ ھەج پەرھىزىنى ئادا قىلىش ئۈچۈن مەككىگە قاراپ يولغا چىقىدىغانلىقى جاكارلانغان. بەدۋەلەت، تۆرەمنىڭ ئورغۇن يېقىنلىرىنى تۇتۇپ زىندانغا

تاشلىغان، قارشىلىق كۆرسەتكەنلەرنى بولسا، قەتلى قىلدۇرغان...

× ×

بۇزرۇك تۆرە يولغا چىقىشتىن بىر كۈن ئىلگىرى ھېيت گاھ جامەسىدە پېشىن نامىزىغا ئىمامىلىق قىلدى. بۇ — بەدۆلەتنىڭ ئۇنىڭغا بەرگەن ئەڭ ئاخىرقى بىر قېتىملىق ئىجازىتى ئىدى.

— دەۋران ئۆزگەردى، زېمىننىڭ ئىگىلىرى ئالماشتى،— دېدى ئۇ نامازنى ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن تەلقىن سۆزلەۋېتىپ، — بىراق، خاقانىي چىننىڭ بۇ زېمىنغا ئىگىدارلىق قىلىش ئىرادىسى ھەرگىز ئۆزگەرمەيدۇ. ئۇزاققا قالماي، خاقانىي چىن ئەۋەتكەن قارا چېرىكلەر رويى - زېمىننى چېكەتكىدەك قاپلاپ، مۇلكىي قەشقەرنى ئۆز تەسەررۇپىغا ئالۇر. چۈنكى، ھەدىسىتە ئالىلا: «مەن ئۇلارنى ئۆزۈمنىڭ قەھر - غەزىپىمدىن يارىتتىم» دېگەن. بالا - قازانىڭ ئۇرۇقى بۇ زېمىنغا چېچىلغانىكەن، ئەجەل ھوسۇلىنى يىغماقتىن باشقا نېمە چارە بولسۇن!...

بۇزرۇك خان تۆرەمنىڭ بۇ چىدىماسلىق بىلەن ئېيتقانلىرى ئون بىر يىلدىن كېيىن دەل شۇنداق بولۇپ چىقتى.

بۇزرۇك خان تۆرەم مۇشۇ ماڭغىنىچە باغدادقىچە بېرىپ، يول ئېچىلماي، ھەج قىلىش شەرىپىگە ئىگە بولالمىدى. ئاخىر پەرغانىگە قايتىپ كېلىپ، قاراۋۇلتۆپە دېگەن جاينىڭ قاشتۇگىمەن يېزىسىغا يېقىن كونائېغىز دېگەن كەنتتە ماكانلاشتى ۋە شۇ يەردە ۋاپات بولدى.

ئون تۆتىنچى باب

تەتەي ئاغىچا

«تۆت نەرسە بارکى، ئۇنىڭ ئاز - كۆپلۈكى ۋە چوڭ - كىچىك لىكىنىڭ پەرقى بولمايدۇ،— دەپتۇ كارشۇناس،— بىرىنچىسى، ئوت، ئۇنىڭ ئاز بولغىنىمۇ كۆپ بولغىنىغا ئوخشاش، كۆيدۈرىدۇ...»

— «كەلىلە ۋە دىمنە» دىن.

مىلادى 1866 - يىلى 10 - ئاي.

بەدۋلەت يەتتە شەھەر تەۋەسىدىكى تارقاق ئىسيانچىلارنىڭ بىر مۇنچىسىنى بىر - بىرلەپ يىغىشتۇرۇپ، ئۆز تەرتىپىنى ئورناتقاندىن كېيىن، بەگ - بىگات، ئەكابىر - ئەشرەبلىرى بىلەن قەشقەرگە قايتىپ كېلىپ، دەسلەپكى قەدەمدە خاتىرجەم بولدى. بۇ تەۋەدىكىلەرنىڭ ھەممىسىلا «ھۆكۈمدارلارغا بويسۇنۇڭلار» دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنى بويىچە، ئىتائەت بەلبىغىنى باغلاشتى. بۇز-

رۇك خان تۆره هەجگە ماڭغۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ كۆڭلى يەنىمۇ ئارام تاپتى. ئاقسارايدىكى ئىشلار ئاستا ـ ئاستا ئۆز ئىزىغا چۈشۈشكە باشلىدى. بەدۆلەت قەشقەر، يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان ۋە كۇچا قاتارلىق جايلارنى تولۇق ئىگىلەپ، ئۇ جايلاردا ئۆزىنىڭ ھاكىمىيەت ئىشخانىلىرىنى قۇرۇشقا پەرمان چۈشۈردى. زەرگەرلەر ئالتۇن ـ كۈمۈشتىن كەسسە كەمەر، تىردان، يۈگەن، قوشقۇن، پۇشتان① قاتارلىق سەپەر جابدۇقلىرىنى تەييارلاشقا باشلىدى. تۆمۈرچىلەر شاپ ـ قىلىچ، ئۆزەڭگە ـ دەپسەنگە قاتارلىق لازىمەتلىك نەرسىلەرنى راسلاشقا مەسئۇل بولدى؛ قازانچىلار ھەر خىل كالىبىرلىق توپ ـ زەمبىرەكلەرنى ۋە چاچما ئوق ـ خودەنلەرنى ياساشقا تەيىن قىلىندى؛ كىيىم تىكىدىغان خەييات‌لار كىمخاب، تەتىللا، تاۋار ـ تورقا، بەقەسەم، شايى، ئەدرەس، بەنارەس، چىت، چەكمەن ۋە خەسىلەردىن تون ۋە يەكتەكلەرنى تەييارلاش ئىشلىرى بىلەن ئالدىراش بولدى. پۇشتىندۇزلار (جۇۋۇچىلار) قۇندۇز ـ بۇلغۇن، سۇلەيسۇن، تۇلكە ۋە ئاغمىخان تېرىلىرىدىن تۇيۇق كۆرپە، جۇببەتون، رۇمچە نىمچە ـ شىم، تۇماق ـ ەلـ پەكلەرنى تىكىش بىلەن مەشغۇل بولدى. موزدۇز ـ ساراچىلار ھەرخىل كەسسە كەمەر، تىردان، پۇشتان، ئۆزەڭگە بېغى، يۈگەن ـ تىزگىنلەرنى راسلاشقا كىرىشتى؛ ياغاچچى، قونداقچى، مىخگەر، قۇيمىگەر، شۇستىگەر، ئىلمەدۇز، زەردۇز، چېدىرچى ـ خىمەگەر قاتارلىق ھەممە كاسىپ ۋە ھۇنەرۋەنلەرنىڭ ھەر قايسىسى ئۆز ھۇنەرلىرىگە كىرىشىپ، پاتىپاراق ۋە ئالدىراش بولۇشتى. ئەتراپتىكى ئەللەردىن ماھىر ئۇستىلار تەكلىپ قىلىپ كېلىندى. ئۇلار بۇ يەردىكى ئۇستىلارغا ئۇستا بېشى بولدى. ياقۇببەگ قوقان تىللاسىدەك تىللا سوقتۇردى. مانچۇلارنىڭ

① كەسسە كەمەر، تىردان، يۈگەن، قوشقۇن، پۇشتان ـــ ئاتنىڭ ئېگەر ـ جابدۇقلىرىنىڭ نامى.

كۆمۈش تەڭگىلىرىگە ۋە دىلچەن پۇللىرىغا ئوخشىتىپ مىسقال تەڭگە ۋە چاقا پۇللارنى قۇيدۇردى. ھەممە ھۇنەرۋەنلەرگە ئىش بېشىلىرىنى بەلگىلەپ، ھەممەيلەنگە ئايلىق تەمىنات بەردى.

ھەر كۈنى ئەتىگەندە، ياقۇببەگنىڭ ئالدىغا كىرىپ يۈكۈنۈپ ئەرزىنى ئېيتىش ۋە ئېھتىرام بىلدۈرۈش ئۈچۈن، ئەنجانلىق ۋە قەشقەرلىق ئىسىلزادىلەر، مۇلكىي - ھەربىي ئەمەلدارلار، مۈيسىپىت - ئاقساقاللار، بەگ - بەگزادىلەر ئاقساراينا قەدەم تەشرىپ قىلىشىدىغان بولۇشتى. ئۇچىسىغا لەئل ۋە دۇر بىلەن زىننەتلەنگەن زەرباب تون، باشلىرىغا يىپەك سەللە يۆگەلگەن بۆك كىيىشكەن بۇ ھاكاۋۇر ئېسىلزادىلەر ياقۇببەگنىڭ شاھنشىندىن چىقىشىنى كۈتۈپ، ھۇزۇرى مۇبارەكتە لەشكەرلەردەك سەپ تارتىپ تۇرۇشىدىغان، ئۇ كۆرۈنگەندە، گويا ياقۇببەگ ئەمەس، بەخت ئىگىسى ئىسكەندەر سانى ① يېتىپ كەلگەندەك، ئىككى پۈكۈلۈپ سەجدىگە باش قويىدىغان بولۇپ قېلىشتى. ئۇلار بەدۆلەتنىڭ ھەر بىر سۆزىنى قۇلاقلىرىنى دىڭ تۇتۇپ ئاڭلىشاتتى ۋە ئۇنىڭ ھەر بىر سۆزىنى تولىمۇ مۇقەددەس دەپ بىلىشەتتى. تۈنۈگۈن ئەتىگەندە، قەشقەر سودىگەرلىرى نامىدىن ئەلچى بولۇپ بىر توپ سودىگەر ئۇنىڭ ئالدىغا كىرىپ يۈكۈندى. ئۇلار قۇرۇق قول كېلىشمىگەنىدى. ئۇلار، بىر توققۇز تۆگىدە شايى، يىپەك، موۋۇت ۋە كىمخابلارنى توپ - توپى بىلەن، بىر توققۇز تېڭىق ھىندى چېيى ۋە بىر توققۇز دانە جانان لوڭقا ۋە باشقا ئېسىل بۇيۇملارنى سوۋغات قىلىپ كېلىشكەنىدى. سودىگەرلەر بەدۆلەتكە ئامان - ئېسەنلىك، بەخت - سائادەت ۋە شان - شۆھرەت تىلەپ چىقىپ كېتىشتى. ئۇلار ئەمدىلا چىقىپ كېتىشى بىلەن، ھۆدەيچى كىرىپ تەزىم قىلدى:

— شائىر مىرزا غېرىب خەستەئىي بەدۆلەت جانابىي ئا-

① ئىسكەندەر سانى — ئىسكەندەر ئىككىنچى.

لىيلىرىغا ئىخلاسمەنلىكىنى ئىزھار قىلىش نىيىتىدە قەدەم تەشرىپ قىلىپتۇ.

— شائىر مىرزا غېرىب خەستەئىي؟...

بەدۆلەت بۇ شائىرنىڭ نامىنى قەيەردىدۇر ئاڭلىغاندەك ھېس قىلدىيۇ، دەرھال ئېسىگە كەلتۈرەلمىدى. شۇنداق بولسىمۇ شائىرنى تەكلىپ قىلدى،

بېشىغا بادام دوپپا، ئۈستىگە شايى تون كىيگەن دۇگىلەك كىنە بىر ئادەم ئىشىكتىن كىرىپ پەگادا يۇكۈندى — دە، ئالىقىنىنى مەھفۇرى گىلەمگە① تەككۈزۈپ، ئاندىن لەۋلىرىگە ۋە قاش — كۆزلىرىگە سۈرتتى.

شائىرنىڭ بۇ ھەرىكەتلىرى شۇنداق تېز ھەم كۈلكىلىك بولدىكى، بەدۆلەت ئىختىيارسىز ھالدا ھىجىيىپ، ئۇنى كۈرسقا تەكلىپ قىلدى. لېكىن مىرزا غېرىپ خەستەئىي كۆزلىرىنى يۇمغىنچە پىچىرلاپ كەتتى:

— پېقىر سىزدەك ئادالەت دۇنياسىنىڭ قۇياشى، سەلتەنەت تاجىنىڭ دۇرى — گۆھەرى، نەزمە ئىلىمىنىڭ سۆز پادىشاھىي شەنىگە بىر قەسىدە يازغانىدىم. سىزدەك نەزمە خۇمار پادىشاھىم لازىم كۆرسە، ئوقۇپ بەرسەم دەپ كېلىشىم...

بەدۆلەتنى كۈلكە قىستاپ:

— سىزدەك سۆز سۇلتانى ئېھتىرام بىلەن قەسىدە يازغان تۇرسىڭىز، ئوقۇپ بېرىشىڭىزنى قانداقمۇ لازىم كۆرمەي؟— دېدى،— ھەشقالىلا، ئورنىڭىزدىن تۇرۇڭ، ئەزىزىم!

مىرزا غېرىب خەستەئىنىڭ پۇتلىرى يىپەك تونىنىڭ كەڭ ئېتەكلىرى ئاستىدا تىترەپ، ئورنىدىن تۇردى. ئۇ قولتۇقىدىن يىپەك رەختكە ئورالغان بىر قەغەزنى ئالدى — دە، ئانارداك قىپقىزىل، يۇپىيۇملاق يۈزى ئىلھامدىن ۋىلىل

① مەھفۇرى گىلەم — گۈللىرىگە شېئىر — بېيىتلار قوشۇپ توقۇلغان يىپەك گىلەم.

داپ ۋە هایاجاندىن تىترەپ، يازغان قەسىدىسىنى ئاران ئوقۇپ چىقتى.

قەسىدىنىڭ ئاخىرقى مىسرالىرىغا كەلگەندە، خەستەئىينىڭ ئاۋازى هایاجاندىن تېخىمۇ تىترەپ كەتتى. بىراق ئۇ قولىدىكى قەغەزدىن كۆزىنى ئۈزۈپ، بەدۋەلەتكە قورقۇپراق قارىدى. ئۇنىڭ ئىلهامدىن قىزىرىپ ۋىل - ۋىل يانغان يۈمىلاق يۈزىدە، ئەندىشىگە چۆكىكەن كۆزلىرىدە شۇنداق زور بىر ئىلتىجا بار ئىدىكى، بەدۋەلەت ئىختىيارسىز هالدا:

— ئاپىرىن سىزگە، ئەزىز بۇرادەر، ئاپىرىن!— دەپ تاشلىدى.

ياش ۋاقىتلىرىدا، رەققاس بولۇپ يۈرگىنىدە، ئۆزىمۇ شېئىر - بېيىت يېزىشنى مەشق قىلغان ياقۇببەگكە مىرزا غېرىب خەستەئىينىڭ بۇ قەسىدىسى ئانچە ياقمىدى. گەرچە بۇ قەسىدىنىڭ ئاخىرقى ئىككى مىسراسى ئۇنىڭ لېۋىدە تەبەسسۇم پەيدا قىلغان بولسىمۇ. بەدۋەلەت بۇنداق يالىڭاچ شېئىرلارنى ئەمەس، مەنىسى يوشۇرۇنراق. نازۇك، ئىشىق - مۇهەببەت تەسۋىرلەنگەن شېئىر - بېيىتلارنى ياقتۇراتتى. لېكىن، سارايغا مەشهۇر رەققاس، هاپىزلارنى، شېرىن سۇخەن شائىرلارنى ۋە ئۆلىما - پازىل كىشىلەرنى يىغىپ، هەشىمەتلىك تۇرمۇش كەچۈرۈش ئىشقىدا يانغان ياقۇببەگ ئۇچۇن ئېيتقاندا، ئۇ تېخى بىرىنچى باهار قارلىغىچى ئىدى. شۇڭا، هۆدەيچىنى چاقىرىپ، خەستەئىيگە زەرباب تون كىيگۈزۈشنى بۇيرۇدى ۋە ئۇنى ئۆزى بىلەن بىللە هېيتگاه جامىسىگە جۈمە نامىزىغا بېرىشقا تەكلىپ قىلدى.

× ×

بۇگۈن بەدۋەلەت شەيخۇلئىسلامنىڭ ئىلتىماسى بىلەن، هېيتگاه جامەسىگە قەدەم تەشرىپ قىلىپ خۇتبە ئوقۇشى ۋە يېڭى مۇسۇلمانلارنىڭ ئىمان ئېيتىش مۇراسىمىغا رىياسەتچىلىك قى-

لىپ بېرىشى لازىم ئىدى. بۇ بەدۋەلەتنىڭ يېقىنقى كۈنلەردىن بۇيان ئاقسارايدىن بىرىنچى قېتىم چىقىشى بولغاچقا، ھەممە ياق مىڭ - مىڭ ئادەملەر بىلەن تولغانىدى. ئاۋغان سپاھلىرى، سا- راي مەھرەملىرى، ئەكابىر - ئەشرەبلەر، ئەمرۇل - ئۇمرا- لار، بەگ - بىگاتلار قوشۇلۇپ قەشقەر كوچىلىرىدىن ئات چاپتۇرۇپ ئۆتكەندە، خۇددى چوڭ قوشۇن باستۇرۇپ كېلىۋاتقاندەك، ھەممە ياق پاتىپاراق بولۇپ كەتتى. «يېڭى مۇسۇلمانلار ئىمان ئېيتى- دىكەن» دېگەن بۇ خەۋەر پۈتۈن شەھەر ۋە يېزا - قىشلاقلارغا پۇر كەتكەنىدى. كىشىلەر بۇكاتتا مۇراسىمنى كۆرۈش ئۈچۈن تەرەپ - تەرەپتىن جامە ئالدىغا ئاققىلى تۇردى. تۇزاقچىدىن① مۇفتى - ئەلەم، خاتىپ - قەلەم، نەزەرباغدىن② مۆتىۋەللى - مۆھتەسىپ، پاينا پتىن③ ئىشىكى، قىزىل دۆۋىدىن④ قوشىكى، پايتما كۆۋرۈكتىن⑤ مىڭىكى، زەربە كاشالدىن⑥ قىرىقىكى، قارا ساقال⑦ دىن كۆكىكى، دۆلەتباغدىن⑧ قازى - قۇزات، مۇنەججىم - ئاقساقال، ھۆلىجىگدە⑨ دىن مىراۋىكى، لەگ- لەگكۆۋرۈك⑩ تىن ئوغرى - قىمارۋاز ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش تۇرلۇك - تۇمەن خىل ئادەملەر كەلگىلى تۇردى. مەيدانغا ئا- دەم لىق تولدى.

ھېيتگاھ جامەسىنىڭ قوش قاناتلىق يوغان قۇيما دەر- ۋازىسى ئالدىدا، بەدۋەلەتنى شەيخۇلئىسلام باشلىق پۈتكۈل ئۆ- لىما - ئاقساقاللار ۋە شەھەر دورغىسى، شىغاۋۇل باشلىق بەگ- بىگات. ئەكابىر - ئەشرەبلەر قارشى ئېلىشتى.

ھېيتگاھ جامەسىنىڭ سەل كەم ئون مىڭ نامازخان سىغ- دىغان سەيناسى ئادەم بىلەن لىق تولغان بولۇپ، بۇ يەرگە شەھەردىكى ھەر قايسى مېچىتلەرنىڭ ئىماملىرى ۋە بارلىق دىن پېشۋالىرىمۇ يىغىلغانىدى. بىر بۇلۇڭدا، بۇرۇت - ساقاللىرىنى ۋە

① ②، ③، ④، ⑤، ⑥، ⑦، ⑧، ⑨، ⑩ قەشقەر شەھىرىنىڭ ئەترا- پىدىكى يۇرتلارنىڭ نامى.

باشلىرىنى پاكىز قىردۇرۇپ، قىرىق كۈن غۇسۇل - تەرەت ئېلىپ پەرھىز تۇتقان، پەيغەمبەرنىڭ سۈننىتىنى ئادا قىلغان يېڭى مۇسۇلمانلار — ئۇچ مىڭدەك مانجۇلار تۇراتتى. ئۇلار باشتىن - ئاياغ ئاپئاق كىيىنگەن بولۇپ، ئۇلارغا سۈدۈرى سەدىر① خەلىپە ئىدى. يەنە بىر بۇلۇڭدا، يېقىن - ئەتراپتىكى مازايى - ماشا-يىقلاردىن كەلگەن دەرۋىش - ئاشىقلار ۋە يېقىن ئەتراپتىكى بازارلاردىن كەلگەن پۇقرالار تۇراتتى. لېكىن، يىغىلغانلارنىڭ كۆپىنچىسى ئاپئاق سەللە ئوراپ، زەرباب ۋە مەخمەل تونلىرى-نىڭ تېشىغا ئاق يەكتەك كىيىشكەن دىن پېشۋالىرى ۋە ئۇلە-ما - ئاقساقالار بولغاچقا، ئاق مەرمەر يېيىتىلغان كەك سەينا گويا ئاپئاق كۆپۈكلەنگەن دېڭىز يۈزىدەك دولقۇنلىنىپ ئاجايىپ بىر مەنزىرە پەيدا قىلغانىدى. شەيخۇلئىسلام ھەزرەتلىرى بەدۋلەت-نىڭ قولتۇقىدىن تۇتۇپ، ئۇنى سەجدە قىلىۋاتقان كىشىلەر ئالدىدىن جامەنىڭ ھەيۋەتلىك پەشتاقلىرى ئاستىدىكى ئېگىز تۇۋرۇكلۈك مەر - مەر سۇپىغا باشلاپ باردى. كىتاب شەكلىدە ياسالغان مەر - مەر سۇپا ئۈستىگە كىمخاب بىلەن تاشلانغان «كالامۇللائى شەرىف» قويۇلغانىدى. بەدۋلەت جامەنىڭ پەشتاقلىرى ئاستىدىكى ئېگىز مېھرابقا چىقىپ، جۈمەگە ئىماملىق قىلىپ، نامازغا ئوقۇشقا باشلىدى. ئاندىن خۇتبە ئوقۇدى. ئۇ شەرىئەتنى مۇستاپا، ھەدىس - شەرىف ۋە قۇرئانى مەجىتتىن ئايەت ۋە كە-لىمىلەرنى يادقا نەقىل كەلتۈرۈپ ۋەز ئېيتقاندا، ئىسلام دىنى-نىڭ رەقىبلىرىنى قارغاپ، ئىسلام مۇلكى بولغان يەتتە شەھەردە مۇسۇلمان ئاۋات دەۋرى ۋە سائادەتلىك كۈنلەرنىڭ باشلىنىدى-غانلىقىنى زىكرى قىلغاندا، سەل كەم ئون مىڭ نامازخاننىڭ «ئامىن! يارەببۇلئالەمىن!» دەپ جور بولۇشىدىن ئاسمانغا تاقاش-قان گۈمبەزلەرمۇ لەرزىگە كەلدى...

---

① سۈدۈرى سەدىر — بەدۋلەتنىڭ دىنىي ئىشلار ئەمەلدارى.

ـــ ئاللا قۇرئانى شەرفتە: «كۇللى مۇسلىمنەئىخۋەتۇن»①
دەپ ئېيتقان، دېمەك، خاھىي ئەھلىي مۇمىنلەر بولسۇن،ـــ
دېدى بەدۋلەت ۋەزىنى داۋاملاشتۇرۇپ،ـــ خاھىي يېڭى مۇسۇلـ
مانلار بولسۇن، ھەممىمىز بىر تۇغقان ئاكا ـ ئۇكىلاردەك يېقىن
بولۇشىمىز كېرەك.

بەدۋلەتتىن كېيىن، شەيخۇلئىسلام ھەزرەتلىرى بارچە مۇ-
سۇلمانلارنىڭ پۇشتىپاناھى، سەلتەنىتىنىڭ ئاتالىقى② بولغان
بەدۋلەتـــ ياقۇببەگ ئىۋچۇن ئۇزاق دۇئا قىلدى. ئۇچ
مىڭ يېڭى مۇسۇلماننى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئون مىڭغا يې-
قىن نامازخاننىڭ يەنە بىردەك «ئىلاھا ئامىن!» دېيىشى بىلەن
ئېگىز پەشتاقلاردىكى كەپتەرلەر ئۇركۇپ، گۇررىدە قىلىپ ئاس-
مانغا كۆتۈرۈلدى.

بەدۋلەت ھۆدەيچىگە ئىشارەت قىلدى. ئۇچىسىغا زەرباب
تون كىيگەن. بېشىغا تۆت ئورام قىلىپ ئوردۇالغان شايى سەل-
لىسىنىڭ پەتلىسىنى قۇلاق تۈۋىدىن پەسكە ساڭگىلىتىۋالغان
سۇدۇرى سەدىر ئاق يىپەك بىلەن يېپىلغان قانداقتۇر بىر سو-
غىنى كۈمۈش پەتنۇستا كۆتۈرۈپ، جامائەت ئالدىدا پەيدا بولدى.

ـــ بەدۋلەت، ئاتالىق غازى ياقۇببەگ جانابىي ئالىيلىرىنىڭ
قۇدالاي③ (خې دالويە) جانابلىرىنىڭ ئۇلۇغ ئاللانىڭ بىرلىكـ
گە بولغان ئېتىقادىنىڭ ئىنتايىن مۇستەھكەملىكىگە ۋە سەممى-
يىتىنىڭ يۈكسەكلىكىگە ئىشەنچىسى كامىل بولدى. شۇ سەۋەبتىن،
جانابىي ئالىيلىرى ئۇل زاتقا مۇقەددەس ئىنئام بەردى!ـــ دەپ
جاكارلىدى ھۆدەيچى.

ئۇنىڭ سۆزى توختىشى بىلەنلا، سۇدۇرى سەدىر كۈمۈش
پەتنۇستىكى يىپەكنى ئېلىپ تاشلىدى. پەتنۇستا ئۇچلۇق

① «بارلىق مۇسۇلمانلار قېرىندىاشتۇر».
② ئاتالىقى ـــ دۋلەتنىڭ تۈۋرۈكى.
③ قۇدالاي ـــ خې بۇيۇننىڭ نامىنىڭ ئۇيغۇرچە ئاتىلىشى.

بۆك ئۇستىدىن تۆت ئورام قىلىپ چىرايلىق ئورالغان يىپەك سەللە تۇراتتى. يېڭى مۇسۇلمانلارنىڭ ئالدىدىكى قاتاردا ئولتۇرغان خې دالويە سەللىنى داددل بىر ھەرىكەت بىلەن ئىككى قوللاپ پەتنۇستىن ئالغاندا، جامائەت گۇركىرىشىپ كېتىشتى. ئۇ سەللىنى ئىككى قوللاپ تۇتۇپ تۇرۇپ:

— بەدۆلەت جانابىي ئالىيلىرىنىڭ ئۆزى مۇبارەك قولى بىلەن ئىنئام قىلغان بۇ سوۋغىنى بىز كۆزىمىزگە سۈرتىمىزا— دېدى — دە، سەللىنى كۆزىگە ۋە پېشانىسىگە تەگكۈزۈپ، ئاندىن بېشىغا قوندۇردى.

× ×

گۈلباغدىكى ئۇرۇشتا، خان ئامبال جاڭ تەي باشچىلىقىدىكى بىر قىسىم مانجۇلار تەسلىم بولۇشقا ئۇنىماي، ئۆزىنى پارتلىتىپ ئۆلتۈرۈۋالغاندىن باشقا، قالغان مانجۇلار قەلئە قومانداني خې بۇيۇننىڭ باشچىلىقىدا ياقۇببەگكە زىممىلىك بىلدۈرگەنلىكتىن، ياقۇببەگمۇ ۋەدىسىگە ۋاپا قىلىپ، ئۇلارنى ئۆزىنىڭ ھىمايىسىگە ئالغاندى. ئۇلار سۈدۈرى سەدرىنىڭ تۈجۈپىلەپ ئۆگىتىشى، ئارقىسىدا، مۇسۇلمانچىلىقنىڭ ھەممە پەرھىز، سۈننەت ۋە ۋاجىپلىرىنى تولۇق ئۆگەندى ۋە بەجا كەلتۈردى. ياقۇببەگ ئۆزىنىڭ كۈچىنى تېخىمۇ زورايتىش مەقسىتىدە، ئۇلاردىن توپچى قىسىم تۈزدى. توپچى قىسىم گۈلباغ قەلئەسىنىڭ قېچىرچى دەرۋازىسىنىڭ ئىچىدىكى ئۇلۇق تەرەپكە جايلاشقان چوڭ مەيداندا مەشق ئېلىپ باراتتى.

قۇتلۇق كۈنلەرنىڭ بىرىدە، بەدۆلەت بۇ توپچى قىسىمنىڭ ھەربىي مانېۋرىنى كۆرمەكچى بولدى. ئۇ ئەمرۇل — ئۇمرالىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا مەشق مەيدانىغا يېتىپ كەلگەندە، تۇغ — ئەلەملەر لەپىلدەپ تۇراتتى. قىسىم سەپراس — چەپراس

بولۇپ توپ - زەمبىرەكلىرىنى ئالدىغا قاتار تىزىپ قويۇشقانىدى. مەيدان ناھايىتى پاكىز تازىلانغانىدى. مەيداننىڭ كەينى تەرىپىدىكى لەمپە ئاستىدا بىر رەت چېرىك تىزىلىپ تۇراتتى. توپچى قىسمىنىڭ قوماندانى خې دالويە لەمپىنىڭ ئالدىدا ياقۇبەگنى كۈتۈۋالدى. مەيداننىڭ ئوتتۇرىغا جايلاشتۇرۇلغان ھەربىي ئوركىستىر شوخ «سەربازچە» كۈيىنى ھەيۋەت بىلەن ئورۇنداشقا باشلىدى، ياقۇبەگ مەيداندا ئاتلىق كۆرۈنۈشى بىلەن تەڭ، خې دالويە ئۇنىڭ ئالدىغا يۈگۈرۈپ كېلىپ، قولىنى مەيدىسىگە قويۇپ ھۆرمەت بىلدۈردى. ئۇ ئاتمىشلاردىن ھالقىغان، ئېگىكىدىكى ئاندا - ساندا ئۆسكەن ئاق سانجىغان ساقاللىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئۇ ئومۇمەن ساقال - بۇرۇتسىز كوسا ئادەم ئىدى. ئۇنىڭ تەققى - تۇرقى تىپىك موڭغۇل ئىرقى قىياپىتىگە ۋەكىللىك قىلاتتى. ئۇ ئۇچىسىغا يېشىل تاۋاردىن تاشلانغان تېرە كەمزۇل، ئاستىغا سېرىق خۇرۇمدىن تىكىلگەن ئىسسىق گەلەپى شىم كىيگەن، بېشىغا يېڭىسارچە قارا تۇماق كىيىۋالغانىدى. ئۇ بىر قولىدا يېنىغا ئېسىۋالغان ئەگرى قىلىچىنىڭ سېپىنى تۇتقان ھالدا، مەلۇمات بەردى. قەشقەرلىق ياشقىنا بىر تىلماچ ئۇنىڭ سۆزلىرىنى ئۇدۇللۇق تەرجىمە قىلىپ بېرىۋاتاتتى. ياقۇبەگ زوقلانغان ھالدا، ئۇنىڭ دوكلاتىغا قۇلاق سالدى. خې بۇيۇن ئۆزىنىڭ تەربىيە كۆرگەن ئۆلچەملىك بىر ھەربىي ئىكەنلىكىنى نامايان قىلىپ تۇراتتى. ھېلىقى تىلماچ بېلىدىكى تاسما كەمىرىگە كۆن كابورلۇق بىر سامازورت① ئېسىۋالغانىدى. خې دالويەنىڭ كەينىدە، قوللىرىغا رەڭلىك بايراقچىلارنى تۇتۇۋالغان ئۇن ئالتە - ئۇن يەتتە ياشلاردىكى ئۇچ خەنزۇ مەھرەم تۇراتتى.

ياقۇبەگ خې دالويەنىڭ مەلۇماتىنى ئاڭلاپ بولغاندىن كېيىن ئاتتىن چۈشتى - دە، ئۇنىڭ ھەمراھلىقىدا توپچىلار قىسمىنىڭ رەتلىك تىزىلغان سەپلىرىنىڭ ئوڭ قانىتىغا باردى، ئاندىن سەپنىڭ ئالدىدىن ئۆتتى. لەمپىنىڭ قاتار - قاتار تىزىلىپ

① سامازورت — ناگان يەنى تۇلۇق تاپانچا.

غان تۇۋرۇكلىرى ئارىلىقىغا ئىككى يۈزدەك مىنامىيوت① تىزىپ قو-
يۇلغانىدى. ھەربىر مىنامىيۇتنىڭ ئىككى يېنىدا ئىككىدىن تۆت
چېرىك تۇراتتى. ھەر بەش مىنامىيوتنىڭ ئارىلىقىدا قوللىرىغا
ئۇچ بۇرجەكلىك رەڭمۇرەك چوك بايراقلارنى تۇتقان بىر
قاتار بايراقچى تۇراتتى. تەيپوچى② چېرىكلەر بىلەن بايراقچى
چېرىكلەر قورالسىز ئىدى. بۇ تەيپوچىلارنىڭ ئارقىسىدا بىر قا-
تار ئوقچىلار تۇراتتى. ئۇلار تۇركىلەنكى مىلتىقلار بىلەن قورال-
لانغانىدى. بۇ ئوقچىلار قوللىرىغا يەنە دۇشمەننىڭ ئاتلىرىنى
ئۇركۈتۈش ئۈچۈن لازىم قىلىنىدىغان يىگىرمىدەك چاسا بايراق
كۆتۈرۈشۈۋالغانىدى.

ھەر بەش مىنامىيوتتىن بىر توپچىلار دەستىسى③ تەشكىل
قىلىنغان بولۇپ، ھەر بىر دەستىگە سامازورت بىلەن قورالـلان-
غان بىردىن تۆۋەن دەرىجىلىك ئوفىتسىر قوماندانلىق قىلاتتى.
لېكىن، بەزى دەستىلەرنىڭ بېشىدا يەنە سامازورت ۋە قىلىچ
بىلەن قوراللانغان بىردىن سۆتنە بېشى بار ئىدى. بۇ چېرىك-
لەر پۇچۇق بۇرۇنلىرى ۋە تەلەتىنىڭ سۈرلۈكلۈكى بىلەن ياقۇببەگ-
نىڭ يىگىتلىرى ۋە سەرۋازلىرىدىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇراتتى.

ھەر بىر مىنامىيوتقا مەسئۇل بولغان تۆت تەيپوچىنىڭ
بىرى ئوق سېلىنغان بىر تېرە خالتىنى يېنىغا ئېسىۋالغان،
يەنە بىرى قولىغا تۆمۈر ساپلىق ئۇزۇن چوكا كۆتۈرۈۋالغانىدى.
قالغان ئىككىسى مىنامىيوتنى كۆتۈرۈشكە مەسئۇل ئىدى.

«ھازىرلان!» كوماندىسى بېرىلىشى بىلەن تەڭلا، پۈتۈن
قىسىم مانېۋرنى باشلىدى. خې دالويەنىڭ بۈيرۇقى بويىچە،

---

① يېنىك زەمبىرەكنىڭ بىر خىلى، ئاغزىدىن ئوقلىنىدۇ.

② تەيپوچى — توپ كۆتۈرگۈچى دېگەن مەنىدە.

③ دەستە — بۇرۇنقى ئۇيغۇرلاردا پەي (ئىزۋۇت) گە تەڭ بىرلىك.

دۇمباقچىلار دۇمباقلىرىنى گۈمبۈرلىتىپ ئۇرۇشقا باشلىدى. چېرىك لەر مىنامىيوتلارنى مۇرىلىرىگە ئېلىپ تەييارلاندى.

بۇ چاغدا، خې دالويە مەھرىمىنىڭ قولىدىكى بايراقچىدىن ئىككىنى ئالدى، بىر بايراقچىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، يەنە بىر بايراقچىنى كەينىگە قارىتىپ پۇلاڭلاتتى. تەيپوچىلارنىڭ يېرىمى ئوق تەرەپكە، يېرىمى سول تەرەپكە قاراپ مېڭىشقا باشلىدى. ھازىر بۇ چېرىكلەرنىڭ ئىككى قانىتى ئىككى سەپكە ئۆزگەرگەنىدى. ھەر بىر سەپنىڭ بېشىدا ماڭغان چېرىك بىردىن بايراق كۆتۈرۈۋالغانىدى. ھەر بىر بايراقنىڭ كەينىدىن بەش چېرىكتىن تەشكىل تاپقان بىر سەپ ماڭاتتى. دەستە بېشىلىرى بىلەن سوتنە بېشىلىرى ئۆز قوماندانلىقىدىكى سەپلەرنىڭ يېنىدا مېڭىپ كېتىۋاتاتتى. ھەر بىر ھەربىكەت ئاخىرلىشاي دەپ قالغاندا، خې دالويە بايراق كۆتۈرۈۋالغان قولىنى پەسكە چۈشۈرەتتى. ھەر قېتىم سەپ ئالدىدا ماڭغان چېرىك ئالدىدىكى سەپكە يېتىشەلمەي قالغاندا، دۇمباقچىلار خې دالويەنىڭ بۇيرۇقى بويىچە، دۇمباقنى چېكىپ چالاتتى. شۇنىڭ بىلەن، ھىلىقى چېرىك قەدىمىنى تېزلىتىپ، ئالدىدىكى سەپكە يېتىشۋالاتتى. دۇمباقنىڭ رىتمى بارغانسېرى تېزلىشىپ، ئاۋازىمۇ كۈچەيىشكە باشلىدى. بۇ سەپتىن چۈشۈپ قېلىۋاتقانلارنى ئالدىدىكىلىرىگە يېتىشۋېلىش ئۈچۈن ئۈندەپ بېرىلگەن سىگنال ئىدى.

مانېۋردىكى ئىككىنچى ھەربىكەت ئالغا مېڭىش، چېكىنىش ۋە ئوقچىلارنىڭ ئالغا ئىلگىرىلەش ھەربىكەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. بۇنداق سەپ تۈزۈمىدە، توپچىلار ئومۇمىي ھۇجۇم باشلانغاندا، مىنامىيوتلاردىن ئوت ئاچاتتى. ھەر بىر گۇرۇپپىدىكى بەش توپچى ئۇزۇن سەپ بويىچە ئالغا ئىلگىرىلەپ ماڭاتتى. توپچىلار توختىشى بىلەنلا، مۇھاپىزەتچىلىك ۋەزىپىسىنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان ئوقچىلار ئۇلارنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ ئورۇن ئىگىلەپ، دۈشمەن تەرەپنىڭ ئاتلىق چېرىكلىرىنى ئوققا تۇتۇشقا ھازىرلى-

ناتتى. گۇرۇپپىلار بويىچە ئىلگىرىلەپ كېتىۋېتىپ ئوت ئاچقاندا، توپلار بىر ـ بىرىنىڭ ئارقىسىغا ئورۇنلاشتۇرۇلاتتى. ئالدىدىكى مىنامىيوت ئېتىپ بولغاندىن كېيىن، دەرھال ئارقىسىدىكى مىنامىيوت ئالدىغا ئۆتكۈزۈلەتتى ـ دە، ئاشۇنداق تەرتىپتە نۆۋەتمۇ ـ نۆۋەت ئورۇن ئالماشتۇرۇپ ئوت ئاچاتتى...

ياقۇبېگ مانېۋرنى كۆزدىن كەچۈرۈپ بولغاندىن كېيىن، قىسىم ئالدىغا ئاتلىق كېلىپ قىسقا سۆز قىلدى. ئاندىن خې دالويەنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن ئۇنىڭ ھۇزۇرىغا پەتە قىلىپ كېلىشكە ماڭدى.

خې دالويەنىڭ مال ـ مۇلكى ھەددىدىن تاشقىرى كۆپ ۋە ھېسابتىن زىيادە نۇرغۇن ئىدى. مانجۇلار زامانىسىدا، قەشقەر ھۇدۇتلۇقىدا ئامبال بولۇپ مەنسەپ تۇتقان ئون نەچچە يىل ئىچىدە، ئۇنىڭ توپلىغان لەئل ـ ياقۇت، ئۇنچە ـ مەرۋا ـ يىتلىرى ناھايىتى ئاۋۇن ئىدى، ھەشمىتى جاھان بىلەن تەڭ، نەق ئاقچىسى نەچچە ئون مىڭ سەردىن ئارتۇق، خىلمۇ خىل ئېسىل رەختلىرى ئېيتقاندىنمۇ كۆپ ئىدى. ئۇنىڭ ھەر تۈرلۈك ئېسىل سوۋغا ـ بۇيۇملىرى بىباھا گۆھەرلىرىنىڭ سانى يوق ئىدى. ئۇيغۇرلار بىلەن تۇڭگانىيلار قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ گۈلباغ قەلئەسىنى قورشىۋالغاندا، ئۇ بۇ دەپى ـ دۇنيالىرىنى ئۆز يۇرتىغا ماڭدۇرۇ ـ ۋېتىشكە ئۇلگۈرەلمەي، ئاشخانا ئۆينىڭ ئىچىدىكى ئوچاقنىڭ ئاستىدىكى مەخپىي ئۆيىگە يوشۇرۇۋېلىشقا ئۇلگۈرگەنىدى. ئۇنىڭ زىممىسىگە بىلدۈرۈپ، ھاياتىنى ساقلاپ قېلىشنى ئىلتىماس قىلىشىمۇ مۇشۇ ۋەجىدىن ئىدى. ئەمما، ئۇنىڭغا بۇ تەئەللۇقاتلار ـ دىنمۇ نەچچە ھەسسە ئۇستۇن تۇرىدىغان بىر يېگانە گۆھەر

نىسىپ بولىغانىدىكى، بۇ يىگانە گۆھەر ئۇنىڭ بوينىغا يەتكەن ئەتىۋارلىق قىزى — خې خېنىم ئىدى. ئۇ ناھايىتى گۈزەل ئىدى. مەيلى مانجۇ ئەمەلدارلىرى ۋە ياكى ئۇيغۇر مەنسەپدارلىرى بولسۇن ئۇنى بىر كۆرسىلا ئاشىقى شەيدا بولۇشۇپ قالاتتى. ئۇ باربىتنىمۇ ① ناھايىتى ياخشى چالاتتى.

خې خېنىم خى دالويەنىڭ بىردىنبىر ئارزۇلۇق قىزى ئىدى. شۇڭا، خې دالويە ئۇنىڭ خاس ھۇجرىسىنى ناھايىتى ياسداق قىلىپ سەرەمجانلاشتۇرۇپ بەرگەنىدى. ئۇ، ئۇنىڭ ئۈچۈن ياڭاق ۋە نەشپۈت ياغىچىدىن نەقىشلىك كاردۋات ياسىتىپ، كارىۋىتىغا دەر پەردىلەردىن چىمىلدىق قىلدۇرۇپ بەرگەنىدى. خاس ھۇجرىنىڭ دېرىزە — پەردىلىرى قەشقەرنىڭ رەڭگارەڭ نەپىس يىپەكلىرىدىن تىكىلگەن بولۇپ، بۇ پەردىلەرگە ئۇنچە — مەرۋا- يىت ۋە لەئل — ياقۇتلاردىن نەقىش ئىشلەنگەنىدى.

گۈلباغ قەلئەسى پەتىھ قىلىنىشتىن ئىلگىرىلا، بۇ گۈزەل ھەققىدىكى گەپلەر ياقۇببەگنىڭ قۇلىقىغا يەتكەنىدى. كىشىلەر- نىڭ ئۇ ھەققىدىكى تەرىپلىرىنى كۆپ ئاڭلاپ كەتكەچكىمۇ، بۇ گۈزەلنىڭ ۋىسالىغا يېتىش ئارزۇسى ئۇزاقتىن بۇيان ئۇنىڭ يۈ- رىكىدە ئوت بولۇپ كۆيەتتى. بىراق، بىرىنىڭ كەيىنىدىن بىرى ئۇلىشىپ كەلگەن ھەربىي ھەرىكەتلەر، سەلتەنەتتىكى تۇرلۇك پىتنىلەر ۋە تۈگىمەس — پۈتمەس ھاكىمىيەتچىلىك ئىشلىرى ياقۇببەگنىڭ پۈت — قولىنى چۈشۈالغانلىقتىن، بۇ مەقسەتكە يېتىش يولىدا ھەرىكەت قىلىشقا ئۇنىڭغا پۇرسەت بولماي كەل- گەنىدى. ئەمدى يۇرتدارچىلىق ئىشلىرى بىر قۇر ئىزىغا چۈش- كەندە، ئۇنىڭ يۈرىكىدىكى ھېلىقى ئۇرت باشقىلىقتىن لاۋۇلداپ

① باربىت — پەنجىتار، قەدىمكى ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرىدىن بىرى.

يېنىشقا باشلىغانىدى.

ئۇنىڭ گۈلباغ قەلئەسىدىكى يېڭى مۇسۇلمان توپچى قىسىملىرىنىڭ ھەربىي مانېۋرىنى كۆزدىن كەچۈرگىلى بېرىشتىكى مۇددىئاسىمۇ قىسىملارنى كۆزدىن كەچۈرۈشتىن كۆرە، خې دالويەنىڭ ئاشۇ ئارزۇلۇق قىزى خې خېنىمنى كۆرۈپ بېقىش ئىدى. خې دالويەنىڭ ئۆيىدىكى زىياپەتتە، خې خېنىم ئۆز قولى بىلەن دەملىگەن خۇش پۇراق چاينى ياقۇببەگكە تۇتۇۋېتىپ، ئوتلۇق كۆزلىرى بىلەن ئۇنىڭغا لەپپىدە بىر بېقىش تەقدىم قىلدى ...

× ×

ياقۇببەگ خې دالويەنىڭ ئۆيىدە خې خېنىمنى بىر كۆرۈپلا ئاشىق بىقارار بولدى. ئۇ خابگاھىغا قايتىپ كېلىپ، بىدار تاك ئاتقۇزدى.

ئاخىرى، ياقۇببەگنىڭ ئەلچىلىرى خې دالويەنىڭ ھۇزۇرىدىن ئورۇن ئېلىشتى، ئۇلار تىنچلىق سوراشقاندىن كېيىن، ھايال بولۇشمايلا ئۇنىڭغا بەدۋەلەتنىڭ مەكتۇپىنى بەردى ۋە ئۇ جانابىي ئالىيلىرىنىڭ خې دالويەگە كۈيئوغۇل بولۇش ئارزۇسى بارلىقىنى ئىزھار قىلدى.

خې دالويە ئەلچىلەرنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ، مۇددىئا ـ مەقسەتنى چۈشەنگەندىن كېيىن، مىننەتدار بولۇپ، قولىنى كۆكسىگە قويدى:

ـ بەدۋەلەت جانابىي ئالىيلىرىغا مېنىڭدىن كۆپ سالام! ـ دەپ سۆزىنى باشلىدى خې دالويە، ـ جانابىي ئالىيلىرىنىڭ

بىزگە قىلىنغان مۇرىۋىتىگە ھەر قانداق قىلىپمۇ جاۋاب قايتۇرال-
مايمىز. نېمە دېيەلىشىم مۇمكىن؟ ئۇ زاتى مۇبارەك بىز پېقىرنى
ئاددىي كۆرمەي، بېشىمىزنى ئاسمانغا يەتكۈزمەكچى بولۇپتۇ. ھېـ-
لىغۇ بىر ئاجىزەمنى سورىتىپتۇ، ئون بولسىمۇ ئۇ جانابىي ئا-
لىيلىرىدىن ئايامدۇق! ھەر قايسىلىرى بەدۆلەت جانابىي ئالىيـ-
لىرىغا مېنىڭ رازىمەنلىكىمنى يەتكۈزۈپ قويۇشارلا!

ــ قۇللۇق، تەقسىرا ــ دېيىشىپ پاتىھەگە قول كۆتۈ-
رۇشتى ئەلچىلەر.

خې دالويە ياقۇببەگنىڭ ئۆزىنىڭ بىرىدىنبىر ئارزۇلۇق قىـ-
زىنى ئۆزىگە ئاغىچا ــ ئايىملىققا سوراتقانلىقىنى ئاڭلاش بىلەنـ-
لا، دەرھال زوق ــ شوخقا تولغان ھالدا رازىمەنلىك بىلدۈر-
دى. ئەييۇھەننىاس! بۇ بىر سودا ئىدى. مۇنداق سودىلاردىن خې
دالويەلەر ھەرگىزمۇ نومۇس قىلمايتتى.

× ×

بەدۆلەتنىڭ خابگاھىنىڭ① ئىشكى ئالدىغا چىرايلىق
جاۋەنگە ئوخشايدىغان بىر چوڭ پەردىڭ سائىتى قويۇلغانىدى.
بەلگىلىك ۋاقىتلاردا بۇ سائەتنىڭ ئۈستىدىكى كىچىككىنە ھەيـ-
كەل ھەرىكەتكە كېلەتتى ــ دە، قولىدىكى ئالتۇن بولقىچاقلار
بىلەن ئاھاڭلىق قىلىپ جاڭ چېلىپ، ۋاقىت ــ قەرەلنى مەلۇم
قىلىپ تۇراتتى. بەدۆلەت مەھفۇرى گىلەم سېلىنغان خابگاھ ئىـ-
چىدە، يېڭى كېلىننى كۆتۈپ بىتاقەت بولۇپ ئولتۇراتتى. ئۇ ماش
بۇرۇت ــ ساقاللىرىنى خېنىدە بويىتاقانلىقتىن، ئادەتتىكىدىن
ياشراق كۆرۈنەتتى.

ئۇ شەرىئەت پېشۋالىرىنى خابگاھتا قوبۇل قىلدى. ھۆ-
دەيچى ئۇلارغا خې خېنىمنى جانابىي ئالىيلىرىغا نىكاھلاش ھەقـ-

① خابگاھ ــ خاس خانا، ياتاق ئۆي.

قىدە سۆز ئاچتى. شەرىئەت پېشۋالىرى بەدۆلەتنى مۇبارەكلىـ شىپ، نىكاھ ئوقۇشقا ھازىرلىنىپ تۇرۇشتى.

ئارىدىن بىر ـ ئىككى سائەت ئۆتكەندىن كېيىن، خې خېنىم تۆت كېنىزەكنىڭ ھەمراھلىقىدا، ئاقسارايدىكى بەدۆلەتنىڭ خابگاـ ھىغا كىرىپ كەلدى. ئۇنىڭ بېشىدا ئاق يىپەك رومال بار ئىدى، پېشانىسىگە بولسا تىللا قاش تاقالغان، ئۇچىسىدا ئىنچىكە بەلـ لىك قىزىل كىمخاب چاپان بار ئىدى. چاپان ئىچىدىكى ئاق ئەتلەس كۆڭلەكنىڭ ئېتىكى شۇنچىلىك ئۇزۇن ئىدىكى، ئۇنى ئىككى كېنىزەك ئىككى تەرىپىدىن كۆتۈرۈپ كېلىۋاتاتتى.

شەرىئەت پېشۋالىرى نىكاھ پاتىھەسنى ئوقۇپ بولۇپ، دۇئاغا قول كۆتۈرۈشتى. ئاندىن دۆلەت ئەركانلىرى بەدۆلەتكە خې دالويەنىڭ ئەۋەتكەن رىزالىق مەكتۇپى بىلەن سوۋغا ـ سالاملىرىنى تاپشۇردى. يەتتە چاقىرىملىق يول① مۇساپىسىدە، ئۇ تەتەي ئاغچىغا ھېچقانداق رەنج ـ ئازار يەتمىگەن، قەشقەرـ نىڭ قۇرغاق ھاۋاسى تەپتىدىن ئۇنىڭ ھۆسن ـ جامالىغا قىلچە سۇلغۇنلۇق يۈزلەنمىگەندى. بەدۆلەت يېڭى كېلىنگە ھەمراھ بولۇپ كەلگەنلەرگە قىياس قىلغاندىنمۇ ئارتۇقراق ئىنئام ـ ئېھسانلارنى ئاتا قىلىپ، ئۇلارنى رازى قىلىپ قايتۇردى.

بەدۆلەت شۇ كۈنى كەچتە، ئايىلارغا② خې خېنىمنى مەخسۇس ھەرەمگە چۈشۈرۈپ، مەخسۇس ھۇجرىغا ئورۇنلاشتۇرۇشنى بۇيرۇدى. خې خېنىم ئورۇنلىشىپ بولۇش بىلەنلا، بەدۆلەت ئۇ تەرەپكە ماڭدى، ئۇنىڭ ئالتۇن قەسىرىگە كىرىشكە ئالدىراپ كېتىپ، جىسمىغا بىتاقەتلىك يۈزلەندى...

---

① شۇ چاغلاردا يېڭىشەھەردىن قەشقەر شەھىرىگە بولغان ئارىلىق يەتتە چاقىرىم ھىسابلىناتتى.

② ئايى ـــ چوڭ ئايلا دېگەن مەنىدە، بۇ يەردە ھەرەم خادىمـ لىرىنى كۆرسىتىدۇ.

ئەزمە:

مۇئەللىمىك بار شوخلۇقنى، دىلىرلىكنى ئۆگەتكەن،
جاپا، كايىش، ناز قىلىشنى، زومىگىرلىكنى ئۆگەتكەن.
مەن ئادەمنى بۇ سۈرەتتە، بۇ قامەتتە، خۇلقتا—
كۆرگىنىم يوق، بەلكىم پەرى بۇ ھۇنەرنى ئۆگەتكەن.

— شەيخ سەئىدى

ئون بەشىنچى باب

راشىدىن خاننىڭ ئاخىرقى كۈنلىرى

ئون دەرۋىش بىر پالاستا ئۇخلايدۇ،
ئىككى پادىشاھ بىر مەملىكەتكە سىغمايدۇ.
ــ شەيخ سەئدى

مىلادى 1867 ــ يىلى 6 ــ ئاي.

تاڭ ئەمدى ئاتقان، تېخى قۇياش چىقمىغان بولسىمۇ، ئەمرۇل ــ ئۇمرالارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ھۇزۇرى مۇبارەك ــ ئاقسارايدا ھازىر بولۇپ تۇرۇشقاندى. ئۇلار بەدۋلەتنى تەزىم بىلەن قارشى ئېلىشتى. زەرباب تون كىيگەن، بېلىگە ئالتۇن كەمەر باغلىغان، قويۇق قارا ساقاللىق ئىشىكئاغا ئەركانى دۋلەت ① دەربىسىدىكى ئەڭ چوڭ بەگ ئىدى. بەدۋلەت ئۇنىڭغا قاراپ، قەيەردىن چاپارمەن بارلىقىنى سوريدى.

ئىشىكئاغا ئىككى پۈكلىنىپ تەزىم قىلدى:

ــ ھەزرىتى ئالىيلىرى، مارالبېشىدىن!

ــ قانداق خەۋەر، بەگ؟

ــ ھەزرىتىم، قۇتلۇق بولسۇن. دۋلىتىڭىز زىيادە، دۇش-

① ئەركانى دۋلەت ــ باش ۋەزىر.

مەنلىرىڭىز خار بولسۇن! چاپارمەن كۇچا سەلتەنەتىنىڭ ۋەزىرى جۇملەتۇلمۇلۇك تۇختى ئىشكىئاغا بەگنىڭ جانابىي ئالىيلىرىغا يازغان خېتىنى ئېلىپ كەپتۇ.

ئۇ خەتنى ئىككى قوللاپ بەدۋلەتكە سۇندى.

«... خان خوجام باشلىق چوڭ ـ كىچىك خوجاملار مۇسۇلمانچىلىق قائىدە ـ يۇسۇنلىرى ھەم تەختى سەلتەنەت تۇزۇملىرىگە خىلابەن ناشايان ئىشلارنى قىلىشماقتا،ـ دېيىلگەندى بۇ خەتتە،ـ ھامىددىن خوجام تۆھپىم زور دەپ، ئاقيار دېگەن جاينى ئۆزىگە سۇيۇرغاللىققا سوراتقىنىدا، جاماللىددىن خوجام ماقۇل كۆرمەي، ئۆزىنىڭ غەيرىتى ۋە كۈچ ـ قۇۋۋىتىگە تايىنىپ، ئاقيارنىڭ كۆپ قىسمىنى نىشان ـ دەستەك بىلەن ئۆزى ئىگىلىۋالدى. ئاقىۋەت، مەزكۇر جاماللىددىن خوجا مەككارلىق توزاقلىرىنى قۇرۇپ، ھامىددىن خوجامنى ئۇچتۇرپاندىن ئالداپ چاقىرتىپ كېلىپ، تۇتۇپ ھەپسىگە ئالدى، ئۇنىڭ ئاقسۇلۇق مۇساپىك دېگەن بىر ئادىمىنى يانتاق قۇدۇق ① دېگەن چۆلدە قۇمغا باستۇرۇپ ئۆلتۇردى. راشىددىن خان خوجام بىر مۇسۇلماننىڭ ئەھىدى نىكاھىدىكى ھالال جۇپتىنى ئۆزىگە نىكاھلىتىۋېلىپ، شەرىئەت ئەھكاملىرىنى بۇزدى ②، ئۇغرى ـ قىمارۋازلارغا خەزىنىدىن پۇل ئاجرىتىپ بېرىپ، بۇنداق پاسىق ئىشلارنىڭ راۋاجلىنىشىغا كۇش ـ كۇش قىلدى. ئەسلىدە، مازارى شېرىپلەرنىڭ ۋەخپە ئەشىيالىرىغا شۇكرى ـ قانائەت قىلىپ، خەلقنىڭ ئۆشرە ـ زاكات ۋە نەزىر ـ سەدىقىلىرىگە موھتاج بولۇپ، مازاردا

① يانتاققۇدۇق ـــ ئاقسۇ بىلەن كۇچانىڭ ئارىلىقىدىكى بىر چۆلنىڭ نامى.

② «تارىخىي ئەمنىيە» دە، بۇ ئىشنى جاماللىددىن خوجا قىلغان دېيىلگەن، ئەمما، مېنىڭ باشقا مەنبەلەردىن ۋە خەلق ئارىسىدىن ئېنىقلىشىمغا قارىغاندا، بۇ جىنايەت راشىددىن خاندىن ئۆتكەن.

ماكان تۇتۇپ، هۇجرا ئىچىگە بورا سېلىپ تائەت ۋە ئىبادەت بىلەن كۈن ئۆتكۈزگەن، بىر جۈپ قۇرۇق نان ۋە بىر تاۋاق گۈلە ـ قاققا خۇرسەن بولۇپ كەلگەن بۇ خوجىلار ئەمدىلىكتە ناشتىلىرىغا ھەر خىل ھالۋا، مەۋىز ـ قەندالات، ھەرخىل مۇرابىا، مەجۇنى شەربەت، مۇتەددىل ھايات، كەيپىلەندۈرگۈچى بەقۇۋۋەت تائام، يۇمشاق پاقلان گۆشىدىن قىلىنغان كاۋاپ لارنى يەپ، سەمىرىپ، شوخلىشىپ، ئالدىدا تەييار تۇرغان ھۇر ـ پەرىدەك خوتۇن ـ قىزلار بىلەن ئەيش ـ ئىشرەتكە مەستى ـ مۇستەغرەق بولۇپ كېتىشتى. خۇددى ‹قۇرئان كېرىم› دە: ‹ئىنسان پۇل بىلەن بايلىققا بېرىلىپ يامان يولغا كىرىدۇ› دەپ كۆرسىتىلگەندەك، ئۇلارنىڭ ئەسلى ئىنسان تەبىئىتىدىكى يوشۇرۇن ئىللەتلىرى ئاشكارىلاندى. دۆلەت ھۇمايۇن قۇشى ئاتالىق غازى ئالىيلىرىغا چىراي ئېچىپ ئىللىق بېقىش قىلغان مۇشۇ ئاسايىش زاماندا، بۇ يۇرتلارنى جانابىي ئالىيلىرىغا ئېلىپ بېرىشنى ئۆزىمىزنىڭ بۇرچى ۋە مەسئۇلىيىتى، دەپ بىلىمىز...»

بۇ خەتنى كۆرۈپ، بەدۆلەتنىڭ غەيرەت تومۇرى جۇش ئۇرۇپ سوقتى. مەملىكەت تەمەسى تېخىمۇ شاۋقۇنغا كەلدى. ئۇ ئەمرۇل ـ ئۇمرالىرىغا مارالبېشىدىكى تۇرشاۋۇل قىسىملىرىنىڭ دەرھال ئاقسۇ تەرەپكە ئاتلىنىشىغا پەرمان بەردى ۋە ئۆزىمۇ قارارگاھ بىلەن ئۆگۈنلا يولغا چىقىدىغان بولدى.

× ×

قىزىل دەريا سى تەرەپتىن ئۇچۇپ كەلگەن ياۋا غازلار قەشقەرنىڭ ئۇستىدىن تاغ تەرەپكە ئۆتىمەكتە ئىدى. ئاقسارايدىكى ئوردىنىڭ ئالتۇندىن ھەل بېرىلگەن ئايۋىنىدا، تەتەي ئاغىچا ـ خې خېنىم بىلەن ناشتا قىلىپ ئولتۇرغان بەدۆلەت

غازلارنىڭ قىسقا ئەمما سىرلىق «غاق!»، «غاق!» لىشىنى ئاڭلىندى - دە، ئايۋاننىڭ چېتىگە باردى ۋە غازلارنىڭ ئاۋازى كېلىۋاتقان تەرەپكە قاردى. كۆكتە ئېگىلىپ - چايقىلىپ بىر خىلدا كېتىۋاتقان بىر تىزدىق كۆلرەك مارجانىنى كۆزلىرى بىلەن ئىزدەپ تاپتى، ياۋا غازلارنىڭ غاقىلداشلىرى ئۇنىڭغا تېخىمۇ ئېنىق ئاڭلىنىشقا باشلىدى.

ئۇنىڭغا، ياۋا غازلارنىڭ يېقىملىق ۋە ئېنىق ئاڭلىنىۋاتقان «غاق»، «غاق» لىرىدا قانداقتۇر قەتئىيلىك ئاھاڭلىرى باردەك تۇيۇلدى ۋە غازلارنىڭ يىراق - يىراقلارغا ئۇچۇپ كېتىۋاتقانلىقىنى ئەسلەتتى. بەلكى، ئۇلار مۇشۇ ئۇچۇشىدا، ئېگىز - ئېگىز چوققىلاردىن ھالقىپ ئۆتۈپ پەرغانىگە بېرىپ توختىشى مۇمكىن. ئەنجان، قوقان ئەتراپلىرىدىكى كۆل - ھاۋۇزلارنىڭ بويلىرىغا قونۇپ ئۆتەرمۇ؟

بۇ ئوي بىلەن بەدۋەلەتنىڭ قەلبىنى ئەلەملىك بىر سېغىنىش تۇيغۇسى ئورىۋالدى. ھەتتا ئاشۇ ياۋا غازلار كۆرۈپ كېلىدىغان جايلارنى ئۇ ئەمدى بېرىپ كۆرەلمەسلىكى مۇمكىن. ئاقمېچىتتە ئۇرۇسلار بىلەن بولغان جەڭدە يېڭىلىپ، قوقان ئوردىسىدىكى پىتنىچىلەرنىڭ چېقىمچىلىقىدىن ئەبگا بولۇپ، قەشقەر تەۋەسىگە قوغلانغىنىغا مانا ساقمۇ - ساق ئۈچ يىل بولۇپتۇ، بۇ ئۈچ يىل ئۇنىڭ بېشىنى نېمە مالامەت تاشلىرىغا دۇچار قىلمىدى، دەيسىز؟

غازلارنىڭ يىراقلىشىپ ئۇچۇپ كېتىۋاتقان «غاق»، «غاق» لىرى تەسىرىدە، بەدۋەلەتنىڭ كۆڭلىگە: «ئەمدى تۇغۇلۇپ ئۆسكەن يۇرتۇڭغا ئۆمۈرۋايەت قايتالمايسەن!» دېگەن ئەلەملىك ئوي كەلدى - دە، چىرايى بىردىنلا تۇتۇلدى ۋە قولىدىكى پىيالىنى داستىخان ئۈستىگە قويۇپ قويدى.

ئۇنىڭ كەيپىنىڭ تازا چاغ ئەمەسلىكىنى سەزگەن خې

خېنىم دەرھال سەۋدەر بېشىنى① چىقىپ كېتىشكە ئىشارەت قىلدى ـ دە، ئۆزى داستىخان يېنىدىن بەدۆلەت تەرەپكە كەلدى:

ـ ھەزرىتىم، لوكچىن چېيى ② دەملەيمۇ؟

خې خېنىم ياقۇببەگنىڭ ئەمرىگە ئۆتكەندىن كېيىن، گۈزەللىكى، ناز ـ كەرەشمىسى، لاتاپەتلىكى ۋە كۆپ نەرسىنى بىلىدىغانلىقى بىلەن بەدۆلەتنىڭ كۆڭلىنى پۈتۈنلەي ئۆزىگە مەھلىيا قىلىۋالغانىدى. كېيىنكى چاغلاردا، بەدۆلەت ھەتتا يۈرتدارچىلىق ئىشلىرىدىمۇ خې خېنىمنىڭ پىكرىنى ئاڭلاپ باقىدىغان بولۇپ قالدى. بەدۆلەتنىڭ نېمىنى ياخشى كۆرىدىغانلىقى، نېمىنى ئويلاۋاتقانلىقى ۋە ئۇنىڭ مىجەز ـ خۇلقى خې خېنىمغا بەش قولدەك ئايان ئىدى. بەدۆلەت كەيپسىزلىنىپ قالغان چاغلاردا، خې خېنىم ئۆز قولى بىلەن ئۇنىڭغا لوكچىن چېيى دەملەپ بېرەتتى ـ دە، ئۇنىڭ كەيپى بىردىنلا كۆتۈرۈلۈپ، خابگاھنى قاپلىغان جىددىيلىكمۇ پەسىيەتتى.

خې خېنىم دەملەپ چىققان چېينى ياقۇببەگكە قۇيۇپ بېرىۋېتىپ، نازۇ ـ كەرەشمە بىلەن ئەركىلىگەن ھالدا ئۇنىڭدىن سوررىدى:

ـ مەن سىزدىن بىر نېمە تىلىسەم، ماقۇل دەرسىزمۇ؟

بەدۆلەت خې خېنىمنىڭ ئاتىسى خې بۇيۇن ئۇچۇن كاتتا ئىنئام سورىشىنى كۈتكەنىدى. ئۇنىڭ بۇنداق تەلەپلىرىنى بەجانىدىل بېجىرگۈسى كېلىپ تۇرغان بەدۆلەت:

ـ سىزدىن مال ۋە جاننى ئايىمايمەن، بۇيرۇڭ! ـ دېدى.

خې خېنىم بىردەم ئىككىلىنىپ تۇردى ـ دە، پەس ۋە جىددىي ئاۋاز بىلەن:

① سەۋدەر بېشى ـ خاس خىزمەتكار.

② لوكچىن چېيى ـ كۆك چاينىڭ بىر خىلى، ئىچكىرىسىدىكى جېجىياڭ ئۆلكىسىنىڭ خانجۇ ئەتراپىدىكى لوكچىن دېگەن يەردىن چىقىدۇ. رەڭدارلىقى، پۇراقلىقى بىلەن دۇنياغا داڭلىق.

سىزدىن مال ۋە جان ئەمەس، ئاتام قۇدالاينى لەشكەر ـ گەشلىكتىن بوشتىشىڭىزنى ئىلتىماس قىلىمەن.

بەدۋلەتمۇ ئەمدى جىددىيلىشىپ:

ـ نېمىشقا ئەمدى؟ـ دېدى،ـ پۈتۈنلەي بوشىسۇنمۇ؟

ـ ھەئە، ئاتام قېرىپ قالدى. سىزدىن ئۆتۈنىمەن.

ـ خېنىم، قۇدالاي جانابلىرى لەشكەرلىرىمىزنى مەشق قىلدۇرۇپ، يەتتە شەھەردىلا ئەمەس، بەلكى پۈتۈن تۈركىستان تەۋەسىدە دۇشمەننى تىترىتىدىغان كۈچلۈك قۇرۇلۇن قىلىپ تەربىيىلەپ چىقتى. سىز بىلىسىزكى، سەلتەنەتكە خىزمەت قىلىشنىڭ جاپاسىمۇ، خەتىرىمۇ كۆپ ئىش. قۇدالاي جانابلىرى ھەقىقەتەن ياشىنىپ قالدى. بىراق، ھازىر قوشۇنىمىزدا ئۇ بولمىسا بولمايدۇ.

ـ ھەزرىتىم، ئاتامنىمۇ بۇ قېتىمقى يۇرۇشكە ئېلىپ بارماقچىمۇسىز؟

سىر ساقلىنىۋاتقان ماۋزۇدا گەپ ئېچىلغىنى ئۈچۈن، بەدۋلەت ئەتراپقا كۆز يۈگۈرتۈپ بىردەم جىم قۇلاق سالدى. خابگاھتا ئادەم يوق ئىدى، ئايۋاندىمۇ، ئىچكى خانىلاردىمۇ بۇ ئىككىسىدىن باشقا ئادەم يوق ئىدى.

ـ سىز بىلىسىز، بىز پەرغانىدىن مېھىر ئۆزگەندىن بۇيان، يورۇق بىرئىستىقبالنى يەتتە شەھەر تەرەپتىن ئىزدىمەك تىمىز. مۇشۇ بىرنەچچە يىلدىن بۇيان، خوتەن ۋە يەكەن ئۆلۈكىلىرىنى تەسەررۇپ قىلدۇق،ـ دېدى بەدۋلەت تەتەي ئاغىچا قايتىلاپ قويغان سىنچاينى ئىچىۋېتىپ،ـ كۈچا تەرەپ بىلەن مۇ مۇناسىۋەت قىلدۇق. ئۇ يەردىمۇ بىزگە خەيرىخاھ كىشىلەر بار ئىكەن. ھامىددىن خوجىدىن تۆت داپقۇر ئەلچى كەلدى. ئۇلار راشىدىن خاننىڭ زۇلمىدىن نارازى بولۇپ تۇرۇپتۇ. بىزنى كۈچا ھۇدۇتلۇقىغا كەينى ـ كەينىدىن چاقىرىشماقتا. راشىدىن خان تولىمۇ ئىچى تار، قىيىق بىر ئادەم. شۇڭا،

ئۇنىڭ مەملىكىتى خاراب، ئاۋاتچىلىق يوق، ئەلدىن تەۋپىق كۆتۈرۈلگەن، قوۋمى پاراكەندە... ئۇزۇنارا قورساق سوقۇشى قىلىپ، ھەممىنى جېنىدىن جاق تويغۇزغان. كۇچالىقلار: «كۇچا سەلتەنەتىنى گۈللەندۈرۈش پەقەت سىزگە ئوخشاش مەرىپەتلىك تاجدارغىلا خاس» دەپ، بىزگە ياقۇب خوجا بىلەن مۇھەممەت ئەلى دادخاھنى ۋەكىل قىلىپ ئەۋەتىپتۇ.

تەتەي ئاغىچا بەدۋلەتنىڭ ئىسھاق خوجا بىلەن ئىتتىپاق تۈزگىنىنى بىلەتتى. بەدۋلەتنى راشىدىن خانغا قارشى چاقىرىۋاتقانلار ئاربىسدا راشىدىن خاننىڭ جىيەنى ھامىددىن خوجىمۇ بار ئىدى. تەتەي ئاغىچا ئېرىگە مۇلايىم قاراپ:

— بىر سوئال سوراشقا ئىجازەت بېرىڭ، ھەزرىتىم!— دېدى.

— مەرھەمەت!

— ھامىددىن خوجا بىلەنمۇ ئىتتىپاق تۈزدىڭىزمۇ؟

بەدۋلەت تەستىق مەنىسىدە بېشىنى لېڭشىتتى:

— بىزنىڭ كۇچا تەرەپلىرىنى تەسەررۇپ قىلىمىشىزدىكى مەقسەت، بۇ جايلارنى بۇلاپ ـ تالاپ كېلىش ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى ئۆمۇر بويى ئىنتىلىپ تېخى يېتەلمەيۋاتقان ئارزۇ ـ ئىستەكلىرىمىزنى يەتتە شەھەر تەۋەسىدە ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن دۇر! بىز قۇدرەتلىك بىر مۇلكى سەلتەنەت قۇرۇپ، پاراكەندە ئۇلكىلەرنى بىرلەشتۈرۈش ئۈمىدىدىمىز! ھازىر ئاشۇ مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن قولاي پۇرسەت كەلدى.

— بىراق، بۇ مەقسىتىڭىز يولىدا بىر دەھشەتلىك ھاڭ — قانلىق قىرغىنچىلىق بار!

— بىز بۇ ھاڭدىن ئات سەكرىتىپ ئۆتۈپ كېتىشىمىز مۇمكىن.

— ھەزرىتىم، سىز ئات سەكرىتىپ ئۆتكىنىڭىزدىمۇ، بۇ ھاڭ مىڭلىغان ئادەملەرنىڭ ئۆلۈكلىرى بىلەن تولىدۇ. ئۇزىڭىز

تۆمەنلىگەن يېتىم - يېسىرلەرنىڭ كۆز - ياشلىرىنىڭ تۆگىۇ-لۇشىگە سەۋەبچى بولىسىز! شۇ يۇرتنىڭ ئانىلىرى ۋە يېتىم - يېسىرلىرى سىز بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ئۆلگەن يېقىنلىرىنىڭ ئۆلۈمىنى مەڭگۈ ئۇنتۇشمايدۇ.

— ئۇنىڭسىزمۇ پاراكەندىچىلىك، تەپرىقىچىلىك بىلەن تولغان بۇ ئەلدىكى يېغىلىقلاردا، ئاشۇ ئانىلارنىڭ پەرزەنتلىرى ۋە ئەرلىرى ئاز هالاك بولۇشتىمۇ؟ كۆچا ۋە ئاقسۇ ئەهلى ئەسلىدىلا تەپرىقىچى ئۇلۇس. بولمىسا، بىر مۇسۇلمان تائىپە بىر-مۇنچە مەزهەپ - سۇلۇككە ئايرىلىپ كەتكەن بۇلاتتىمۇ؟ سىز «دۆلەت — ئۇيۇشقاننىڭ» دېگەن قەدىمكى ئوغۇز مەسەلىنى ئاڭلىغانمۇ؟

— بۇ قەدىمكى مەسەلدە نېمە دېيىلگەن؟

— ئېيتىشلارغا قارىغاندا،— دەپ سۆز باشلىدى بەدۆ-لەت،— قەدىمكى زاماندا، بىر كۈنى بىر ئوغۇز كېتىۋاتسا، ئالدىغا بىر ئادەم ئۇچراپتۇ. «نەگە كېتىۋاتىسىز؟ نەدىن كەلدىڭىز؟ ئېتىڭىز نېمە؟» دەپ سوراپتۇ ئوغۇز هېلىقى ئادەمدىن. «ئېتىم — دۆلەت، قەيەردە تەپرىقىچىلىك بولمىسا، خەلقى ئۇيۇشقان بولسا، مەن شۇ يەرگە بارىمەن، قەيەردە ئىتتىپاقلىق، بىرلىك كۆتۈرۈلگەن بولسا، مەنمۇ ئۇ يەردىن كېتىمەن» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ هېلىقى ئادەم. بىزنىڭ يېرىم ئۆمرىمىز پىتنە - پاسات، تەپرىقىچىلىك، هىيلە - مىكىر، قارا نىيەت ئەمەرلەر، بوران - چاپقۇنلار ۋە جەڭگى - جېدەل، خىيانەت، ۋاپاسىزلىق بىلەن تولغان بۇ زېمىندا ئۆتتى. بىز سوغۇققانلىقنى، رەهىمسىزلىكنى ۋە شەپقەتسىزلىكنىمۇ دەل مۇشۇ زېمىندا ئۆگەندۇق. چۈنكى، سىياسەت بابىدا، ئادەملەرگە خۇددى شەترەنج تاختىسى ئۈستىدىكى پىيادىلەرگە قىلغان شەپقەتسىز مۇئامىلىنى قىلمىساڭ، ئۇلارنى ئەقىل - پاراسەت، هېساب - كىتاب بىلەن ئىدارە قىلمىساڭ. مۇراد ۋە ۋىسالىڭغا

يېتەلمەيسەن، دەرۋەقە، بۇ شەپقەتسىز سىياسەتنىڭ سوغۇق شۇنىرغىنىدىن بەزىدە ئۆزىمىزمۇ توڭلاپ كېتىمىز. ئەمما، نۇسىرەت ۋىسالىنى ئويلىغىنىمىزدا، پۈتۈن ۋۇجۇدىمىز چەكسىز ئىلىلىقلىققا تولىدۇ، تومۇرلىرىمىزدا ئىسسىق قان مەۋج ئۇرۇپ ئاقىدۇ.

— سىز يەتتە شەھەرنىڭ خوتەندىن تاكى مارالبېشىغا قەدەر بولغان كۆپ قىسمىنى بىر مەركەز ئەتراپىغا بىرلەشتۈرىدىگىز. قەشقەر ئۆز تارىخىدا يەنە بىر قېتىم شۇنداق زور بىر مەملىكەتنىڭ پايتەختىگە ئايلاندى. بۇ ئەتراپلاردا ئوغرى — يالغان تۈگەپ، پىتنە — تەپرىقە چىمىدى. ئەل ئامان، يوللار راۋان، ئاسايىش زامان بولدى. ھەزرىتىم، بۇ يەنە يەتمەسمۇ سىزگە؟

— بۇنىڭغا كۆز يۇمايمىز، بىز، قەشقەردە كۆپ بەختلىك كۈنلەرگە ئېرىشتۇق. بۇ يەردە نۇسرەت كۆپ قېتىم بىزگە كۆلۈپ چىراي ئاچتى. بىراق، قەلبىمىزدىكى چوڭ — چوڭ ئۇمىد — ئارزۇلار بىزنى تىنچ قويمايدۇ. ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، كۇچا، قارا شەھەر، تۇرپان، قۇمۇل، ئۇرۇمچى... كۆپ جايلار تېخى قەلەمىي① ئەمەس، سەيپىي②... ئاڭلىشىمىزچە، ئىلى تەرەپلەردىمۇ ئىسلام جارى قىلدۇرۇلۇپتۇ. شۇڭا پۈتۈن مۇلكىي تۈركىستاننى③ ئۆز تەسەررۇپىمىزغا ئېلىش — بىزنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ئارزۇلىرىمىزدۇر.

خې خېنىم بەدۋلەت ياقۇببەگنى بۇ نىيىتىدىن قايتۇرالماسلىقنى ئەمدى ئېنىق سەزدى.

— ھەزرىتىم، ھېچبولمىسا، چوڭ بەگزادە ④ نى قەشقەردە

---

① قەلەمىي — بويسۇنغان، قول ئاستىدىكى يەرلەر.

② سەيپىي — تېخى بويسۇنمىغان يەرلەر.

③ مۇلكىي تۈركىستان — پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيانى دېمەكچى.

④ چوڭ بەگزادە — بەدۋاەتنىڭ قوقاندىكى چوڭ خوتۇنىدىن بولغان چوڭ ئوغلى بېگقۇلى بەگ.

قالدۇرۇڭ ـ دە! سىز بولمىغاندا، هامان قەشقەرنى بىرەرى باشقۇرۇشى زۆرۈرغۇ؟

ـ بىز يوق ۋاقىتتا، قەشقەرنى سىز ئىداره قىلغايسىز، خېنىم!

ـ مەن مەزلۇمە تۇرسام! سەلتەنەت ئۇدۇمىغا كۆره، خوتۇن كىشىنىڭ مەۋقەئىدىن ئەرلەرنىڭ مەۋقەئى ئۈستۈن بولىدۇ. قوقاندا تۇغۇلغان ئوغۇللىرىڭىز مىرزا بېگقۇلى بەگ بىلەن مىرزا هەققۇلى بەگ ① بارغۇ!

بەدۆلەت بۇ چىگىشنى بىردەمدىلا يېشىپ تاشلىدى:

ـ چوڭ بەگزادە بىلەن كىچىك بەگزادە بىز بىلەن يۈرۈشكە بىللە قاتنىشىپ، لەشكەركەشلىك ئۇدۇملىرىنى ۋە يۈرتدارچىلىق قائىدىلىرىنى ئۆگىنىشى كېرەك. شۇڭا، ئۇلار بىز بىلەن بىللە يولغا چىقىدۇ.

ـ قەشقەر بىزنىڭ خاس شەهىرىمىز،ـ دەپ سۆزىنى داۋام قىلدى بەدۆلەت،ـ ئۇنى بىز ئۇرۇشۇپ يۈرۈپ ئالغان. ئوغۇللارمۇ ئۇرۇشۇپ شەهەر ئالسۇن. بىز يوق چاغدا، ئالدىراج دادخاه خىزمىتىڭىزدە بولىدۇ. بارلىق هەرەم ئەهلى سىزنىڭ ئىتائىتىڭىزدە بولسۇن!

بەدۆلەتنىڭ ئۆز خوتۇنىغا بۇنچىلىك چوڭ ئىشەنچ بىلدۈرۈشى ناهايىتى كەم ئۇچرايدىغان هادىسە ئىدى. خۇسۇسەن پۈتۈن هەرەم، هەتتا دۆلەت ئەركانلىرىمۇ بەدۆلەت يوق چاغدا تەتەي ئاغىچىغا بويسۇنۇشى، بۇنىڭغا دەخلى بولۇشى مۇمكىن بولىدىغان چوڭ بەگزادە مىرزا بېگقۇلى بەگ بىلەن كىچىك بەگزادە مىرزا هەققۇلى بەگلەرنىڭ يۈرۈشكە قاتناشتۇرۇلۇشى خې خېنىمنى قىيناپ يۈرگەن ئاسارەتنى بىردىنلا ئىتتىك پېچاقتا كېسىپ تاشلىغاندەك ئاسان هەل قىلدى.

---

① هەققۇلى بەگ ـ بەدۆلەتنىڭ قوقاندىكى چوڭ خوتۇنىدىن بولغان ئىككىنچى ئوغلى.

— هەزرىتىم، ئىلتىپاتىڭىزدىن بېشىم ئاسمانغا تاقاشتى. ئەما، بىلىسىزكى، ئاجىزەڭىز يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىغا تەشنا ئەمەسمەن.

— كىمىكى يۇرتدارچىلىق ئىشىغا تەشنا بولمىسا، مەن شۇ كىشىگە كۆپرەك ئىشىنىپ، يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىنىڭ تىز-گىننىنى تۇتقۇزىمەن. بارلىق تاشقى ئىشلارغا ئالدىراڭ دادخاھ مەسئۇل بولىدۇ. سىز بىزنىڭ ناممىزدىن ئەمىر - پەرمانلارغا مۇھۇر بېسىپ بەرسىڭىز، بۇ سەلتەنەت ئۇدۇمىغىمۇ مۇۋاپىق كېلىدۇ.

بەدۋلەتنىڭ ئۆزىگە شۇنچىلىك ئىشەنچ بىلەن قاراۋاتقان لىقىدىن دىلى سۆيۈنگەن خې خېنىم ئۆزىمۇ ئازراق تەئەجـ جۇپلەندى. چۈنكى، ياقۇببەگ ئادەملەرنىڭ دىلىدىكى مەنپەئەت تۈيغۇسىغا تايانغان ھالدا، ئۇلارنى ماھىرلىق بىلەن ئۆز خىزمىتىگە سېلىشنى بىلەتتى. شۇڭا تەتەي ئاغىچا باشقا ئارتۇق گەپ قىلمىدى.

× ×

ماھىي مۇھەررەمنىڭ سەككىزىنچى كۈنى. دېھقانلارنى چوڭقۇر ئۈيقۇلىرىدىن ئوق ئاۋازلىرى، ئاتلارنىڭ كىشنەشلىرى، ئادەملەرنىڭ «ئۇر! چاپ! تۇت! باغلا!» دېگەن چۇقان - سۈ-رەنلىرى ئويغىتىۋەتتى. چىلان يېزىسى ① قورشۇپلىنغان، يېزىـ نىڭ ھەممە تەرىپىدىن ئوق ئاۋازلىرى كېلىپ تۇراتتى. چىلان لىقلار ئەسلىدىلا بىغەم كىشىلەر بولغاچقىمۇ، خاتىرجەم ئۇخـ لىشۋاتاتتى. ئوق ئاۋازلىرى بارغانسېرى يېقىنلىشىپ كەلدى، بىردەمدىن كېيىنلا، يېزىنىڭ ئىچىدە ئاڭلىنىشقا باشلىدى. ھەر تەرەپتىن ئېتىلىۋاتقان بەردەڭگى مىلتىق ئاۋازلىرى مەلۇم ۋا-

① چىلان — ئاقسۇ بىلەن مارالبېشى ئارىسىدىكى بىر قىشلاقنىڭ نامى، ھازىر كەلپىن ناھىيىسىگە قارايدۇ.

قىت يېزىنى قاپلىدى. ئاتلار كىشىنىشەتتى، ئىتلار قاۋىشاتتى، خورازلار چىللىشاتتى، خوتۇنلار ۋارقىرىشاتتى، بالىلار يىغلىشاتتى. ئوق ئاۋازلىرى بارا ـ بارا توختىدى. بىر ئاتنىڭ دۇپۇرلىشى باشتا ناھايىتى ئېنىق ئاڭلىنىپ، بارغانسېرى يىراقلىشىپ، بىر-دەمدىن كېيىن يېتتى. ئەتراپ يەنە تىمتاس بولۇپ، ھايات ئۆز ئىزىغا چۈشتى.

ئەسلىدە، جامالىددىن خوجام چىلان ۋە يايدى ① قاتارلىق جايلاردا توختى خەلىپە باشچىلىقىدا ئىككى يۈز ئەللىك لەشكەرنى قاراۋۇل قىلىپ قويغانىدى. بۇگۈن كېچە ئۇلار غەپلەت ئۇيقۇسىغا غەرق بولغاندا، ئاتالىق غازىنىڭ يىگىتلىرى باسۇرۇق قىلىپ كېلىپ ھەممىسىنى ئەسىر قىلىۋالدى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدىن ئات سۇغارغىلى چىقىپ كەتكەن بىر يىگىت بۇ ۋەقەنى كۆرۈپ قېلىپ، ئېتىغا يايماق مىنگەن پېتى جامالىددىن خوجىغا خەۋەر يەتكۈزگىلى كەتتى. بايامقى دۇپۇرلىگەن ئاۋاز شۇ يىگىتنىڭ ئېتىنىڭ تۇياق ئاۋازى ئىدى.

ئاتالىق غازى نەزەر بەگ خوجا دېگەننى ئوتتۇز توققۇز يىگىتكە باش قىلىپ، قۇرۇق ئۇزۇم يولى ئارقىلىق ئۇچتۇرپانغا يولغا سالدى. بۇرھانىددىن خوجا ئاتالىق غازىنىڭ ئاقسۇ تەرەپكە كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ، مۇبارەكبادلىق قىلىپ، ياقۇب خوجا ئىشان، مۇھەممەت ئەلى دادخاھلارنى تارتۇق ـ پىشكەشلەر بىلەن ئۇنىڭ ئالدىغا ـــ ئىستىقبالىغا ئەۋەتىپ، ئۆزىنىڭ ئىتائەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ئۇ گەمە ـ ساڭ، قورال ـ ياراق، خەزىنە ـ ئىمارەتنىڭ ھېسابىنى قىلىپ، ئاچقۇچلىرىنى تاپشۇرۇپ تۇرغىنىدا، ياقۇببەگدىن يارلىق كەلگەنلىكىنى خەۋەر قىلىشتى. ئۇ يارلىقنى تاپشۇرۇۋېلىپ، ئۇنى كۆزلىرى-

① يايدى ـــ ئاقسۇ بىلەن ماۋالىپشى ئارىسىدىكى بىر قىشلاقنىڭ نامى، ھازىر كەلپىن ناھىيىسىگە قارايدۇ.

گه قایتا ـ قایتا ئۇچ رەت سۇرتتى. يارلىقنى ئوقۇۋېدى، مۇنۇلارنى كۆردى:

«ئىنايەتنامە:

سەئىدلەردىك باش پاناهى بۇرھانىددىن خوجام ئىشان ئوغلىغا:

تۇگىمەس دۇئا، كۆپتىن ـ كۆپ سالامدىن سۇكرە، مەلۇم بولغايكىم، بۇ ياخشى زاماندا، ئۇلۇغ تەكرىنىك غەمخورلۇقى ئىسلام ئېچىش ۋە «ئەلجەننەتنۇ تەھتى زىلالەسسىيۇن»① دېگەن ھەدىسنىك مەزمۇنىغا مۇۋاپىق، پەيغەمبىرىمىز شەرئىتىنىك قىلىچىنى چېپىشنىك ياخشى نىيىتى بىلەن، بۇ يۇرتلارغا رىزقى ـ نېسىۋىمىز چۈشتى. گەپنىك قىسقىسى شۇكى، ماھىي مۇھەررەمنىك يىگىرمە بەشىنچى كۈنى ئاقسۇنىك پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغان كۈنلىرىمىزدە، ئىخلاسلىرىنىك زىيادىلىكى، دوستلۇقلىرىنىك يۇقىرىلىقىدىن، ياقۇپ خوجا ئىشان، مۇھەممەت ئەلى دادخاھلار ئارقىلىق ئىتائەت ۋە بويسۇنىدىغانلىقلىرىنى ئىزھار ئەتتىلە ۋە «ئەتىئۇ ئۇلۇۋەلەلئەمرى»② دېگەن ھەدىسنىك مەزمۇنىغا ئەمەل قىلىپ خەت ئەۋەتتىلە. ئەۋەتكەن خەتلىرىنى ياخشىسائەتتە تاپشۇرۇۋېلىپ، مەزمۇنىدىن ۋاقىپ بولۇپ، كۆپ خۇرسەن بولدۇق. ئۆز ئارا بېرىش ـ كېلىش قىلىش قائىدىسى بويىچە، تۆت ئات، بىر بوغچا كىيىم ـ كېچەك، بىر كالام شېرىپ سوۋغات ئەۋەتكەن ئىكەنلا، ھەممىسى ساق ـ سالامەت تەگدى. بۇ يەردە جامالىددىن خوجام بەزى ئىشلاردىن ئەندىشە قىلىپ قاچقانىكەن، يىگىتلەر بېرىپ تۇتۇپ كەلدى. ئۇزىمۇ بۇرۇنقى ناشايان ئىشلىرىغا توۋا قىلدى. بىزمۇ «ۋەلكازىمىنەلخەيزە ۋەلئافىن ئەننىاس»③ دېگەن ھەدىسنىك روھىغا ئەمەل قىلىپ،

① «جەننەت ـــ قىلىچنىك سايىسى ئاستىدا.»

② «ئۇلۇغلىرىڭلارنىك ئەمرىگە بويسۇنۇڭلار.»

③ «ئاچچىقنى يوتۇش ۋە خالايىقنىك گۇناھىنى ئەپۇ قىلىش ـــ ساۋاب.»

ئۇنىڭ بۇنىڭدىن ئىلگىرىكى گۇناھلىرىنى ئەپۇ قىلىدۇق. ئۆزلىرى بولسىلا بۇ ئەتراپتىكى سەئىدلەرنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن پېشۋاسى، نىيەتلىرىمۇ پاكىزە ۋە ساپ. ئۆزلىرىگە تەۋە ھەر قانداق كىشىنىڭ گۇناھىنى ئەپۇ قىلىدۇق. بۇ تەرەپتىن كۆڭۈللىرىگە گۇمان كەلمىسۇن. بىز بولساق ئۆزلىرىنى ھەممىدىن بۇرۇن تونۇغان، بىلگەن. مۇتلەق غەم ـ ئەندىشە قىلمىسىلا! بىزنىڭ بۇ دېگەنلىرىمىزگە تەگرىم ئۆزى گۇۋاھ بولغاي. ۋەسسالام.»

ياقۇببەگنىڭ بۇ ئالىي ئىنايەتنامىسىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، بۇرھانىددىن خوجامنىڭ كۆڭلى ئەمىن تېپىپ خاتىرجەم بولدى ۋە پەرمان بويىچە ئاقسۇغا يېتىپ كېلىپ، بەدۋەلەتكە كۆرۈنۈش قىلدى. بۇ چاغلاردا، كۇچا تېخى پەتىھ بولمىغانىدى. راشىدىن خان ئىسھاق خوجىنى قارا شەھەرگە تۇتۇگانىيلار بىلەن ئۇرۇش قىلىشقا ماڭدۇرۇۋېتىپ، ئۇزاق ئۆتمەي، ھەپسىدىكى ھامىددىن خوجىنىمۇ ئۇنىڭ ئارقىسىدىن قارا شەھەرگە ماڭغۇزۇۋەتكەنىدى. كۇچادا ئىقتىدارلىق ئەمىرلەشكەرلەر قالمىغانىدى. ئۇ، ئاخىرى ئىبراھىم باھادۇر، يۇسۇپ باھادۇر، تەلەي باھادۇر ۋە ياقۇب باھادۇرلارنى ئەمىرلەشكەر قىلىپ تەيىنلەپ، تۆت مىڭ لەشكەر بىلەن ياقۇببەگكە قارشى ئەۋەتتى. كۇچالىقلار باينىڭ ياقا ئېرىق، جوغا دېگەن يېرىدە ئىستىھكام قۇرۇپ، يول توسۇپ ياتتى. ياقۇببەگنىڭ يىگىتلىرى كۇچالىقلارغا قاتتىق تېگىش قىلغان بولسىمۇ، ئەمما كۇچالىقلار ئىچىدىغان سۇنى توسۇپ قويغانلىقتىن، ئۇلار قوشتامغا چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. بىراق، پەرمان بويىچە قارا شەھەردىن يارەمگە ئەسكەر باشلاپ كەلگەن ھامىددىن خوجىنىڭ راشىدىن خاندىن يۈز ئۆرۈپ، ياقۇببەگ تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىشى بىلەن، كۇچالىقلار تەلتۆكۈس مەغلۇپ بولدى.

سايرامدا جەڭ غەلىبىسىنى تەبرىكلەپ ئۆتكۈزۈلگەن زىياپەتتە، بەدۋەلەت ھامىددىن خوجىدىن:

— ئەي تۆرەم! بىز بىلەن يەنە ئۇرۇشىدىغان ئادەم بارمۇ؟— دەپ سوردى.

— جانابىڭىز بىلەن ئۇرۇشىدىغان ئادەم مەن ئىدىم. ھالا بۇگۈنگە كەلگەندە، خىزمىتىڭىزگە قول باغلاپ، پەرمانىڭىزغا بەردار بولۇپ تۇرۇپتىمەن. ئەمدى سىز بىلەن ئۇرۇشىدىغان ئادەم قالمىدى. دېمەك، كۈچا سىزنىڭ تەسەررۇپىڭىزغا ئۆتتى دېگەن سۆز. مۇبارەك بولسۇن!— دەپ جاۋاب بەردى ھامىددىن خوجا. ئۇنىڭ جاۋابىدىن تولىمۇ مەمنۇن بولغان بەدۋلەت:

— بىر نان تاپساق تەڭ يەيلى، ھالاۋەتنى تەڭ كۆرەيلى!— دەپ، ئۇنىڭغا كۆپ ئىنئام ـ ئېھسانلارنى بەردى. ئاندىن:

— بىز كۈچادىن يانغىچە، ئۆزلىرى قەشقەردە نۇسرىتىمىز ئۈچۈن دۇئا قىلىپ تۇرغايلا!— دەپ، ئۇنى قەشقەرگە يولغا سالدى. ھامىددىن خوجا بەدۋلەت زامانىسىدا ئۇزۇنغىچە ئۇنىڭ ئەركانى دۆلەتلىرى قاتارىدىن ۋە كاتتىلىرىنىڭ سورۇنلىرىدىن ئورۇن ئېلىپ، ئالىي ئىلتىپاتلىرىدىن بەھرىمەن بولۇپ ياشىدى.

بەدۋلەت مەنزىلمۇ مەنزىل يۈرۈپ كۈچاغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، راشىدىن خانىنىڭ ئالدىغا ئادەم ئەۋەتتى. ئۇ بەدۋلەتنىڭ ئەۋەتكەن نەۋكەرلىرىنى كۆرۈپلا، قولىغا قىلىچ ئېلىپ، ئۇلاردىن بىرىنى چېپىپ تاشلىدى ۋە سېپىلنىڭ ئۈستىگە يۈگۈرۈپ چىقىپ: «مېنىڭ باھادۇرلىرىم قېنى سىلەر؟ بۇ قىپچاقلارنى، ئەنجانلىقلارنى شەھەردىن ھەيدەپ چىقارمامسىلەر؟» دەپ ۋارقىرىدى. نەۋكەرلەر ئۇنى تۇتۇپ باغلاپ، ئاتالىق غازىنىڭ بارگاھىغا ئېلىپ كەلدى...

مولا مۇسا سايرامى راشىددىن غازى خان خوجا ھەققىدە مۇنداق دېگەنىدى:

«راشىدىن خان تولۇق ئون يەتتە ئاي پادىشاھلىق قىلىپ،

كۈنچىقىشتا قۇمۇل، باربكۆلگىچە، تاغ تەرەپتە ئىلى، جۇڭغارىـ يىگىچە، كۈنپېتىشتا يەكەن، مارالبېشىغىچە، تۆۋەنكى تەرەپلەردە لوپ، چەرچەنگىچە بولغان كەڭ زېمىنغا ھۆكۈمرانلىق قىلدى. پۈتۈن ئالتە شەھەر ھۇدۇتلۇقىدا تۈنجى قېتىم ئادالەت تۈغىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، مانجۇ زالىملىرىغا قارشى قوزغىلاڭلارنىڭ تۈنجى يالقۇنىنى يانداۋردى. مانجۇلارغا ئات ـ ئېشەك بولۇپ ئىشلەپ، ئىتنىڭ كۈنىنى كۆرگەن ئالتە شەھەر خەلقىنىڭ قەدـ دىنى رۇسلىدى. ناھايىتى كۆپ خەزىنە ـ مۇلۇككە ئىگە بولدى. بىراق، ئۇ شۇنچىلىك زىنەتكە ۋە ھۆكۈمەتكە ئىگە بولغان، نۇرغۇن مال ـ مۇلۇك توپلىغان چاغلاردا، يا ئۆزىنىڭ ئۇرۇق ـ قاياشلىرىغا رەھىم ۋە شەپقەت قىلىپ باقمىدى، يا بىرەر ئەھلى پازىل ۋە ھۈنەرۋەن ـ كاسىپ، پۇقرائىي ـ پەقىرلەرگە ئىنئام ـ ئېھسان قىلىپ، يوقسۇللارنىڭ ھاجىتىدىن چىقىمىدى؛ ئۇ يا بىرەر دەريانى كۆۋرۈك سالدۇرۇپ، ياخشىلىق قىلاي، دېگەننى ئويلىمىدى، يا جام ـ رابات، لەنگەر ـ مۇساپىرخانا، ۋەخپە ـ مەكتەپ ـ مەدرىس بىنا قىلىپ، كۆل ـ قۇدۇقلارنى كولىتىپ، ئەشىيالارنى توختاتمىدى....»

شۇ مەزگىللەردە كۇچا ئىقلىمىدا قىمارۋازلىق ئەۋج ئېلىپ كەتتى. بۇ ئىسلام شەرىئىتىدە ئەڭ قاتتىق چەكلىنىدىغان ناشا- يان ئىشلارنىڭ بىرى ئىدى. ئەمما «سۇ بېشىدىن لاي بولغان» دەك، راشىدىن خاننىڭ خەزىنىدىن مەخسۇس پۇل ئاجرىتىپ جەز- خورلۇق قىلغانلىقى بۇنداق ناشايان ئىشنى تېخىمۇ ئەۋج ئالدۇرۇۋەتتى.

بەدۆلەتنىڭ قوشۇنلىرى يايدى دېگەن جايغا ھەسلەپتە شەبخۇن ئۇرغاندا، كۇچالىقلار تۈيۈپ قېلىپ، ئالدىن تەييارلىق كۆرۈپ قويغاچقا، ئۇلارنى بىر پەشۋا بىلەنلاقاچۇرىغاندى. شۇـ نىڭدىن تارتىپ خېلى ئۇزۇنغىچە بۇ تەرەپتىكى چېگرا تىنچ ـ ئامان بولۇپ كەلمەكتە ئىدى.

راشىدىن خاننىڭ ئالدىنقى سەپتە تۇرۇۋاتقان لەشكەرلىرى

جەڭ بولمىغانلىقتىن، بىكارچىلىقتىن زېرىكىپ ئولتۇراتتى. نۆ-ۋەت بويىچە قاراۋۇللۇقتا تۇرغاندىن باشقا قىلىدىغان ئىشى يوق ئىدى. شۇڭا، راخمان قارى دېگەن قۇربىشىنىڭ جەز-خورلۇق قىلىشى بىلەن قىمار ئوينىپ، كۈننى بىدار ئۆتۈ-كۈزۈشەتتى.

مەتقارى «لىگتاسما»، ئۆمەر «تاغاردا بىگىز تۇرمايدۇ»، ساۋۇت توقا ۋە ئاۋۇت توقىلار يايدى قاراۋۇلخانىسىدا قاراۋۇل-لۇقتا تۇردى. كېچىسى، ئۇلارنىڭ ئۇيقۇسى كەلمەي ھېكايە ئېيتىشىپ ئولتۇرۇشتى. ھېكايىمۇ تۈگەپ، دەيدىغان گەپ قال-مىدى. ئۇن ئۇزىراپ كېتىۋاتقاندەك، تاڭ ئاتمايۋاتاتتى. ئۇلار مەتقارى لىگتاسمىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن قىمار ئوينىماقچى بو-لۇشتى، ئاۋۇت توقىنىڭ پۇلى بولمىغاچقا قاراۋۇللۇقتا تۇرىدد-غان، قالغانلار پۇل تىكىشىپ قىمار ئوينايدىغان، كىم ئۇتۇۋال-سا، شۇ ئاۋۇت توقىغا تاپان ھەققى بېرىدىغان بولۇپ كېلىشتى.

ئۇلار تاۋۇكا تۇزۇپ قىمارنى باشلىۋەتتى. ساۋۇت توقا:

— قېنى، لىگتاسما، ئاۋال سەن ئاتە، — دېدى مەتقارىغا.

— نېمىشقا ئەمدى، ئۆزۈڭ ئاۋۋال ئاتمامسەن، گومۇش!

— مەيلى، بولمىسا مەن ئاتتىم، دەتتىكام! — دەپ تۆت ئوشۇقنى ئوتتۇرىغا تاشلىدى قاۋۇل توقا.

چۇ چۇشتى①، ئۇتتۇردۇڭ، قېنى پۇلنى چىقار، — دەپ چۇقان كۆتۈردى ئۆمەر «تاغاردا بىگىز تۇرمايدۇ».

— نېمىگە ئالدىرايسەن، پۇل مانىغۇ؟ سەنمۇ بىرەر قول ئېتىپ باقامسەن — يە؟

— ئاۋۋال پۇلنى بەر، ئاندىن ئاتسام — ئاتاي، — دەپ گۆلەيدى قاۋۇل توقا.

— مانا پۇلۇڭ، ئالە، قېنى ئەمدىغۇ ئاتارسەن؟

— يا جەمشىد، دەتتىكام!

---

① چۇ چۇشۇش — تۆت ئوشۇقنىڭ ئۇچىنىڭ چىققىسى بىرىنىڭ قوپۇپ چۇشۇشى.

— سىياھ① چۈشتى، — دەپ چۈرقىراشتى قالغانلار.

.....

قىمار قىزىپ تازا ئەۋجىگە چىققاندا، تۇيۇقسىز ئاۋۋۇت توقىنىڭ «ئەنجانلىقلار كەلدى، ئەنجانلىقلار باسقىن قىلدى!» دەپ ۋارقىرىغان ئاۋازى ئاڭلاندى. قىمارۋازلار دەرھال قولىدىكى ئوشۇقلىرىنى چۈرۈپ تاشلىۋېتىپ، مىلتىقلىرىنى ئېلىشتى — دە، قاراڭغۇلۇق ئىچىدە تەۋىش ئاڭلىنىۋاتقان تەرەپكە قارىتىپ ئوق ئاتقاچ گۈلخانىنى يانداۋردى...

گۈلخانىنىڭ شولىسىنى كۆرگەن قورغاندىكىلەر دۈشمەن لەشكەرلىرى يېتىپ كەلگەنلىكىنى سەزدى — دە، دەرھال تەيىارلىنىپ تەخ بولۇپ تۇرۇشتى. بەدۆلەت قوشۇنلىرى كۈچالىقلارنىڭ تەييار تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ، چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى.

بۇ ۋەقەنىڭ خەۋىرى كۈچاغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، راشىدىنخان كۈچا مۇزاپىتىدە قىمارنى قانۇنلۇق دەپ ئېلان قىلدى ۋە خەزىنىدىن پۇل چىقىرىپ، ئۆزى جەزخورلۇق قىلدى...

ھۆكۈمرانلىقنىڭ تەنتەنە — ئەسىئەسلىرىدە كۆڭلى كۆتۈرۈلۈپ يۈرگەن راشىدىن غازى خان خوجامنىڭمۇ ئەمدى جەزىبىلىك بىر ئايال بىلەن قوشۇلغۇسى كېلىدىغان بولۇپ قالدى. ئۇ، كۈچا بويىچە ئەڭ داڭلىق گۈزەل چوكان — ھوشۇر قارى دېگەن سودىگەرنىڭ يىگىرمە ياشلىق ئەتىۋارلىق خوتۇنى — قارا كۆز خېنىم دەپ ئاڭلىنىدى. كۈچا تەۋەسىدە قارا كۆز خېنىم دەپ نام چىقارغان چوكانلارنىڭ قانچىلىك چىرايلىق بولىدىغانلىقىنى راشىدىن خان ياخشى بىلەتتى. بۇ كۈچالىق قارا كۆز خېنىمنىڭ ئەسلىدىكى نامى نىگارەم بولسىمۇ، قارا كۆزلۈك گۈزەللەر ئارىسىدا ئەڭ چىرايلىقى بولغانلىقى ئۈچۈن، خەلق ئىچىدە شۇ ئىسىم بىلەن تونۇلغاندى. يېقىنلىرى ئۇنى بىر ئەرلىك بولغان، دەپ تەرىپىنى قىلسا، راشىدىن خان: «ئېچىلمىغان غۇنچىدىن ئېچىلغان گۈل پۇراقلىق بولىدۇ»

---

① سىياھ چۈشۈش — تۆت نوشۇقنىڭ بىرى ئالچۇ، بىرى چىككا، بىرى تاۋا، بىرى پوككا چۈشۈشى.

دەپ جاۋاب بەرگەندى.

راشىدىن خان بۇ چوكانغا غايىبانە ئاشىق بولغان-لىقىنى بىلدۇرۇپ، مەشرەپ غەزەللىرىدىن بىر كۆپلىتىنى كۆچۈرۈپ، توختى ئىشىكئاغا بەگنى ئوتتۇرىغا سېلىپ، غەزەلنى قارا كۆز خېنىمغا يەتكۈزۈپ بەردى.

قارا كۆز خېنىم — نىگارەمنىڭ ئېرى هوشۇر قارى سودا ئىشى بىلەن داۋاملىق قارا شەهەر، نۇرپان تەرەپلەردە بولاتتى. ئۆيدە ئۇزاق تۇرالمايتتى، گەرچە ئۇلارنىڭ تويى بولغىنىغا ئىككى يىل بولغان بولسىمۇ، ئەمما، نىگارەمنىڭ ئېرى بىلەن بىللە بولغان كۈنلىرى بىر ئايغىمۇ يەتمەيتتى. «خوتۇن كىشى غېرىبلىقتا بۇزۇلار» دېگەندەك، يالغۇز ئۆيدە تۆت تام بىلەن قېلىپ، زېرىكىپ خورلۇق هېس قىلغان نىگارەم راشىدىن خاننىڭ غەزىلىنى خۇش قوبۇل قىلدى. ئۇ ئېرىنىڭ ئۆيىدىن ئايرىلدى — دە، ئاتىسىنىڭ بېهىشباغدىكى چاهار بېغىغا چىقىپ كەتتى كېيىن، قارا كۆز خېنىمنى هامامدا يۇيۇندۇرۇپ، كېلىنلەردەك ياساندۇرۇشتى — دە، راشىدىن خان ئەۋەتكەن ئېرگۈلۈ مەپىگە سېلىشىپ، خاننىڭ شەهەردىكى ئوردىسىغا ئېلىپ كېتىشتى.

كەچتە كۈچانىڭ قازى قۇززىتى ئىبراهىم تۆرە خان ئوردىسىغا چاقىرتىلدى.

بۇگۈن ئادەتتىكىدىن ياشراق كۆرۈنۈۋاتقان راشىدىن خان شەرىئەت پېشۋاسىنى قىزىل زىلچا سېلىنغان هۇزۇرى مۇبارەكتە قوبۇل قىلدى. خاننىڭ يېنىدا تۇرغان ۋەزىر جۇملەتونلىۋالىق توختى ئىشىكئاغا بەگ قارا كۆز خېنىمنى راشىدىن غازى خان خوجامغا نىكاهلاش هەققىدە گەپ ئاچتى.

— بۇگۈنمۇ؟— دەپ ئىبراهىم تۆرە ئىشىكئاغا بەككە هودۇقۇپ قارىدى. بەگمۇ بۇ قاراشنىڭ مەنىسىنى دەرهال چۈشەندى.

قارا كۆز خېنىم تېخى هوشۇر قارىنىڭ نىكاهىدا ئىدى.

ئېرىنىڭ تاشلاپ كەتكىنىگە بەش كۈنمۇ بولمىدى. ھالبۇكى، بىر مۇسۇلماننىڭ ئەھدى نىكاھىدىكى خوتۇننىڭ ئىددىتى بولىدۇ. ئۇچ ئاي ئىددەت ۋاقتى توشمىغۇچە، باشقا كىشىگە نىكاھلاش مۇمكىن ئەمەس. شەرىئەت بۇنى قەتئىي مەنئى قىلغان!

قازى قۇززات راشىدىن خاننىڭ ئايىقىدىكى گىلەمنى سۆيۈپ، شۇ توغرىدا گەپ باشلىغانىدى، خان ئۇنىڭ سۆزىنى كەستى:

— شەرىئەتنى بىزگە ئۆگەتمەڭ! ئېرى دېگەن ھەزىلەك بۇنىڭدىن تۆت ئاي بۇرۇن ئۇنى ئۇچ تالاق قىلغان. سىز ئۇچ ئاي دەيسىز! خېنىم تۆت ئاي بېشى ئوچۇق يۈرگەن، ئەجەبا، سىز شەرىئەت قازىسىنىڭ بۇنىڭدىن خەۋىرى بولمىسا؟!

خاننىڭ قەھرىدىن قورقۇپ كەتكەن قازى ئاپئاق ساقىلىنى گىلەمگە سۈركەپ يەنە يەر سۆيدى:

— خەۋەردارمىز، ھەزرىتىم!

ئۇ، ھوشۇر قارىنىڭ بۇنىڭدىن تۆت ئاي بۇرۇن، خام بەڭنى كۆپ ئىستېمال قىلىۋېتىپ، بېشى چۆگىلەپ ئۇرۇشۇپ قېلىپ، خوتۇنى نىگارەمنى ئۇچ تالاق قىلىۋەتكەنلىكىنى بىلەتتى. بىراق، ھوشۇر قارى نىگارەمگە چىدىماي يەنە ياراشقاندا، قازى نىگارەمنى ھوشۇر قارىغا قايتىدىن نىكاھلاپ بەرگەنىدى. لېكىن، بۇ چوكاننىڭ ئاۋۋالقى ياش ئېرى تىلغا ئېلىنغىنىدىن ئاچچىقى كېلىپ پەيمانى تېشىپ تۇرغان راشىدىن خانغا بۇنى ئېيتىش ئۆلۈمنى بوينىغا ئېلىش بىلەن باراۋەر ئىدى.

شەرىئەت پېشۋاسى ئەمدى بۇ توغرىدا «غىڭ» قىلماي، نىكاھ ئوقۇشقا ھازىرلاندى...

بەدۋلەت راشىدىن غازى خان خوجامنىڭ يۇقىرىدا بايان قىلىنغاندەك گۇناھى كىبىرلىرىنى بىر - بىرلەپ خەلقى ئالدىمگە جاكارلىتىپ ئاشكارىلاتتى ۋە شەرىئەت پېشۋالىرىدىن: «قۇرئانى كېرىم» بىلەن «ھەدىس شېرىپ» تە قاتتىق چەكلەن-

گەن بۇنداق ناشايان، شەرىئەتكە خىلاپ ئىشلارنى مەملىكەتكە ئۇلۇغ بولغان ئادەملەر ئۆزى باشلاپ قىلىپ بەرسە، ئۇنى چەكلىمەي راۋاجلاندۇرسا، شەرىئەتتە بۇنىڭغا قانداق پەتىۋا بارئىكەن؟» دەپ سوراپ پەتىۋا ئالدى. ئاندىن بۇ پەتىۋالارنىڭ مەزمۇنلىرىنى ئاشكارا ئېلان قىلىپ، راشىدىن غازى خان خوجىنىڭ شەرىئەتكە خىلاپ گۇناھلىرىنى بوينىغا ئارتىپ، ئۆزىنى ئىقرار قىلدۇرۇپ غاندىن كېيىن، ئۇنى ھەپسىگە ئالدى. ياقۇپبەگ ئالەمنى غەپلەت باسقان بىر كۈنى كېچىسى، راشىدىن خاننى خالادىكى نىجاسەتكە پاتۇرۇپ ئۆلتۈرگۈزۈپ، ئۇستىگە تامنى يىقىتىپ، ئۇنى بىلىنمىگۈدەك قىلىپ تۈزلىتىپ، ئۇستىگە يېمىش كۆچىتى تىكتۈرۈپ قويدى...

苦难的大地（1）
阿不都魏力·艾力 著

新疆大学出版社出版
（乌鲁木齐市胜利路14号　　邮政编码：830046）
新疆新华书店发行　新疆新华印刷二厂印刷
850×1168毫米　1/32开本　印张12.25　插页1
1997年3月第1版　　1997年3月第1次印刷
印数：1——20350

ISBN7—5631—0840—8/Z·151（民文）定价：24.00元